

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University**

**"Membership in the WTO:
Prospects of Scientific Researches
and International Technology Market":
Materials of the III International
Scientific-Practical Conference**

**October 17-19, 2018
(Amman, Jordan)**

Amman, 2018

UDC 339.9 (063)
BBC 65.5
M 54

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board: D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), D.Sc., Professor A. Mamasydykov (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

M 54 «Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Market»: Materials of the III International Scientific-Practical Conference. – Amman, Jordan: Regional Academy of Management, 2018. – 445 p.

ISBN 978-601-7496-26-5

This is a compilation of the materials of the III International Scientific-Practical Conference "Membership in the WTO: Prospects of Scientific Researches and International Technology Market", that was held in Amman, Jordan, on October 17-19, 2018.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

UDC 339.9 (063)
BBC 65.5

ISBN 978-601-7496-26-5

© Regional Academy of Management, 2018

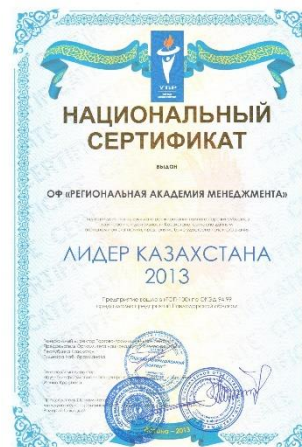
**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, , India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org

Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org

Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma** and the **Gold Medal** of the **XXVIII Moscow International Book Fair**, held at the **Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015**.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на **Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года**.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have **ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC)** and all the necessary details.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют **ISBN, ББК, УДК** и все необходимые реквизиты.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris)**.

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto **"Book in the Spotlight"**. It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом **«Книга в центре внимания»**. Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)

www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)

<http://rcie.pl>

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)

<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)

<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration (Kyiv, Ukraine)

<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)

www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)

<http://mnu.kg/>

Международный университет в Жалал-Абаде
(Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)

www.tigu.kz

Таразский инновационно-гуманитарный университет (Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	7
Contents / Содержание.....	8
REPORTS AT THE PLENARY SESSION / ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ	15
01. M. Bani Salameh, A. Ananzeh, M. Daradkah The Impact of Economic Reform on Political Reform: Jordan as a Model.....	15
02. A. Adnan Al-Nuemat The Legal System for Credit Cards in Jordan.....	46
03. M.H. Eid Al Amarat The Impact of Direct Foreign Investment on Unemployment in Jordan.....	67
04. L. Qoqiauri, N. Qoqiauri The Modern Problems of Classical Theory of Common Equilibrium.....	73
05. N. Qoqiauri Theoretical Aspects of Innovative Economics.....	86
06. E. Januła Zasoby energetyczne świata – jakie będzie jutro?.....	98
07. Е.А. Романенко Защита украинских производителей от растущего импорта.....	113
08. В.Ю. Злыгостев «Поглотители времени» и их влияние на развитие самоменеджмента персонала.....	120
09. Т.Ю. Аманов Новый безмоншонный способ отжима влаги из мокрого кожполуфабриката.....	128
10. Zh.B. Abdikadyrova Criticism of Islam: Former Muslims' Views on the Status of Women in Islam.....	135

SECTION I / СЕКЦИЯ I

142

ECONOMIC AND MANAGEMENT SCIENCES / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ НАУКИ

1.1. G.B. Tlepova, R.K. Sabirova, A.K. Masalimova, A.I. Zinullina The Role of Oil and Gas Industry in the Republic of Kazakhstan and its Significant Benefits.....	142
1.2. Zh.A. Iskakova, Sh. Satypaldieva Pesticide Residues in Food Problem in Kazakhstan.....	148
1.3. А.Дж. Сапарбаев, А.Т. Макулова, Э.А. Сапарбаева Об информационном обеспечении «Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года».....	152
1.4. О. Адилханов Экспортты әртарапандыруды мемлекеттік қолдау.....	158
1.5. О.А. Марушева Загальні підходи до нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин у будівництві в контексті публічного адміністрування.....	162
1.6. М. Алкум Роль громадських слухань у залученні потенціалу громадянського суспільства до формування державної політики	164
1.7. М.Ж. Акжолова Санариптик экономика: таасири жана өзгөчөлүктөрү.....	167
1.8. Ш.Т. Карабаев Тенденции развития рынка образователь- ных услуг Республики Казахстан.....	171
1.9. Р.С. Уталиева, Э.М. Адиетова, М.Н. Расулиева, Д.Ж. Жасталапова Еңбек ресурстарын басқару механизмі және оның инновациялық өзгерістері.....	177
1.10. Л.И. Нурмагамбетова, Е.В. Ярочкина, М.К. Джаикова Роль и значение инновационной компоненты в стратегии развития естественных монополий РК.....	183
1.11. Б.С. Утибаев, Д. Ахметова, Р.М. Жунусова Экономикалық талдау жүргізуде статистикалық әдістер қолдану.....	189
1.12. А.К. Байдаков, Г.Б. Утибаева, Б.И. Туkenova Детерми- нирленген модельдерге негізделген факторлық талдау.....	195
1.13. Э.Р. Арифов Особенности строительной отрасли и их влияние на формирование финансовых ресурсов предприятия	201
1.14. Ж.А. Искакова, Ә.Б. Кәрібай Ірімшік өндіруші зауыт жағдайында сүт шикізатының және ірімшіктің қауіпсіздігін зерттеу нәтижелері.....	208

1.15. Ж.А. Искакова, Н.Ұ. Күнжан Производственный контроль безопасности пищевых продуктов на предприятиях общественного питания.....	212
1.16. Ж.А. Искакова, А.К. Токбаева Кондитер өндірісінде тағам өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін енгізудің алғышарттары.....	219
1.17. Қ.І. Ізбасар, Л.А. Мамаева, О.О. Дуйсенбекова, О.К. Кожажулов, А.Д. Мыржыкбаева Макарон өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін теххимиялық бақылау.....	224
1.18. Г.М. Сейтали, О.О. Дуйсенбекова, Ж.А. Искакова, Э.Б. Аскарбеков «Агрофирма» ЖШС-дегі ірі қара мал етін сараптау көрсеткіштері.....	231
1.19. М.Е. Байұзақ, О.О. Дуйсенбекова, О.К. Кожажулов, А.Д. Мыржыкбаева, Б.А. Байхожаева ЖШС «Ақсай-Нан» кәсіпорнындағы нан-тоқаш өнімдерінің сапасын сараптау.....	236

SECTION II / СЕКЦИЯ II

243

EXACT AND TECHNICAL SCIENCES / ТОЧНЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

2.1. Е.В. Блинаева, Н.С. Блинаева, Д.Б. Акбасова, Л.Р. Сулейменова Исследование процессов, протекающих в нефти месторождения Зайсан при низкочастотном воздействии.....	243
2.2. М.Б. Игиликова, Р.У. Уажанова, М.С. Серикқызы, Г.Ш. Джумабекова Тұшпараны тұтынуда туындайтын қауіпсіздік қатерлерін бағалау.....	250
2.3. Т.Х. Хакимова, Ж.Х. Спабекова Ақпараттық–коммуникациялық технологияларды пайдаланудың SMART-технологиясы.....	253
2.4. Г.Т. Азиева, У.К. Турусбекова, Г.С. Енсебаева Жоғары өнімді параллель есептеулердің практикалық негіздері.....	260
2.5. Г.К. Сембина, С.А. Нурбай Информационная система по управлению задачами бухгалтерского отдела предприятия.....	269
2.6. Л. Мерейхан, Г.С. Енсебаева, Ж.Ж. Ергеш Қазақ тілінде мобильді оқыту қолданбаларын әзірлеу технологиялары.....	274

SECTION III / СЕКЦИЯ III

286

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. Г.А. Жумабаева Бұқаралық ақпарат құралдарының сөз еркіндігінің құқығы.....	286
3.2. Т.Г. Бортко Исследование профессиональной компетентности педагога в русле теории социализации личности.....	292
3.3. А.Е. Манкеш, М.К. Сураншиева Функции семьи и ее условия в процессе социализации детей дошкольного возраста	298
3.4. В.К. Омарова Подготовка вузом будущего учителя к процессу адаптации в школе.....	303
3.5. Н.М. Федченко, А.Т. Амирсеилова Здоровьесберегающее обучение студентов в вузе, как составная часть гуманного типа образования.....	309
3.6. Н.М. Федченко К проблеме изучения психолого-педагогической готовности детей к школе.....	316
3.7. А.Т. Амирсеилова, Н.М. Федченко Формирование навыков самоконтроля у младших школьников.....	322
3.8. Г.С. Куркбасова Студенттердің қарым-қатынас мәселесінің этникалық ерекшеліктері.....	329
3.9. А. Сибатова, Н.С. Жумашева Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалауын дамытудың теориялық мәселелері.....	335
3.10. А.Ж. Берденкулова, Ж.С. Шөкен Сабақта мультимедиялық технологияларды қолданудың тиімділігі.....	343
3.11. А.А. Қасенова, Г.Е. Досалинова, Г.С. Рахимова, Г.Д. Жармашова, Б.Ж. Ахмадиева Тәрбие көзі – халықтық педагогика.....	347
3.12. Е.П. Петрик, Л.А. Умирова, Р.С. Танырбергенова, М.О. Жамбурбаева Диалоговое обучение как одна из форм эффективных педагогических технологий.....	352
3.13. Г.Б. Абдраманова, А.Б. Балтабай Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың тиімділігі.....	357

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

363

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

4.1. К.Ш. Нургазы, Н.Ж. Ережепова Поведенческие показатели бычков разных генотипов мясных пород скота в условиях Южного Прибалхашья.....	363
4.2. Б.Ө. Нұрғазы Қойдың түбітті кекіреден улануының клиникалық-морфологиялық көрінісі.....	366
4.3. Қ.Ш. Нұрғазы, Б.Ө. Нұрғазы, Г.Ғ. Ғабит «Агрофирма «Dinara-Ranch» ЖШС жағдайында қазақтың ақбас тұқымының әртүрлі аталық іздері төлдерінің өсіп дамуы.....	369
4.4. Қ.Ш. Нұрғазы, Б.Ө. Нұрғазы, Г.Ғ. Ғабит Оңтүстік Балқаш жағдайында герефорд тұқымының әртүрлі аталық іздердің төлдерін өсіру.....	376
4.5. О.О. Дуйсенбекова, А.А. Керимбаева Исследование качества и безопасности яблок и яблочного сока в соответствии с нормативными требованиями к продуктам детского питания.....	383
4.6. А.М. Мукышева, Ш.Е. Токанова Характеристика питания населения, проживающего в экологически неблагоприятных территориях ВКО.....	388
4.7. Н.С. Кулабухова, Ш.М. Токешева, Г.К. Турдунова, К.У. Кембаева, М.Б. Бейсенгазина Безопасность пищевых продуктов, как одно из основных требований ВТО.....	393
4.8. А.К. Рахадилова, Ш.М. Токешева, К.У. Кембаева, М.Б. Бейсенгазина, Г.М. Токешева, А.М. Калелова Семей қаласының әр түрлі жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу процесін гигиеналық сипаттау.....	396
4.9. А.М. Токешева, Д.М. Кайралинов Узловые заболевания щитовидной железы.....	401
4.10. Е.А. Оспанов, Т.А. Адылханов Изучение экспрессии маркеров Ki-67 и P53 в диагностике рака предстательной железы.....	406
4.11. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садиекова, Р.Т. Оналбаева, М. Усибалиева, А. Бексеитова Бастапқы медициналық-санитариялық көмектің маңыздылығы.....	413
4.12. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садиекова, Б.О. Абилдаев, Т. Акпанбетов, Е. Ержанов Категория плательщиков отчислений и взносов в фонд социального медицинского страхования.....	417

SECTION V / СЕКЦИЯ V

421

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

5.1. Г.М. Амангалиева, Б.Ж. Джумамухамбетова Особенности публицистического текста.....	421
5.2. К.М. Қарымбаева, С.М. Қарымбаева Күрделенген аналитикалық форманттардың қазақ тіл білімінде танылуы мәселесі.....	426
5.3. А.А. Садирова, А.Н. Айтуганова Роль учителя русского языка в эпоху глобализации.....	432
5.4. Б.П. Торебаев, Э.Т. Лайшева, С.С. Саидмуратова, Т. Тайирова, З.Ф. Валиева Великий Шелковый путь: возвращение к истокам.....	435

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

REPORTS AT THE PLENARY SESSION / ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

01. The Impact of Economic Reform on Political Reform: Jordan as a Model

Mohammed Bani Salameh

Political Science Department, Yarmouk University
(Irbid, Jordan)

Azzam Ananzeh

Journalism Department, Yarmouk University
(Irbid, Jordan)

Mohammed Daradkah

Wisdom House Institute, Al Albayt University
(Mafrq, Jordan)

Abstract

The objective of this study is to identify the impact of economic reform on political reform in Jordan. This is achieved in three stages, commencing with developing the methodological framework of the study. This was followed by creating a theoretical scale of the relationship between economic and political reform by the use of moderating variables, which was applied to the Jordanian experience in the third and final stage of the research. The study results revealed that the economic reform (the independent variable) had a moderate impact on political reform (dependent variable) during the study period (1989-2016). The overall value of the six indices of economic reform was moderate, as was the overall value of the six indices pertinent to political reform. Based on these findings, it can be concluded that Jordan's political regime is partly free, with restricted democracy that has presently not fully matured, as it suffers from governmental and parliamentary instability, weak political participation, widespread corruption and weak governmental efficiency. The results also suggest lack of political will to achieve the desired reform and absence of an economic vision to lead the country to a better future.

Keywords: Economic Reform, Political Reform, Democracy, Jordan

1. Introduction

Democratic rule is the inevitable path to political development. It requires favorable and supportive socioeconomic status, characterized by some degree of economic prosperity, fair distribution of wealth, flexible class structuring with a large middle class, expansion of education and the spread of the means of communication. Presence of these elements will ultimately lead to positive political outcomes that are viewed as indicators of political development, such as political pluralism, more willingness to political participation, high level of public freedoms, governmental stability, parliamentary stability and lower level of political and administrative corruption as a result of higher level of transparency and accountability of the political regime.

Therefore, the aim of the present study is to explore the relationship between the economic reform and political reform in Jordan since the

implementation of the Socioeconomic Transformation Program in 2001 [1]. This objective is met by conducting research in three distinct phases, starting with defining the methodological framework of the study, which includes hypotheses, variables and study methodology, among other aspects. The second phase is designated for the development of a theoretical qualitative scale, which could be used to measure the relationship between economic and political reform by the use of indices as moderating variables. Finally, this scale is applied to the Jordanian experience in the third phase of the study, to identify the impact of economic reform on political reform.

2. The Methodological Framework

2.1. The Research Problem

The research problem noted above, which is to explore the relationship between the economic reform and political reform in Jordan since the implementation of the Socioeconomic Transformation Program in 2001 allowed formulating the following research question: How did the Socioeconomic Transformation Program in Jordan affect political reform?

In addition, secondary questions were derived from the main question, as answering them ensured that study objectives were met. Those questions first study the impact of the Socioeconomic Transformation Program on Jordan's average per capita income.

They also look into the extent of change in middle class size and class structure as a result of the implementation of the Socioeconomic Transformation Program, and the impact of the Program on the urbanization rate (urban vs. rural residents).

Another objective is the impact of the Program on the level of education in Jordan, and the impact of the Program on the level of industrialization in Jordan. Finally, the questions look into the impact of the Program on the spread of mass communication?

2.2. The Study Hypotheses

The study hypotheses include the following:

- 1) The Socioeconomic Transformation Program led to increased political participation.
- 2) The Socioeconomic Transformation Program led to increased public freedoms.
- 3) The Socioeconomic Transformation Program led to increased level of transparency.
- 4) The Socioeconomic Transformation Program led to enhancement of political pluralism.
- 5) The Socioeconomic Transformation Program led to increased level of government stability.
- 6) The Socioeconomic Transformation Program led to increased level of parliamentary stability.

2.3. The Study Variables

- 1) Independent variable: the independent variable in this study is: The Socioeconomic Transformation Program that was announced in 2001 and

implemented from 2002 to 2006, following a number of economic reform programs in the period of (1989-2001), (2002-2006), and (2006-2015).

2) Moderating variables: Those are the variables contributing to transmitting the independent variable effect to the dependent variable. These include a number of economic indices, which are:

- a) Jordan's average per capita income.
- b) The change in the structure and the size of the middle class.
- c) The rate of urbanization.
- d) Degree and level of education.
- e) Extent of spread of the means of communication and mass media.

3) Dependent variable: This is the variable that measures the degree of political reform as measured by the following indices:

- a) Political participation.
- b) Public freedoms.
- c) Level of transparency and corruption.
- d) Political pluralism.
- e) Government stability.
- f) Parliamentary stability.

2.4. Study Methodology

This study was comparative in nature, as the aim was to compare the relationship between economic and political reforms in Jordan in two closely related time periods in order to detect the evolution of this relation and its impact, for the purpose of accepting or rejecting the study hypotheses. The application of this comparative methodology required that the researchers adopt different methodic procedures that first identify the indices of the economic reform as the independent variable, as described in the section The study variables then identify the main indices of political reform that would form the dependent variable, which include the political pluralism index, that contains sub-indices, such as: legislative controls of forming official and unofficial political institutions, parliament, parties, trade unions, etc., and the number of political parties before and after the implementation of the Socioeconomic Transformation Program.

1) Another main index the Public Freedoms Index with sub-indices that include conventions signed by Jordan before and after the Program implementation, and extent of spread of the means of communication and mass media. There is also the Political Participation Index that includes the Electoral Law, and the number and effectiveness of public and youth reform movements and demonstrations. Another index is the Government Stability Index that includes ministerial reshuffle and formation, while the Parliamentary Stability Index includes the number of times the National Assembly was dissolved, and stability and change of blocs in the National Assembly, and finally there is the Transparency and Corruption Index, which includes the Effectiveness of the Anti-Corruption Commission.

2) Comparison is achieved through several procedures, which includes coring the indices of the independent variable of economic reform during the

period immediately preceding the implementation of the Socioeconomic Transformation Program, i.e., 1989-2002, and scoring the indices of the dependent variable of political reform during the period immediately following the Program implementation, i.e., 2002-2016. They also include scoring the indices of the dependent variable of political reform during the period immediately preceding the implementation of the Socioeconomic Transformation Program, i.e., 1989-2002, and scoring the indices of the independent variable of economic reform during the period immediately following the Program implementation, i.e., 2002-2016. Finally, there is comparison of the different scores of the dependent and independent variables during the two periods of time (1989-2002 and 2002-2016) to identify differences in order to prove or annul the relationship between the dependent and independent variables and thus elucidate the impact of economic reform on political reform in Jordan. This assisted in subsequent exploration of the enabling and impeding factors.

2.5. Study Limitations

The study was affected by several spatial and temporal limitations pertinent to the Jordanian experience of economic and political reform from 2002 to 2016, which includes the implementation of the Socioeconomic Transformation Program in Jordan, which commenced in 2002. Owing to the official and public controversy associated with this Program research focus was solely on the association between economic and political reform in Jordan while the substantive limits of this study are to research the impact of economic reform indices on political reform indices during the 2002-2016 period.

2.6. Study Significance

The study holds a number of significances, which first include the scientific significance: This study presents an attempt to scientifically explore the relationship between economic reform and political reform, as one of the contemporary phenomena of interest to the political regimes and academic researchers in the field of political economy. This is particularly pertinent in light of the reform and Structural Adjustment Programs (SAPs) offered to certain developing countries by international economic institutions, such as the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. Another significance is the Practical Significance through which the authors sought to uncover the impact of economic reform in Jordan on democratic transition, especially under the implementation of the Socioeconomic Transformation Program during the study period. The study aim in this respect was to assist the institutions responsible for political and economic decision making in identifying areas of defective implementation of the Program and ascertain the extent to which it achieved desired outcomes. These findings could be utilized to adjust the general reform policy in Jordan in accordance with a clear-cut strategy aimed at a sustainable and overarching development.

2.7. Study Concepts and Terminology

1) Political Reform: This concept is related to the political development and is often used interchangeably with other synonymous concepts, such as political adaptation, political modernization, political development, political openness, political transition and democracy.

The common factor among all those concepts is democracy as the ultimate goal, whereby each concept might be descriptive of certain links in the chain toward the State being ranked as a democratic state. In this sense, democracy is the goal of political development, whereby the latter represents the process aiming to establish a stable regime characterized by legitimacy and effective leadership that ensures growth and development of the political system's capacity of mobilizing financial and human resources [2]. Thus, the operational definition of democracy and the synonymous definitions of political reform encompass the following indices [3]:

- a) Periodic free and fair elections
- b) Self-reliant lobbies that are not under control of the government
- c) Independent media
- d) The three powers are separate and in balance
- e) Peaceful and periodic power rotation
- f) Judiciary and constitutional system that safeguards justice and rule of the law
- g) Civil rights and freedoms: freedom of thinking, expression, media, participation, access to information, and right of assembly and association

2) Economic Reform: The sum of the actions taken by the various economic authorities intending to improve the performance of economic activity in the state. Distinction between the economic stability or stabilization policies on one hand, and the reform or structural adaptation policies on the other is that the former responds to the short-term economic factors such as inflation rate, the balance of cash reserves, using all monetary and financial means to adjust the overall level of demand and the its rate of growth.

The second term, however, pertains to facing the imbalances that hinder the long-term growth, such as deviation in production incentives, especially in light of the worsening debt size of the state and the slowdown in the economic growth.

The operational definition of Economic Reform by IMF conditionality includes the following indices [4]:

- a) Reducing budget deficit and debt
- b) Referring to the real price by liberalization of internal prices, wages and exchange rates
- c) Abolition of commodity subsidies
- d) Strengthening the private sector and increasing its participation in running the economy
- e) Foreign trade liberalization

3) The Socioeconomic Transformation Program is a program aiming to accelerate the growth and developmental processes in order to reduce

poverty and stimulate the private sector growth through privatization and improving the work environment for increased private investment rate.

The researchers' main area of interest is the extent to which the Socioeconomic Transformation Program in Jordan has contributed in the economic indices as moderating variables. These comprise of factors deemed as the primary conditions for the transmission of the impact of the independent economic variable to the dependent variable of political reform, and its indices to achieve political development represented by a democratic state during the study period. This is illustrated by the chart below Figure 1.

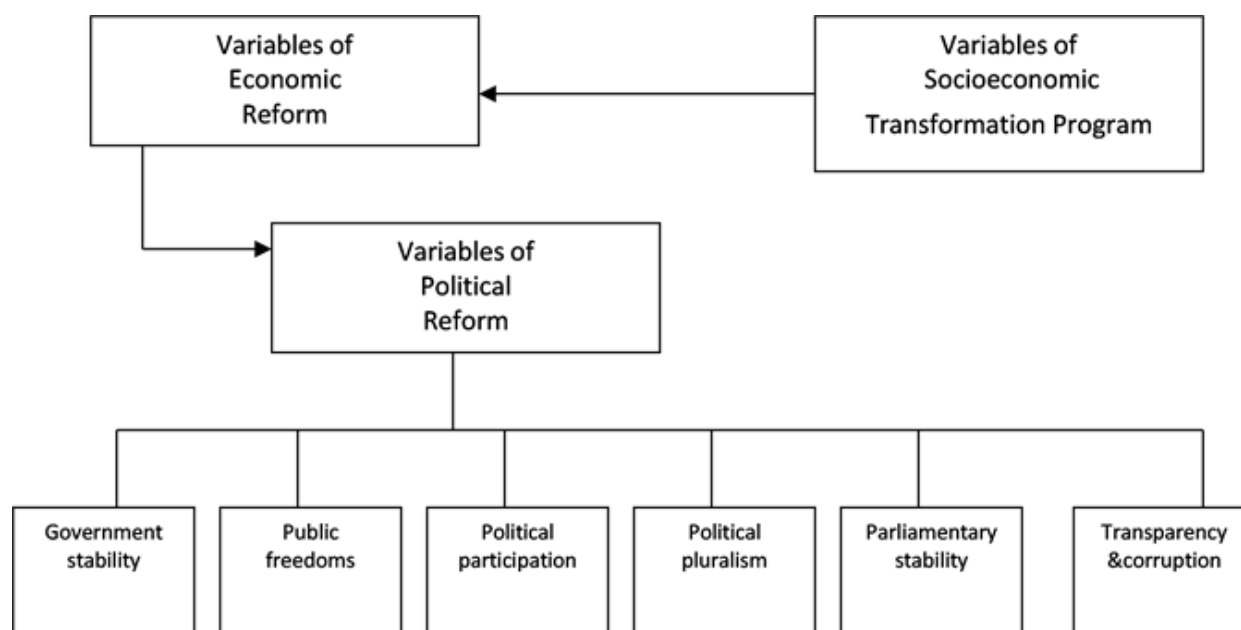

Figure 1. Variables of Economic, Socioeconomic & Political Reform

3. Literature Review

Studies related to the relationship between economic variables and the political variables can be classified into two types:

A: Empirical studies, where the aim is to establish the impact of economic factors on the quality of political regime and level of democracy in several political regimes in different countries. Findings of such studies have affirmed the role of economic factors and economic growth in achieving democracy at a later stage. Authors of several studies of this type confirmed presence of a positive relationship between economic variables as increased levels of industrialization, per capita income, urbanization, education and mass communication and the political participation as one of the indices of political development. Some of these studies are explored below in more detail.

1) Lipset's study [5] confirmed presence of a linear relationship between socioeconomic development and democratic development. In this work, economic development included level of industrialization, urbanization, high educational levels and the steady increase in the total wealth. This was established through studying four categories of countries, comprising of

European and English-speaking stable democratic countries, European and English speaking unstable and dictatorial countries, Latin American and unstable dictatorial countries, and Latin American and stable dictatorial countries.

2) Colman discussed the relationship between the level of economic development and the nature of political regime in terms of being competitive, semi-competitive or authoritarian. In this research, the author rated 75 developing countries according to democracy in the late 1950s [6].

3) Pye investigates the role of means of mass communication in enhancing democracy across 21 comparative political regimes in 1988, he came to conclusion that media plays an important role in consolidating democracy [7].

4) Deutch analyzed the relationship between economic growth and national unification. He tried to provide answers to questions such as: what is the relation of nationality to economic life, to income, opportunities, and expectations? And how it become so important to individuals as to override their economic interest to self-preservation? [8]

5) Lerner alternatively focused on urbanization, education and spread of media and communication. This study's findings revealed that democratic development in the Middle Eastern countries strengthens education, which in turn accelerates growth in media outlets thus contributing to democratic development [9].

6) Russett investigated the association between average per capita income and the nature of political regimes in 89 countries. According to Russett countries with higher average per capita income tended to have competitive regimes while those with average per capita income were more or less semi-competitive and countries with low per capita income had dictatorial regimes.

As a part of his investigation the author also discussed the association between income and growth of democracy in countries with per capita income lower than 1000 USD. This was achieved through 1335 observations covering 1950 to 1999 period, revealing that the countries included in the assessment experienced 142 years of democracy. On the other hand, 880 annual observations of countries with per capita income exceeding 8000 USD showed that they experienced 147 years of dictatorship. In conclusion, the author highlighted the following findings:

a) Democracies are not affected in poor countries but rather in countries with average per capita income. In addition, economic development is not conducive to democracy in dictatorial countries that became rich.

b) Dictatorships were more likely to stay in power when the economy grew or declined within 1 - 3 years. Some dictatorships collapsed after a period of economic growth, while some have collapsed after many years of economic stagnation.

c) The effect of income distribution demonstrated that dictatorships thrive when there is a significant inequality in income distribution and low industrialization.

d) There are other factors affecting democratic growth besides economic factors, including political history, linguistic and ethnic homogeneity, as well as existence of multiple religions and colonial heritage.

e) In countries where per capita income is less than 1001 USD the life expectancy of democracy is 12 years, whereas it is 27 years in countries where per capita income ranges between \$1001 and \$3000. Life expectancy of democracy is 60 years in countries where per capita income ranges between \$3001 and \$6055. When per capita income exceeds \$6055 democracy is expected to be sustained in the long term [10].

B. Studies on weakness and existence of a relationship between economic development and democracy growth. Some examples are discussed below.

1) Neabauer confirmed the absence of a linear relationship between the level of economic growth and that of democracy. The association between the two variables was not sustainable, however, as it ceased to exist at certain point [11].

2) Doucouliagos & Ulubasoglu who investigated the relationship between democracy and economic growth confirmed the effect of democracy on economic growth. The researchers analyzed 91 extant studies, 10 of which showed the impact of democracy on economic growth. The study findings are summarized below:

a) There is an indirect relationship between democracy and economic growth, as evidenced by human capital formation, level of economic freedom, inflation, political instability and government spending and less liberal international trade.

b) Democracy does not affect the economic growth in all countries; the effect is strong in Latin American countries, while it is weak in Asian countries [12].

The aforementioned studies reveal that economic reform and political reform are in reciprocal correlation with interchangeable positions and impact, where democratic reform represents the independent variable that leads to the achievement of economic reform as a dependent variable. However, this link cannot be generalized to all political regimes and can exhibit temporal changes even within the same regime.

Therefore, in this work, the researchers seek to ascertain the impact and nature of the relationship between the dependent and independent variables within Jordan, focusing on the period following the implementation of the Socioeconomic Transformation Program (from 2002 until 2015) by creating a qualitative scale (described in Section 2) to examine this relationship.

4. Creating Qualitative Scale of the Relationship between Economic Reform and Political Reform

The researchers believe that creating a qualitative scale of the relationship between economic and political reform can be successfully achieved through the following operational steps:

1) Analysis of the literature regarding the relationship among economic growth, political development and democracy.

2) Envisioning timeline of the economic progress in Jordan to highlight the influencing factors within the indices framework of the Socioeconomic Transformation Program.

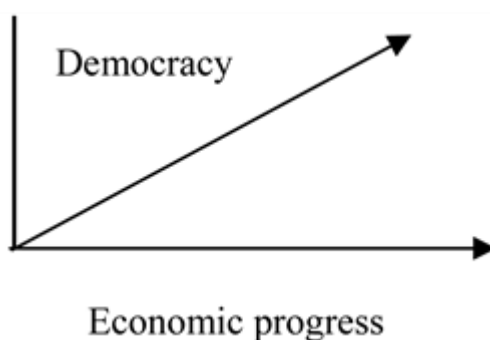
3) Creating democracy indices based on the currently available approved international scales, such as those of the Freedom House or Economist magazine.

4.1. Relationship between Economic Development and Democracy

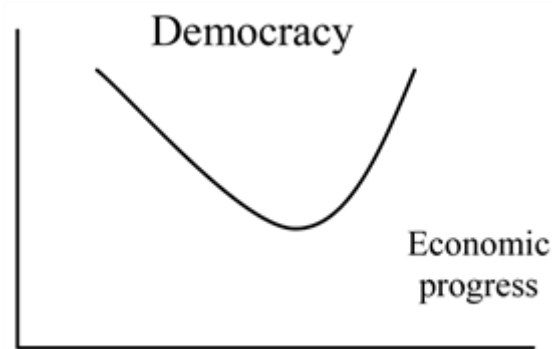
Democracy is affected by a wide range of factors that can be classified at two main levels. At the macro-level, with several factors pertaining to national unity, legitimacy and accomplishment, and political culture. In terms of the social structure and socioeconomic development, there are significant indices that include civil society, the State and society, political institutions, religious and ethnic conflicts, the military institution, and international influences.

At the micro-level, the factors affecting democracy include individual factors of political elites in terms of their background, values, knowledge and preferences. The foregoing indicates that the degree of success in achieving political development and democracy is affected by a number of factors that are not solely limited to those in the economic realm. Socio-economic development is further affected by cultural, political and structural factors such as modernization, religion, civilization, institutions and type of political regime. In sum, the relationship between democracy and economic development takes one of the following forms: [13]

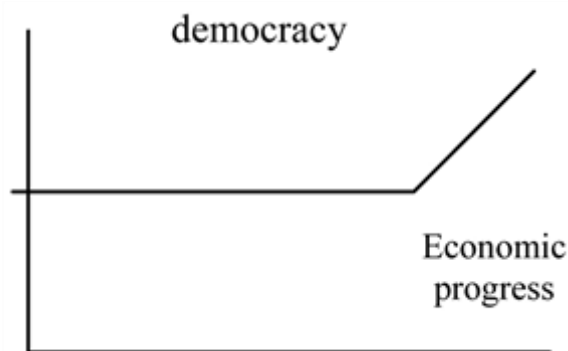
1) Economic development precedes democracy. This model is supported by the Modernization Theory, where the relationship between the two phenomena is linear and positive as illustrated below:

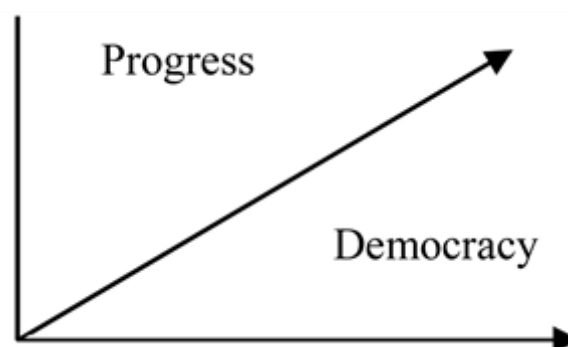
2) The Political Change Theory, postulating that democracy is attained through economic development in its initial stages. The relationship is therefore non-linear, as depicted below:

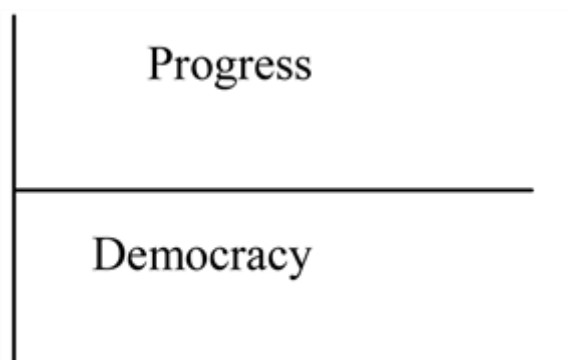
3) Economic development does not lead to democracy; hence, there is no linear relationship between the two, as shown below:

4) Democracy affects the economic development and takes the form below, derived from the case of India:

5) Democracy does not affect the economic development and takes the following form, as in the Chinese and Singaporean models:

Upon reviewing the above graphs showing the interplay between democracy and economic development, it can be said that this relationship takes one of three forms: economic development and democracy are an independent and dependent variable, respectively. In other words, democracy is unachievable unless a number of conditions are met, most importantly economic growth, along with provision of education, healthcare and civic culture. This link was confirmed by the modernization and political development theories put forth in the 1960s and 1970s. Another form is where democracy is considered an independent variable and development as the dependent variable. This interrelationship implies that democracy is a prerequisite to achieving development. This view prevailed in late 1980s and was supported by the thesis of good governance put forth by the international development agencies and institutions. The third school of thought not only discusses the sequence issue, but rather purported that development in its essence is indeed freedom, whereby concern about freedoms and democracy is not only important for achieving development, but also for involving crucial relevance to the concept of human freedom in general, as discussed by Sen [14].

The review of extant literature on the relationship between democracy and economic reform summarized above enabled the researchers to make the following conclusions:

1) A linear relationship between economic reform and democracy does not exist, irrespective of which one is assumed to be dependent/independent variable.

2) Theories and studies on the relationship between economic reform and democracy are diverse. In the 1960s and 1970s it was believed that economic reform preceded democracy and this view was adopted in the development and political modernization school of thought. However, most of the studies and theories put forth since the 1980s have endorsed the simultaneousness of political reform and economic reform. Thus, studying the Jordanian experience is paramount and requires reviewing the temporal progress of Jordan's economy.

4.2. Economic Progress in Jordan over Time

In examining the progress of Jordan's economy over time, the researchers do not intend to elaborate on the numerical indices and other details, but rather strive to identify the major trends in order to ascertain the degree of economic vulnerability that contributed to the adoption of the economic transformation program through successive time periods. The main features characterizing Jordan's economy are: [15]

Limitation of natural and human resources. Limited natural resources, namely energy and water, are attributed to restrictions in the planned projects targeting the two areas by the political regime. Limited human resources stem from the low rate of public participation in the labor force and high dependency ratio. The third feature is the major dependence on the outside world in terms aid size and external borrowing, in addition to the chronic deficit in the budget, the huge trade balance deficit and the dominance of the service sector in the GDP, where the average was 67.5% during the 1970-2000 period. The fourth feature is the high propensity for consumption, representing 105.9% of GDP in 2000.

Jordan's economy passed through the following stages: [16]

1) Post-World War II stage (1945-1961), where the unemployment rate reached 60% of the total population due to tripling of the population size as a result of the 1948 war and over-dependence on foreign aid, mainly from Britain.

2) Planning and economic development stage (1962-1966), when major industries, such as cement and phosphate, had emerged. Nevertheless, the 1967 war leading to the occupation of West Bank in Palestine had a significant impact on Jordan's economy.

3) Recession, declination and instability stage (1967-1973), characterized by a decline in Jordan's economy due to accommodating 400,000 citizens from the West Bank and the Gaza Strip.

4) Recovery and prosperity stage (1974-1982) as a result of the increase in oil prices, which consequently increased foreign aid and the accommodation of Jordanian labor in the Gulf Countries.

5) Deflation and decline stage (1983-1988) stemming from the decrease in oil prices and reduction of foreign aid as well as money transfers by workers abroad. Consequently, by late 1980s, Jordan's economy was suffering from instability, imbalance and deficiencies, including:

a) Deficit in the State's budget exceeding 20% of the GDP, with the exception of foreign grants.

b) Increase in the current account deficit in terms of diminishing Central Bank reserves of foreign currency eventuating in depletion early in 1989 and inability of the Bank to maintain the Jordan Dinar exchange rate.

c) Rise in the inflation rate to more than 25%.

d) Increased ratio of internal and external indebtedness to GDP.

e) Continuing rise in unemployment rates.

6) Economic reform stage, from 1989 until 2016. The economic indices between 1989 and 1990 were as follows:

a) The budget deficit in 1990 was 143 million USD, representing 3.7% of the GDP.

b) Arab aid to Jordan from Saudi Arabia, Morocco, Iraq, UAE, Algeria, Qatar and Libya was declined from 1,250,000 JD to 463,321 JD.

c) Decrease in GDP and economic growth rate, which accounted for 4.7% in 1989.

d) Increased deficit in the trade balance, whereby the ratio of importation to GDP in 1989 was approximately 51.8%.

The researchers believe that those indices prompted Jordan to adopt the Structural Adjustment Program with the international financial institutions, namely World Bank and International Monetary Fund (IMF), in 1989-1993, 1994-1998, 1999-2001, 2002-2005 and 2006-2016.

This temporal analysis of the development of Jordan's economy reveals a high degree of vulnerability resulting from its dependence on foreign support focusing on the service sector rather than seeking to develop the agriculture, industry, energy and water sectors. It was also adversely affected by penchant for consumption rather than for saving, failure to invest in human and natural resources and the chronic deficit in the State budget, trade balance and balance of payments. This confirms the main features mentioned earlier, where the temporal progress of Jordan's economy takes the following form Figure 2.

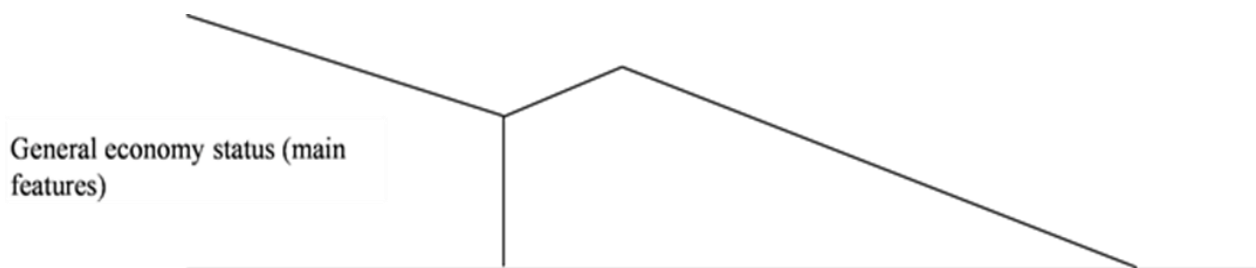

Figure 2. Stages of Jordan's Economy Progress

4.3. Creating Democracy Indices

Achieving democracy is one of the main objectives of political reform. There are multiple scales that can be used to assess presence and degree of democracy. While Diamond referred to those scales in his work, he did not qualitatively apply them to establish the score of democracy practiced by different political regimes [17]. Thereafter Freedom House created indices, which were divided into two sets.

The first pertained to political rights, including the electoral process of pluralism, political participation and government performance. Three core questions were designed for the first index and four for the second index, while three pertained to the third one. A value of zero indicates lack of

accomplishment in the corresponding core question, while a value of 4 indicates the highest accomplishment.

The second set of democracy indices represents the civil freedoms: freedom of expression and belief (4 questions), the right of association (3 questions), the rule of law (4 questions), and individual rights and safety (4 questions). The researchers then converted the primary scores of each sub-index into a scale of values ranging from 1 denoting the highest level of accomplishment to 7 as the least accomplishment. Democracy index was thus represented as the average of the summation of the scores for the two sub-indices. This methodology allowed countries to be grouped in the following categories: [18]

- 1) 1 - 2.5: Free Country
- 2) 2.5 - 5.5: Semi-free Country
- 3) >5.5: Not a free Country

The Economist magazine democracy index measured the following:

1) Electoral process and pluralism: Free, fair and competitive elections (12 sub-indices)

2) Civil rights: Freedom of expression and speech, freedom of the media, freedom of belief, freedom of association and assembly, fair and impartial judiciary and protection of the rights of individuals and minorities (17 sub-indices).

3) Government performance (14 sub-indices)

4) Political environment and democracy (8 sub-indices)

5) Political participation: Participation in political discussions, casting votes in elections and regular membership in parties (9 sub-indices) [19].

Based on the results pertaining to the aforementioned indices, score could be computed for each group on a scale from 0 to 1, where 1 corresponds to each affirmative answer for each sub-index, 0 = "No" and 0.5 = "Not Sure". The scores of the five groups can then summed up and the average represents the Democracy Index ranging from 1 to 10. This allows countries to be classified as follows:

- 1) Mature and full democracy: 8 - 10 points
- 2) Flawed democracy: 6 - 8 points
- 3) Hybrid ruling regime: 4 - 6 points
- 4) Authoritarian ruling regime: <4 points

Based on the aforementioned scales, the researchers can create a scale for the main and sub-indices of democracy in Jordan, as shown below:

1) Political pluralism index, which includes legislative controls to establish parties, trade unions and party activities

2) Public freedom index, which includes Conventions signed by Jordan and the extent of spread of mass communication means

3) Political participation index, which includes Electoral Law, demonstrations, public and reformist movements, public assembly law, State Security Court, penal code and law of press and publications

4) Government stability index, which includes ministerial reshuffling and political elite circulation rate

5) Parliamentary stability index, which includes the Parliament dissolution and stability of parliamentary blocs

6) Transparency index, pertaining to access to information and effectiveness of the Anti-Corruption Commission

Based on the approach described above, the researchers can create an economy development scale with the following indices as moderating variables:

- 1) Jordan's average annual per capita income
- 2) The change in the class structure (the middle-class size)
- 3) The urbanization rates
- 4) The degree and level of education
- 5) The degree of industrialization
- 6) The extent of spread of the means of communication and mass media.

5. Assessing the Relationship between Economic and Political Reform in Jordan

In this section, the researchers describe how the scale presented in Section II was applied to examine the relationship between economic reform and political reform in Jordan during the study period (2002-2016). The ultimate goal was to explore the degree of impact of the independent variable of economic reform on the moderating variables in the crisis to establish their impact on the dependent variable. This process was governed by the hypothesis that economic reform leads to the strengthening of democracy in the case of improvement in the indices pertaining to the moderating variables identified in Section II.

Application of the Scale is conducted by following the steps outlined below:

1) Determining numerical value expressing the moderating variables of economic reform, whereby a 0 indicates weak, 0.5 denotes average and 1 implies strong. Each variable was scored based on the statistical data derived from pertinent primary sources.

2) Determining numerical values of the six main democracy indices as a result of political reform through the following:

a) Determining the numerical value for each sub-index on a 0 - 1 scale, where 0 indicates weakness, 0.5 implies average and 1 denotes strong.

b) Calculating the sum of the numerical values pertaining to all sub-indices of the main democracy index.

c) Calculating the sum of the numerical values of all main indices resulting from the previous step before calculating their average in order to:

i) Classify Jordan's political regime according to the Freedom House scale as free, semi-free or not free

ii) Determine the quality of democracy in Jordan according to the Economist magazine scale, i.e., to elucidate whether it is mature and full, flawed, hybrid or authoritarian

3) By comparing the results obtained from the overall economic reform score with the overall political reform score, the hypothesis indicating that economic reform has led to political reform in Jordan can be tested, whereby it is either accepted or rejected.

In describing the implementation of the aforementioned process, the section is divided into two parts, whereby the moderating variables of economic reform required to transmit the impact of the independent variable to the dependent one are scored first, before calculating the scores pertaining to the main and sub-indices and variables of democracy.

5.1. Scoring the Moderating Variables of Economic Reform Average Annual Per Capita Income in Jordan

The progress of average per capita income in Jordan can be elucidated by examining the data presented in Table 1 below.

Table 1. Average annual per capita income and inflation rate in USD.

Year	Average annual per capita income	Inflation rate
1989	-	25%
1990	-	16.2%
1991	-	10%
1992	-	5.3%
1993	-	5.0%
1994	-	4.5%
1995	1568	4.5%
1996	-	4.5%
1997	-	4.5%
1998	1630	4.5%
1999	1630	1.9%
2000	1680	2.8%
2001	1720	2.4%
2002	1774	3.2%
2003	1159	6.0%
2004	1209	5.8%
2005	1263	-
2006	2700	1.2%
2007	3000	5.4%
2008	3800	-
2009	4000	-
2010	4300	-
2011	4542	-
2012	4852	-
2013	1857.2	5.6%
2014	-	5.8%

*Source: Department of Statistics.

The table above shows that the average annual per capita income was growing throughout the years of the Economic Reform Program (1989-2016), accompanied by a relative stability in the inflation rate and economic growth rate. Thus, this index was given the score of 0.5 (average).

5.2. Change in the Class Structure and Middle-Class Size

A family is considered middle class when its annual per capita spending is at least twice as high, but not more than four times the total poverty line. The family groups of the middle class are classified by the annual per capita spending in Table 2.

Table 2. Middle Class Size.

Group	Annual per capita spending	Average family size	Percent of population
Below poverty	Below 680 JD	7.1%	13.3%
Below middle class	680 - 1360 JD	5.8%	37.5%
Middle class	1361 - 2000 JD	4.8%	35.5%
Middle class group	2001-2720 JD	4.5%	41.1%
Rich class	+2721 JD	3.9%	8.2%

*Source: Department of Statistics for the years 2008, 2010, 2012, 2015.

The data presented in Table 2 indicate that middle class comprises 35.5% of the population, while rich class comprises 8.2%, given that the absolute general poverty line is at 680 JD, i.e., the average per capita is 57 JD. Families living in poverty comprise 13.3% of the population, as measured by the proportion of individuals whose spending is below the general poverty line.

The distribution of the poverty rate indicates that it is concentrated in the governorates remote from the centers, whereby it was 31.9% in Mafrq, 24.2% in Ma'an, 24.3% in Tafeileh, 8.3% in the capital, 11.2%, in Zarqa and 11.8% in Aqaba. Moreover, 33.5% of the total poor in the Kingdom (i.e., 263,000 out of 781,000 individuals) live in pockets of poverty (32 pockets in 2006, according to a survey of household expenditures in 2008). The relative distribution of poor Jordanian families across governorates is given in Table 3.

Table 3. Relative distribution of poor Jordanian families by governorate.

Governorate	Pauperization in 1988	Pauperization in 2008
Capital	1.1	3.8
Zarqa	1.4	4.6
Erbid	1.7	6.7
Mafrq	4.8	7.4
Balqa	1.9	7.7
Kerak	1.5	8.2
Tafeileh	5.8	8.0
Ma'an	2.5	5.4
Average in Kingdom	1.5	5.4

*Source: Report of the Social Development in Jordan for 2008.

The data presented above confirms that the pauperization rates in all governorates have multiplied with subsequent increase in the average number of impoverished families in the Kingdom (from 1.5% in 1988 before the implementation of the reform program to 5.4% in 2008, two decades after the implementation).

Data given in Table 4 pertain to the poverty indices for the 1987 to 2010 period.

Table 4 shows that poverty rates in Jordan increased from 1987 through 2004 compared to the poverty indices before the Program implementation. Furthermore, the fair distribution of income through Gini Coefficient remained constant before and after the economic reform.

Table 4. Poverty Indices 1987-2010.

Index	1987	1992	1997	1997	2001	2004	2010
Poverty line	148	261	313.5	313.5	312	436	814.0
Percent of population below poverty line	3	14.4	11.7	13.6	13.5	15	14.4
Number of poor in thousands	87.4	554.5	538.5	668	709	-	-
Poverty gap	0.3	3.6	2.5	3.01	3.01	-	3.6
Gini coefficient	0.36	0.43	0.36	0.36	0.36	-	0.376

Source: International Monetary fund (2011) Evaluation Report*.

Upon careful examination of the data presented above, the researchers conclude that the middle-class index as one of the economic variable indices confirms that this class is diminishing in size and with an increased imbalance in the class structure of the Jordanian society upon the implementation of Socioeconomic Transformation Program. This assessment justifies giving it a score of zero, denoting its severe weakness.

Worsening of the unemployment rates in the 1998-2010 period, as evident in Table 5, explains the severe weakness of the middle-class index.

Table 5. Unemployment rates in Jordan 1998-2010.

Number	Year	Rate
1	1988	11.1
2	1992	17.1
3	1993	18.8
4	1994	15
5	1995	14.2
6	1996	12.1
7	1997	14.4
8	1998	11.3
9	2000	13.0
10	2001	14.7
11	2002	15.3
12	2003	14.8
13	2004	14.3

Number	Year	Rate
14	2006	18.7
15	2007	-
16	2010	13.4

Source: Department of Statistics, the 2010 survey of unemployment and labor force.

5.3. Urbanization Rate

Based on the assumption that urbanization rate (size of urban population) is a co-factor in democratic transition, since it enhances the diversity and multiplicity of lobbyists for civil interests in the society and leads to more formation of constantly interactive and complex relationships, the researchers posit that the urbanization rate during the Socioeconomic Transformation Program is relevant to the present study and is given in Table 6.

The data presented in Table 6 confirm that the ratio of urbanization (urban population) to the rural population in Jordan (focusing on those aged 15 - 44 and 45 - 65 years) is convergent. Indeed, this finding prompted the researchers to give an average (0.5) numerical value to the variable of urbanization, which can lead fluctuations in the status of democratic transition in response to the implementation of Socioeconomic Transformation Program.

Table 6. Jordanian population by urban/rural, sex and age group in 2013.

Age group	Urbanization rate	Rural rate
15 - 19	10.6	11.5
20 - 24	9.2	9.3
25 - 29	7.6	7.8
30 - 34	6.9	6.7
35 - 39	6.3	6.2
40 - 44	5.8	5.7
45 - 49	4.9	4.3
50 - 54	3.7	2.3
55 - 59	2.9	2.3
60 - 65	2.4	1.7
+65	5.1	4.2

*Source: Department of Statistics in 2013.

5.4. Degree and Level of Education

Findings of many extant studies affirm the horizontal and vertical expansion of education in Jordan, higher education in particular. There are 23 public and private universities in Jordan, in addition to 51 community colleges, with more than 250,000 students, accounting for 5% of the total population [20].

The education rates are given in Table 7 below.

Table 7. Education Rates 1991-2013.

Index	1991	2001	2013
Number of students (primary education)	926,445	1,173,300	1,513,750
Number of students (secondary education)	100,953	173,800	
Number of teachers (primary)	36,930	50,600	85,312
Number of teachers (secondary)	6,940	14,300	
Number of university students (bachelor degree)	-	118,657	
Number of higher education students	-	7,564	
Number of schools	-	4,999	
Illiteracy rate in 1999	-	10.8%	

*Source: Ministry of Education.

The degree and level of education is given in Table 8 below.

Table 8. Education Level in 2013.

Group	Rate in 2013	Unemployment rate in 2013	Economic activity in 2013	Rate in 2014	Unemployment rate in 2014	Economic activity in 2014
Illiterate	6.8	0.7	7.6	6.7	0.6	7.5
Below secondary school	46.5	41.3	10.9	53.7	0.44.6	-
Secondary school	17.8	8.2	8.5	17.3	7.2	-
Middle diploma	7.8	10.1	11.9	-	-	-
Bachelor degree or higher	15	39.8	17.8	18.7	-	11.3

Source: Department of Statistics in 2013*.

Data presented in Table 7 and Table 8 reveals qualitative as well as quantitative increase in the education rate indices. However, the positivity of this increase is curbed by the high unemployment rate and low economic activity rates. It is therefore assigned a numerical value of 0.5 (average), based on the correlation between education and unemployment as essential economic variables.

5.5. Level of Industrialization

The level of industrialization is measured by a number of significant indices, which include the number of workers in the industrial sector and their proportion in the total number of workers in all economic sectors, the number of registered industrial companies relative to the total number of companies registered in the Ministry of Industry and Trade, the value of industrial exports, the value of industrial investments and the percentage of industrial sector contribution — in the form of manufacturing, quarrying and electricity — in the GDP.

According to the latest data issued by the Department of Statistics in Jordan for 2015, the number of workers in all economic sectors is 977,715,

of whom 212,412 work in the industrial sector, representing 22%. The number of registered companies was 1,413, with an annual capital of 89 million JD, representing 17.3% of the total number of registered companies in 2010. In 2015, the number of industrial companies reached 2,037 with a capital of 44 million JD (20.6%), while the national exports in 2011 amounted to 4,780 million JD, 88.3% of which accounted for industrial exports worth 4,221 million JD, while this percentage was 91% in 2015 [21].

In the report, domestic investments were evaluated at 1436 million JD in 2010, declining to 729 million JD in 2015. The foreign investments, on the other hand, were estimated at approximately 295 million JD in 2010, declining to 224 million JD in 2011. Statistics also indicate a 0.3% decrease in the Index of Industrial Production during 2015 compared with 2014. This decline is attributed to the decrease in production quantities of the transformative industries by 2.2%, with a relative importance of 82.5%, versus increase in the production quantities of the quarrying industries by 16.5%, with a relative importance of 11%, and 4.5% electricity production with the importance of 6.5%. With respect to the index of contribution of various industries in the GDP, the quarrying industries comprised 1.8%, and the transformative industries 17.6% and 2.3%, pertaining to electricity and water, respectively. Thus, based on these indices, the level of industrialization in Jordan is rated as low and is assigned the numerical value of zero.

Finally, in examining the extent of spread of the means of communication, mass media and information technology, we opted for the use of the Internet in the Jordanian society as an indicator of the spread of the means of communication, information and social media for the years 2008 and 2010. We noted that the rate has risen from 26% in 2008 to 27.2% in 2010, whereby household annual Internet subscription in 2008 was 18%. The age groups of the Internet users are given in Table 9.

Table 9. Age Groups of Internet Users in 2010 and 2014.

Age group	User 2014	Non-user 2014	User 2014	Non-user 2014
9 - 5	10.4	89.5	15	84.4
10 - 14	25	74.5	36	63.4
15 - 19	54.9	52	63	36.4
20 - 24	46.2	52.2	75.9	23.3
25 - 29	33	65.5	72.2	27.1
30 - 34	25.6	73.2	62.7	37.1
35 - 39	25.8	75.6	55.4	43.7
50 and above	11.3	86.7	21.7	77.4

Source: Department of Statistics in 2015*.

As can be seen from the data reported above, in the Jordanian society, Internet usage is most widespread in the 20 - 34 age group. Nevertheless, spread of Internet remains average and is given the score of 0.5.

5.6. Scoring Political Development Indices

5.6.1. Political Pluralism Index

This index includes two sub-indices, namely Legal Controls of the Electoral Law and Political Parties Law in terms of stability and change, and the number of parties. Despite the varied definitions of political pluralism, the most widely accepted is based on the existence of different political parties representing the various social, economic, cultural and political forces aiming at winning the public opinion to gain power in order to achieve their goals and agendas [22].

That is why the Parties Law and Electoral Law are viewed as legal controls. The researchers have the following remarks in this regard:

1) The rate of change in the Parties Law and Electoral Law was rapid since the beginning of implementation of the Socioeconomic Transformation Program, which coincided with the beginning of the democratic transition in 1989. For instance, the parliamentary elections took place under the Political Parties Law No. 32 of 1992, which was amended in 2007 to increase the number of founders from 50 members as per the law of 1992 to 500 members from five governorates, equivalent to 10% from each governorate. The law was amended again in 2015, whereby the number of founders was reduced to 150. The Electoral Law was amended from a transferable single vote system in 1989 to a single vote system in 1993, introducing sub-districts and national list in 2012, followed by proportional open list in 2016.

2) Representational disproportionality between population size and district delimitation was eliminated in 2010 by allowing a larger number of participants, as per the amended electoral system. This has resulted in the domination of the tribal and regional dimension and fragmentation of political parties' power, which comprised no more than 25% of the members of the House of Representatives.

The number of parties increased to 43 in 2016 from 31 parties in 2004 and 24 in 1992.

The researchers point out that political pluralism index is measured by the number of parties as a sign of political openness and is therefore given the numerical value of 1. However, its effectiveness was curbed by the legal controls represented by the Parties Law and Electoral Law, due to which the proportion of party representation in the House of Representatives has declined. Therefore, the researchers would describe this index as being quantitatively strong but qualitatively weak, which reduces its numerical value to 0.5 (average).

5.6.2. The Public Freedoms Index

This index was characterized by fluctuation since the early 1990s through the period of implementation of the Socioeconomic Transformation Program in accordance with the laws governing the political and civil rights and public freedoms [23] as demonstrated by the indices presented and discussed in Table 10.

Table 10. Status of Public Freedoms (2000-2016).

Indicator	Process
Public Meetings Law of 2001	It requires obtaining a prior written approval from the Administrative Governor to organize meetings or demonstrations. The former Jordanian law of 1953 demanded only sending notice to the Administrative Governor.
State Security Court Law of 2001	Consideration of any case, which has expanded its powers. It also abolished the right to appeal in the case of misdemeanours, which confiscates the right to challenge the court decision. Additionally, it gave the Attorney General the right to arrest the accused for up to two months without a trial.
Penal Code of 2001	Loose provisions on and definitions of "Terrorism", consequently compromising the press freedom and freedom of expression, in addition to restoring jail punishment for journalists and closing newspapers, in line with the Press and Publication Law of 1997 amended by the 1998 law.
Provisional Laws	In absence of the House of Representatives, the number of provisional laws from 2001 to 2003 was about 213. The proceedings of the 12 lawsuits filed to refute these laws before the Supreme Court of Justice were discontinued. In addition, the Jordanian Society for Human Rights was dissolved, three engineers were arrested and the female activist Toujan Faisal was sentenced to three years in prison.
Situation of civil and political rights throughout the period 2004-2016	The establishment of the Higher Media Council pursuant to Law No. 26 of 2004, which expanded its powers to include the consideration of complaints against media representatives and enforced the civilian criminal responsibility on crimes related to publishing and the inadmissibility of the imprisonment of journalists and the right of access to information. Trade Unions Bill 2005, which restricted the scope of the union work. Press and Publications Law amendment, including the abolition of punishments of imprisonment and detention in publications offences, and forwarding the draft law of the right to access information. Promulgation of the National Centre for Human Rights Law No. 51 of 2006, whereby the Government ratified five conventions on human rights in 2006, such as the Elimination of Racial Discrimination, International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention against Torture and the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child, in addition to upholding the decision to ratify Convention on the Elimination to All forms of Discrimination Against Women (CEDAW) Promulgation of the Prevention of Terrorism Act, the Anti-Corruption Law under which Anti-Corruption Commission was established in 2007, the Press and Publications Law draft, Political Parties Law, the Financial Disclosure Law draft and amending Article 3-8 of the Penal Code, where the penalty of imprisonment was increased from three months to six months and banning the use of discretionary extenuating reason. The Right of Access to Information Law was approved, alongside the amendment of the Press and Publications Law, after permitting arresting journalists and lifting prior censorship of publications, while upholding the need for obtaining prior license as a prerequisite to issuing publications, permitting the Government to hold shares in the

Indicator	Process
	newspapers, and amendment of the Municipal Law for the election of mayors and raising the female quota to 20%. Increased number of arrests after Jordan had joined the War Against Terrorism, which resulted in the arrest of the Secretary General of the Muslim Brotherhood Zaki Bany Irsheid and other leaders, in addition to requiring registration and licensing of the news websites.
Constitutional amendments, including:	The appointment of the Army Commander, Head of Intelligence, Gendarmerie Commander, Chairperson and members of the Constitutional Court, the Supreme Judicial Court and the Senate, in addition to defining the Parliament Spokesperson's term as having two-year duration [24] .

Source: this table was made by the authors.

Jordan is rated as one of the partly-free countries (category 3 - 5), according to the United Nations Program on Civil and Political Rights, as noted in Table 11.

Table 11. Civil and Political Freedoms Index.

Year	Freedoms index
2001	4
2002	5
2003	5
2004	5
2005	4
2006	4
2007	4
2008	4
2009	5
2010	6
2011	No information available
2012	6
2013	No information available
2014	5
2015	5

*Source: UNDP 2015.

Upon analyzing the information tabulated above, the researchers rated the public freedoms index as average, corresponding to the numerical value of 0.5, as one of the political reform indices throughout the implementation of Socioeconomic Transformation Program.

5.6.3. Political Participation Index

The political participation is defined as a group of activities that influence the political power, whether the activity is individual or collective, organized or spontaneous, continuing or intermittent, peaceful or violent, legal or illegal, and effective or ineffective. It is divided into two types, namely legal, legitimate conventional political participation, such as elections, parties and public demonstrations; and illegal participation, such as assassinations and civil disobedience.

The researchers, therefore, measured political participation using two key indices, one of which is related to the co-factors of the political participation (e.g., the emergence of new social forces), while the other pertains to violence and protesting behavior as unconventional tools of political participation [25].

Considering the index of the emergence of social forces as expressing objection to the performance of the Jordanian political regime it can be represented as follows:

1) Labor movements, such as that pertaining to the workers in electricity, agriculture, land and construction, phosphate and potash and workers in Aqaba Port

2) Tribal and clan movements, such as movement of Bany Hassan, Bany Sakhr, Da'jah, Alhjaya, and Ayasrah

3) Regional movements, including Freeman of Tafila, Al-Tafayla neighborhood in Amman, Karak movement, Theban movement, Amman Freeman and Ramtha movement

4) Partisan and trade union movements, in particular Islamic Action Front, the left parties, the journalists' union, and unions of artists, engineers, lawyers and teachers

5) National movements, including Constitutional Monarchy Movement, the movement of the Constitution of 1952, the Jordanian initiative for reform, the Jordanian National Movement, and Movement 36

6) Youth movements, and especially March 24 movement, April 5 movement, the youth movement, Jayen (We are coming) Movement and Thabahtona (You are killing us) Movement (students' rights)

Violence and protesting behavior were widespread, due to the emergence of multiple labor, professional, regional, youth and national movements, which amounted to 130 movements in 2011. Labor protests grew from 139 to 691 in the second quarter of 2011. Likewise, the incidents of communal violence escalated to the so-called "university violence" resulting in declination in the role of parties in political participation. This is evident in the 51% rise in the youth participation in the political life on grounds of categorical and national demands, such as protesting against the increase in the oil derivative prices and fighting against corruption, making most of such movements based on unorganized interests based on nepotism, or geographic considerations, or temporary interests that took the form of turmoil, sit-ins and riots [26].

Due to the two aforementioned indices, the political participation index was rated as strong, with the score of 1. However, their outcomes and influence on the political regime were undermined due to the fact that it was controlled by categorical, regional and social demands.

5.6.4. Government Stability Index

The UNDP established an index to reflect the government effectiveness. It encompasses many variables, including bureaucracy quality, the quality of health care and government stability. The scale ranges

from -2.5 to +2.5, with higher values pertaining to better quality. Most of the scores of Effectiveness of the Government of Jordan were less than 1 (Table 12).

Table 12. The Government Effectiveness 2002-2009.

Year	Government effectiveness
2002	0.2
2003	0.25
2004	0.16
2005	0.1
2006	0.19
2007	0.27
2008	0.27
2009	0.28

*Source: UNDP of 2010.

Considering the government stability variable, with the formation of governments and ministerial reshuffling as sub-variables to the government effectiveness, government instability is noticeable as shown in Table 13.

Table 13. Governmental Reshuffle in Jordan 1989-2014.

Prime Minister	Date of formation	Number of Ministers	1 st reshuffle	2 nd Reshuffle	3 th reshuffle	4 th Reshuffle	5 th Reshuffle	Date of resignation
Zaid Bin Shaker	27/4/1989	24	2/9/1989	-	-	-	-	26/12/1989
MudarBadran	7/12/1989	24	19/6/1990	2/1/1991	-	-	-	19/6/1991
Taher al-Masri	20/6/1991	24	24/10/1991	-	-	-	-	20/11/1991
Zaid Bin Shaker	21/11/1991	24	-	-	-	-	-	29/5/1993
Abdul Salam Majali	30/5/1993	27	15/10/1993	2/12/1993	8/6/1994	-	-	7/1/1995
Zaid Bin Shaker	8/1/1995	31	-	-	-	-	-	4/6/1996
Abdel Karim Kabariti	4/2/1996	30	4/2/1996	-	-	-	-	19/3/1997
Abdul Salam Majali	19/3/1997	24	7/2/1998	-	-	-	-	20/8/1998
Fayez Tarawneh	21/8/1998	23	1/11/1998	-	-	-	-	4/3/1999
Abdel Raouf Rawabdeh	4/3/1999	23	1/9/1999	15/1/2000	1/5/2000	-	-	18/6/2000
Ali Abul Ragheb	19/6/2000	29	26/9/2000	16/6/2000	2/9/2001	27/10/2001	5/12/2000	14/1/2002
Ali Abul Ragheb	14/1/2002	27	24/3/2002	26/9/2002	12/1/2003	13/1/2003	-	20/7/2003
Ali Abul Ragheb	21/7/2003	29	-	-	-	-	-	22/10/2003
Faisal al-Fayez	25/10/2003	21	25/10/2003	20/2/2005	-	-	-	5/4/2005
Adnan Badran	7/4/2009	26	3/7/2005	-	-	-	-	24/11/2005
Marouf Bakhit	27/11/2005	24	22/10/2006	2/9/2007	-	-	-	22/10/2007
Nader Dahabi	25/10/2007	28	23/2/2009	11/6/2009	-	-	-	9/12/2009
Samir Rifai	14/12/2009	29	28/7/2010	26/10/2010	-	-	-	22/11/2010
Marouf Bakhit	2/7/2011	27	-	-	-	-	-	17/10/2011
Awn Khasawneh	9/4/2012	30	-	-	-	-	-	26/4/2012
Fayez Al-Tarawneh	2012/5/3	31	-	-	-	-	-	2012/10/10
Abdullah Nsour	2012/10/11	20	2013/3/30	-	-	-	-	2016/5/29
Hani Al-Molqi	2016/5/29	29	-	-	-	-	-	-

*Source: The Cabinet website <http://www.pm.gov.jo/amabic>.

Reviewing the tabulated data, the researchers highlight that there was ministerial reshuffling every 9.1 months on average and that the rate of formation of government was once per 7 months during the 27 years in the 1989 to 2016 period. Therefore, the researchers score the government stability index with its two variables with a numerical value of zero, due to its considerable weakness. The government instability and weak governmental elite circulation may be attributed to assigning the political positions on the basis of geographic and social influence.

5.6.5. Parliamentary Stability Index

In order to score this index, the researchers assessed the legislative role of the Parliament via the queries, interrogations and effectiveness of performance through the cohesion of the internal structure (parliamentary blocs).

The researchers noted that seven parliaments were formed since the beginning of the democratic transition and Socioeconomic Transformation Program. Three of those were dissolved in 2003, 2007 and 2010, respectively. This is indicative of a high parliamentary instability. The dissolution was accompanied by an amendment or change of the Electoral Law, increasing the number of MPs throughout the period 1989-2016 to 80/110/120/150 respectively, with female quota starting from 6 women MPs to 12, in addition to increasing the quota for minorities (Christians, Circassians, Chechens and Bedouins). This has led to weakened party representation in the parliamentary elite, attracting them instead to their regional and tribal roots [27]. Consequently, individual performance prevailed typified by lack of cohesion of the parliamentary blocs in terms of the high rate of formation and disintegration based on personal alliances competing for membership of the Permanent Bureau of the Parliament and chair of the parliamentary committees.

Table 14 presents the accomplished laws as a legislative dimension of the Parliament and the number of queries, interrogations, requests for discussion, motions of desire / law, petitions, complaints and memos:

Table 14. Scrutiny and Legislative Dimensions of the 15th and 16th Parliaments.

Queries		Interrogations		Requests for discussion		Motions of desire		Motions of law		Petitions & complaints		Memos		Laws	
MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs	MPs
15	16	15	16	15	16	15	16	15	16	15	16	15	16	15	16
467	751	10	15	10	8	5	-	10	30	7	26	226	320	116	78

*Source: National Assembly of Jordan.

Reviewing the information tabulated above, the researchers have the following remarks on the parliamentary performance:

1) The legislative dimension prevailed over the scrutiny dimension as represented by 25 interrogations.

2) Low level of responsiveness of the Parliament to citizens was evident, represented by the requests for discussion, petitions and complaints, of which here were 20 in the 15th Parliament and 34 in the 16th Parliament. On the grounds of these findings, the researchers give a score of zero as the numerical value for the Parliamentary Performance Index due to it being weak.

5.6.6. Transparency Index

The transparency index witnessed fluctuation during the stage of democratic transition in Jordan with the beginning of the economic reform program, with more frequent declines than increases. In 2010, Jordan was ranked 50th among 178 countries, after being ranked 47th in 2009. Jordan maintained 5th position among Arab countries and further progressed to 3rd in 2014 [28].

Table 15 below shows Jordan ranks and rates as per the Corruption Index from 2000 to 2014 based on Transparency International (TI) report of 2014.

Table 15. Jordan Ranks and Rates of Corruption Index.

Year	Rank	No. of countries	Rate & value
2000	39	90	4.6
2001	37	91	4.9
2002	40	102	4.6
2003	43	133	3.5
2004	37	145	5.7
2005	37	158	5.3
2006	40	163	4.7
2007	53	179	5.1
2008	47	180	5.0
2009	49	180	4.7
2010	50	185	-
2011	36	183	4.5
2012	58	76	4.8
2013	66	175	-
2014	55	175	
2015	45	-	5.3

*Source: Transparency International reports.

The Corruption Control is scored on a scale ranging from -2.5 to +2.5, with higher values indicating lower corruption. The UNDP report showed that Jordan maintained a value of less than one throughout the period (2000-2009) [29], thus the researchers give an average score of 0.5 to Jordan's transparency index (Table 16).

Table 16. Total values of the economic and political indices.

No.	Economic index	Value	Political index	Value
1	Average annual per capita income	Average (0.5)	Political pluralism	Average (0.5)

No.	Economic index	Value	Political index	Value
2	Altered class structure (middle class)	Weak (0)	Public freedoms	Average (0.5)
3	Urbanization rate	Average (0.5)	Political participation	Strong (1)
4	Degree and level of education	Average (0.5)	Government stability	Weak (0)
5	Degree of industrialization	Weak (0)	Parliamentary performance	Weak (0)
6	Extent of spread of social media (information technology)	Average (0.5)	Transparency	Average (0.5)
7	General Average	Average (0.5)	General Average	Average (0.5)

Source: this table was made by the authors.

6. Tested Hypotheses

The researchers note that the six variables of economic reform had strong quantitative impact on the political pluralism index, i.e., the increased number of political parties, reaching 43 parties in 2016. The extent of change in the political pluralism index may be deemed average based on the increased rate of change of the Parties Law and Electoral Law, where the Parties Law was changed in 1999 / 2007 / 2012 / 2016 and the Electoral Law was changed in 1989 / 1993 / 2007 / 2012 / 2016. They also note that economic reform had only limited impact on the political reform according to the civil and political freedoms index released by the UNDP in 2010, where Jordan was rated as a partly-free country. The researchers observe that economic reform had strong impact on the political participation index in terms of the emergence of social forces expressing their disapproval of the performance of the Jordanian political regime, emergence of violence and protesting behavior. It is noteworthy, however, that political participation was categorical or regionally based, and we conclude that economic reform had a weak impact on government stability. Government effectiveness maintained a value < 1 with frequent ministerial reshuffling, whereby 21 governments have been formed since 1989 since the economic reform program commenced. This is equivalent to an average of one reshuffle per 7-month interval over 27 years from 1989 to 2016. The researchers thus note that economic reform had a weak impact on the level of parliamentary stability and performance as evidenced by the fact that the legislative dimension prevailed over the scrutiny function and a weak responsiveness of the parliament to people's demands by submitting requests for discussion, petitions and complaints. Furthermore, the parliament was dissolved on three occasions, in 2003, 2007 and 2010. The researchers finally conclude that economic reform had an average impact on the transparency level, whereby Jordan maintained scores < 1 throughout the 2000-2009 period. The corruption index was generally on the rise.

7. Results

This article explores the interactions between economic and political reforms in Jordan. Over the past two decades, there have been significant moves towards economic and political reforms in Jordan, but without taking important steps towards democratic government, and reform efforts have failed to address the major economic and political problems affecting the majority of the Jordanian citizens, and reform efforts face severe resistance from elites who benefit from the status quo.

The article reached a set of results, which claim firstly that four of the six indices of economic reform were average, with a score of 0.5, and the other two were weak, with a score of zero. The general average of all six indices is therefore average, while three indices were average with a score of 0.5, one index was strong with a score of 1, and two indices were weak with a score of zero. The general average of all six indices of political reform is therefore average. Another notable result is the increased strength of the political participation index, which was scored as 1 for being strong. This is attributed to the Arab revolutions starting in 2011 along with greater employment of the non-traditional means of political participation such as public, regional, tribal and demand-based protests, thus undermining its impact. There was also the result of reviewing the general average of the economic reform indices and of the political reform. A moderate association can be noted between the impacts of economic reform indices and the dependent variable of political reform. We can thus posit that the political regime in Jordan is semi-free, having flawed and restricted democracy that has not yet reached the status of a mature and full democracy. This assertion is based on the average values of the economic reform indices and political reform indices. The weak scores of economic indices have negatively affected the political reform indices, while the quantitative increase in the economic indices is not necessarily a proof of their positive impact on the political indices. Thus, the correlation between the indices themselves and the qualitative dimension must be considered.

Support

This research was partially supported by Deanship of Scientific Research and Graduate Studies at Yarmouk University.

References:

1. Jordanian Ministry of Planning and International Cooperation. (2017) SETP Background—Reforms: 1989-1999. <http://www.mop.gov.jo> [Citation Time(s):1].
2. Al-Sayid, A. (2000) Political Participation. Political and Strategic Studies Center, Cairo. (In Arabic) [Citation Time(s):1].
3. Bani Salameh, M. (2018) Political Reform in Jordan: Reality and Aspirations. World Affairs Journal, 180, No. 4. <https://doi.org/10.1177/0043820018765373> [Citation Time(s):1].

4. Ebied, H. (2013) International Conditionality and Political Reform: Egypt. International Politics, 191, 90-95. (In Arabic) [Citation Time(s):1].
5. Lipset, S. (1959) Some Social Requests of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. American Political Science Review, 53, 69-105. <https://doi.org/10.2307/1951731> [Citation Time(s):1].
6. Colman, J. (1960) The Political Systems of the Developing Areas. Princeton University Press, Princeton, 532-581. [Citation Time(s):1].
7. Pye, L. (1966) Aspects of Political Development: An Analytical Study. Little Brown, Boston. [Citation Time(s):1].
8. Deutsch, K. (1966) Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundation of Nationality. MII Press, Cambridge. [Citation Time(s):1].
9. Learner, D. (1958) The Passing of Traditional Society. Free Press, New York. [Citation Time(s):1].
10. Russett, B. (1993) Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World. Princeton University Press, Princeton, 100-105. [Citation Time(s):1].
11. Neabauer, D. (1967) Some Social Conditions of Democracy. Political Science Review, 61, 1002-1009. [Citation Time(s):1].
12. Doucouliagos, H. and Ulubasoglu, M.A. (2008) Democracy and Economic Growth: A Meta-Analysis. American Journal of Political Science, 52, 61-83. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00299.x> [Citation Time(s):1].
13. Moton, H. (2004) The Democracy Advantage: How Democracies Promote Prosperity and Peace. Routledge Publishers, New York, NY, 105. [Citation Time(s):1].
14. Sen, A. (2000) 1933—Development as Freedom. Anchor Books, New York. [Citation Time(s):1].
15. Aljezawi, B. (2013) The Impact of Economic and Social Transformation on the Political Development in Jordan (2001-2012). Yarmouk University, Jordan, 49-52. (Unpublished Master Thesis, in Arabic) [Citation Time(s):1].
16. Khasawneh, M. (2003) The Impact of the Programs of International Financial Institutions on State Sovereignty: Comparative Study between Jordan and Egypt. Cairo University, Cairo, 171-180. (Unpublished Master Thesis, in Arabic) [Citation Time(s):1].
17. Diamond, L. (2001) How People View Democracy Findings from Public Opinion Surveys in Four Regions. Paper Presented to the Stanford Seminar on Democratization, 11 January. [Citation Time(s):1].
18. Brouce, R. (2001) The Relationship between Democracy & Development. Almanar, Amman, 12-14. (In Arabic) [Citation Time(s):1].
19. The Economist. (2017) Democracy Index 2014. <http://www.eiu.com/public/topicalreport.aspx?campaignid=Democracy0115> [Citation Time(s):1].

20. Mohammed, T., Salameh, B. and Shdouh, E. (2018) Feminist Elites in Democratic Jordan 1989-2016. In: Alagan, R. and Aladwaka, S., Ed., Environment, Politics, and Society (Research in Political Sociology, 25), Emerald Publishing Limited, West Yorkshire, 181-201. [Citation Time(s):1].
21. Jordanian Department of Statistics. (2015) National Exports Down. <http://web.dos.gov> [Citation Time(s):1].
22. Bani Salameh, M. (2017) Political Reform in Jordan: Reality and Aspirations. World Affairs Journal, 180, No. 4. <https://doi.org/10.1177/0043820018765373> [Citation Time(s):1].
23. Al-Massawi, M. (2014) The Concept of Freedom in Contemporary Islamic Thoughts. Tabyen, 2, 59-66. (In Arabic) [Citation Time(s):1].
24. Bani Salameh, M. and Aananzah, A.A. (2015) Constitutional Reforms in Jordan: A Critical Analysis. Digest of Middle East Studies, 24, 139-160. <https://doi.org/10.1111/dome.12068>.
25. Bani Salameh, M. and Darawsheh, S. (2018) Human Rights in the Jordanian Constitution: Between Theoretical Texts and Practical Application. International Journal of Human Rights and Constitutional Studies, 6. <https://doi.org/10.1504/IJHRCS.2018.091658> [Citation Time(s):1].
26. Daradkeh, M. (2014) The Impact of Arab Spring: Challenges & Setbacks. Jordanian University, 18-20. (Unpublished Master Thesis, in Arabic) [Citation Time(s):1].
27. Bani Salameh, M. and Eledwan, K. (2016) The Identity Crisis in Jordan—Historical Pathways and Contemporary Debates. Nationalities Papers, 44, No. 6. <https://doi.org/10.1080/00905992.2016.1231454> [Citation Time(s):1].
28. Al-Dostur Newspaper, February 23rd, 2014. [Citation Time(s):1].
29. Al-Faisal, M. (2001) The Arabs and the Asian Experience. Economic Studies, 4, 122-125. (In Arabic) [Citation Time(s):1].

02. The Legal System for Credit Cards in Jordan

Ahmed Adnan Al-Nuemat
Al-Balqa Applied University
(Salt, Jordan)

Abstract

As a widely used banking service and application, credit cards have gained popularity in the last few years. They have broadened in techniques, impressions on clients and consumer transactions. Owing to the fact that masses are utilizing this facility, credit cards have become more popular, especially in Jordan. The lawmakers of the country have not yet updated the legal system according to the ongoing advancements through special laws. Such an update would pave the way for legal protection. This is an ongoing process, and people are currently experiencing legal dilemmas owing to the unlawful use of credit cards.

Keywords: Credit Card, Legal System, Civil and Penal Protection, Jordan.

1. Introduction

In the field of business, credit cards provide advanced payments and fulfilment, which is the key feature of business deals. In the past, banknotes or coins were used to deal, so people created a better alternative for this process. This was done in order to avoid any potential damage or theft and to make the process of transfer easy. By issuing credit cards, the economic field has an extra participant—the bank—and this helps with the payment (Sawalha, 2011: p. 3).

From a global perspective, credit cards have proved vital to business transactions. In 1982, Jordan was provided with its first magnetic cards with Petra cards, which were issued by Petra Bank. After that, Cairo Amman Bank introduced Cairo cards. A limited liability company, Visa Jordan, founded in 1998 with an association of the banks in Jordan, introduced the first model of its kind in the Middle East. This shows the ease for global organizations to invest capital in Jordan (Khalil, 2000: p. 56). There are many disadvantages of using credit cards in Jordan, like the unavailability of special rules for the purpose of managing transactions, besides the lack of related precedents for credit cards.

The reason behind this article is the lack of a sound legislation mechanism in Jordan related to credit cards. Hence, our goal is to extensively explain the contract-based associations that are formed with the use of credit cards. It also points out the consequences of their misuse. Based on this, the article is divided into three sections. The first explains the concept of credit cards, their characteristics and the different kinds. The second section describes the legal implications of utilizing credit cards because these legal aspects are the basis of every contract-based association involving credit cards. Finally, the last section gives insights into the penal and civil liability for the misuse of cards and the consequences, along with suggestions for updating the legislation.

2. Definitions, Characteristics and Types of Credit Cards

In this section, the author explains the characteristics and different sorts of credit cards. After every type has been differentiated, the author attempts to define the legal aspects of credit cards.

2.1. Definitions of Credit Cards

Credit cards are defined in many ways. Based on strictly technical terms, a credit card is a rectangle card made of plastic or paper issued by a bank or financial institution with the customer's name, the customer's account number and the bank's name printed on it. It is designed to compensate a purchase value to a merchant or for fulfilment. It is designed to be protected against tampering (Salem, 1995: p. 10).

To elaborate, another definition says that a credit card has the name and official logo of the issuance institution, along with the name, signature and account number of the client. The holder has the right to withdraw cash from ATMs or to utilize the card as a compensation tool for the services or goods offered by merchants or organizations. Its shape is rectangular, and

it is made of plastic. Moreover, its purpose is to provide security for a small amount of money in commercial deals (Sawalha, 2011: p. 5; Omar, 2003: p. 695).

It is important to point out that the aforementioned explanations are focused on the materials of the cards, not on the information encrypted on them. They also do not specifically mention the idea behind their creation.

Thematic explanation describes credit cards as a device that is used to pay for the services and goods purchased by customers by compensating for their values. This compensation is issued by the bank (Saad, 2005: p. 37; Saleem, 2010: p. 127).

On the basis of the above, credit cards can be referred to as fulfilment cards that enable cardholders to acquire services and goods and to provide compensation, as mentioned in the contract between the cardholder and the issuer (bank) (Basala, 1995: p. 2).

As a result, credit cards can be explained as a tool that focuses on the reliable relationship between the bank and the customer. This relies on the fact that the cardholder is permitted to utilize an amount of credit by the bank, dictated by the ceiling financial conditions and other conditions. (Saudi, 2001: p. 17).

2.2. Features of Credit Cards

1) A credit card can be regarded as a credit and compensation device, owing to the fact that the owner of the card can use it for their financial commitments regarding service providers and merchants. This is done by not withholding the cash. Because it is a credit device, the issuer pays the value of the services and purchased items that are acquired by the owner. Consequently, the compensation is provided according to the contract (Saeed, 2009: p. 315).

2) On the basis of the tripartite deal, a credit card cannot be used to complete a transaction between the merchant and the holder, the issuer and the merchant, or the holder and the bank. Separate deals are signed between these groups, in which the rights and obligations are assigned separate from the other deals. For instance, the concluded deal between the holder and the issuer would not be similar to the one that would be signed with the merchant (Kilany, 2004: p. 509; Aljahny, 2005, p. 29).

3) Confidence and solvency are offered to the cardholder via a credit card. The card implies that the holder has the power to be solvent and secure in transactions. The client is represented by the bank in the face of the service providers and merchants. They rely on the bank upholding its promise to pay the agreed amount. This amount is committed by the cardholder while contracting with the merchants. The bank also puts its faith in the client, as they are offered a credit card after thorough investigation of their financial stability. Accordingly, it can be said that profit, security and credit are the foundation of credit cards (Al Talahmah, 2004: p. 178).

4) The deal that takes place between the cardholder and the bank is the basis of the possession of a credit card. The deal is based on a set

period, after which the card is completely discarded and a new one is made. However, if the cardholder, the issuer ends the deal, the holder must not keep or use the card. The bank has the autonomy to cancel a credit card, while the holder has the right to not use a card and to return it (Al Baghdadi, 2006: p. 70).

5) As stipulated by the merchant, the bank receives a commission and interest. This happens because purchasing payments are needed urgently, along with the credit offered to the cardholder (Barham, 2010: p. 135; Aldwy, 2010: p. 55).

2.3. Different Categories of Payment Cards

There are many reasons why payment cards differ from one another. Standard golden and silver cards are available. Each of them has a different time limit and characteristics. In the matters of dealing clearance, worldwide, regional and national cards are present. Magnetic, laminated and smart cards are the three main physical types (Alalaby, 2005: p. 49).

With respect to payment cards, there are three main types. This careful categorization is explained below.

2.3.1. Debit Cards

It is vital that the cardholder already has a current account with the bank that issued the card, as this card type is considered a compensation tool. It cannot be used as an all-purpose credit tool, as the amount is deducted right away. In this situation, the bank makes sure that the balance of the holder's account is not lower than the purchasing amount, and that is why it is called a debit card (Alalaby, 2005: p. 53).

Soon after that, the bank subtracts the purchase amount from the client's account. This is done after the instruction has been sent to the bank by the merchant. To explain further, the bank sends an account statement to the cardholder at the end of every month. The statement is based on the cash that is withdrawn via ATMs, amounts paid via card to merchants and any deposits made. This card type requires the holder to deposit funds so that they can be managed by the bank. However, if the client pays more than their balance allows (going into their overdraft), the bank will ask the client for interest, as dictated by the card issuing deal (Alshoura, 2005: p. 10).

2.3.2. Charge Cards

These cards play the role of credit cards and fulfilment cards at the same time. The issuing authority does not require the holder to have an account with them because the issuer allows the cardholder to have a restricted ceiling for a limited amount of time. This implies that for the fulfilment of the payment of services or goods, the holder has a set time, which is why it is referred as a delayed fulfilment card (Alshoura, 2005: p. 10).

The bank will ask the cardholder for the total withdrawn value. This value is requested at the end of every month and must be paid within 25 to 40 days, as mentioned in the contract. In accordance with the concluded

deal between the holder and the issuer, the former will be charged by the latter for late payments. (Musa, 2003: p. 1997; Saeed, 2009: p. 16).

2.3.3. Credit Cards

This card type permits the cardholder to buy goods or services on credit, paying back the bank later, and requires the holder to have an account with the issuing bank. It does not allow cash withdrawals via ATMs. The terms of credit are set by the bank (Alharby, 2006: p. 211).

3. Legal Aspects of Credit Cards

There have been various objections raised related to the legal aspects of credit cards. Some criticize the ideas of credit and fulfilment brought in by these cards. These aspects of credit cards set them apart from other ways of payment, as the association between the parties dictates. In order to adhere to the legal regulations that control these legal relationships, legal aspects must be recognized. The legal aspects have been recognized in various theories; some use the angle of commercial law mentioned below, while others incorporate civil codes.

3.1. A Theory of Credit Cards

3.1.1. Debt Assignment Theory

This theory involves accepting a debt on behalf of someone else; in this situation, this individual is now obligated to fulfill the responsibility of the debtor. (Jordan Civil Code) Debt assignment takes place by either cardholder with the bank or the merchant and the bank without any interference from cardholder, the idea may suit explaining banking card system. (Jordan Civil Code, Article 995) At the first instance, could be imagined that cardholder (debtor) has agreed under this contract with the bank to pay for the merchant (creditor), as the merchant (Creditor) has accepted in accordance to the contract concluded with the bank, as it is possible that transfer from the merchant whom agreed with the bank to fulfill from the debtor, hence the debtor who is cardholder has agreed under the contract and acknowledge by signing when purchase (Esaa, 2015: p. 538).

Owing to the fact that the legal aspects of credit cards contradict debt assignment theory, this theory is not applicable. The debit cannot be seized from the cardholder before the merchant has provided the credit card details and signed purchasing bill. There is no impactful effect of debt assignments on the debtor before the creditor's transfer of money (Esaa, 2015: p. 539).

3.1.2. Authority Theory

Jordanian lawmakers describe an authority as the owner of a nominated deal done in light of Rules 833 - 867. It is a deal whereby the assignor allows and permits an entity to work on their behalf for permitted and recognized acting.

The use of e-credits by corporate structures and merchants is justified. In this theory, the bank is allowed to pay the service value. Later, that same amount is subtracted from the assignor's balance; thus, the bank is the authorized and the cardholder is the authorizer (Aljbourey, 1997: p. 113).

Upon analysis, many points have been raised. The authorizer is permitted to make withdrawals. This is only allowed when a payment has been lost or stolen or the assignor is undergoing judicial liquidation. It is plausible that the authorizer would object in this situation, as the bank does not have to connect the merchant to the cardholder (Nejam, 2013: p. 1163).

3.1.3. Agency Fulfillment Theory

The agent must fulfill the debt to the merchant, in light of the connection between the card issuer and the cardholder. This system is a reliable juridical grounding for the credit card mechanism. However, this obligation does not define the card issuer's rights; these are carried out via granted credit (Alharby, 2006: p. 226). The debt is the agent's responsibility, regardless of his association with the authorizer. It is also applicable when the deal is reversed (Radwan, 1990: p. 9).

Many counter-arguments to this theory have been presented. If it is stated that the legal foundation of the credit card mechanism is the agency in fulfillment, then the contractual association between the merchant and the bank is ignored because of the bank's obligation to the merchant. Then, the bank will provide the former with the amount without considering the connection between the cardholder and the bank (Alsanhoury, 1958: p. 870; Mansour, 2006: p. 412).

3.1.4. Bail Theory

It is important that the principal provides compensation to the agent, as mentioned in Article 950 of the Jordanian Civil Code. It is the amount that the former is responsible for; this amount is sustained while they carry out their agency. Hence, the concluded deal can be defined as a bail deal between the merchant and the bank, while the latter provides confirmation for compensating purchase values to the merchant. Otherwise, it is paid by the cardholder. Regardless of the fact that the holder cannot fulfill the requirements, the bank provides the bills by default when they are provided to them in the form of a contract signed by the cardholder (Fakhry, 1984: p. 62).

3.1.5. Loan Contract Theory

A loan can be defined as the act of providing the possession of property or worthy items to a person under agreed conditions. The receiver is supposed to transfer an amount at the end of a deadline. The rules contain information about the amount to be paid, as mentioned in Article 636 of the Jordanian Civil Code. Keeping that in view, many have highlighted the connection between credit card issuer and cardholder, where the former offers an amount of cash in order to fulfill the latter's need. The bank also asks for repayment at the earliest time. In this relationship, they regard this information as the basis of the loan. Any faulty aspects in the possession of the borrower are not the responsibility of the loaner (Alharby, 2006: p. 218).

There has been disapproval with this, as it is not actually a loan. It builds its foundation on the mutual connection that is present between borrower and lender. A loan also does not foster relationships between other

parties and the lender. On the other hand, a credit card transaction is dependent on a three-way connection among the cardholder, merchant and card issuer.

It can be said that a credit card is actually a fulfillment source with a unique ability. Owing to the fact that legal connections and multiple parties are managed by multiple contracts under credit cards, there is no connection with the theories (Maghrabi, 2003: p. 951). As a result, every legal connection designed will be investigated. For the purpose of providing credit cards, credit provisions are implemented for the contract between the cardholder and the bank. The sales contract is controlled by the cardholder and the merchant, as it represents the fulfilled debit assigned to the merchant by the cardholder. This implies that various deals are included in credit cards. These deals include offering a credit e-banking method and fulfillment after a contract has been concluded (Maghrabi, 2003: p. 951).

3.2. Credit Card Parties that Originate the Legal Relationships

A credit card has three primary relationships that originate from deals. This is explored by presenting the three groups within the contract-based connections.

3.2.1. Connection between Card Owner and Bank

The adherence contract is defined as the connection that binds the cardholder and the bank under the terms of a contract. The responsibilities of both groups, explanations of the issued card and the methods of use are mentioned in the contract. As the terms are provided for the client's approval or disapproval by the bank, this contract is an adhesion contract for the card owner. Considering this fact, it is true that the owner does not have the power to object to the contract. The completed card issuance application is investigated to avoid any case of non-reimbursement (Ahmad, 2005: p. 17).

It is possible for the bank to not validate an application that does not have validity. On the contrary, the matters are concluded by both cardholder and issuer. The cardholder has to provide proof of their capability as required (Al Amin, 2003: p. 467).

The name of the owner will be included in the contract if the applicant belongs to a corporate structure. The credit card will be used by the corporate body and the cardholder as dictated by the liability. The rules collectively apply to both entities (Al Amin, 2003: p. 467).

The roles of the bank and the cardholder in this whole process are mentioned below.

A. The duties of the bank:

1) The responsibility of the bank to provide the card: Along with the secret number, the bank is responsible for providing the cardholder with the credit card. The issuing authority must also maintain the policy of protecting everything (Tobia, 2000: p. 45).

2) The role of the bank in fulfilling debits as a result of the card use: It is mandatory for the authority to pay purchasing values. These values are designated for merchants and provided by card owners via their cards. An

agreed boundary is set for purchasing values. If a payment goes beyond the limit, then the issuing body is permitted to acquire that money with an added interest rate. Nonetheless, the authority must provide for every purchasing contract undertaken by the cardholder (Tobia, 2000: p. 45).

3) Sending monthly statement to cardholder stating amount due by using the card for purchasing as well as cash withdrawals, cardholder is responsible for them. The objecting time limit could be a month or 15 days, as decided. If no disapproval is shown, it is assumed that the cardholder has agreed to all conditions of the statement (Shaheen, 2001: p. 170).

4) Issuance of card and opening credit: The credit tool allows the transfer from the owner's account to a payment card or payment subtractions. With the help of enquiries regarding the solvency of the client and confirmations regarding their status, the bank will decide whether or not the payment of opened credit will be offered. This information is provided prior to the possession of credit. The owner receives the credit card via the e-banking method, and it can be used after it has been sent (Fawzy & Al-Qadoumi, 2005: p. 118).

5) The signature of the cardholder is protected and used as a confirmation on bills (Fawzy & Al-Qadoumi, 2005: p. 118).

B. The responsibilities of the cardholder:

1) To guarantee that information is correct, the issuer of the card must be provided with every important personal detail of the cardholder, like residential and work addresses, place of contract, and other data. This makes altering information in the future a lot easier. The bank can take away the card if the information lacks accuracy (Nazih, 2006: p. 78).

2) The owner of the card is responsible for use, restoration and issuing fees, along with commissions removed by the bank authority or any cost of the card's use, including the prices of telexes and telegrams (Shawkat, 2007: p. 54). The owner is also responsible for the compensation of every amount withdrawn through the card in cash through ATMs or another facility. It also includes purchase values received by sellers through the bank (Musa, 2003: p. 2003).

3) The card should not be in the possession of any person other than the cardholder. It is necessary that the holder should keep the card along with its secret number and manage them carefully, as their ID is recognized by the authority. Moreover, only the holder can approve another's use of the card, with the issuing body's approval (Al-Kaliouby, 1999: p. 473).

4) Via cash withdrawals from the ATMs of banks, the card should be used for the right reasons. In order to enjoy the full advantages, the owner must use it for buying goods and services provided by different sellers within the provided credit limit. The holder must not spend beyond the set limit; otherwise, the bank can revoke the contract. The bank will demand reimbursement for the money spent by the owner (Nazih, 2006: p. 94-95).

5) The issuing authority must be provided with the card at the earliest time after the limit has been exceeded. Usually, the period comprises a year or more (Sawalha, 2011: p. 111).

3.2.2. Association between Merchant and Bank

The merchant acts as a client of the card, whereas the bank acts as the card issuer. The two entities are bound by an independent contract, known as the contract of the merchant or the contract of the supplier. These expressions are synonymous, as they assert that the card issuer (the bank) holds a commitment for compensating the merchant for the purchase price agreed by the customer (the cardholder).

The contract formulated between the merchant and the bank is a type of adhesion contract in which the merchant (the customer) is not given the opportunity to confer its terms and regulations with anyone, as the customer for the card is chosen by the bank itself on the basis of the respect, morality and commercial reputation of the merchant. None of the heirs can proceed with this contractual agreement or pay money for property on behalf of the merchant, as this contract is specifically instituted on the merchant's superior moral and principled behaviour. If any person desires to adopt this contract, then they have to form a new contract with the bank (the card issuer), as the previous one will be automatically dissolved.

This contract is a form of compelled contract in this regard, as the merchant and the bank are bound in mutual responsibilities uniformly, and each is liable to the other. The merchant's bills, as a part of this responsibility, will be paid by the bank (the card issuer), whereas the merchant will have to comply with the instructions of the card issuer and recognize card transactions (Alhunais, 2008: p. 139).

1) Responsibilities of the Card Issuer

1. If the merchant agrees to the contract, then a credit card will be provided to the merchant for the agreement of the rules and regulations of the contract. Card issuer must attract customers holding credit cards. As a consequence, a card issuer grants the sanction of credit cards to customers agreeing to a contract in terms of obtaining goods and services (Alqudah, 1999: p. 406).

2. For processing card transactions, all the relevant equipment and machines must be endowed to merchants, inclusive Point of sale (POS) special invoices for sales recording, credit card machine printers and credit card terminals, along with other necessary supplies and instruments for card integration procedures. The merchant is provided with all this equipment upon shipment, and they will have to be returned if the card issuer demands them or the contract ends (Maghrabi, 2003: p. 952).

The card issuer (bank) is liable to carry out functions of buying values on account of merchant and making payments on account of credit cards on behalf of the contract. Likewise, the card issuer is obligated to make all payments drawn upon a credit card by the merchant. Nevertheless, if the balance of customer was exceeded or customer's insolvency, card issuer is

committed before the merchant with persuasion to agreement between them, where this agreement is devoid of defenses that might be held by customer toward the merchant. The bank shall not claim against the merchant through defenses before cardholder's transaction be made as a claim for lack of balance or insolvency or customer's objection on fulfillment (Musa, 2003: p. 890).

The undertaking signed by the merchant and the card issuer enables both of them to fulfill their commitments. For the card issuer, the commitment is to pay the merchant under whatever conditions, whereas the merchant is liable to act on behalf of the card issuer's instructions, checking the signature of the client on the check/bill, ensuring the ID of the client only within the holder's limit for the purpose of card validity and bill sealing, as the issuer also holds the right to refuse payments to merchants in particular cases, as mentioned below (Barham, 2010: p. 156):

A. The processes or terms stated in the contract and its clauses are inserted to make sure that both the merchant and the card issuer do not violate each other's rights; however, if the merchant does not act within the clauses stated in the contract, it will be considered breach of contract, and this will enable the card issuer to disregard and disagree with what the merchant desires on account of a card.

B. If the merchant draws more card proceedings than the amount settled on in the contract, the card issuer can proceed with the overdraft amounts by attaining a specific term from the merchant. On the other hand, if the merchant already has permission to cross the balance limit through agreement, the merchant merely needs to state the permit number on the cheque or any bill before adding their signature to it.

3. Card issuer is complied with submitting lists including counterfeit, lost or stolen cards to the merchant, where it liable to undertake this compliance at once to prevent using those cards, meanwhile, to disclaim its liability for any related dealing once the merchant being notified about loss of counterfeiting (Maghrabi, 2003: p. 955).

4. Banks must perform certain advertising through commercial campaigns, promotions, brochures and hoardings about the discharge and offer of the credit card to notify people about its advantages and characteristics, as well as the facilities provided by the bank for card issuance. Likewise, stores and merchants must be familiar with the card's acceptance as a form of payment by their clients (Maghrabi, 2003: p. 955).

2) Merchant's Obligations

1. The merchant accepts credit cards that are utilized legally and under restricted guidelines that should be strictly followed, based on an agreement with the issuer to accept them. In addition, the merchant deals with the cards of customers instead of cash; if not, the bank will not renew the contract with the merchant on cardholder terms. To all cardholders, the merchant should offer amenities and services at a reasonable cost, which should be free of bias and the card issuer's commission (Almahdi, 2003: p. 759).

In some particular cases, the merchant has the right to reject the utilization of credit cards, as the contract with the issuer states that cards can be rejected if the reasons and excuses are rational. Nevertheless, the contract will be terminated in cases of irrational rejection.

2. Before taking the required actions, the merchant should verify the validity of the card. This can be done through checking the expiry date, as cards expire after a certain time period. In case of ignorance of this significant matter, the merchant will be held responsible. Afterwards, the salesperson checks the owner's ID and then swipes the card in the machine in order to get the print-out of the slip. They then fill in the required information and verify the cardholder's signature to compare it with the sample signature present on the card. Moreover, the salesperson needs to check that the data regarding the bill of sale is clear. After verifying all this information, the salesperson should return a copy of the bill and supply the amenities to the cardholder (Almahdi, 2003: p. 760).

3. The merchant is legally responsible for paying commission. The commission is visible in the contract between the merchant and the issuer. A particular level of interest exists for each undertaken transaction through the card, including the membership fees remunerated by the merchant (Radwan, 1990: p. 124).

4. Authorization for using credit limited cards means to actually define the utilized amount of the card which is enough to cover cardholder's purchase. Verification can be done through calling the leading or authorization center of the concerned bank so as to confirm whether they have approved the overall transaction or not. The merchant will be accountable for the risk due to the exceeded limit of the card; the bank only allows amounts within the defined limits (Alhunais, 2008: p. 155).

5. The merchant should resolve the conflicts with the clients: Any disputes rose between the merchant and cardholder regarding the concluded contract. For instance, in cases of vulnerabilities in amenities or mismatches between bought and supplied merchandise, the merchant takes complete accountability because the issuer is not directly associated with this quarrel; their role is only to provide both parties with vital and concerned information regarding the clash in order to provide proof and then solve the dispute (Alhunais, 2008: p. 155).

3.3. Association between Merchant and Cardholder

The association between the cardholder and the merchant is dependent upon the nature of the contract, whether it is a sale or service agreement, which differs from any other contract between credit card parties. From the jurisprudence perspective, the membership contract (concluded between the customer and the bank), as well as the merchant or supplier contract, does not affect this agreement. In addition, it is easy to identify the legal nature of this association, as it is evaluated from the nature of the deal between the two parties, including the privileges and compulsions for each party. All provisions, terms and obligations of the contract are included in the

Jordanian Civil Code, excluding one subject: the payment method when the association between the cardholder and the merchant is defined in a trade agreement (Shawkat, 2007: p. 56).

The card owner will not be free of debt until and unless the merchant receives their payment from the bank. If the bank refuses to pay, which is termed the defection of the card, the merchant upholds all legal privileges to demand payment from the card owner. As mentioned, the association between the cardholder and the merchant is autonomous as compared to the affiliation between the issuer and the merchant. Hence, the validity of amenities does not influence the bank's obligations towards the merchant, which is the main concern behind the disputes between merchants and card owners (Awad, 1988: p. 665).

The sale or service contract between the card owner and the merchant is a two-sided agreement, and the following section lists the reciprocal obligations.

- Cardholder's Commitments

1) In order to enable the merchant to collect on a bill, the card owner needs to sign the purchasing bill. In addition, the merchant should be satisfied. According to jurisprudence, the customer's role won't be limited by signature on the bill presented by merchant or e-signature by keying in secret number on the machine, the actual fulfillment comes from the card issuing bank. Recent developments have shown that the issuing bank should give the reclamation directly to the merchant; if the transaction is rejected by the bank, the customer is required to pay (Alshoura, 2005: p. 50).

2) Cardholder shall not make an order to the bank requiring non-repaying bills submitted by the merchant, because bank's obligation is emanated from concluded contract between them which is merchant contract, if the merchant is complied with terms of contract and using card regulations, the cardholder is not involved in this contract (Maghrabi, 2003: p. 965).

3) The merchant needs a valid and real card from the card owner. If it turns out that the card is illegal or invalid (e.g. expired or counterfeit), the cardholder is held accountable for the crime of fraud committed by using a fake card (Alhmoud, 1999: p. 76).

4. Credit Cards' Legitimate Safety

The wide distribution of credit cards results in illegal activities. Due to this, various legal complications and an abundance of banking industry information can be caused. Hence, effective civil and penal protection should be provided in cases where credit cards cause legal problems. Subsequently, this section is split into two areas. The first deals with the civil protection for credit cards, whereas the second explains the penal protection for credit cards.

4.1. Civil Protection for Credit Cards

In general, the civil obligation in terms of a source is referred to contractual liability emanated from contractual commitment which based on

tort and damage, the causal relationship between the tort and the damage, tort liability based on the action and harm and causal relationship in Jordanian law which raised when a person harms another one. Liability with various types is reforming the damage resulted by in execution of the obligation through compensation.

In the case of misuse of the card by the cardholder, issuing authority, merchant or others, then civil protection for the credit card can be activated. Therefore, the following subsections discuss civil liability for card owners (on the part of holder, issuer and merchant), which is classified into three points. A fourth additional point revolves around uncivil liability.

4.1.1. Cardholder's National Accountability

The associations among the credit cardholder, the issuing authority and the merchant are autonomous pledged relationships in which the compulsions are enforced by contracts. The contractual liability shall be imposed on both the merchant and the issuer of the card in cases where the cardholder breaks any of these obligations. The most vital obligation that the card owner has is accountability and trying their best not to go beyond the limit granted by the card issuer. If they exceed the card limit, the card owner will be held civilly liable to confront the card issuer if the agreement states not to exceed the highest limit of this guarantee (Saad, 2005: p. 117).

If an agreement to not exceed the allowed limit does not exist, then the cardholder will be held accountable towards the merchant in order to examine the deduced contract in cases where the card owner performed in good faith when the limit was exceeded (Radwan, 1990: p. 160).

However, the card owner will perform under bad faith while undertaking their liabilities if they are aware of the exceeded credit card amount. The card issuer has the complete right to withdraw the card from the cardholder due to the loss of confidence between the cardholder and the card issuer, as the card shows the original identity of its holder. Moreover, the card issuer can claim paid amounts and compensation for any harm that takes place due to the usage of the card by the card owner after the breach of the contractual obligations (Radwan, 1990: p. 160).

The accountability enforced by the deduced contract between the card issuer and the owner is that the cardholder is compelled to return the card after the termination of the contract. If the card owner keeps on utilizing the card even after the expiry date, civil liability will take strict actions regarding the amounts utilized on the card. The fundamental feature of this situation is the idea of unfair amelioration on the part of the cardholder because of the termination of the agreement between the cardholder and the issuer (Maghrabi, 2003: p. 950).

The card owner will be held accountable if their card gets stolen or lost. These cases will be considered negligent and careless. It is the foremost duty of the cardholder to protect the card.

In the opinions of some legislators, the card owner should not be disclaimed until and unless they are unable to show proper evidence (i.e.

they did not verify and match the signature on the card). If a merchant is obligated to verify the signature on the bill, it can avoid cardholder civil liability to report the issuer with lost and stolen cases, in order to take actions to inform other merchants about such cards through periodic submitted lists including cancelled, expired, stolen and lost cards, as the cardholder is actually liable for used amounts through the card between the period of it being stolen or lost and delivering notification to the issuer (Maghrabi, 2003: p. 950).

4.1.2. Card Issuer's National Accountability

Actions like ceasing bill reimbursement to a merchant are taken by the card issuer if the merchant breaks their commitments until and unless the liabilities specified in the agreement are complied with. Accordingly, if the merchant gets harmed, like a card issuer does not assume their role well, causing non-reimbursement, the merchant has the privilege to complain about compensation on the basis of contractual liability (Jordanian Civil Code, Article 256).

If a card was lost or stolen but the merchant was not informed, the issuing authority is accountable for paying the bills of the merchant. Hence, the issuer should pay merchant financial request, as the contract forces the issuer to compensate the amounts.

In circumstances such as unmatched, damaged or incomplete merchandise and products, the issuer is obligated to reimburse the merchant, as the association occurs between the merchant and the cardholder. This is related to relative principle of the contract impact, since the legal relationships eliminated from using credit cards are independent contractual relationships. Consequently, the issuer is the third party in this situation between the merchant and the cardholder.

4.1.3. Merchant's National Accountability

Due to the contract between the merchant and the issuer, the merchant is supposed to accept cards for recompense. If the merchant refuses cards, the issuer has a complete right to claim recompense. This behavior can affect the issuer, as it will make cardholders reluctant to use their cards, resulting in the issuer losing interest and benefits. Moreover, in this case, the claim for compensation will be on the basis of contractual liability, as the merchant did not fulfill one of their core duties mentioned in the deduced contract with the issuing authority (Altaweel, 2000: p. 272).

The cardholder's ID should be verified by the merchant, who contracted to accept cards, and this can be done through matching the signature on the bill with the signature on the card. If the salesperson ignored that and dispatched a bill with a fake signature to the issuer, the issuer has the right to decline repayment through civil liability.

Furthermore, if the merchant dispatched unsigned bills to an issuer, they would be held accountable. Signatures are the most substantial part of the bills, as the bills act as an order issued for fulfillment. The worth of the

cardholder's signature in the merchant's contract cannot be denied (Altaweel, 2000: p. 272).

The merchant has to deal with the prevention of card misuse, as it is the merchant's responsibility to keep an eye on the list of lost, stolen or cancelled cards, which is submitted to merchants on a frequent basis.

In order to complete sales transactions, the merchant shall maintain all devices granted by the issuer. If the merchant does not maintain them, they are required to recompense the issuer.

4.1.4. National Accountability of Others

Whoever utilizes a lost or stolen card, excluding the cardholder, is accountable for this illegal behavior and is liable for damages to the legal owner on the grounds of tort liability, which clearly states "do not harm others", as the unauthorized user is not party to any of the deduced contracts concerning the card.

4.2. Penal Protection for Credit Cards

Such misuse and fraud cannot be avoided; however, policymakers must offer penal protection for credit cards due to the rising number of cardholders, particularly for business transactions.

The best way to implement criminal liability is through financial punishments for illegal deeds with the cards. This is discussed in two main respects. The first deals with criminal liability for the card's parties; the second deals with criminal liability for others who are not included in the credit card's contracts.

4.2.1. Accountabilities of the Cardholder

The medium of communication for discussing this is fundamental parts. The first part revolves around the cardholder's criminal liability, along with clarification of the credit card's illegal usage by the credit card owner. On the other hand, the second part talks about the merchant's criminal liability.

1) Cardholder Exploiting the Credit Card for Illegitimate Activities

This refers to where the card owner utilizes the card even after it has been terminated by the issuing bank, has expired or has been lost. In these situations, the most crucial duty of the card owner is to return the card to the issuer. The question arises here is: is misusing the card a crime against the issuer?

In light of Article 422 of the Jordanian Penal Code¹, "Anyone who obtains any property, item or document which comprises of a responsibility or discharge of debt, relying on trust and to be used and returned, or to be kept or to achieve a certain work—paid or unpaid—and he/she denies receiving such item or replaces or consumes or refuses to hand it over, he/she shall be penalized by custody from two months to two years and by a fine from ten to one hundred dinars (JD10-100)". This article highlights some vital criminal elements and exploitation by the cardholder.

Another question that arises is: is it a felony or fraud to utilize an expired or cancelled card?

When the issuer makes the decision to cancel it, they are supposed to inform the card owner, as they need to return the card. If the cardholder utilizes the card even after the issuer's cancellation decision, then they will face the following consequences (Al Baghdadi, 2006: p. 187):

1. Merchants should avoid dealing with the mentioned card when the issuer informs the merchant about the annulment of the card. If not, the merchant needs to tolerate the outcomes of this deed because the card owner cannot be accused of fraud.

2. If the issuer does not inform the merchant regarding the cancellation of the card, then the merchant will consider it authorized. As a consequence, the availability of the credit which led him to accept the card. In this situation, the card owner is accused of a felony, due to which he is subjected to Article 417 of the Jordanian Penal Code², which specifies the penalty as "imprisonment from three months to three years and by a fine from one hundred to two hundred dinars (JD100-200)".

2) Cardholder Exceeding the Credit Limit

The card owner is normally liable if they exceed the credit amount that was mentioned in the contract with the bank when conducting a transaction. However, if the credit amount is not declared on the card, the merchant should call the issuer's authority center to ask about the permitted amount. In this case, the merchant shall be liable for the exceeded amount because the card owner did not cheat the merchant, as the merchant was aware of the real credit limit. According to various legislators, the card owner is not criminally liable if the merchant called the issuer in order to check the covered amount, as the issuer will pay the dealer the value then later refer to the holder for the exceeded amount, depending upon the contractual liability, as the holder showed an original, legal and active card without any fraud (Khalil, 2000: p. 115; Habashna, 2006: p. 66).

4.2.2. Third-Party Criminal Accountability

Third Parties are those who did not issue credit cards in their names by the issuer, as well as there are many offensive cases against credit cards by others, these offensives are considered a crime punished by law, such crimes are committed by others against cards are 1-Forgery crimes 2-Larceny (Al Baghdadi, 2006: p. 195):

1) Forgery

In Article 260 of the Jordanian Penal Code, forgery is defined as "the intentional alteration of the truth in the facts, which is meant to be proved by a document or certificate, thereby causing physical or mental or social harm". In light of this description, forgery crimes are classified into three elements (Albahar & Alezzawy, 2003: p. 1023):

1. Place of crime is editing that is applied on credit card, because it contains information and data able to be forged as editing in expression mean about legal relationship between two persons covering rights and liabilities as well as law punishes for changing facts.

2. Physical element: In Articles 260 and 262³ of the Jordanian Penal Code, this element is the modification of the truth by altering the credit card's data.

3. Moral element: General and private criminal intention should be provided for the accused person, as general intention is represented in the knowledge of the accused person with all forgery elements. The felonious intention of the accused individual needs to be confirmed. For instance, altering the truth in documents is recognized by law as evidence of forgery, followed by recent or possible damage against an individual or the world. Private intention is using the forged document in purpose(s) that is prepared for that pursue.

In light of the aforementioned content, if an individual alters a credit card, they are accountable for forgery, which is specified in the Jordanian Penal Code; therefore, they should be punished under Article 262.

2) Larceny

According to Article 399 of the Jordanian Penal Code, theft can be described as taking away the moveable property belonging to another without their consent.⁴ In terms of credit card theft, it is the use of funds possessed by others with the intention of acquisition of the funds themselves or to acquire property with them. The elements of theft are as follows (Nejam, 2013: p. 1167):

1. Physical element: The thief takes physical possession of the card from its actual holder without approval.

2. Place of crime: the card itself: a credit card is a moveable asset owned by others that is used for transfers.

3. Moral element: Theft is an intention felony that is done on purpose. It can only be done by the presence of an illegal intent, which is displayed in the mixture of facts and desire.

Subsequently, if anyone illegally acquires the credit card of another person and has the intention to own it, then they have committed a felony. According to Article 399 of the Jordanian Penal Code, the reasons behind this illegal conduct (e.g. the accused not knowing the secret number) cannot change the reality that the theft has been done and the legislated elements have been fulfilled.

Therefore, the thief will be accused under Article 407 of the Jordanian Penal Code, which states: "1) anyone who obligates a theft offence apart from the ones approved in this segment (for instance, pick pocketing) shall be punished by imprisonment from three months to one year. 2) In case a car was the subject of a theft offence, then the penalty shall not be less than the minimum limit stipulated in paragraph 1 of this article and it is not permissible to replace this penalty by a fine". A stolen credit card clearly shows that the accused committed the crime of fraud through theft from the actual holder of the credit card, considered a type of scam.

In light of Article 417 of the Jordanian Penal Code, if the merchant provides the false card user with goods and services after being persuaded

of the legitimacy of the card and the credit being approved accordingly, this means that this user lied, which is among the fraud methodologies that constitute fraud. Consequently, he will be liable for fraud and honesty felonies.

5. Conclusion

This research revolves around the legal nature of the credit card. Our motive was to deliver the most authentic and vital information regarding the usage of credit cards, which we have accomplished by classifying this information into three main segments. The first segment dealt with the definition of a credit card, as well as the primary purpose. The second segment highlighted the parties involved in the system of credit cards. The final section covered civil and criminal liability for credit card parties and others.

As mentioned previously, the credit card is a resource of fulfillment, meaning that merchants do not have to rely on cash payments. Due to this, the card owner can lower their risk, as they do not need to carry cash. Moreover, the merchant is less likely to refuse card payments, and much easier to process compared to cheque payments. The use of credit cards offers protection to merchants through guarantees from the credit card company. Furthermore, using a credit card reduces the risk of theft and loss of assets such as cash, which makes it a more attractive proposition to a large number of customers.

Credit cards legal nature or basis that imposes legislate argument is stated diversity of parties and legal relationships networking that combines them together. This has been elaborated through exploring numerous theories to understand the legal aspects, allowing us to identify that a special contract exists between the cardholders and the card issuers. These contracts are prepared with mutual agreement and joint objectives: in other words, to benefit all parties with the use of cards across a range of functions and circumstances.

With the advent of credit cards, under Jordanian law, specific provisions have been introduced into the Civil Code to protect the rights of all the parties associated with the cards. The Penal Code of the country also gives certain protective rights to safeguard from any criminal liability, but they are often inadequate. We propose several recommendations for filling the gaps in the current legislation. These have been created by examining the fundamental and significant attributes of the card system. These are as follows:

- 1) The provisions and regulations of credit card systems and their functioning in the banks must be standardized by Jordanian law in pursuit of safeguarding the rights of each party.

- 2) Regulations for relationships, resulted by using credit cards, shall be included in commercial laws to solve arguments between researchers; to identify the nature of such relationships and to be a ground to stand on by them.

3) Each party involved must have their important obligations clarified by the formulation of elaborated specifications. There should be specific obligations described regarding the payment mode and card processing for the merchants, along with providing appropriate guidance regarding criminal and civil liabilities for all the parties involved in utilizing the credit card system. This law would particularly safeguard cardholders engaged in contractual agreements with banks.

4) Economic and legal research should lead to the creation of informative brochures about credit cards to fill the gap in the current literature and to ensure all members of the Jordanian community are aware of how they should be used. This way, each individual would have knowledge about different card types and the responsibilities associated with each.

References:

1. Ahmad, I. (2005). Civil and Criminal Protection for Payment Cards (Credit Cards). Alexandria: Al Dar Al Jamy'ia. [Paper reference 1]/
2. Al Amin, A. S. (2003). Credit Card. In E-Banking Conference. Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 2].
3. Al Baghdadi, K. (2006). The Illegal Use of the Credit Card—Civil and Criminal Liability. Master's Thesis, Jordan: University of Jordan. [Paper reference 3].
4. Al Talahmah, K. (2004). Financial and Banking Legislation Theoretically and Practically. Amman: Dar Al Esraa for Publication. [Paper reference 1].
5. Alalaby, A. (2005). Legal System of Credit Cards. Beirut: Alhalabi Publications. [Paper reference 2].
6. Albahar, M., & Alezzawy, A. (2003). Credit Card and Legal Influences. In E-Banking Conference (Vol. 3). Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 1].
7. Aldwy, I. (2010). Ecommerce—Applied Study of Libraries. Riyadh: King Fahd National Library. [Paper reference 1].
8. Alharby, M. (2006). Fiqh Relation between Card Issuer and Holder. Law Journal, 30. [Paper reference 3].
9. Alhmoud, F. (1999). The Legal System for Credit Cards. Amman: Dar Al Thaqafah. [Paper reference 1].
10. Alhunais, A.-J. (2008). Criminal Protection for Magnetic Credit Cards against Forgery. Journal of Economic and Legal Sciences, 24. [Paper reference 3].
11. Aljahny, H. (2005). Civil Liability for Illegal Use of Fulfilment Cards and Regulations for Them. Master's Thesis, Amman: Amman Arab University. [Paper reference 1].
12. Aljbourey, Y. (1997). A Brief Explanation of Jordanian Civil Law: The Influences of Personal Rights. Irbid: Alhamada Center for Publication. [Paper reference 1].

13. Al-Kaliouby, S. (1999). Commercial Paper, According to the Trade Act No. 17 of 1999 (3rd ed.). Cairo: Dar Al-Nahda. [Paper reference 1].
14. Almahdi, N. (2003). General Theory of the Credit Card System. In E-Banking Conference (Vol. 2). Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 2].
15. Alqudah, F. (1999). The Obligations Resulting from the Use of the Credit Card. Journal of Darasat, 26. [Paper reference 1].
16. Alsanhoury, A. (1958). Explaining the Civil Code. Beirut: Dar Al Ahiba for Arab Heritage. [Paper reference 1].
17. Alshoura, J. (2005). The Issues of E-Payment. Master's Thesis, Amman: Amman Arab University. [Paper reference 3].
18. Altaweel, N. (2000). Banking Business and Related Crimes. Amman: Dar Wael. [Paper reference 2].
19. Awad, A. J. A. (1988). Legal Aspects of Bank Transactions. Cairo: Dar Al-Nahda Al-Arabia. [Paper reference 1].
20. Barham, N. (2010). The Provisions of Ecommerce Contracts (3rd ed.). Amman: Dar Althaqafha. [Paper reference 2].
21. Basala, R. (1995). The Crimes of Credit Cards. Alexandria: Dar Alshorooq. [Paper reference 1].
22. Esaa, N. (2015). Electronic Credit Card. Scientific Journal for the Faculty of Law, University of Babylon, 7. [Paper reference 2].
23. Fakhry, R. (1984). Credit Card from a Legal Point. Journal of the Fatwa and Legislation Department, 4. [Paper reference 1].
24. Fawzy, A. K., & Al-Qadoumi, A. K. (2005). The Impact of Jordanian E-Transactions on Banking Transactions. Master's Thesis, Amman: Amman Arab University. [Paper reference 2].
25. Habashna, J. (2006). Criminal Protection of Fulfilment Cards. Master's Thesis, Mu'tah: Mu'tah University. [Paper reference 1].
26. Khalil, E. (2000). Criminal Protection of the Fulfilment Cards. Amman: Dar Wael for Publication. [Paper reference 2].
27. Kilany, M. (2004). Commercial Legislation and E-transactions. Amman: Dar Wael for Publication. [Paper reference 1].
28. Maghrabi, T. (2003). Legal Aspects of Credit Cards. In E-Banking Conference (Vol. 3). Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 8].
29. Mansour, M. (2006). Traditional, Electronic and International Sailing Regulations and Consumer Protection. Alexandria: Dar Alfikr Aljam'y. [Paper reference 1].
30. Musa, A. (2003). Banking Cards—Definitions, Types and Nature/E-Business. In Conference between Sharia and Law. United Arab Emirates University, Faculty of Sharia and Law. [Paper reference 3].
31. Nazih, M. (2006). Legal Nature of E-Credit Cards and Civil Liability Raised. Cairo: Dar Al-Nahda Al-Arabia. [Paper reference 2].

32. Nejam, M. (2013). Criminal Liability for Illegal Use of Credit Card. In E-Banking Conference. Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 2].
33. Omar, M. (2003). The Definition of Credit Cards and the Resultant Relationships Due to Use between Sharia and Law. In E-Banking Conference. Dubai: Dubai Chamber of Commerce. [Paper reference 1].
34. Radwan, F. (1990). Fulfilment Cards. Maktabat Al Jalaa, Al Mansoura. [Paper reference 4].
35. Saad, A. (2005). Dealing with Credit Cards in Islamic Sharia. Mutah Journal, 20. [Paper reference 2].
36. Saeed, A. (2009). Legal Protection Methods for Ecommerce Transactions. Beirut: AlHalabi Legal Publications. [Paper reference 2].
37. Saleem, N. (2010). E-Commerce Regulations (3rd ed.). Amman: Dar Althgafha. [Paper reference 1].
38. Salem, O. (1995). Criminal Protection of the Fulfilment Cards. Cairo: Dar Al-Nahda Al-Arabia. [Paper reference 1].
39. Saudi, T. (2001). Credit Cards and the Legal Basis of the Relationships Resulting from Using Them. Cairo: Dar Al-Amin for Publication. [Paper reference 1].
40. Sawalha, M. (2011). Credit Cards. Beirut: Al Haditha Company for Publishing. [Paper reference 3].
41. Shaheen, R. (2001). Banking and Financial Legislation. Amman: Dar Al-Baraka Publisher. [Paper reference 1].
42. Shawkat, F. (2007). Banking Credit Cards in Islamic Fiqh. Master's Thesis, Al-Najah National University. [Paper reference 2].
43. Tobia, P. (2000). Credit Cards and Contractual Relationships. Beirut: Al Halabi Legal Publications. [Paper reference 2].

Legislations:

Jordan Civil Code from 1st January 1977, Law No. 43/1976 of May 23rd, 1976.

Penal Code No. 16/1960 and its amendments, as last amended by the Law No. 8 of 2011.

Notes:

¹Penal Code No. 16/1960 and its amendments, as last amended by the Law No. 8 of 2011.

²Article 417 of the Jordanian Penal Code "1) Whoever makes another person deliver to him/her any moveable or immoveable property or any documents which includes an undertaking or a remission from debt and he/she takes control of it through deception: a) Through the use of deceptive means which makes the victim falsely believe the existence of a false project or instance or to raise the victim's hopes that he/she will gain profits or that he/she will retrieve the amount of money taken from him/her, or the existence of a debt bond. b) Through the disposition of a moveable or immoveable property while knowing that he/she has no capacity to do so. c) Through the use of false name or a wrong capacity. The perpetrator shall be punished by imprisonment from three months to three years and by a fine from one hundred to two hundred dinars (JD100-200). 2) The penalty shall be doubled if the crime is committed in one of the two following

instances: a) If the perpetrator is a person who is entitled to issue shares and bonds or any other financial papers related to a company or a project or any industrial or commercial establishment. b) If the act is committed based on the promise to secure an employment or work in a public administration. 3) The same penalty shall be applicable on attempts to commit any of the misdemeanors stipulated in this article".

³Article 399 of the Jordanian Penal Code "1) Any public official who commits physical forgery while executing his/her official duties, whether through the misuse of a signature or stamp or finger print or through him/her signing a forged signature or through making a document or certificate or with what he/she adds or omits in the content of a document or a certificate, such public official shall be punished by temporary imprisonment for no less than five years. 2) The penalty shall not be less than seven years if such a forged document is of the type to be used until there is a claim that it is a forged one. 3) The provisions of this article shall be applicable when wholly or partially destroying the document".

⁴Article 399 of the Jordanian Penal Code: "1) Theft is taking away the moveable property belonging to another without his/her consent. 2) The phrase 'taking away property' means eliminating the owner's powers over the property through moving it from its original place; if it was attached to an immoveable property, it happens through severing it completely and moving it".

03. The Impact of Direct Foreign Investment on Unemployment in Jordan

Mohammad Haroun Eid Al Amarat

Albalqa' Applied University, Ma'an University College
(Ma'an, Jordan)

Abstract

This study aimed at recognizing the size of direct foreign investment in Jordan and its impact on the rate of unemployment in Jordan. It also aimed at recognizing the constraints against the foreign investment. The study concludes that the low levels of these investments are attributed to the lack of regulating legislations that encourage foreign investment in Jordan. The study recommends the development of services and infrastructures; besides, the Jordanian concerned departments should prepare and disseminate the information on investment opportunities in Jordan.

Keywords: Foreign Investment, Unemployment, Jordan

1. Introduction

The competition on attracting the foreign investment and increasing the local investment around the world has increased vastly during the last decade. As a consequence, to the important changes that occurred in the frameworks of economic exchange among countries, these countries intended to conduct vast improvement in its economic and legislative structures to encourage foreign investors to localize their investment around the world. Most countries deregulated the constraints against the movement of capitals to benefit the huge flows of direct foreign investment.

Since Jordan suffers high rates of unemployment, it expects the increase of labor supply in the future in the light of current rate of population

growth as well as the labor force of refugees, and the plans of government to improve or retain the standards of living of citizens.

The challenges require the increase of capital cumulation as possible; especially there is a gap between saving and investing. Therefore, the flows of direct foreign investment to Jordan can support the local, but insufficient, investment.

Many researchers studied the nature of direct foreign investment in several countries, including Jordan [1]. Our study will focus on the size of foreign investment in Jordan and challenges that will encounter due to its importance to the national economy.

2. Questions of Study

This study will answer the following questions:

- 1) What is the size of direct foreign investment in Jordan?
- 2) Is there any relationship between the size of foreign investment and decrease of unemployment rate in Jordan?
- 3) What are the obstacles that hinder the momentum of foreign investment in Jordan?

3. Objectives of the Study

The study aims at achieving the following objectives:

- 1) Recognize the size of foreign investment in Jordan.
- 2) Recognize the impact of this investment on the total volume of investment.
- 3) Determine the obstacles that encounter the foreign investment in Jordan.

4. The Concept of Direct Foreign Investment

The direct foreign investments are the investments that are owned and directed by foreign investors through their full or partial ownership of projects that enable them to manage its affairs. The direct foreign investment has dual characteristics: first the foreign investor owns the economic enterprise inside the host country and the investor owns the project totally or partially [2].

Through distinction between direct and indirect foreign investment we can differentiate the aspects of controlling and dominating the foreign project. When the investor controls or dominates his project abroad, the investment will be called direct foreign investment. If such investor doesn't dominate the foreign project his investment will be called indirect.

The direct foreign investment represents the first type, which is a simple form of foreign investment. This type is legislated and regulated by the developing countries because these countries seek greatly to attract such type of investment in order to seize the sources of production [3].

Since this type of investment let foreign investors control and dominate actively their projects to achieve their interests, then they will be able to transfer the profits and advantages of these projects outside the said country, as well as dominating the production and marketing efforts of these projects [3]. Many countries depended on the direct foreign investment to

sustain their developmental efforts, such as USA and some advanced countries [4].

5. Importance of Direct Foreign Investment to the Developing Countries

The importance of direct foreign investment stems from its attributes through creating new jobs, technology transfer, and providing advanced administrative knowledge to the said countries, besides assisting these countries to join the membership of exporting countries. The direct foreign investment enhances the economic development through international production in the countries that lack sufficient capitals.

The direct foreign investment is also important to the investors where they get diversification in production activity and be near the natural resources. There are some considerations that encourage developing countries to attract foreign investment:

- Direct foreign investment helps developing countries to support and fund the local capital to overcome the lack of capitals and deficit of trade balance, through flow of necessary capitals to create new projects.
- Many developing countries suffer a sharp shortage of national saving necessary for funding the development and investments, so they get assistance of the foreign investment.
- The use of appropriate management in the direct foreign investment helps economy to encounter and adapt to the external economic shocks through maintaining steady volumes of foreign capitals and long term economic growth.
- The direct foreign investment can contribute to the development of exporting such as what happen in China at present.
- The direct foreign investment can contribute to the development through the research activities in the concerned countries, such as the case of China with Microsoft.
- The direct foreign investment can help enhancing the technology transfer that will increase the quality of skills and open new channels for marketing and exporting.

6. Aspects of Foreign Investment

There are two aspects of foreign investments.

1) Direct Foreign Investment in the Traditional Sectors:

This type works in production of natural resources that host countries need, through MNC companies, such as minerals, phosphates, potash and oil.

2) Direct Foreign Investment in the Least Cost Production or in the Markets of High Demand on the Production and Skilled Labor Force:

This type seeks to find places of available advantages in order to achieve high levels of profits, besides enabling the host countries to increase its ability and capacity to export and support its balance of trade.

Therefore, the direct foreign investment can assist the host countries through technology transfer, knowledge and skills transfer; create more job

opportunities besides activating and enhancing the competition in the local market for some seekers.

If the host country earned benefits of these investments, these will improve productivity in the local market and support the export and economic development. In the phase of economic development, and according to the international commitments of the developing countries, they will not be able to enter the competition market locally and internationally.

Therefore, the direct foreign investment is very important to the developing countries to overcome the economic difficulties and improve its standards so as to reach the international market [5].

7. Drivers for Direct Foreign Investment in Development Countries

There are different taxonomies for these drives based upon the goals of such investment. The major goal of the direct foreign investment in the markets with natural resources is to exploit the competitive advantage of these countries besides gaining the low wages labor force or skills. Another type of the direct foreign investment is represented by finding new markets abroad especially in the countries importing the products of the advanced foreign country that will invest there [6].

The available and suitable climate for investing in the host countries means in general all legal, economic, political and social facilities represented by the infrastructure ready for investing. These factors affect the responsiveness of foreign capitals to localization.

7.1. The Economic Factors That Include

7.1.1. Nature of Economic and Commercial Activity

The commercial and economic activity has a great role in persuading the foreign investors to invest in the host countries. The foreign investors make efforts to remedy the lost or weak markets by new and blooming markets abroad.

7.1.2. Increase Profits

The main goal of any investor is growth and sustainability of projects through achieving more profits under their management. To achieve this goal many foreign investors find it is better to search for new markets with low cost of production, storage, labor force and marketing, to gain the competitive advantages over their rivals.

7.1.3. Desire for Rapid Growth

Earning revenues alone will not be sufficient to attract foreign investment, so those investors will seek to develop commercial exploitation of the markets [6]. The inability of national markets to achieve the goals of growth and expansion leads to foreign investments abroad [7].

7.1.4. Reduction the Risks of Dependence on One Economic Market

The foreign investors, in general, makes effort to diversify their investments in several markets and countries to reduce the impacts of negative shocks of economic crises which any country or market may

encounter. Therefore, most foreign global companies tend to open branches in several markets to balance the contradicted impacts of economic crisis.

7.1.5. Grasp the Educational and Technical Knowledge

The technological advancement and sophisticated technologies contribute to attracting more direct foreign investment. The developing countries will not gain such knowledge without the participation of the advanced countries, where some type of collaboration should be created and established between the developing and developed countries. This collaboration will be implemented through R&D contracts then production with cooperation of companies in the developed countries.

7.2. Legal Factors

The legal factors let foreign investors satisfied of legal protection that will enable them to invest without concerns of sudden changes that affect their investments.

7.3. Socio-Political Factors

The political stability is an essential factor in making decisions of investing abroad. The foreign investors will not risk transfer their capitals and expertise abroad if they are not satisfied that political conditions there are good and stable [8]. The stable status will increase the opportunities for transfer and movement of investments and capital freely and easily.

The preferences of consumers in the host countries in the favor of national products will encourage foreign investors to move their capitals abroad to establish production projects in the host countries [9].

8. Obstacles against the Direct Foreign Investment in Jordan

1) Bureaucracy and multiple contradicted legislations that regulate the investment besides the references that investors should deal with create backward and affect negatively the investment environment [10].

2) Unavailable qualified managerial skills that fit the nature of investments planned. The trained and skilled labor force in Jordan prefer to find other places such as Gulf States which in turn lead to lack of skilled labor force in Jordan that can handle the new projects. Such dilemma is called "The Brain Drainage".

3) Unavailable environment that is characterized by economic security and stability so as the economic activities can be sustainable to attract more investments locally and globally.

4) Instability in the region affects negatively the foreign investment in Jordan due to the constraints of importation from Europe and exportation to the neighbor countries [11].

9. Results

1) Jordan didn't exploit the periods of high flow of investment to build a powerful industrial and economic base while the Jordanian economy continued in fluctuating upon the external conditions.

2) Despite the relative rise of investment and growth rates, it was not accompanied by a decrease in the rates of unemployment. This can be

attributed to the concentration of foreign investments in specific sectors in Amman and absence of value added of these investments.

3) The direct foreign investment concentrates on establishing new projects or expanding present projects. These projects can't classify in the short term which will be reflected on the stability of relative direct foreign investment in the times of crisis.

4) Despite the little foreign investments in Jordan, these investments didn't contribute to development of local communities and support the public institutions outside Amman.

10. Recommendations

1) Provide more benefits facilities and incentives to attract foreign investments based on scientific approaches besides implementation of these investments to match the national interests.

2) Develop the logistic services and infrastructure of transportation to increase the efficiency of local products and secure its competitiveness in the external markets.

3) Eliminate or reduce the administrative constraints that hinder the trade exchange between Jordan and its partners.

4) Departments of investment encouragement should make studies about the opportunities for the foreign investment in Jordan and make campaigns to grasp these opportunities abroad.

5) Establish an advisory board for the Ministry of Industry and Commerce in Jordan to assist in planning the entire economic issues of Jordan and unifying the referrals that supervise the process of investment besides simplification of procedures for new foreign investments.

References:

1. Almohtasib, B.M. (2009) The Impact of Direct Foreign Investment on the Economic Growth of Jordan (1990-2006). J. Dirasat, 36. [Citation Time(s):1].

2. Alzahawi, F.H.S. (1984) Joint Enterprises According to the Law of Investment. A Doctoral Dissertation, Faculty of Law, University of Cairo, Cairo, p. 65. [Citation Time(s):1].

3. Alsayed, A. (1990) The Taxation Treatment of Foreign Investments. Dar Alnahda, Cairo, Egypt, p. 6. [Citation Time(s):2].

4. Abdulazeez, S.M. (1988) New Approaches of Funding the Economic Development. Mo'assast Shabab Aljami'ah, Alexandria, p. 421. [Citation Time(s):1].

5. Mohammad, N.H. (1992) The Economic Reform and Challenges of Development. 321. [Citation Time(s):1].

6. Alsamerai, D.M. (2006) Foreign Investment, Constraints and Legal Guarantees. Center for African Unity Studies, 86-89. [Citation Time(s):2].

7. Mohammad, N.E. (2010) The Impact of Foreign Direct Investment on the Future of Local Arab Investment: Analytical Metric Study for Some Gulf States during 1992-2010. p. 42. [Citation Time(s):1].

8. Saeed, M.S. (1986) Multi-National Companies (MNC, s) and the Future of National Phenomenon. A'alam Alma'rifah, Kuwait, 28-29. [Citation Time(s):1].
9. Mudafar, A. (1985) The Nature of International Economic Base within the Present International Order. Dar Alnahda, Cairo, p. 12. [Citation Time(s):1].
10. Alesawi, I.H. (1976) The Realism of Expectation of Foreign Investment Flow and Its Contribution to Development of Egypt. A Paper Presented in the 1st Annual Conference of Egyptian Economists, Cairo, 25-27 March 1976, 128-129. [Citation Time(s):1].
11. www.aljazeera.net [Citation Time(s):1].

04. The Modern Problems of Classical Theory of Common Equilibrium

Lamara Qoqiauri

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Member of the Georgian Economics Academy,
Member of the New York Academy of Sciences
and Member of the Regional Academy of Management (RAM).
Senior Research Scientist-Coworker at the
National Institute of Economic Research (AAEP)
(Batumi, Georgia)

Nino Qoqiauri

Master of Sokhumi State University,
Doctoral Student of Kutaisi State University
(Tbilisi, Georgia)

Abstract

The work is dedicated to the modern problems of classical theory of common equilibrium. It's reviewed the pros and cans of the prospect of welfare benefits from direct foreign investment, according to the common economics Lozzan school. The article focuses on the studies of the founder of the Mathematization Tradition Leon Valras and his pupil Vilferd Pareto. The concept of parent's efficiency and the general economic equilibrium of Varlas main assumption and criteria of classical mode.

The general economic equilibrium theory after Valras and Pareto has always been an object of interest to the scientist economic and still doesn't lose its actuality. It is still a great interest for a lot of scholars including me.

Key words: *Lozzan school, economic equilibrium, theory of Valras, demand exchange, Pareto's economic theory, marginal utility, welfare effects, foreign direct investments, effectiveness theory of Pareto.*

1. Introduction

Study level

More economists dedicated their work to the research of the problems of foreign investments, Aharoni Y., 1992; Fisher P., 2004; Kojima K, 1978;

Narula R., 1996; Rugman A., 1980; Кодечников С.М., 2002; Qoqiauri L., 2010, 2013; Qoqiauri L., Beriasvili L., 2009; Charaia V., 2015.

They give explanation and classification of foreign investments, definition of investments climate is formulated and its summery is explained, they give us the analyses of international experience of foreign investments attraction in national methods of efficiency of such attraction. This problem is systematically discussed in economists' publications. But still, a lot of questions related to this problem are not answered yet or are not studied in an appropriate level. Especially, further researches are those topics as relationship between the state's customs and currency politics and foreign investors. Estimating methods of foreign investments efficiency requires more exact research. Analysis of percentage rate dynamics in Georgian bank system is necessary and their influence on Georgian commercial banks and bank structures on financial debt dynamics in foreign markets.

However, foreign investment is not carried out only with forms of direct foreign investments. This will be discussed in section below. Opinions about meaning and result of estimating these forms differ greatly compared to foreign investments, according to the author financial crisis formed at the end of 2008 conditions radical revaluation of opinions about this form of investments business from the view of their control and regulation. Besides, investments business with nonresidents has always been active sphere of the world economics. Methodological principles to search this business remains actual, that should be taken into consideration while forming stable teaching courses. Nowadays there is no state or helpful text-book about the mentioned course. It's an essential task in Georgian economics while considering foreign investments research and study.

Foreign authors' works about above-mentioned theoretical research are not studied in an appropriate level. (D. Daning, S. Haimer, and other). From this point of view, to study economic aspects of the problems of foreign investments, research of theoretical and practical problems is an actual problem of the presented work.

Considering this opinion, empirical research of normative effects received from foreign investments are becoming actual, that are related to the growth of efficiency of foreign companies' business, also to their influence on national competitors' productivity and market positions.

2. The Subject of Research

The subject of research of the presented work is macroeconomic approach to the analysis of well-being effects received from foreign investments for countries economics that are presented in international trade theories.

We offer normative analysis of direct foreign investments that unlike positional analysis are concentrated on categories – about “the worst” / “the best” discussion, opinion and gives valuation of positive effects of well-being of single and all subjects of entire economical system in the situation when companies with foreign investments function on the markets. Important

elements of normative analysis are methodological basis of normative valuation research, theoretical frames, as well as criteria. Methodological basis of normative analysis of direct foreign investments in the presented monograph is economic theory of well-being. Well-being economic theory represents unit of different normative approach of neoclassical economic theory, the subject of which is an effort of finding one whole ideas basis and instrumentals of the categories: "the best" / "bad", "the worst" for comparing of national well-being or "the best" / "the worst" for a single person of the world or national economics or their separate markets in different situations.

In the relations of normative analysis of direct foreign investments, it is said about working out of those criteria and ways which will make it possible to estimate influence of foreign investments on their recipient economics in the relations of terms of positive and negative effects of well-being.

The definition of effects or normative effects of well-being, received from direct foreign investments, involves all the versions of the influence of direct foreign investments. It is used for receiver recipient country for the entire market as well as for its separate economical subject. It can be estimated as a causing factor of influence on a well-being level reached by separate family economics in this country. The level of goodwill separate family economics in the analysis of the monograph is thought to be main central criterion of estimation of well-being effect received from direct foreign investments.

The specifics of normative analysis of direct foreign investments in this work means used theoretical frames of research. We are thought to be such kind of people and we chose microeconomic approach towards neoclassic and modern theories of international trade.

The author discusses direct foreign investments as an element carrying the specifics the enterprise resources combination that has branch and intercompany peculiarities. Besides this, the so called "multifactorial" big companies come out on the international markets as investing subjects that carry out choice export and direct foreign investments, as alternative strategies of foreign economic expansion.

The author thinks about direct foreign investments while discussing transformed enterprise resources from neoclassical and modern theories positions of foreign trade as the best and fruitful way for analyzing well-being effects received from foreign investments, because it makes possible first, to consider received effects that is connected to recipient countries' economics influenced by large size of resources that is connected to price change of enterprise factors and the second, those effects that are results of resources combination influence or in other words, by influence of companies using foreign investments on national companies and wholly investments importer country's economics, the author groups the first group effects, **as nonstrategic effects** received from foreign investments and the second group effects-as **strategic effects received from direct foreign invest.**

The aim of research is to work out complex theoretical-methodological approach towards definition and estimation of well-being effects received from foreign investments that is based on microeconomic aspects of neo-classical and modern theories.

To carry out these aims caused gradual solution of the main tasks. To separate and classify main effects received from foreign investments by using microeconomic approach of neoclassical and modern theories of international trade, also to analyze main factors that act on the form and level of these factors.

To reveal and analyze main tendencies of direct foreign investments development in the world and modern Georgia's economics. Also, to represent results of empirical research in the direction of foreign investments' problems in central and Eastern European transforming economics.

To form econometrical model for empirical estimation of normative effects received from direct foreign investments; to represent and analyze results of empirical research of well-being effects received from direct foreign investments, also active factors on the level of these effects. To review and analyze main theories of direct foreign investments and on their basis to highlight directions of the nation's investing development.

In the article it is given methodological basis and instruments of usage of microeconomic approach in normative analysis of direct foreign investments. In the frames of statistic normative analysis, it is offered the research of efficiency of those criteria which are used in economic sector of well-being equilibrium criteria, family economics sector, different markets – for general estimating of well-being equilibrium criteria and also, for estimating general economical equilibrium.

In the frames of dynamic analysis, it is used different ways estimation of well-being of representational family economics, one of which will be further used as the main thing while valuing well-being effects received from direct foreign investments.

Theoretical basis of analysis of well-being effects received from direct foreign investments is neoclassical and modern theories of international trade. These theories can be used differently in the process of study of specific characteristics of direct foreign investments. By using Kheksher-Olinsamuelson and Ricardo-Vainer's neoclassical models of international trade, it may be analyzed as specific characteristics for all forms, also for direct foreign investments of international migration of enterprise factors, such as fields relations of transferred resources by means of direct investments. We were given a chance to be the first to study deeply and to present in detail Pareto's efficiency in all sectors of family economics; efficiency in enterprise sphere according to Pareto; Pareto's efficiency in different markets in conditions of general economical equilibrium; general equilibrium and well-being growth in economics; estimating methods of changes in profitable level of representative family economics; General

economical functions of income and expense profit from free international trade.

3. Main Part

3.1. Modern Problems of the Common Equilibrium Theory and Its Basics According to Lozan School of Macroeconomy

Common economic equilibrium theory is one of the most important fields of economic theory. Modern common economic equilibrium theory actually represents one of the kinds of mathematic model. So-called tradition of mathematization of economic equilibrium theory was founded by Leon Walras, who is considered to be its founder. This theory, with its primary essence, was intended for explaining market features of economic mechanisms i.e. respond to the questions; what will be the amount of items of different consumption to be manufactured, how the prices will be fixed and how incomes will be distributed between different social groups.

In 1870, the department of political economy was opened at the legal faculty of Lozano's Academy, which was managed by Walras. After four years, he published the book "Elements of Pure Economics, or the Theory of Social Wealth". This work is considered to be the starting point of the common economic equilibrium theory. (Entov R., 1990).

Walras actively used mathematic apparatus for justification of his provisions. He set his theory in the form of the system of equations and tried their justification with mathematical accuracy, in order to allow conditioning balance between requirement and provision by maximizing actions of consumers and producers in economy under particular terms, under the conditions of perfect competition at several markets.

After Walras, the department of political economy in Lozana was managed by Wilfred Pareto (1848-1923) since 1893. Pareto called himself Walras's pupil.

Different from Walras's "Elements", in his works "Course of Political Economy" (Course Deconemic Politique 1896-1897) Pareto shows mathematic calculation to the footnotes. He does not use mathematic symbols and equations in the text. Pareto applies mathematic apparatus in order to select particularity of economic questions and the opportunity for their solving, Walras could not prove existence of the sole point of equilibrium through tatonnement. Due to this, Pareto rejected this concept. Moreover, Pareto was not satisfied with the essence of the term Profitability and for this, he introduced another term, which he considered to be more neutral – which meant simple "desirability of an item".

The concept offered by Walras in his "Elements" with its essence, is based on the microeconomics, i.e. reviewing separate market. In his studies, Walras is directed from the simple to the complex, first considering exchanging two commodities at the market, and then moves to the reviewing of multi-commodity market, however this is same market. In his work, Walras did not reject cardinal method of approach. Pareto developed the common idea of economic development of his predecessor; subordinated it to the

common method of approach, rejecting quantitative determination of profitableness, actively using isoclines and developing the model of the model of equilibrium modelling (Brodsky V.S., 2013).

The circumstance that Pareto were looking for the balance between the reproduction phases of equilibrium, shall be paid attention. He wrote: "exchanging or distribution represents only the part of the economic cycle. To complete this cycle, it shall be joined by the production and capital formation. Thus, for exchanging, given equations shall be added those of production and capital accumulation, and the system of equations will be received, giving comprehensive determination of the economic cycle, under the conditions of free competition" (Blumin I.G., 1931). Pareto separated two stages of exchange. He considered under the first type, the form of exchanging, when the participants tried actively optimal satisfaction of their demands and receive conditions of existed prices and market as preliminarily given ones.

Though, which their actions, separate participant is able to influence upon prices, this influence was not included in his initial plans. Second type of exchange, according to Pareto, takes place in case, when participants of the exchange try to influence upon the level of market prices. Exchange under such market conditions gives rise to the fact that the balance is established in its single point. In case of other states of market, equilibrium takes place in other point. They compare both methods of approach and determine which of them mostly conform to the set goal. After understanding this, they try to change market conditions in the way allowing their conforming to the selected point. Pareto brings strong companies as the example of exchange of the second type, as well as large banks and syndicates, coming to the currency market.

As Pareto is considered to be the follower of Walras's theory, we may state that Pareto's theory is distinguished from Walras's theory by several essential issues, **on the one hand**, Walras considered the abstract case of perfect competition and he built his model based on these preconditions. Pareto states that the market of comprehensive competition is one of the possible situations and he allocates the agents, intelligently influencing upon the prices (exchanging second type). And, on the other hand, Pareto considered intensity of demand depended on some wealth not only the existed amount of the wealth of this kind, but it depends on the amount all other wealth, as they determine general conditions of consumption. Besides this, one of the distinguishing elements, according to the aforesaid, this is Pareto's oriental method of approach towards the surveys, changing the function of profitability with the analysis of curve of irreversibility based on the fact that the consumption is not subject to the measurement itself. Touching point i.e. marginal point – is the essence of the exchange point and they express the combination of two given wealth adopted through changing. At the same time, these are equilibrium points, as they conform to the circumstance, when our individual stops searching for more advantageous

combination with his/her wealth and is satisfied with the given combination. Correspondingly, particular equilibrium is established in his/her industry, however, this is temporary. Each curve of priority may have own exchange dotted equilibrium point. If assuming entire system of such curves, we will receive entire system of exchange points, expressing the amount of goods to be exchanged by our subject under the conditions of existence of different prices. If merging these points, we will receive the curve of exchange. It expresses different combinations of two wealth, which will be held by our subject under different prices. The issue regarding the fact which point of this curve and under what conditions the equilibrium will be achieved, the individual is able to select only strictly determined combination, which may have different profitableness to it.

It shall be noted that, according to Pareto, economic surveys shall be commenced by studying common terms of equilibrium, i.e. economist shall foresee all the moments in totality, influencing upon such prices. Pareto considers the fact that they were limited by studying details of separate economic phenomenon and almost entirely reject reviewing of entire economic system, to be default of the theories of particular economists (Blumin I.T., 1931). Pareto noted that he tried to overcome the limits of the pure political economy, as, to his mind, economic science appeared under economic crisis and verification of its theoretical conclusions is impossible. Existence of this ties between economic theory and practice made Pareto extend borders of his study and transfer from the field of economy to that of sociology.

Similarity of Pareto's and Walras's provisions in the first place is based on the theory of general equilibrium and their relation to the mathematic method. Herewith, Pareto introduces new element of economic analysis – the curve of irreversible. The concept of irreversible curve was coming from static equilibrium in the economy and it offered simultaneous solution of all economic tasks. Pareto did not foresee the time factor, as he considered studying of statistic equilibrium to be necessary precondition for studying all economic processes. Mathematic functions relating people with the resources of demands were effective only under the equilibrium conditions. This model of equilibrium, according to Pareto, reflected dynamic processes as well, if they involved with the time factor. However, Pareto considered dynamic changes to be only consistent line of static methods of approaches. In fact, Pareto rejected all kinds of reviews of economic relations of society in the dynamics, determining time sections in the model within extremely short periods.

Thus, mathematic model was necessary for scientific processing of equilibrium problem. First it was necessary to develop required or respective theory, and then, factual calculation of economic balance should be provided and though, ground for Pareto's equilibrium theory is Walras's theory, it has several particular peculiarities. Namely, one of them is the fact that Pareto considered economic domain as Descartes' system, where coordinates

reflected the amount of different wealth, and the dots – positions of consumers, desires of which were oriented towards single factors and prevented by the others. Encouraging factors are demands, preventing factors – size of resources and the factors of their provision. I.e. requirements and desires of people, on the one hand and restricted opportunities for their satisfaction – on the other hand, became balancing factors. Establishing equilibrium means the fact that changing of one type of circumstances gives rise to the balancing changes of conditions of other type. We mean the fact that the equilibrium theory shall give the analysis of how such balance is performed simultaneously. However, different from Walras, Pareto considered the problem in wide meaning, including the process of free competition under the conditions of permanent and varying prices, as well as different types of monopolized markets.

Walras considered economic equilibrium equations to be solved in close future. Pareto stated that for establishing relation between 100 individuals, changing 700 commodities, it is necessary to solve more than 70 thousand equations. Pareto considered the level of knowledge of those times to be insufficient for performing the issue. Moreover, millions of equations, required for entire economy, required rounding of the figures in the form devaluating final outcomes of calculations. However, notwithstanding the aforesaid, Pareto considered solution of this problem to exist; variable figures might be merged into the homogeneous groups, thus making it possible to build comprehensive system, which is subject to the calculation procedure. This is the technical method, the method of modern analysis "expenditures-issuance" is based on.

In 1900, in his work "Manual of Political Economy" (Manuale di Economia Politica) Pareto formed the thesis, according to which, economic equilibrium depends on the marginal profitableness. The concept of profitableness foresees conformity of profitableness to the different persons, which shall be rejected, as the theory shall be entirely neutral. Pareto considered profitableness to be ethic and psychological category, i.e. incompatible, subject to the scientific method of approach to the economy.

It shall be noted that Pareto's economic theory also covered the definition of monopolist market. Under the conditions of free competition, the firms deal with the prices set by the market and they conform to the market conditions. The monopolies, as private, so – governmental ones, set prices independently. Pareto's analysis shows movement of such firms over the line of maximum profit. It is based on the yield of return having same inclination, as that of entire expenditures. Marginal expenditure curve crosses the yields of marginal return in different points. According to Pareto, this makes it possible to solve the problem of monopoly by using the curve of irreversibility, total curve of return shall touch the profits of the curve of irreversibility located above others. However, Pareto's analysis is extremely challenging, and it is distinguished with the fact that it considers masses of the sellers and purchases as single person.

After Walras and Pareto, the general economic equilibrium theory was developed by other scientists. The theory of general economic equilibrium, the idea to try and to describe general mechanisms of functioning of economy, has always been the object of interests of scientific economists and it still maintain actuality. It represents the field of interest of multiple researchers even today.

During the history of Nobel Premium, it was twice awarded to the researchers of general economic equilibrium theory, making bid in its development. In 1972, John Foxx and Kenneth Arrow received the premium with the following formulation: "for their pioneering contributions to general economic equilibrium theory and welfare theory". However, it shall be noted that the general equilibrium theory of Walras in regards with time, has in fact been fundamentally changed. Currently, large share of the works is written with the so-called Arrow-Debreu style. Main distinguishing sign of the models of this style is that they appeal particular works and built on their basis. The initial works include several works by Lionela Merkezi (1919-2010), proving essential equilibrium with the assistance of the fixed independent variables. This also includes the works of the group Nicola Burbak, operating with Walras's General Equilibrium Model, as well as the article of Pol Samuelson "Colliding Generations", Edwin Cassa (1937-2008) and Carla Shell (1938), and Elmon Malingo's (1923) work regarding "Limitless Periods". These works are comprised of the firm's formulation of the Sun Spots and confirmation of existence of equilibrium, in course of restricted participation at the market (Balasko Y., Geanakoplos J., 2013).

The critics of mathematization extended since the times of Walras and Pareto, denote that modern models of Arrow-Debreu style mostly is particular Mental Game of the mathematicians, which is hard to perceiving with the constructions, i.e. (today the problem of allocation of factors is faced, influencing upon these models, i.e. it is often hard for the authors to explain outcomes of the models, as in the huge construction it is hard to establish cause-and-effect relation and emphasising it. Of course, Walras and Pareto were one of the distinguishing scientists, who set such global issue, as existence of general equilibrium and the opportunity for its achievement. Their bid in economic theory is extremely large. It is originated from the general economic equilibrium theory and they were first to create the first model of general economic equilibrium. However, according to the previously mentioned, for example, Kains, generally ignored Walras's work and this has particular logical explanation. Walras created abstract model, in which he stipulated multiple assumptions and these assumptions in fact "removed" this model from the real life. In case of perfect competition, considered by Walras, the provision about absolute flexibility of prices. All these, of course cannot declare claim for general cases. This is only private, special phenomenon, which is untypical and mostly special for the economy. Walras set global issue, which should be responded through synthesis of particular concepts of general economic equilibrium theory, by

approximation of general economic theory to the real economy, by transferring more clear and transparent kind of the mechanism of functioning of economy from the huge mathematic models. In the article below, see details of Pareto's concept of efficiency and main assumptions and parameters of Walras's classical model of general economic equilibrium, as well as increasing general equilibrium and welfare in the economy.

National economy is comprised of the totality of separate family economies, generally determining the level of national welfare. When considering welfare of national economy in this regard, it is necessary to foresee efficiency of interaction between family economies it is comprised of. We mean effective distribution of industrial resources and end wealth between family economies and firms, making it possible to achieve growth of welfare in the economy without manageable, held industrial resources. In other words, we mean economic efficiency and public welfare in statistics.

Understanding efficiency in distribution of industrial resources and final wealth greatly depends on accessibility of using the scale of profitability results in course of valuation of industrial activities of different family economies.

If we prevent the opportunity for using the scale of conformity of profitableness, separate family economies are using, standard understanding of efficiency will be based on Pareto's concept of efficiency (Boardway R., Bruce N., 1984). Effective distribution of industrial resources and end wealth in the economy according to Pareto foresees the fact that, first, it is impossible to extend manufacturing of particular product in the economy without restriction of manufacturing of some other products and, on the other hand, it is impossible to rise welfare of one particular subject participating in the process of exchange without restriction of the welfare of another (Schumann J., 1988). Principally, existence of multiple cases of Pareto's effective state is allowable in the economy.

Subject to the first fundamental theorem of the economic theory of welfare, under the conditions of particular assumptions, general economic equilibrium, achieved under the conditions of comprehensive competition, is effective according to Pareto (Varian H. R., 1978).

In other words, under the condition, when demand at all markets in the economy equals to the distribution, when main assumptions are made regarding purposeful functions of firms and family economies, as well as regarding priority of family economies, and technological assumptions, it is impossible to distribute industrial resources and end wealth in the form improving welfare of particular economic subject without worsening of the welfare of another subject.

Under the conditions of Pareto's efficiency of general equilibrium of economy, multiple private criteria of efficiency are performed, which are separately used in the field of production and exchange. See below the details regarding these criteria in course of solution of classic model of

general economic equilibrium by Walras (Jaffe W., Walras L., 1968. Balasko Y., Geanakoplo J., 2012).

4. Conclusion

Surveying effects of the welfare obtained from direct foreign investments is aimed at their valuation as from positive, so – negative point of view. Positive effects of welfare takes place in two cases:

First, existence of direct foreign investments may give rise to transfer from ineffective state of the economy receiving it according to Pareto to the new state, which will be effective according to Pareto. As we consider only the situations of equilibrium, ineffectiveness of the initial state of economy system according to Pareto, may be caused by violation of main assumptions of classic model of general economic equilibrium, the first fundamental theorem of the economic theory of welfare is performed for. Such “violations” may include using of technologies in the industrial sector of the economy, which are characterized with the increasing returns received from the scales, use of imperfect competitions at the markets and use of such instruments of state economic policy distorting market prices.

In case of technological and market violations, aspiration of the firms for maximization of profit is not mandatory to cause equality of the cap norms of transformation between the wealth existed in production and the prices of such wealth. This, in its turn, does not give rise to the performance of the fifth term of Pareto’s optimization under the conditions of the general equilibrium of economy – protection of equality between transformation norms in production and those of the substances in production. Under the conditions of distorting prices, distinction between the prices, the firms are focused at in course of taking decisions and the prices, actually paid by the consumers at the market. Existed distinction between the consumers’ and producers’ prices gives rise to the distinction between the norms of transformation in production and the norm of substance in consumption, which gives rise to the violation of performance of Pareto’s fifth term of optimization, under the conditions of general equilibrium of economy.

On the other hand, import of industrial resources from abroad may give rise to the transfer from one kind of Pareto’s efficiency to another, which is characterized with the higher level of national goodwill. These two states are compared in order to understand which of them provides higher level of national goodwill.

The first version comes from the existence of the system of public preferences. Two effective conformity of economy in such case may be realized with the assistance of public function of consumptions. If using this function, equilibrium at the higher level of national goodwill conforms with the higher value of the public function of profitableness. However, as we have mentioned above, use of the apparatus of public function of profitableness is extremely disputed and we will not use it further.

Second version of comparison foresees the fact that when transferring from one effective equilibrium to another, according to Pareto, improvement

takes place with the narrow sense of this word. The concept "improvement according to Pareto" in narrow sense foresees the fact that if each family economy before and after import of capital manage one and the same value of economic wealth (or remains at the existed level of profitableness according to the less strict version), in the extreme case, under the conditions of foreign investments of family economy, there is higher amount of wealth (positive cap profitability), as it had the situation before inflow of foreign capital (or according to the less strict option, it will reach higher level of profitableness than earlier). Such state of the economy after inflow of foreign investments, may be considered to be much simpler from the point of national goodwill. The level of profitableness plays the role of criteria for evaluation of effects of goodwill made through capital migration, which is achieved by the representative family economies. These criteria will be of special interest for our further surveys.

The third option of comparison will be based on the Pareto's category of improvement in its wide meaning. If transfer of the economy from one state of equilibrium to another is performed together with the "winning" family economies, by forming "loosing" family economies i.e. the value of the wealth existed in at least one family economy is less than it had in its initial state, comparative values of general values of "winning" and "loss" will be of principle importance. If common values of "winning" and "loss" in the economy gives rise to the distribution of economic wealth from "winning" economy to the "loosing" one through the system of "pauschale transfer", making it possible to enclose wealth of the "loosing" family economies and providing wealth of at least one family economies. In such case, we may speak about Pareto's improvements in its wide sense.

As in previous case, criteria of evaluation of the effects of wealth made through the use of foreign investments may be the goodwill level, achieved by the representative family economies reviewed above.

Thus, study of effects of goodwill in national economy may be significantly simplified and conform to the analysis of the growth of goodwill of separate representative family economies. Such method of approach allows concentration on the problems of increasing public wealth in the economy and its abstraction between separate family economies from the problems of distribution of national income among separate fields of national economies. We mean economic effectiveness and public goodwill analysis in the dynamics.

Study of approximation of the dynamics of goodwill of representative family economies, as the dynamics of public goodwill, is correct only in case of particular assumptions. The structure of priorities of family economies comprising national economy in relation with particular assumptions. The economic theory of goodwill proves the fact that sufficient term of existence of single function of aggregated demand, which does not depend on the distribution of income among family economies, is the identity and competitiveness.

The feature of identity of preferences guarantees absence of distinction between the demands of family industries under the conditions of one and the same level of revenues and react similarly on the changes of market comparative prices, determining the function of aggregated demand, as unequivocal nature of the function of comparative prices. The feature of competitiveness of preferences guarantees absence of distinction between family economies on the wealth of the comparative demands under the conditions of one and the same comparative prices, independent of the level of incomes managed by them, determining the function of aggregated demand, as unequivocal nature of the function of absolute value of national revenue, but it is not independent of its distribution between family economies.

The method of approach towards evaluation of the effects of goodwill, from the point of the representative family economies, allows using of different instruments of evaluation acceptable for separate family economies.

Here, in the first place, we mean using of the effects of the goodwill of profitableness level of family economy as main criteria. On the other hand, as the methods of evaluation of changes in the level of national goodwill, we may use main methods of valuation in the achieved level of profitableness of family economy, particularly, the method of compensation changes of expenses and the method of equivalent change of expenses.

References:

- 1. Aharoni Y., 1996.** The Foreign Investment Decision Process. Boston, 178 p.
- 2. Balasko Y., Geanakoplos J., 2012.** Introduction to general equilibrium/Journal of Economic Theory, Volume 147, issue 2. March. pp. 400-402.
- 3. Boadway R., Bruce N., 1984.** Welfare economics. Oxford: Basil Blackwell. Part 3.
- 4. Grodski V.S., 2013.** Development of the Ideas of State Regulation of Market Defects of D.M. Kains, M. Infra, M.: pg. 32) (in Russian).
- 5. Blyumin I.G., 1931.** Subjective Scale in Political Economy. P. 2. Austrian and English-American Schools. pg. 400) (in Russian).
- 6. Kadochnikov S. M., (2002).** Direct Foreign Investments of Modern Theory of Institutional Economy and the Theory of International Trade. SPB.: September, 128 p. (in Russian).
- 7. Entov R., 1990.** Elements of Pure Economic Theory. L. Walras // Issues of Economy No.1, pg. 111-121.
- 8. Fisher P., (2004).** Attracting Foreign Direct Investment into Russia: 5 Steps Towards Success/Paul Fisher. – M.: Nauka, 328 p.
- 9. Charaia V. 2015.** The Role and Importance of Direct Foreign Investments for Economic Growth of the Country (at Georgian example). Thesis. Pg. 190.

10. Jaffe W., Walras, L., 1968. International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 16, ed. D.L. Sills (Macmillan Free Press, 1968); Jaffe's Essays on Walras, ed. A.D. Walker. Cambridge University Press.

11. Kojima K., 1978. Direct Foreign Investment: a Japanese Model of Multinational Business Operations. London.

12. Narula R., 1996. Multinational Investment and Economic Structure: Globalization and Competitiveness. Routledge Studies in International Business and the World.

13. Qoqiauri L., 2017. Foreign Investment. Pp. 375-400.

14. Qoqiauri L., 2010. Investments. Tb. TSU. Pg. 1361 (in Georgian).

15. Qoqiauri L., Beriashvili L., 2009. Investment Legislation. Tb.: TSU. Pg. 210 (in Georgian).

16. Qoqiauri L., 2013. Investment Management and Policy. Tb.: TSU, pg. 924 (in Georgian).

17. Rugman A., 1980. Internalization as a General Theory of Foreign Direct Investment: A Reappraisal of the Literature. 365 – 375.

18. Shumann J., 1988. Wohlfahrtsoekonomic // O. Issing (Hrsg.). Geschichte der Nationaloekonomie. 2. Aufl. Munich: Vahlen, pp. 177.

19. Varian H.R., 1978. Microeconomic Analysis. N.Y.: Norton. Part 5.

05. Theoretical Aspects of Innovative Economics

Nino Qoqiauri

Master of Sokhumi State University,
Doctoral Student of Kutaisi State University
(Tbilisi, Georgia)

Abstract

In the article it is studied the main theoretical topics of innovative economics, its gnoseology; it is investigated interrelation among economic growth, new technological structure and creative business in the country; it is highlighted some basic directions of formation of clusters. On the basis of main characteristics of development of science and innovations in leading developed countries. The article gives recommendations about transfer to modern innovative model of Georgian economic growth.

Key words: intellectual potential, innovative economics, innovative production, human capital, scientific systems, education, science, knowledge economics, technological structure, creative work.

1. Introduction

Economic growth and strong positions of the state in global economy today depends not only on the geographic location of the country or reserves of natural resources, but also such factors, as intellectual potential, utilization of modern technologies in production, leading scientific-technical processing and commercialization of innovative solutions in different fields.

In the economy of modern Georgia, transfer to the modern model of economic growth is performed, were necessary. Extremely low level of innovative activity is still maintained. The purposes related with the stimulation of development of the economy of the country and innovative technologies and institutional support are performed in the scales required at the level of essential challenges from high-developed countries.

The effect received from the introduction of innovation processing countrywide is in fact insignificant; there are no close ties and contacts between science and business, which speaks about ineffective functioning of the national innovation system.

Since 2013, economy of the country (Georgia) entered the phase of reduction of GDP growth rates, which is the result of worsening economic activity, these factors deteriorated the discussions as in the scientific circles, so – in direction to the creation of new model of selection of direction of economic policy at the level of the government of the country, and economic development.

In the abundance of all opinions originated in course of this discussion, we consider it purposeful to identify two directions:

1. Economic policy of the country shall be based on the promotion of demand inside the country;

2. Economic policy of the government shall be based on construction of competitive economy, through improvement of institutional quality and external openness.

In any case, way out of the created situation exists in solving the problems existed in the field of innovative policy, as well as the required resource and time expenditures. Under the conditions of global competitiveness, in the process of creation and introduction of innovative production of Georgian companies, they shall be focused on the global markets and this factor shall become the most important one in the development of Georgia.

2. Review of the Literature

The necessity of transfer to innovative way of development highlighted scientist - economists` interest to the problems of innovative economics theory and practice. It is approved by the number of publications dedicated to the given theme during the last decades. Scientific discussions about this topic reflect the research of innovative directions of economic growth, elaboration of hopeful scientific basis, complete usage of intellectual potential of the country.

We have learned a of serious scientific works on the point of strategic development of innovative economics. Among them we highlight Chicava L. 2006; Kleiton M., Cristensen. 2004; Taker Robert B. 2006; Davtian M., Shcherbakova T., Karzakova I. 2014; Khargadon E. 2007; Gorfinkel B. 2009 and so on.

3. Main Part

3.1. For Determination of Innovative Economy

Innovative economy – this is the economy of the countries, where most of the organizations are engaged in innovative activities (production and utilization of innovative products), and innovative production shall exceed half of the total amount or be close to it. 60-80% of industrial entities are engaged in the innovative activities of the developed countries and more than a half of service organisations. The sector of innovative economy was originated in the leading countries in the field of industry, from the period of the first scientific-technical revolution and since that period it was developed into the dominated sector of the economy with high technologies and high labour production.

- Innovative economy in general is the economy with the ability to use any innovation (patent, licenses, know-how, attracted and own technologies etc.) useful to the society effectively;

- Innovative economy is the general innovative system (infrastructure) in the country, supporting realization of the ideas of scientists and their implementation in the innovative products;

- Innovative economy is the one being able to accumulate, increase positive, creative human capital and prevent accumulation of its negative, destructive element;

- Innovative economy was and is being created and developed along with and parallel to the growth of the quality and price of human capital and human capital is the main factor of its development.

Innovative economy is comprised of the venture scientific-technical and technological business as important element, risk-consuming business scientific originations, inventions, in view of the realization of large and average technological innovations. Venture scientific-technical and technological business, in view of the entrepreneurship is directed towards making high profit, and in view of the development process – of natural technologies and new strong companies – in creation of global high-technological leaders.

Main element of the infrastructure of innovative system is technology park, which is based on the achievements of global venture business and experience, specialists of global level, transparency and competition, investments of business-angels (private investors with the experience of working in venture business), representing approximately half of entire investments.

In general, innovative activities in the development of modern economy is comprised of more than half of the entities and it is applied to all kinds of economic activities. Competitiveness stimulates entrepreneurs and the management forms new products, innovative products, in order to maintain and extend their niche at the market, increase profit. Hence, free competitiveness is main precondition (driver of innovation and innovative

production. Competitiveness according to the activities of all kinds stimulates entrepreneurs and management to create innovative products.

Free competitiveness is the growth of knowledge, innovation generation and main stimulator for creation of effective innovative production.

Replacement of physical capital takes place in the innovative economy, in the form of the share in the main factor of development of human capital and national wealth. This process took and takes place at each stage of development of economy and society. However, it became determining factor at the stage of post-industrial economy, and especially the economy of the knowledge.

Currently, modern post-industrial innovation economy of the developed countries is characterised with:

- High index of economic freedom providing independence of labour and its dislocation, market independence, safety of people, protection of private ownership, free competitiveness, rational and scientifically justified participation of state in the economy, high demand on the innovations from the side of the economy and competition, including according to the quality and efficiency;

- High and competitive quality of life, human capital is outflow where they offer better comfort for working and living to the demanded and competitive specialists;

- High and competitive quality and size of the accumulated national HC determining opportunity of economy and state in the innovative activities and the effectiveness of innovative system;

- High innovative activity of organization (60-80%) and, correspondingly, high share of the innovative and science intensive production and service;

- Replacement of physical capital with human capital in the national wealth. In the leading countries having innovative economies share of HC in the national wealth amounts to 70-80%;

- Free competitiveness in the economic and other activities, supporting effective innovations in all fields of the economy and life;

- Abundance and competitiveness of innovations, including market selection of the most effective of them; abundance and competitiveness of innovations give rise to the condemnation of false innovations, reducing risks on the entrepreneurs, at the expense of their distribution, rising efficiency of the sector of innovations of the economy;

- Initiative of new markets, which also represents significant kind of innovative activities.

Innovative economy includes six main components:

1. Education;

2. Science;

3. Human capital, high quality in the form of high quality and the specialists of high qualification;

4. Innovative system including legislative base and material component of innovative system (centres of transfer of technologies, business incubators, technological parks, technological polices, innovative centres, clusters, territories of introduction of high technologies, venture business etc.);

5. Innovative industry of realizer of innovations;

6. Favourable environment of labour and living of innovators of HC functioning. (Melnikov O., Larina V., Gakin N. 2015).

Further stage and order of the economy of post-industrial innovation is knowledge economy and society. For creation of innovative system, modern education, knowledge production and the environment producing knowledge are required; innovation oriented industrial environment requires initiation of knowledge and intellectual property, and then cooperation of self-supporting processes, through trading partnership and production, diffusion of technologies and venture business.

In view of the sciences and innovations, leading countries are characterised with:

- Supremacy of law, high level of personal safety of people and business;

- High quality of life;

- Social stability;

- Active and competent elite;

- High indexes of economic independence;

- High level of development of fundamental science;

- High level of science of applied nature;

- Strong intellectual centres of technological development in the country – existence of technological parks;

- Significant sector of economy of knowledge;

- Strong synergetic effect in every field of intellectual activities of a human;

- Existence of developed and effective innovative system supported by the state;

- Existence of the developed and effective venture system supported by the state;

- Attractive investment climate and high investment ratings;

- Favourable industrial climate;

- Diversified economy and industry;

- Competitive production at the technological markets of the world;

- Effective state regulation of development of economy and country;

- Existence of transnational corporations providing competitive technological and scientific development of the country;

- Low inflation (as a rule, below 3%).

Existence of the named factors and terms conditions generation of innovations and effective mechanisms of their bringing to the level of competitive production.

Foundation to the post-industrial innovative economies and information society is represented by the supremacy of legislation, high quality of human capital and life and effective industrial society existed in the past, and the economy consistently transformed into the post-industrial innovative economy.

Effectiveness of the innovative system of the country and innovative sector of the economy significantly determines competitiveness of the country itself.

In the annual rating of competitiveness of the countries concluded by Switzerland Research Centre IMD, top ten of the leading 59 countries of the countries include: Hong-Kong, USA, Switzerland, Singapore, Sweden, Canada, Taiwan, Norway, Germany, and United Arab Emirates.

Getting United Arab Emirates into the Top Ten is conditioned by huge profitableness of the Country from oil and air, as well as their reserves, high diversification of economy (10% of GDP of the country comes on the field of oil and gas), 70% of employees are non-residents of the country, which include selected qualified engineers, physicians, teachers, researchers and workers.

Other countries include those with high share of innovative economy and venture business, creative class and large share of high technologies and high technological, and high share of science intensive products in GDP and export. (Florida R. 2007).

High stage of post-industrial development of innovative economy and further stage of economy and public development of the leading countries of the world include knowledge economy. Often the term "knowledge economy" is used as the synonym of innovative economy, however the sector of innovative economy was originated inside the industrial economy.

Quite strong sector of knowledge economy under the modern conditions exists and is being developed in the USA, Japan, Australia, Canada, Germany, France, Great Britain, Switzerland and Israel. Knowledge economy is the one main production of which is knowledge, innovations and high technologies.

Main factor of formation and development of knowledge economy is creative innovative human capital. The process of development of knowledge economy foresees rising quality of human capital, quality control, and knowledge production, high technologies, innovations and high-quality service. Large share of investments is performed by the developed countries into the human capital. This grants them decisive priority in the scientific, innovative, and intellectual development, as well as forwarding growth of the quality of living of population. (Qoqiauri L., Qoqiauri N. 2015).

Leading countries of the world created conditions standing close to the optimal ones for rapid and effective reflection of scientific ideas in particular goods and products. Fundamental studies large investments in scientific systems (HC) and the technologies of new nature created by them provide their leadership among leading countries of the world.

Due to the best conditions for high quality of living and intellectual work, in the leading country in the field of global economy and science – USA, inflow of strong flow of high qualified, human capital takes place, thus giving additional competitive priority to the USA.

High-quality human capital, along with the knowledge production is provided with extremely less expenses due to the strong flow of HC for USA, thus reducing expenses on high technologies of innovations and production of innovation products of high additional value.

The countries of post-communist domain, including Georgia, will be to create effective industrial economy gradually with the competitive markets. Industrialization process, the process of creating effective economy has not been completed in Georgia yet. At the same time, relatively high positions in the fields of science, education, medicine, safety and especially in the moral state of society are lost.

3.2. Negative Trends in the Economy of Georgia

From the point of innovative development of economy of Georgia negative trends are observed, which may be explained as by geopolitical, so – economic reasons. From geopolitical point of view, this is violated territorial integrity of the country, and from economic point of view this is devaluation of the national currency, reduced incomes from export, reduced import of goods and entirely worsening of structure of payment balance.

Reduction of real salary, adverse reaction of the labour market take place on the reduction of demand; herewith, the level of unemployment was increased. The level of poverty was significantly increased at the background of devaluation of real income, which extended the deficiency between provided and less provided family farming.

Main reasons of the condition created in the economy and prevention of economic growth at the base of existed economic model may be formulated as follows:

- Inconformity between the mechanisms of funding and the reasons of sustainable development was formed;
- Ineffective utilization of domestic consumer demand on the import of the latest with the reason of orientation and on the other hand, its restriction with the mandatory payments per consumer crediting, at the expense of extremely high interest rates;
- Weak development-utilization of scientific potential complicating or making import substitution impossible per particular directions.

At the background of large-scaled import, innovations of existed scientific potential is not transferred into the processing and production of new products.

3.3. Science, Innovations and Technological Order

Outcomes of science and scientific researches and processing are the grounds of forming modern creative economy, taking into account new kinds of economic sectors and fields.

Currently, efficiency of Georgian economy and the objective for rising profitableness is the main and prior objective of the managing force of the country. Main line of solving this task, necessity for development pre-emptive development of science of fundamental and applied nature and rapid introduction of its processing in the production of goods and services.

Given reason and objectives, logically originated from the set goal and future of our country depends on the solution of, foresees particular integrated indicators, based on which we may analyse and evaluate successfulness of performance of the set goals, form new model of technological order.

There are five technological orders known (Gorfinkel B., Popadiuk T. 2014):

- The first technological order (1785-1855), which is based on the utilization of water energy and hence the technologies being introduced in the economy;

- The second technological order (1830-1890) was based the rapid development and mechanisation of railway transport and industrial production (leading factor: steam engine, machine tools);

- The third technological order (1880-1940) is related in the first place with the rapid development of electric energetics, chemical industry and machine engineering (leading factor – electric engine, metal);

- The fourth technological order (1930-1990) – this essentially is the era of massive production, which, in the first place is related with new synthesis materials, production of which were commenced from the oil and gas, as well as the identification of available computer technologies (including internet-technologies). Main factor: engines of internal combustion, petrochemistry).

- Under the modern conditions, economically high-developed countries started formation of the sixth technological order and transformation to it (this technological order is being formed with us within the framework of the fifth technological order), which is based on the new processing, biotechnologies, processing and development of new technologies, and the systems of artificial intellect, further development of global networks, including creation of business-communities.

Under the modern conditions, multiple scientific works were dedicated to the fact that in the economically developed countries (in the first place in the USA, Great Britain, France, Germany, Japan and some other countries) they are transferred to the economies of the type based on the information and managerial technologies. Products of such economies are innovations or new technological inventions, or new models, new methods of business development.

In the beginning of the last century, extremely rapid growth of creative activity is being noticed in USA. Growth of investments took place in the scientific studies and processing and correspondingly, giving rise to the amount of the persons engaged in the creative work.

In general, there is nothing new here. People were engaged in the creative work since antique era, however distinction of modernity exists in the fact that this activity moved to the center from the peripheries of entire economic infrastructure.

USA is the example of the growth of creative economy, for example in Florida:

- Systemic investments in the form of expenditures on the scientific-research and experimental-construction works was increased from 5 billion US Dollars in 1950 to 250 billion US Dollars in 2010;
- Amount of the patents issued annually in the USA in 1900-1950 was increased from 25 000 to 43 000, and in 2010 the figure reached 150 000;
- Amount of people engaged in the creative technical works (scientists, engineers) was increased from 42 000 to 625 000 in 1950 and in 2010 it reached 5 million.

Creative economy in the economically high-developed countries and especially USA reached modern scales and it influences greatly upon economic growth, mostly through respective infrastructure. This is the set of social institutions, social structures of creativity, created for these reasons. They include:

- New systems of creativity in the field of technologies and industry (subsidizing universities, by transferring emphasis to the developed system of venture capital);
- New models of producing goods and rendering service (technologies of zero reserves, technologies of total quality, Startup of firms);
- General social, and cultural and geographical terms favorable for creativity of any kind.

Scientists pay great attention to the survey of new directions of economic development – Creative Economy. This is the economy of mind, intellect, knowledge, skill, innovations, main resources of which are intellectual-creative resources of human (person) in which the intellect represents Main capital, and creative actions, identified through the creative energy of market subjects – “Turnover” capital. (Taker Robert B. 2006).

It is noteworthy that one of the most effective forms of extension of innovation market is social and innovation orientation, which are actively used by European countries. In this case, social orientation provides extension of demand at the internal market and the quality required for development of innovations of labor resources, as for the innovative orientation – on its segment, which is supported and provided with domestic innovations, as technological, so social, and ecological ones.

Transferring to the innovative type of economy is of great importance in the scientific-research and experimental-construction works for creating national innovation system of development. In its essence these are prospective innovations, allowing achievement of competitiveness of the country at the global level and maintaining profitable and required specialization in the system of international distribution of labor (Table 1).

Table 1.

Year	Denmark	Island	Norway	Finland	Sweden	European Union (27)
1985	1,25%	0,74%	1,48%	1,58%	2,88%	-
1999	2,10%	2,39%	1,65%	3,21%	3,62%	-
2015	2,98%	2,40%	1,65%	3,55%	3,41%	2,17

Source: Antyumina N. 2015, Importance of the Experience of North European Countries for Economic Theory and Policy // *Ekonomika*, No. 8; pg. 51-59 (in Russian).

Given factors in general confirm and explain the reason for supporting innovation development direction of the European countries. Priorities of the state economic policy in these countries is being essentially formed based on the neoliberal ideology, which foresees minimum involvement of state into the regulation of the economic processes. The state is actively involved in the economy in these countries, thus allowing establishment of national innovation systems and implementation of the transfer to the innovation direction of development.

3.4. Forming Future Economy in Georgia

One of the most important tasks faced by our country is determination of the fields of technologies of science holding maximum potential required for formation of economy of the future.

Achievement of economic growth and rising quality of life of population is impossible without implementation of complex modernization of the most complex social-economical task and increasing innovative activities of industrial subjects (Kashin Zakhar. 2009).

Modern innovation policy foresees taking into account regional specificity, active involvement of regions in the processes of formation and realization of the mechanisms of stimulation of innovation activities. (Gokhberg. 2015).

Territorial clusters occupy significant place in the innovation policy of the new generation, which play the role of the instrument of accumulation and structuring local "players". They represent separate elements of the regional innovation system (business, science, education) for the purpose of implementation of the joint projects, which are able to increase competitive abilities of participants of the cluster.

Increasing competitive abilities of business in the cluster is provided through effective interaction of the organization located close to each other, innovations, technologies, know-hows, and availability of specialized service and high-qualified staff, as well as reduction of transactional expenses. Formation and development of clusters represent the mechanism of activation of the processes of effective and foreign economic integration of attracting direct foreign investments. (Azoev G. 2012).

Inclusion of national clusters in creation of the price makes it possible to rise essentially the level of national technological base, accelerate

economic growth at the expense of strengthening of international competitive abilities of the entities included in the cluster.

Main term for creating effective clusters in the country (Georgia) is state assistance. Main attention of the state today shall be oriented towards creation of the innovation infrastructure. Identification of strong private investment of Georgia at the market of nano-industries in Georgia is the matter of future and in the closest years it is unreal to speak about them.

According to the optimistic scenario, by the year 2020 particular fluctuation will be achieved at the market of innovative production; hence, future innovation structure of the country might be oriented towards formation of the clusters of nano-industries.

Main problems of forming clusters include following:

- Restricted amount of these innovative projects, which may be realized within the framework of the cluster;
- It is impossible to achieve critical abundance of these innovative projects, which are able to transfer development of the territory to the stage of clustering;
- Existence of the complex programs for clustering in the regions;
- Insufficient use of institutional assistance of clusters, especially at the initial stage of their formation;
- Uncertainty, obscurity of the target markets and particular purchasers of the products, which should be produced inside the clusters.

One of the lines of solving the problems related with the formation of clusters may be formation of the technological platforms, as the model of the system of horizontal partnership, created for commercialization of the innovative products to be produced inside the clusters.

4. Conclusion

1. Main lines of structural activities in the closest perspective shall become introduction of the policy, which shall be directed towards increasing capital investments into the innovation production, within the formation of the innovation clusters in the regions. Under the conditions of maintenance of the level of life of the population, this latest is significant and mandatory term of the successful structural midterm and long-term policy of the government of the country;

2. Structural and sectorial changes performed in the economically developed countries of the world and in the first place – western states in direction to the high-technological production, determine the development vectors of other countries, including Georgia. This requires new managerial methods of approaches for responding to the given challenges;

3. In multiple countries of Post-Communist domain, one of the methods include creation of clusters. This makes it possible to:

- rise competitive abilities as in regional economies, so – in entire countries;
- improve interaction of economic institutes of business and state;

- use effectively intellectual-creative resources of the organizations involved in the performance of unified business assignments;
- increase Gross Domestic Product of territorial units and entire country, as well as increasing profitability of labor.

All these prevent promotion of modernization of the fields at the expense of transferring innovation knowledge and technologies, within the framework of the unified information-technological domain.

References:

1. **Azoev G.L. 2012.** [et al.] Innovation Clusters of Nano-industry. – M.: VINOM. Laboratoriya Znaniy – pg. 296 (in Russian).
2. **Chikava L. 2006.** Innovative Economics. TB. Firm "Siakhle".
3. **Davtian M., Shcherbakova T., Karzakova I. 2014.** Prognosis of Economic Innovative Business. M.; University of People's Friendship. P 430.
4. **Ertasjlevotcj M.S. 2013.** Profile of Business of Companies and Assets Comprising It [Electronic Resource] // Modern problems of science and education. – No. 1 Mode of access: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8559> (in Russian).
5. **Florida R. 2007.** Creative Class: People Changing Future. – M.: Klassika XXI – Pg. 421.
6. **Kravets A.V. 2016.** Innovation Economy: Problems and Prospects of Economic Growth // Kreativnaya Ekonomika. – Vol. 10 – No. 1 pg. 21-34; doi:10.18334/ce.10.1.2233 (in Russian).
7. **Kleiton M. Cristensen. 2004.** Innovator's Dilemma. How Strong Companies Die Because of New Technologies. M.: Алпина Паблишер.
8. **Khargadon E. 2007.** Management of Innovations. Experience of Leading Companies. M.: Williams.
9. **Melnikov O.N., Larino V.G., Gakin N.A. 2015.** Zones of Responsibility of Conceptual Development of Creative Economy and Creative Industry // Kreativnaya Ekonomika – Vol. 9 No. 3 pg. 265-278 doi:10.18334/ce/9/3/164 (in Russian).
10. **Popadiuk T., Gorfinkel B.M. 2009.** Инновационный менеджмент. Электронные версии книг на сайте: www.prospekt.org. M.: Проспект, 2014.
11. **Qoqiauri L., Qoqiauri N. 2015.** Innovations. Tb.: Technical University of Georgia. Pp. 688.
12. **Qoqiauri L. 2013.** Theoretical Genesis of Investments. Second Publication. Georgian Technical University. Tbilisi. Pp. 497.
13. **Shirov A., Gusev M. 2015.** Logic of Transferring to the New Model of Economic Growth // Ekonomist. – No. 9 pg. 3-23 (in Russian).
14. **Taker Robert B. 2006.** Innovations as a Growth Formula. New future of Leading Companies. M. Olimp_ Business. P. 224.

06. Zasoby energetyczne świata – jakie będzie jutro?

Eugeniusz Januła

Plk (r.), PhD, analityk wojskowy, wykładowca akademicki, publicysta.

Posel na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II kadencji
(Sosnowiec, Polska)

Streszczenie

Artykuł porusza najbardziej istotne zagadnienia z zakresu światowych perspektyw i rezerw energetycznych. Autor prezentuje stanowisko, że światowe rezerwy klasycznych surowców energetycznych to perspektywa ok. 70-100 lat. W tym okresie cywilizacja, oczywiście już zglobalizowana, musi dokonać przełomów technologicznych. Najpierw należy opanować technologie wykorzystania zalegających w rejonach zimnych pod ziemią złóż metanu oraz opanować technologie wytwarzania wodoru z wody. Dalsza perspektywa to jednoznacznie zimna synteza termojądrowa.

Słowa kluczowe: surowce energetyczne, ropa naftowa, gaz ziemny, metan, wodór, zimna synteza termojądrowa

Wprowadzenie

Globalizujący się i pędzący coraz szybciej do przodu współczesny świat, zużywa – co jest procesem naturalnym – olbrzymie ilości energii. Z jednej strony, energia jest jednym z głównych stymulatorów rozwoju, z drugiej strony – stanowi barierę możliwości rozwojowych współczesnego świata. Konwencjonalne surowce energetyczne – tj. zasoby ropy, gazu, węgla itp. – są dość dokładnie znane i oszacowane. Na tej podstawie można z dużym prawdopodobieństwem wyliczyć konkretne uwarunkowania barier, o których wspomniano powyżej.

W tym ujęciu, świat dzieli się na państwa, które posiadają zasoby surowców energetycznych oraz takie, które odczuwają daleko idące deficyty tychże surowców. Tu następuje pewien paradoks. Wśród posiadaczy wielkich złóż surowców energetycznych znajdują się bowiem zarówno państwa znaczące, jak i bardzo małe, dla których masowy eksport surowców jest jedynym źródłem egzystencji. W tym miejscu należy dodać, że te „monokulturowe”, pod względem ekonomicznym, państwa to najczęściej typowo pustynne emiraty czy szejkanaty.

Paleta surowców energetycznych stopniowo się poszerza. Nie dzieje się to jednak w jakimś rewolucyjnym tempie. W miarę postępu technologicznego okazuje się bowiem, że energię można otrzymywać z szeregu różnego rodzaju surowców – zarówno odnawialnych, jak też nieodnawialnych.¹ Poważnym problemem są jednak znaczne koszty.

Podstawę, pewnego rodzaju wskaźnikową, stanowią ceny ropy naftowej. Najpopularniejszym, i jak do tej pory jeszcze stosunkowo dostępnym, nośnikiem energii jest właśnie to paliwo. Nic więc dziwnego, że to właśnie ropa naftowa jest swego rodzaju „dyktatorem” na światowym

¹ D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, *Granice wzrostu. Pierwszy raport Klubu Rzymskiego*. Warszawa 1973, s. 132 i nast.

rynku energetycznym. Ceny za baryłkę ropy balansują w przedziale od 80 do 100 dolarów. Warto jednak zaznaczyć, że rynek surowców energetycznych jest wyjątkowo wrażliwy, a przez to także labilny. Przy nawet niewielkim kryzysie politycznym na świecie, cena ta bardzo szybko winduje i osiąga nierzadko pułap *circa* 120 dolarów.² W konsekwencji, pojawiają się poważne problemy, gdyż niemal automatycznie chociaż w czasie nie od razu, następuje podwyżka cen wielu usług, a w efekcie również wzrost cen detalicznych wielu wytworów technologicznych. Na ceny ropy naftowej reagują też proporcjonalnie ceny innych paliw. Tu najściślej związany z ropą cenowo jest gaz ziemny.

Surowce nieodnawialne

Zdecydowany priorytet w skali całego globu posiada ropa naftowa. W chwili obecnej i najbliższej przyszłości jest to najbardziej mobilny nośnik energii. Ropa jako paliwo była wykorzystywana w minimalnej skali już od tysięcy lat jako tzw. „olej skalny”. Od około 150 lat, czyli od opracowania technologii przetwarzania tego surowca na różnego rodzaju benzyny, oleje oraz cięższe frakcje, stała się sukcesywnie podstawowym paliwem w makroskali.³ Warto zaznaczyć, że ropa, a raczej jej ciężkie frakcje dodawane są też do niektórych rodzajów asfaltów.

Technologia rafinacji ropy naftowej nie jest zbyt skomplikowana, ani też zbyt kosztowna. Podobnie jak w wielu technologiach, koszty rafinacji są tu zdecydowanie mniejsze w wielkich instalacjach – w przypadku ropy chodzi oczywiście o rafinerie. Warto podkreślić, że ropa naftowa jako paliwo typowo organiczne jest również produktem wyjściowym do produkcji protein i lekarstw. Od dłuższego już czasu wiele podmiotów, nawołuje do przzerwania marnotrawstwa i zużywania ropy, przede wszystkim jako paliwa. Jak do tej pory, jednak nic nie wskazuje, aby mogło nastąpić odwrócenie obecnych tendencji, czyli w uproszczeniu – spalania ropy i jej przetworów.

Światowe zasoby ropy naftowej są w znacznej mierze znane i oszacowane. Oczywiście w dalszym ciągu odkrywane są nowe złoża, które w następstwie są udostępniane i eksploatowane. Z pewnością jednak nie uda się już odkryć kolejnego tak dalece roponośnego regionu analogicznego do obszaru Zatoki Perskiej.⁴

Pewne rezerwy mogą oczywiście znajdować się i zapewne znajdują się w rejonie Antarktyki i Arktyki. Mimo, że pierwsze próbné odwierty wskazują na występowanie złóż ropy zarówno na jednym, jak i na drugim obszarze to jednak szacuje się, że pod Antarktyką może być około 15% światowych zasobów, z kolei pod Arktyką około 12%.⁵ Nie należy się zatem spodziewać rewelacyjnych odkryć wielkich złóż roponośnych na obu, tych surowych klimatycznie obszarach.

² E. Januła, M. Kasińska, *Energetyczny Poker*, „Energia-Gigawat” 2014, Nr 7-8.

³ D.O. Connor, *Konkurencja ropy i węgla*. Warszawa 1976, s. 67-71.

⁴ Miedzynarodowy rynek ropy naftowej; http://www.cire.pl/publikacje/Kryzysy_naftowe. [dostęp 12.11.2014 r.].

⁵ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

Poszukiwania trwają również na podmorskich rejonach w wielu miejscach na kuli ziemskiej. Zarysowuje się tu pewna prawidłowość. W dalszym ciągu pozostając przy obszarach morskich, bo przecież 73% globu zajmują morza i oceany, występowanie ropy w większych złożach dokumentuje się głównie na szelfach kontynentalnych. Z kolei, na otwartych oceanach, tam, gdzie głębokości są znacznie większe, dotychczas nie odkryto żadnych wielkich złóż. Wynika to przede wszystkim z oczywistych barier technologicznych, gdyż zdecydowanie trudniej (nie mówiąc już o kosztach) wykonuje się odwierty na dużych głębokościach oceanicznych. Bariery te stopniowo są jednak pokonywane.

Mimo eliminacji kolejnych barier technologicznych (ale już nie kosztowych) wiercenia na otwartych oceanach, póki co przynoszą bardziej niż skromne rezultaty. Podobnie sytuacja wygląda na lądach. Wykrywane są kolejne złoża, ale jeżeli chodzi o ich hipotetyczną zasobność, to daleko im do tych, które już są eksploatowane.⁶

Najzasobniejsze światowe złoża tego „płynnego złota” to jak już pisano, szeroko pojęty region Zatoki Perskiej. W tym regionie świata, jak też w ujęciu globalnym, największe światowe złoża ropy są w posiadaniu Arabii Saudyjskiej. Państwo to jest równocześnie, największym światowym producentem, chociaż we wcześniejszych latach na pierwsze miejsce w produkcji wysuwał się epizodycznie, nieistniejący już Związek Radziecki. Według obecnych szacunków, saudyjskie zasoby stanowią około 25% całego światowego zasobu tego surowca. Na terenie tego pustynnego państwa w dalszym ciągu trwają prace wiertnicze w wyniku, których zdecydowanie bardziej dokumentuje się nowe złoża, niż je odkrywa. Warto zaznaczyć, iż zasoby Arabii Saudyjskiej zostały już dokładnie przebadane i powiększają się one w przyszłości tylko w niewielkim stopniu. W wyniku intensywnej eksploatacji, z roku na rok zasoby nieznacznie maleją.⁷

Obok Arabii Saudyjskiej, kolejne wielkie złoża ropy naftowej w rejonie Zatoki Perskiej posiadają: Irak, Kuwejt, Iran i Emiraty Arabskie. Dla zachowania porządku, trzeba dodać, że emiraty, których jest sześć, tworzą ze względów politycznych federację i są to klasyczne mini-państwa, które są bardzo zasobne, a ich egzystencja możliwa jest właśnie dzięki ropie naftowej.⁸

Fakt, iż największe na świecie złoża ropy zlokalizowane są w jednym rejonie świata ma zarówno dobre, jak i złe strony. Wśród dobrych należy wymienić przede wszystkim to, że niektóre z wymienionych państw tworzą wspólną infrastrukturę zarówno eksploatacyjną, jak też transportową, co z kolei znacznie zmniejsza koszty. Koncentracja wydobycia i wywozu stanowi także „pokusę” dla różnego rodzaju państw oraz struktur bandyckich i terrorystycznych, których celem jest próba zdestabilizowania tego obszaru. W próbach destabilizacji bierze też czynny udział Iran, co dziś nie wydaje się

⁶ Szerzej: B. Ericson, G. Wolin, *Głębiny mórz a przeszłość ziemi*. Warszawa 1968, s. 211 i nast.

⁷ Zob. Dane: OPEC Annual Statistical Bulletin. London 2014, p. 48-56

⁸ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

już wcale dziwne. To szyckie państwo jest uważane przez arabskie państwa sunnickie lub sunnicko-wachabickie za naturalnego wroga. Od czasu likwidacji monarchii i ucieczki szacha, rewolucyjno-ortodoksyjny Iran, obok innych wrogich wobec sąsiednich państw czynności stara się również militarnie kontrolować cieśninę Ormuz, która w praktyce stanowi jedyny szlak żeglugowy dla wywozu ropy z Zatoki Perskiej. Przedmiotową cieśninę militarnie kontroluje amerykańska V flota, co w konsekwencji umożliwia otwartą żeglugę handlową. Warto zaznaczyć, że USA obok Unii Europejskiej są największym importerem ropy naftowej z Zatoki Perskiej. Oba te podmioty udzielają więc gwarancji suwerenności Arabii Saudyjskiej, Kuwejtowi i szeregu innym państwom tego regionu.

Z kolei Iran jest obłożony międzynarodowymi sankcjami ekonomicznymi. Przyczyną sankcji jest nuklearny program realizowany przez ten kraj. Wpływa to na możliwościach eksportu ropy, która podobnie jak dla sąsiadów jest jedynym skutecznym mechanizmem zdobywania środków finansowych. Iran omija sankcję w jedynie możliwy, ale skuteczny sposób, tj. po odpowiednio niższych cenach sprzedaje swoją ropę krajom, dla których sankcje nie mają większego znaczenia.⁹

Ropa z Zatoki Perskiej stanowi obecnie i według ekspertyz będzie stanowiła największy na świecie rezerwuar tego paliwa przez dalsze 45 lat. Analitycy sugerują jednak, że mimo wielkiego progresu światowego, zapotrzebowanie na ropę będzie wolno, ale sukcesywnie spadać. Czynniki, które będą wpływały na taki stan rzeczy to nie tylko zastosowanie coraz nowszych, doskonalszych technologii, pozwalających zużywać mniej ropy, ale także przechodzenie, mimo że w stosunkowo wolnym procesie na paliwa i technologie odnawialne.

Warto podkreślić, że o ile rzeczywiście Unia Europejska, USA, Japonia i kilka innych państw sukcesywnie produkując więcej energii zużywają coraz mniej ropy, to takie państwa jak: Chiny czy Indie kupują coraz większe ilości ropy naftowej. Tu zdania ekspertów są jednoznaczne. Szczególnie Chiny stosują technologie rodem z połowy XX wieku, bo takie są w ich warunkach opłacalne. Stosowane instalacje są jednak paliwożerne oraz zupełnie nie ekologiczne. W najbliższej przyszłości państwo to z pewnością nie zmodernizuje swojego wytwarzania. Wobec bardzo niskich kosztów siły roboczej, w chińskich warunkach technologie te są nie tylko wysoce opłacalne, ale jednocześnie dają zatrudnienie wielu osobom.¹⁰

Kolejne wielkie zasoby ropy naftowej znajdują się na wschodnim pograniczu kontynentów obu Ameryk. W tej części świata, ropa występuje w dużych złożach oczywiście w pasie od Pensylwanii i Texasu na północy, poprzez szelf kontynentalny Zatoki Meksykańskiej, aż do Wenezueli, co stanowi drugie pod względem zasobności zagłębienie roponośne na świecie. W ramach tego roponośnego rejonu występuje kilka znaków zapytania. Pod

⁹ Por.: E. Januła, *BRICS. Tworzy się nowy blok*, Portal Geopolityka.org, <http://www.geopolityka.org> [dostęp 04.11.2014 r.].

¹⁰ Ibidem.

koniec 2013 roku, Wenezuela ogłosiła, że na jej terytorium odkryto największe na świecie złoża ropy naftowej.¹¹ Na tą wieść w rządzonej silną, dyktatorską ręką państwie zapanowała kilkunastodniowa euforia. Ale jak dotąd, żaden liczący się, profesjonalny podmiot nie potwierdził tej wiadomości.¹² Wszystko wskazuje, że Wenezuela, która rzeczywiście posiada liczące się złoża ropy naftowej, musi jednak mimo dobrych chęci kolejnych dyktatorów, pozostać przy zasobie już udokumentowanym.

W tym miejscu warto odwołać się do analogicznej euforii z końca lat sześćdziesiątych XX wieku, kiedy miano odkryć nowe, olbrzymie złoża ropy naftowej na należącym do Meksyku szelfie kontynentalnym Zatoki Meksykańskiej i Morza Karaibskiego. Po potwierdzeniu wiadomość o istnieniu ropy na szelfie, okazało się jednak, że te zasoby są znacznie mniejsze niż oczekiwano.¹³

Kolejnymi zasobami ropy naftowej na świecie są złoża rosyjskie. W Rosji złoża występują nawet w kilkunastu rejonach. Zdecydowanie najbardziej zasobne są jednak złoża syberyjskie. Zasoby rosyjskie są olbrzymie. Szacuje się, że kraj ten może dysponować nawet około 60% tych zasobów, które posiada państwo Saudów. Wielkość ta może być jednak wyższa, ponieważ Syberia wciąż pozostaje nie do końca zbadanym rejonem świata. Niezależnie jednak od zasobów, dostępność poszczególnych bardzo zróżnicowanych złóż charakteryzuje się jedną, wspólną cechą – jest trudna i kosztowna. Zagospodarowanie syberyjskich i arktycznych złóż wymaga olbrzymich nakładów finansowych. Poważny problem stanowi także bariera technologiczna. Sama Rosja nie dysponuje wszystkimi niezbędnymi technologiami, przy pomocy których można uruchomić i kontynuować eksploatację złóż syberyjskich. Wniosek jest więc oczywisty: rosyjska ropa jest bardzo kosztowna już na samym początku, czyli w wydobywaniu i przesyłaniu. Poza tym, ropa syberyjska gatunkowo jest, mówiąc w pewnym uproszczeniu, zdecydowanie gorsza od arabskiej. W odróżnieniu od tej z Arabii Saudyjskiej oraz innych państw Zatoki Perskiej, zalicza się ją, w fachowych określeniach, do gatunków ciężkich. Oznacza to, że ze statystycznej tony ropy rosyjskiej otrzymuje się relatywnie więcej frakcji ciężkich, czyli mazutu i asfaltów, a mniej wysokogatunkowych benzyn. Warto zaznaczyć, że poważne złoża rosyjskie znajdują się także w rejonie miasta Groznyj na przedgórzu kaukaskim.

Kolejnym rejonem roponośnym jest Afryka Północna. Libia dysponuje znacznymi złożami ropy. Sąsiednia Algieria natomiast, znacznie mniejszymi zasobami ropy, ale za to wielkimi gazu. Ropa w Afryce występuje jeszcze w znacznych ilościach w Nigerii oraz Angoli. Dalsze złoża to azjatyckie pokłady ropy w Kazachstanie i Turkmenistanie. Mają one jednak bardziej znaczenie regionalne. Jednak podobnie jak na Syberii prowadzi się tam dalsze poszukiwania i pierwsze pozytywne rezultaty już są. Warto podkreślić, że

¹¹ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

¹² BP Amoco Statistical Review of World Energy. London 2012, p. 114-118.

¹³ D.O. Connor, *Konkurencja...*, op.cit., s. 278 i nast.

nadkaspjskie złoża w Armenii są już poważnie wyczerpane. Stosunkowo duże zasoby znajdują się w rejonie Borneo. Mimo, że złoża eksploatowane są tam od dawna to ich zasobność, szczególnie tych zlokalizowanych w sułtanacie Brunei, pozwala na eksploatację w dotychczasowym tempie jeszcze przez kolejne 30 lat.

Nieco inaczej wygląda problem złóż na Morzach Północnym i Barentsa. Te pokłady ropy są intensywnie eksploatowane od lat sześćdziesiątych XX wieku a ich zasobność jest zdecydowanie mniejsza. Złoża położone w strefie ekonomicznej Niemiec są w zasadzie wyczerpane. Z kolei, zasoby w strefie Zjednoczonego Królestwa są praktycznie na wykończeniu procesu eksploatacyjnego.¹⁴ Wciąż pozostają również złoża zlokalizowane w strefie ekonomicznej Norwegii, gdzie jak przypuszczają eksperci, eksploatacja może potrwać jeszcze około 20 lat, ale już w mniejszym jak dotąd zakresie.

Dość zasobne są również złoża alaskańskie, które w sensie geologicznym są przedłużeniem złóż północnosyberyjskich. W związku z bardzo szybkim tempem eksploatacji szacuje się, że technicznie wyczerpią się za około 15-20 lat. Warto przy tym podkreślić, że Amerykanie prowadzą intensywne poszukiwania ropy zarówno na Alasce, jak i w północnej Kanadzie, jednak dotychczasowe odkrycia nie budzą zbytniego optymizmu.¹⁵

Charakterystyka podstawowych, w ujęciu globalnym, złóż i pól naftowych nie daje jednoznacznej odpowiedzi na jak długi okres czasu wystarczą obecnie znane i udokumentowane zasoby ropy. Najbardziej pesymistyczne prognozy wskazujące, że zasoby zostaną wykorzystane w ciągu najbliższych 30 lat wydają się bardzo mało realistyczne. Zakładając, że udział innych surowców, a także źródeł energii będzie systematycznie rósł, a jednocześnie zużycie ropy nieznacznie, ale jednak będzie malało, to znane obecnie zasoby ropy wystarczą na około 70 lub nawet nieco więcej lat. Następnie załamię się wydobywanie ropy naftowej. Taką przyszłość zasobów przedstawia najwięcej znanych ekspertów.

Kolejnym bardzo znaczącym nieodnawialnym paliwem jest gaz ziemny. Jego skład chemiczny stanowi całą „plejadę” węglowodorów, przy czym około 90% jego składu stanowi metan. Gaz ziemny to stosunkowo „wygodne” w spalaniu paliwo czyste. W porównaniu z ropą naftową zostawia znacznie mniej produktów odpadowych, ma także wyższą od szeregu ropopochodnych wartość kaloryczną. Warto podkreślić, że do niedawna poważny problem w zakresie gazu stanowił transport. Tam, gdzie nie można było przetransportować „błękitnego paliwa” rurociągami, tankuje się go w formie skroplonej do specjalnych tankowców i przewozi. Skroplony gaz musi być ciągle chłodzony, co wymaga bardzo kosztownych

¹⁴ BP Amoco..., op. cit., p.118.

¹⁵ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

technologii. W konsekwencji jednak transport wielkimi, specjalnymi zbiornikowcami jest już bardzo opłacalny.¹⁶

W porównaniu z dość szczegółowo oszacowanymi zasobami ropy naftowej, szacunki światowych zasobów gazu mogą zawierać pewne marginesy błędu. Podobnie jak w przypadku ropy naftowej, ekspertyzy wskazują, że zasoby gazu powinny wystarczyć na około 70 lat (o ile będzie on eksploatowany w dotychczasowej skali). Mogą i powinny jeszcze nastąpić odkrycia kolejnych, nawet bogatych złóż. Głównie na Syberii i na Saharze.

Według jednego z głównych poglądów gaz ziemny występuje wraz ze złożami ropy naftowej. Jest to prawda, ale tylko częściowo. Mimo, że genetyka powstania ropy i gazu jest wspólna, to jednak na skutek ciśnienia, gaz jako znacznie lżejszy przesiąka przez różne warstwy skalne i bardzo często tworzy złoża autonomiczne w stosunku do złóż ropy.

Według obecnego stanu wiedzy, najzasobniejsze złoża posiada Rosja na dalekiej północy. Złoża te są intensywnie eksploatowane, praktycznie od lat sześćdziesiątych XX wieku. W chwili obecnej, kraj ten jako największy eksporter tego surowca na świecie, ma problemy technologiczne związane z udostępnieniem kolejnych złóż. Rosja potrzebuje supernowoczesnych technologii, których sama nie posiada. Wobec nałożonego na nią embarga, obejmującego również szereg urządzeń technicznych, wiele wskazuje, że możliwości eksportowe za kilka lat mogą się poważnie skurczyć. Warto jednak podkreślić fakt posiadania wielkich, choć trudno dostępnych złóż. Przykładem są m.in. kolejne olbrzymie złoża jamalskie, do których dostęp możliwy jest wyłącznie od strony Morza Arktycznego.

Znaczne zasoby gazu posiadają także takie państwa jak: Iran, Algieria czy Katar. Jak widać, złoża gazu są rozłożone nieco inaczej niż ropy naftowej. Tam, gdzie istnieją odpowiednie warunki gaz transportuje się rurociągami pod ciśnieniem, ale nie zawsze i nie wszędzie jest to technicznie możliwe. W takiej sytuacji, jak już wspomniano wyżej, trzeba posłużyć się drogimi w eksploatacji, ale jednak opłacalnymi gazowcami.¹⁷

Ropa naftowa występuje nie tylko w czystej postaci, w klasycznych złożach, ale również w piaskach i łupkach bitumicznych. Światowe zapasy tych surowców są jeszcze dalekie od pełnego oszacowania. Przypuszcza się jednak, że złoża piasków i łupków zapewnią zaopatrzenie świata w ropę na dalsze około 30-40 lat. Technologia pozyskania ropy z wymienionych surowców jest jednak nie tyle trudna technicznie, ile dość kosztowna. Aby uzyskać ropę trzeba bowiem podgrzewać te surowce do temperatury około 350 stopni Celsjusza. Zainwestowanie energetyczne, jak również techniczne, podnosi jednak znacząco koszty. Przy obecnym stopniu zaawansowania technologicznego, koszty uzyskania to około 100 dolarów

¹⁶ E. Januła, T. Truś, Ż. Gutowska, *Spedycja*. Warszawa 2012, s. 98 i nast.

¹⁷ Ibidem.

za baryłkę.¹⁸ Aby osiągnąć zysk, cena ropy musiałaby jednak wzrosnąć do około 120 dolarów.

Największe oszacowane zasoby piasków i łupków znajdują się na Labradorze, Alasce, Utah, Wyoming oraz Australii, a także w Rosji. Tylko część z tych złóż jest aktualnie eksploatowana. Dość fantastyczną wizją jest przerób piasków Sahary na ropę. Piaski tej pustyni zawierają jednak nieznaczne i nieopłacalne dla eksploatacji (przynajmniej przy dzisiejszym zaawansowaniu technologicznym) zasoby.¹⁹ Do przerobu na ropę zdecydowanie bardziej nadaje się pewna część piasków pustyni Gobi.

Kolejnym klasycznym surowcem energetycznym jest węgiel kamienny. Zasoby węgla, zalegające do głębokości około 1 500 metrów są generalnie znane i oszacowane. Najprawdopodobniej istnieją jeszcze znaczące złoża węgla pod lodami Antarktydy i Grenlandii oraz na północy Syberii. Największe oszacowane i eksploatowane złoża węgla znajdują się w Chinach, Rosji, Stanach Zjednoczonych, Australii oraz RPA. Węgiel znajduje się również w wielu innych państwach, jak np. w Polsce. Według bardzo dokładnych obliczeń Polska posiada 0,9% światowych zasobów tego surowca. Znaczące polskie rezerwy to głównie obszar Lubelskiego Zagłębia Węglowego, gdzie eksploatacja prowadzona jest dotąd na niewielką skalę.

Światowe zasoby węgla powinny zdaniem analityków wystarczyć cywilizacji na około 250, a nawet 300 lat. Przy założeniu, że zostaną udostępnione jeszcze kolejne złoża, granica ta ulegnie zapewne dalszemu przesunięciu.²⁰ Węgiel nie powinien być traktowany tylko i wyłącznie jako surowiec energetyczny, gdyż podobnie jak ropa naftowa, stanowi dziś znakomity surowiec wyjściowy dla wielu gałęzi przemysłu chemicznego, w tym również farmaceutycznego.

Węgiel, a raczej węgle, bo w ramach tego surowca występują oczywiste gradacje i podziały, są paliwem relatywnie gorszym od ropy, co ma bezpośredni związek z występowaniem znacznych problemów o charakterze eksploatacyjnym, transportowym i ekologiczno-socjalnym.²¹ Poza tym, warto się zastanowić nad perspektywami węgla w gospodarce, a ściślej mówiąc, w światowej energetyce. Problem jest w tym przypadku bardzo zróżnicowany, gdyż np. Chiny korzystając z wielkich zasobów własnego węgla spalają go w olbrzymich ilościach – zarówno w paleniskach wielkich elektrowni, jak też małych paleniskach domowych. Elektrofiltry czy inne urządzenia utylizujące są w Chinach bardzo rzadkie lub nie stosuje się ich wcale. Kierownictwo chińskie za wszelką cenę propaguje rozwój gospodarczy (mniej społeczny) i nie podejmuje z nikim dyskusji na temat ochrony środowiska, zwłaszcza, że na ogół są to bardzo kosztowne technologie, a tempo wzrostu gospodarczego Chin obiektywnie patrząc,

¹⁸ P. Olszowiec, *Zamiast węgla ropy i gazu. Energia z łupków bitumicznych*, „Energia Gigawat”, Nr 11/2004.

¹⁹ M.D. Mesarović, E. Pestel, *Ludzkość w punkcie zwrotnym. Drugi raport dla Klubu Rzymskiego*. Warszawa 1973, s. 185-189.

²⁰ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

²¹ Szerzej: J. Jaros, *Górnictwo węglowe na świecie*, PWN. Katowice-Kraków-Wrocław 1982, s.178 i nast.

bardzo poważnie słabnie. Podobną taktykę gospodarczą stosują również Indie, Brazylia i jeszcze kilka innych dużych obszarowo państw. Warto podkreślić, że przykład chiński jest jednak na tyle znamieny, że w tym kraju znajdują się jedne z największych zasobów węgla na świecie. Z kolei takie kraje jak Indie czy Brazylia, opierają swój rozwój raczej na importowanej ropie naftowej oraz na paliwach syntetycznych.²²

Uzupełniając informacje na temat węgla trzeba dodać, że w miejscach, gdzie energetyka jest oparta na węglu brunatnym, który może być transportowany tylko poprzez system taśmociągów, powstają olbrzymie dziury, które bardzo trudno zagospodarować. Przykładem tego typu polityki gospodarczo-energetycznej jest teren byłej już NRD, gdzie większość powęglowych dziur to dzisiaj jeziora zagospodarowane dla potrzeb rekreacji i turystyki. Tego typu twory inżynierskie powstają jednak dalej, szczególnie na terenach Polski, gdzie symbolem stała się sztuczna góra w Bełchatowie, największa tego typu w Europie. Nie stanowi to jednak powodu do dumy.

Otwartą kwestią pozostaje nadal problem przetworzenia węgla bezpośrednio na paliwo ciekłe, nad czym prace trwają już od kilkudziesięciu lat. Pierwsze pozytywne rezultaty uzyskali już Niemcy podczas II wojny światowej, kiedy produkowały m.in. w Dworach k/Oświęcimia, znaczne ilości benzyny syntetycznej z węgla. Podczas wojny, ekonomika wojenna pozwoliła nie liczyć się z kosztami. W późniejszych okresach również podejmowano próby gazyfikacji lub przetwarzania węgla w paliwa płynne. Dostrzec tu jednak można pewnego rodzaju hamowanie rozwoju tego typu technologii przez koncerny i państwa naftowe. W imię bezpośredniego i ogromnego zysku, światowe lobby naftowe nie dopuszcza do rozwoju alternatywnych technologii. W Polsce na mniejszą skalę analogiczny proces, a raczej lobbing można dostrzec w wykonaniu struktur węglowych, dla których największym interesem jest klasyczne, w ujęciu technologicznym, a zarazem ogromnie kosztowne, wydobywanie węgla.

Surowcowy poker i perspektywy

Powyższe rozważania stanowią pewnego rodzaju klasykę i tradycję – klasyczne surowce, konwencjonalne przetwarzanie i w rezultacie coraz wyższe koszty wytwarzania energii w skali światowej. Tego typu gospodarka musi jednak doprowadzić do światowego kryzysu strukturalnego. Koncerny i państwa naftowe są świadome skali tego problemu, a ich poczynania to często „gra na czas”. Uwidacznia się to szczególnie wyraźnie w rozżewie między interesami poszczególnych struktur czy nawet państw. Przykładem jest tu choćby Arabia Saudyjska, która na wyraźne życzenie Stanów Zjednoczonych „gra” na światowych rynkach na tendencje taniej ropy. W rezultacie, takie działanie ma nie dopuścić do światowego kryzysu gospodarczego, a w ślad za tym – politycznego. Tendencja ta jest oczywiście „na rękę” nie tylko Chinom i Indiom, ale także pozostałym członkom grupy BRICS. Wyjątek stanowi Rosja, która wspólnie z

²² E. Januła, *BRICS. Tworzy się nowy blok...*, op. cit.

Wenezuelą, Iranem oraz również ze Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi, oficjalnie stoją po stronie Arabii Saudyjskiej, ale dążą do zwielokrotnienia swoich zysków, gra na maksymalne ceny ropy naftowej i gazu (ceny gazu są dość ściśle powiązane z cenami ropy).

Rosja, aby zbilansować swój budżet, musi sprzedawać po możliwie maksymalnych cenach znaczną ilość ropy i gazu. W rosyjskim eksporcie pozycja „maszyny i urządzenia techniczne” stanowi jedynie około 7%, natomiast surowce energetyczne, włącznie z węglem, który w skali wartości stanowi tylko 6% tej pozycji, to aż 74% całości eksportu. Z kolei, jeśli chodzi o eksport Wenezueli, która jest typowym krajem gospodarczej monokultury ropy naftowej, w eksporcie stanowi ona aż 96%. Podobnie w Iranie, gdzie mimo sankcji, ropa i gaz to najważniejsze pozycje eksportowe – razem stanowią bowiem aż 88% całości. Sprzeczności pozwalają wątpić w skuteczność koncepcji utworzenia po raz drugi bloku eksporterów ropy i zablokowaniu cen.²³ Najprawdopodobniej nie powtórzą się już historie z lat siedemdziesiątych XX wieku, kiedy to powstał OPEC, a szejik Jamani, ówczesny minister ds. ropy naftowej Arabii Saudyjskiej przez kilka lat był „architektem” nowej polityki paliwowo-energetycznej.

Zmiany na światowych rynkach przyczyniają się do poszukiwań nie tylko nowych surowców energetycznych, ale także nowych źródeł energii. Lobby naftowe i zdecydowanie mniej znaczące węglowe jest w stanie opóźnić postęp w tej dziedzinie, ale nie może zablokować go na dłuższy czas. Poszukiwania podążają w dwóch zasadniczych kierunkach. Jednym jest poszukiwanie nowych konwencjonalnych paliw, które mogą być dostarczane co najmniej przez kilka dziesiątek lat w dużej ilości.²⁴ Z kolei drugim są niekonwencjonalne źródła energii.

W pierwszym przypadku dostępnym w znacznej ilości paliwo stanowi wodór, przy czym technologie jego wykorzystania są dość trudno dostępne. Otrzymywanie tego gazu z wody jest bardzo kosztowne i przy współczesnych technologiach jest mało opłacalne. Z kolei pozyskanie wodoru z powietrza jest bardzo trudne, gdyż jest go tam bardzo niewiele. Z pewnością upłynie jeszcze wiele lat zanim opanuje się zupełnie nowe technologie łatwego i względnie taniego otrzymywania wodoru w skali masowej z wody. Nie można jednak zapominać, że paliwo to jest bardzo wysoko energetyczne, ekologiczne itd. Ale jest też niebezpieczeństwo. W wielu wypadkach wodór tworzy naturalną mieszkankę wybuchową, wszystko jednak zależy od technologii jaka zostanie zastosowana.²⁵

Otrzymanie wodoru na masową skalę będzie stanowiło pewnego rodzaju „szalupę ratunkową”, „antidotum” na podwyższanie poziomu mórz i oceanów. Zanim jednak będzie to możliwe świat czeka jeszcze stosunkowo długi okres przejściowy pomiędzy erą ropy i wodoru. W tym etapie

²³ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

²⁴ J. Wyganowski, *Ukraina: Ośiem sposobów na gaz*, „Energia-Gigawat” 2014, Nr 9.

²⁵ M. Mrozowski, *Polska geologia i jej rozwój w latach 1945-1965. Szkice z dziejów górnictwa w Polsce*. Katowice 1976, s. 143-160.

podstawowym paliwem będzie metan, którego także jest nadmiar na naszej planecie. Dotyczy to metanu praktycznie czystego, a nie gazu jako podstawowego składnika gazu ziemnego.

Warto podkreślić fakt, że zawartość metanu w ziemskiej atmosferze stale wzrasta. Metan jest jednym z gazów, które przyczyniają się do narastania – katastrofalnego w konsekwencji dla życia na ziemi – efektu cieplarnianego. Część metanu produkują w naturalny sposób zwierzęta, szczególnie trawożerne. Jednak olbrzymia większość jego potężnych zasobów zmagazynowana jest na różnych piętrach skorupy ziemskiej, pochodzących z geologicznych dziejów Ziemi. Zdecydowana większość zmagazynowanego w ziemi metanu pozostaje w formie krystalicznej – złodowaczonej (nieszkodliwej). Powszechne ocieplenie może rozpocząć jednak wielką globalną katastrofę ekologiczną, której głównym „reżyserem” będzie właśnie metan.

Klimat zmienia się nieustannie, a temperatura globu rośnie. Prawdopodobnie coraz więcej metanu w złożach syberyjskich, kanadyjskich i alaskańskich przyczynia się do zmiany stanu skupienia (zamienia się w gaz i „węduje” do atmosfery). Prognozy są jednoznaczne. Jeżeli średnia temperatura na ziemi wzrośnie tylko o kolejne 2,5 stopnia w skali Celsjusza to przechodzenie metanu spod dna światowego oceanu, rejonów arktycznych i antarktycznych, będzie już nie do opanowania.²⁶ Tylko w ciągu około 40 lat, metan może zmienić na tyle skład ziemskiej atmosfery, że powietrze przynajmniej dla ssaków naczelnych stanie się trujące, oczywiście z wszelkimi tego konsekwencjami.

Ten pesymistyczny, ale niestety bardzo realistyczny scenariusz podkreśla wagę problemu ulatniania się na skalę masową metanu, który trzeba opanować nie za 20 lat, ale niemal natychmiast. Od wielu lat istnieją technologie, które na niewielką na razie skalę pozwalają pozyskiwać metan z gazowych kopalń węgla. W tym aspekcie Polska również posiada pewne sukcesy i zasługi. Dokonywane są bowiem próby przerabiania metanowego lodu na dobre (w sensie kalorycznym) i względnie czyste paliwo. Te działania muszą jednak zostać w bardzo istotny sposób przyspieszone, a dotychczasowe pilotażowe technologie należy przebudować na wielkie zakłady pozyskujące metan ze skorupy ziemskiej.²⁷ Dalsze problemy nie są już tak poważne, ponieważ metan podobnie jak obecnie gaz ziemny może być z powodzeniem transportowany zarówno gazociągami, jak też za pomocą tankowców-gazowców.

Wciąż pozostają otwarte pytania o ilość metanu oraz o możliwość jego użytkowania (na jaki okres wystarczy). Na dzień dzisiejszy, na te pytania nie ma jednak jednoznacznej odpowiedzi. Światowe zasoby metanu są trudne, a nawet bardzo trudne do oszacowania. Gazu nie jest jednak na tyle dużo, aby wystarczyło go nawet na kilkaset lat. Obecnie poważnym problem jest

²⁶ Por. Y.F. Makogan, *Hydrates of hydrocarbons*. „Tulsa Penn Well Books”, 1997, p. 29-38.

²⁷ M. Dakowski, *Perspektywy Energetyki, Słońce, hydraty, wodór*, „Rurociagi”, Nr 4/2001.

jego skuteczne „wyłapanie”, tak aby uniknąć nieodwracalnego zatrucia atmosfery, w tym także śmierci ludzkości. Warto zaznaczyć, że obecnie spalanie metanu w wielkich instalacjach typu elektrownie czy też w domowych piecykach gazowych nie stanowi praktycznie żadnego problemu technologicznego.

Najprostszym, znanym od tysięcy lat paliwem odnawialnym jest drewno. Używa się go również jako opalu, aczkolwiek powoduje to często nieodwracalne skutki ekologiczne w drzewostanie. Procesy pustoszenia wielkich obszarów globu tylko częściowo są procesem naturalnym. Wiele pustyń, półpustyń, a nawet stepów wytworzył człowiek poprzez nadmierny wyręb lasów. Aktualnie, na niektórych obszarach kuli ziemskiej, nie zważając na skutki krótko-, jak i dalekosiężne, wciąż trwa „beztroski” ich wyręb.

Istnieje też szereg surowców energetycznych, typowo roślinnych, do których zaliczane są rozmaite odmiany m.in. szybko rosnących wiklin czy słom, uprawianych właśnie w celu uzyskania paliwa. Należy również podkreślić, że surowce te stanowią podstawę do produkcji bardziej zaawansowanych już technicznie paliw. Przykładem są przede wszystkim niektóre gatunki trzciny cukrowej. Brazylia uprawia dziesiątki tysięcy hektarów takich trzin, z których później drogą rafineryjną wytwarza się syntetyczne paliwo o składzie chemicznym zbliżonym do benzolu. W ten sposób Brazylia zaspakaja swoje zapotrzebowanie na paliwa samochodowe nawet w około 55%.²⁸ Niektóre państwa, szczególnie latynoamerykańskie, ale również Australia, podążają w ślady Brazylii. W ten naturalny sposób obniża się wydobywanie ropy naftowej w skali światowej o około 1,5%.²⁹ Coraz częściej do paliw samochodowych dodaje się też różnego rodzaju komponenty roślinne (najczęściej benzole i oleje), co w niewielki, choć istotny sposób powoduje zmniejszenie zużycia paliw kopalnych.

Surowce niekonwencjonalne

Niekonwencjonalne źródła energii to cały konglomerat różnych technologii. Niektóre rodzaje energii, takie jak energia wodna czy siła wiatru, wykorzystywane są już od bardzo dawna i osiągają coraz lepsze skutki. Inne źródła energii, takie jak: źródła geotermalne, energie słońca czy falowanie oceanów, znajdują się na różnych etapach rozwoju. Z punktu widzenia ekonomii, niektóre z nich są bardzo atrakcyjne, inne znacznie mniej. Warto jednak zaznaczyć, że jeszcze bardzo daleko im do efektywnego wykorzystania poszczególnych rodzajów energii.

Mimo już blisko stu lat doświadczeń, kontrowersje i zagrożenia wciąż budzi energia nuklearna. W praktyce jest ona wykorzystywana jedynie w dużych urządzeniach, takich jak wielkie elektrownie atomowe. Katastrofy typu wybuch reaktora jest niemal niemożliwy. Do katastrofy w Czarnobylu doszło w wyniku zaniedbania człowieka. Wyłączając zabezpieczenia poprzez wysunięcie grafitowych prętów pochłaniających, przeprowadzono

²⁸ E. Januła, T. Truś, Ż. Gutowska, *Spedycja...*, op. cit., s. 291 i nast.

²⁹ M. Rutkowski, *Płonący lód z głębin*, „Wiedza i życie”, listopad 2002.

tw. eksperyment, który miał doprowadzić do uzysku znacznego przyrostu energii. Niestety nieprzemyślane działanie przyniosło odwrotny skutek.

Część aktualnie pracujących reaktorów stanowią instalacje powielające, które podczas produkcji energii dodatkowo wytwarzają również pluton. W praktyce, pierwiastek ten służy wyłącznie do produkcji głowic nuklearnych, a więc stanowi pewnego rodzaju zagrożenie. Technologie te pozostają pod kontrolą zainteresowanych państw, tak więc niebezpieczeństwo dostania się plutonu w niepowołane ręce, czyli grup terrorystycznych jest minimalne.³⁰

Świat potrzebuje coraz większych ilości energii, dlatego też aspekty humanitarne, ekologiczne, a przede wszystkim obawa przed energią atomową schodzi na dalszy plan. Budowa coraz większej ilości nowoczesnych, dobrze zabezpieczonych reaktorów nuklearnych jest nieunikniona. Prawdopodobnie, energia nuklearna będzie musiała zabezpieczyć główne potrzeby energetyczne świata przez około 150-200 lat. Poczynając od około roku 2050, kiedy budowa dalszych elektrowni i ciepłowni opalanych paliwami konwencjonalnymi będzie już mało efektywna. Przewiduje się, że ten czas pozwoli cywilizacji, jeżeli oczywiście przetrwa, bo przecież zagrożenia będą nie tyle coraz większe, ile raczej coraz to nowego typu, na znalezienie nowych źródeł energii.³¹

Należy podkreślić, że znaczna część z tych zupełnie nowatorskich technologii jest już znana, ale do ich technologicznego opanowania pozostaje jeszcze bardzo długa droga. Najbardziej obiecującym kierunkiem do uzyskania nowego, wielkiego źródła energii jest opanowanie zimnej syntezy termojądrowej. Teoretycznie, zostało to odkryte już dawno, ponieważ prace Fermiego pochodzą z lat czterdziestych XX wieku. W kolejnych latach, tym zagadnieniem zajął się zespół Andrzeja Sacharowa. Prace te nie są jednak do końca znane, gdyż prowadzono je w hermetycznym ZSRR. Wkład w prace nad termojądrową plazmą wniósł również przedwcześnie zmarły, w dość niejasnych okolicznościach, generał prof. Sylwester Kaliski.³² Warto podkreślić jednak fakt, iż to, co jest znane i wykonalne w badaniach teoretycznych jest bardzo trudne do wykonania, a w dalszej kolejności do wdrażania na wielką skalę w praktyce. Obecnie, możliwe jest wywołanie jedynie krótkotrwałej, gorącej syntezy termojądrowej, tj. detonację głowicy wodorowej. W epicentrum wybuchu temperatura wynosi około trzech milionów stopni, w której nie mogą przetrwać żadne materiały. Zimna synteza termojądrowa, czyli technologia, która może być przełomem to wytworzenie wielkiej ilości ukierunkowanej energii termojądrowej w formie plazmy, ale w niezbyt wysokiej temperaturze.

Badania trwają w co najmniej kilku ośrodkach na świecie i nikt nie gwarantuje szybkiego, spektakularnego sukcesu. Na dość zaawansowanym

³⁰ M. Schneider, A. Froggatt, *The World Nuclear Industry Status Report 2014*, Paris-London-Washington, D.C., July 2014, Chapter 2, p. 202-208.

³¹ Por.: A. Toffler, *Szok przyszłości*. Poznań 2002, s. 282 i nast.

³² J. Rolicki, *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*. Warszawa 2002, s. 142-145.

poziomie są też badania nad bezpośrednim wykorzystaniem energii słonecznej m.in. za pośrednictwem wielkich koncentrycznych zwierciadeł.³³ Jednak to nic nowego, bo już Archimedes zapalał rzymskie statki wojenne za pomocą zwierciadła wklęsłego w czasie oblężenia sycylijskich Syrakuz. Obecne technologie są znacznie bardziej rozwinięte. Istnieją bowiem już elektrownie słoneczne nawet o mocy około 150 MW.³⁴ Działają one jednak podobnie jak ogniwa fotoelektryczne, w chwili, kiedy świeci słońce. Poważnym problemem naukowo-technologicznym jest stworzenie oraz upowszechnienie tego typu technologii w przestrzeni okołoziemskiej, co pozwoli na produkcję bardzo dużej ilości energii oraz wykorzystać ją na ziemi.

Powyżej przedstawiono najbardziej znane hipotetyczne technologie i sposoby otrzymywania energii potrzebnej cywilizacji. Uzupełnić je należy o gabarytowo małe, ale wydajne silniki, które zastąpią w samochodach czy też przyszłościowych środkach komunikacji, dotychczasowe silniki benzynowe i diesle. Należy podkreślić, że obecne hybrydy, czyli napęd mieszany spalinowo-elektryczny to tylko wstęp do epoki przejściowej. Na większą skalę tego kierunku za bardzo rozwinąć się po prostu nie uda. Na przeszkodzie stoi technologia wykorzystania akumulatorów. Z tego typu urządzeń traktowanych jako swego rodzaju magazyny energii, znacznie większej wydajności oraz równolegle znaczącego obniżenia kosztów uzyskać się nie da. Więc żadnej rewolucji technologicznej tu nie będzie.

Zdecydowanie bardziej obiecującą perspektywą są ogniwa paliwowe. Pojawia się tu jednak problem w opanowaniu tej teoretycznie rewolucyjnej technologii. Podobnie jak w przypadku innych, równoległych technologiach jest bardzo atrakcyjna, przy czym prace techniczne w różnych ośrodkach i państwach prowadzi się już od około 50 lat. Postęp w tym zakresie jest jednak minimalny. Oczekuje się przełomu, jednakże wciąż takowego nie widać. Według prognoz, jazda samochodem przez co najmniej najbliższe 30 lat pozostanie bez większych zmian. Dotychczasowe paliwa prawdopodobnie będą sukcesywnie zastępowane metanem i wodorem. Zapewne w dalszej perspektywie dzisiejsze środki komunikacji będą zastępowane pojazdami poruszającymi się na poduszcze elektromagnetycznej.

Konkluzje

Cywilizacja, jeżeli ma się rozwijać, musi posiadać coraz więcej energii. Sformułowana już w latach sześćdziesiątych XX wieku teza wybitnego astrofizyka J. Szklowskiego wskazuje na etapy, w których cywilizacja będzie pokonywała kolejne bariery dostępu: początkowo do zasobów energetycznych ziemi, następnie całego układu słonecznego oraz do zasobów energetycznych całej galaktyki.³⁵ Wizja ta jest bardzo optymistyczna, przy czym jest to bardziej urzeczywistniona w przyszłości

³³ Solar grid parity comes to Spain. *Forbes*. [dostęp. 04.11.2014/]

³⁴ Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].

³⁵ J. Struve, M. Zagros, *Astronomia XX wieku*, PWN. Warszawa 1979, s. 211 i nast.

hipoteza na gruncie bardziej filozoficznym. Realia życia gospodarczego i społecznego są znacznie bardziej skomplikowane.

We współczesnym świecie trwa bezwzględna walka o dostęp do surowców energetycznych. W szczególności tych tanich i łatwo dostępnych. Ta rywalizacja i walka nierzadko kończą się wojnami. Równolegle trwa wyścig naukowo-techniczny o opanowanie perspektywicznych źródeł energii. Proces ekonomiczno-techniczny ściśle łączy się z aspektem politycznym. Nieuniknionym jest fakt, że formuła państwa jako podmiotu musi stopniowo zanikać. Pojawia się jednak pytanie: czy dzieć się to będzie w formie pokojowej czy też wojennej. Komunikacja, łatwość kontaktów i szereg innych czynników sprawia, że obiektywnie cywilizacja musi przejść do etapu ponadpaństwowego, czyli jednolitej, ogólnoswiatowej, na początku wielokulturowej, cywilizacji.

W procesie gwałtownego przyspieszenia surowce energetyczne odrywają rolę pierwszoplanową. W przypadku odczuwalnego deficytu tych surowców, nastąpi pewne zahamowanie rozwoju i postępu. Z kolei, jeśli na płaszczyźnie naukowo-technicznej nastąpi znaczący postęp, a surowce zarówno klasyczne, jak i odnawialne wraz z technologiami będą silnie rozpowszechnione to przyczyni się to do znacznego przyspieszenia rozwoju.

Bibliografia:

1. BP, Amoco Statistical Review of World Energy. London, 2012.
2. Dakowski M., *Perspektywy Energetyki*. Słońce, hydraty, wodór. „Rurociągi”, Kwiecień, 2001.
3. Eriscon B., Wolin G., *Głębinny mórz a przeszłość ziemi*. Warszawa, 1968.
4. Januła E., *BRISC. Tworzy się nowy blok*. <http://www.Geopolityka.org>. [dostęp 04.11.2014 r.].
5. Januła E., Kasińska M., *Energetyczny poker*, „Energia-Gigawat” 2014, Nr 7-8.
6. Januła E., Trus T., Gutowska Ż., *Spedycja*. Warszawa 2012.
7. Makogan. Y.F., *Hydrates of carbohydrates*. “Tulsa Penn Well Books”, 1977.
8. Meadows D.H., Meadows D.L., Randars J., Behrens III W.W., *Granice wzrostu. Pierwszy raport Klubu Rzymskiego*. Warszawa 1973.
9. Mesarović M.D., Pestel E., *Ludzkość w punkcie zwrotnym. Drugi raport dla Klubu Rzymskiego*. Warszawa 1977.
10. Mrozowski M., *Polska geologia i jej rozwój w latach 1945-1966. Szkice z dziejów górnictwa w Polsce*. Katowice 1976.
11. Oficjalna strona Serinus Energy, <http://www.serinusenergy.com> [dostęp 04.11.2014 r.].
12. OPEC Annual Statistical Bulletin. London, 2012.
13. Rolicki J., *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*. Warszawa, 2002.

14. Rutkowski M., *Płonący lód z głębin*. „Wiedza i życie”, Listopad, 2002.
15. Schneider M., Froggatt A., *The World Nuclear Industry Status Report 2014*. Paris-London-Washington, D.C., July 2014.
16. Toffler A., *Szok przyszłości*. Poznań, 2002.
17. Wyganowski J., *Ukraina: Osiem sposobów na gaz*. „Energia – Gigawat”, 2014, Nr 9.

07. Защита украинских производителей от растущего импорта

Евгений Александрович Романенко

доктор наук государственного управления, профессор,
Заслуженный юрист Украины, заведующий
кафедрой публичного администрирования,
Межрегиональная академия управления персоналом
(Киев, Украина)

Несмотря на незначительное восстановление темпов экономического роста в конце 2016 - начале 2017 г., украинская экономика до сих пор находится в состоянии глубокого кризиса. Так, по данным Всемирного банка, показатель реального ВВП на душу населения в Украине в 2016 г. составил лишь 92% от уровня 2013 и только 80% от уровня 1991 г. По сравнению с европейскими странами реальный ВВП на душу населения Украины составляет лишь 29% от уровня ВВП Польши, 26% от уровня ВВП Словакии, 25% от уровня ВВП Чехии и 21% от среднеевропейского уровня ВВП.

Согласно данным Госстата Украины, промышленное производство в течение 2014-2015 гг. сократилось на 22%, показав незначительную динамику роста в 2016 году - 2,8%. За 8 месяцев 2017 г. промышленность раз показала отрицательную динамику, сократившись на 0,4%. В течение 2006-2016 гг. состоялась ускоренная деиндустриализация экономики - доля промышленного производства в ВВП сократилась с 28% до 14%. Уровень безработицы (по методологии МОТ) в 2 квартале 2017 увеличился до 9,1% по сравнению с 9,0% за аналогичный период 2016 г.

В условиях экономического кризиса, внешнеполитической и военной агрессии по отношению к Украине крайне необходима мобилизация всех имеющихся ресурсов для восстановления и ускоренного развития национальной экономики Украины.

В декабре 2017 г. Верховный Совет Украины в первом чтении поддержал проект закона [№ 7206](#) "Покупай украинское, плати украинцам", который предлагает предоставить преференции на государственных закупках украинским производителям [1]. Этот законопроект ставит целью создание благоприятных предпосылок для

эффективного использования механизма публичных закупок как средства стимулирования развития отечественной промышленности и предпринимательства.

Мировая практика признает эффективность применения в критических ситуациях механизма публичных закупок для безотлагательного решения вопросов занятости, платежного баланса, восстановления отдельных секторов экономики и регионов. В то же время, Украина сегодня не в полной мере использует потенциал системы публичных закупок как инструмента для привлечения инвестиций и развития инноваций с целью стимулирования занятости и обеспечения технологической способности отечественной промышленности. Даже наоборот, отдельные примеры публичных закупок свидетельствуют о предоставлении искусственной преимущества импортным товарам и дискриминации отечественных производителей.

Согласно зарубежного опыта, в том числе рекомендаций ЕС, для формирования эффективной политики в сфере публичных закупок и обеспечения объективной оценки тендерных предложения кроме цены должны учитываться такие факторы, как привлечение иностранных инвестиций и инноваций, а также поощрения участия местных трудовых и материально-технических ресурсов для изготовления товаров, выполнения работ и оказания услуг по государственному заказу.

Так, согласно аналитических отчетов ОЭСР, в течение последних 30 лет по разным странам мира через оптимизацию системы публичных закупок, в частности по привлечению местных трудовых и материально-технических ресурсов, а также стимулирование участия в этих процедурах малых и средних предприятий, эффективно решались вопросы создания новых рабочих мест, промышленного развития, привлечения инвестиций и новых технологий, диверсификации индустриальной базы страны и тому подобное.

Интересен опыт отдельных стран мира, в свое время на государственном уровне устанавливали практику обязательного привлечения местной составляющей, в том числе с участием малых и средних предприятий, в реализации отраслевых и региональных программ развития.

Например, система государственных закупок США регулируется правилами, изложенными в Законе о федеральных закупках (FAR). Правительство США активно поддерживает малый бизнес, основанный гражданами США, через программы государственных закупок для малого бизнеса (Часть 19 FAR) Программа 8 (a) Программа для ранее неиспользуемых бизнес-зон (HUBZone Program), Программа для малого бизнеса, который принадлежит ветеранам вооруженных сил США, Программа для малого бизнеса, который принадлежит женщинам.

Кроме того, в системе государственных закупок США существует ряд ограничений, в частности некоторые закупки Департамента обороны недоступны для иностранных компаний (Приложение I, FAR). В закупках строительной стали, автотранспорта и угля некоторых штатов не может участвовать иностранный бизнес. Все транспортные услуги, услуги по поддержке военных сил, расположенных за рубежом, научных исследований и разработок недоступны для участников из стран GPA (Приложение II, FAR). Разрешены только те строительные работы, перечисленные в части 51 Предыдущий классификатора основных продуктов (кроме разработки подводных грунтов) (Приложение VI FAR) [2].

В Австралии существует 11 неценовых критериев оценки тендерных предложений в соответствии с Национальными критериев предварительной квалификации, которые были утверждены Австралийской советом министров по вопросам закупок и строительства. Важно отметить, что использование этих критериев будут главным образом направлены на поддержку и развитие инновационной составляющей, а также усиление кооперации и партнерства между производителями [3].

Государственные закупки Швеции регулируются Законом о государственных закупках, основанный на Директиве 2004/18 / ЕС, также известной как Директива о государственных закупках ЕС, и основных принципах законодательства Евросоюза и предусматривает при осуществлении оценки тендерных предложений использование большого разнообразия методов множественных критериев (Multi-criteria contractor selection), что стимулирует инновационную деятельность и технологическую конкуренцию. Государственные учреждения используют стандартизированную систему (AF AMA) для проведения тендерных документов, которая облегчает процесс просмотра и кодификации [4].

Система государственных закупок Франции регулируется Положением о государственных закупках (Code des marchés publics), основанном на положениях Директивы ЕС 2004/18 / ЕС и использует неценовой подход (non-price criteria) для определения оптимальной тендерного предложения. Среди основных критериев: техническая ценность - 50%, цена - 40%, инновационная составляющая - 10%. В то же время, статья 87 содержит и определяет механизм стимулирования малых и средних предприятий к участию в государственных закупках [5].

В рамках Директивы ЕС «О публичных закупках» (2014/24/ЕС) уделяется большое внимание участию МСП в публичных закупках. Одной из причин обновления закупочных правил ЕС были именно намерения обеспечить возможность для участия МСП. Косвенные средства повышения шансов МСП на победу в публичных тендерах согласно правилам новой Директивы привели к тому, что включение в

оценки конкурсных предложений критерия наиболее экономически выгодного предложения в большинстве случаев не приводит к выбору самой низкой цены.

К тому же, большинство стран ЕС предпочитает тендерным предложениям, предусматривающие участие малых и средних предприятий, особенно тех, что являются местными поставщиками работ, товаров и услуг, в том числе имеющих непосредственное территориальную и физическую близость к месту реализации предмета публичной закупки [6].

Так, действующая система публичных закупок Украины подавляющей степени построена на использовании ценовых показателей в рамках организации публичных закупок и оценке тендерных предложений. В то же время, не учитывается ряд объективных факторов, в частности, таких как качество, наличие инновационной составляющей, обеспечение участия местных трудовых и материально-технических ресурсов и т.п., имеющие большое значение в условиях обострения дефицита платежного баланса, де-факто чрезвычайного положения в социально экономической и военно-политической сферах.

Законопроектом предусмотрено совершенствование процедуры оценки тендерных предложений - так, кроме учета ценового критерия предлагается обязательный учет местной составляющей в предмете закупки, а также других неценовых критериев (в случае их установления заказчиком).

При этом предлагается в общей оценке тендерных предложений определить удельный вес критерия местной составляющей в предмете закупки на уровне не ниже 20%.

Это позволит повысить уровень эффективности реализации государственной политики в сфере публичных закупок и обеспечит условия для привлечения инвестиций в отечественную промышленность, локализации производств и создание новых рабочих мест.

В частности, предлагается определить категорию товаров, работ или услуг (предмет неспециализированной закупки), согласно перечню Кабинета Министров Украины, при закупке которых единственным критерием оценки является цена.

Для всех остальных товаров, работ или услуг критерием оценки предлагается установить приведенную цену - цену, указанную участником в тендерном предложении и автоматически перечисленную в электронной системе закупок с обязательным учетом местной составляющей в предмете закупки, а также других неценовых критериев (в случае их установления заказчиком) по математической формуле, установленной законом.

При этом предлагается в общей оценке тендерных предложений определить удельный вес критерия местной составляющей в предмете

закупки на уровне не ниже 20%, удельный вес критерия цена - не ниже 70%.

Кроме того, предлагается применить законодательно установленный подход определения показателя критерия местной составляющей в предмете закупки.

В частности, установить, что на показатель критерия местной составляющей в предмете закупки влияют наличие сервисных центров для обслуживания предмета закупки на территории Украины (не применяется для закупки работ или услуг), а также коэффициент локализации производственной себестоимости предмета закупки, к которой относятся:

1) стоимость сырья, основных материалов, полуфабрикатов и комплектующих изделий, вспомогательных и других материалов;

2) заработная плата и другие выплаты работникам, занятым в производстве;

3) амортизация основных средств;

4) расходы на аренду земельных и имущественных паев, зданий, сооружений, других объектов недвижимой собственности;

5) расходы на отопление, освещение, водоснабжение, водоотведение и другое содержание производственных помещений;

6) финансовые расходы (проценты по кредитам, займам), комиссии по гарантиям, оплаты по лизинговым контрактам, входящих в валовые расходы по законодательству, аккредитивы на страховые продукты, законодательно закреплены как обязательные виды страхования, проценты по собственным облигациям, инвестиционными сертификатами и т.д.;

7) другие составляющие производственной себестоимости предмета закупки.

Использование многофакторной модели оценки тендерных предложений в рамках публичных закупок является распространенной мировой практикой, применяемой для обеспечения эффективного использования средств при публичных закупках и обеспечения устойчивого экономического развития.

Министерство экономического развития и торговли Украины подробно проанализировало законопроект [№ 7206](#) и пришло к выводу, что он искажает конкуренцию и продвигает интересы отдельных производителей под видом защиты национального производителя.

Проект закона предлагает внести обязательное применение понятий: «приведена цена», которая будет учитывать местную составляющую (от 20% удельного веса критерия в определении победителя) и рассчитывается по сложной формуле, которая требует дополнительного предоставления 23 документов и справок «неспециализированные закупки» - перечень товаров, для которых единственным критерием оценки является цена, то есть, все остальные товары, не попали в этот список должны оцениваться по новому

механизму. Участник может быть лишен права участвовать в закупках на 90 дней по непрозрачной и неопределенной процедурой. Проект закона предусматривает возможность введения Кабмином обязательной предварительной оплаты (аванс) заказчиком для некоторых предметов закупок, «сначала деньги, а только потом товар»

Кардинальное снижение конкуренции и монополизация отдельных отраслей выбраны поставщики будут иметь возможность выставить цены на 43% выше рыночных благодаря «местной составляющей». Требования выписаны под крупных производителей с наличием политического лобби.

Значительное количество иностранных компаний в публичных закупках не соответствует действительности. На самом деле, более 99% участников и победителей в публичных закупках - украинские компании, менее 1% - иностранные 38% или 100 млрд грн. в госзакупках составлял импорт не соответствует действительности. На самом деле, импортные товары составляют 27% в общем объеме госзакупок товаров, в работах и услугах эта доля существенно ниже. Более того, 29% общего украинского импорта — это минеральные топлива, нефть и продукты ее перегонки - то есть существенно снизить долю импорта в закупках априори не получится

Получив существенную ценовое преимущество за «местную составляющую», и при отсутствии конкуренции, национальный производитель не будет стимулов что-то менять.

Минимум 23 дополнительных документа для участия в тендере - источник коррупции. Риск предвзятой дисквалификации «неудобных» участников на 90 дней от участия во всех тендерах любой ошибку или отсутствие подтверждения органами государственной власти. Значительное осложнения участия малого и среднего бизнеса в госзакупках и значительные коррупционные риски. Формула приведенной цены - источник необъективности. Приведенная цена - цена со многими переменными и корректирующими коэффициентами, что указывается заказчиком в тендерном предложении с обязательным учетом местной составляющей в предмете закупки

Могут значительно увеличиться сроки проведения закупки и возрастет количество отмененных тендеров. Ограничение возможности применения других неценовых критериев, таких как качество, инновационность и экологичность. Критерии качества сократятся с 30% до 10% в оценке предложений участников. Неопределенная процедура проверки критериев местной составляющей, позволяет дискриминировать участников и выбирать «своих» победителей тендера

Нарушение международных договоренностей прямо противоречит соглашениям об ассоциации УКРАИНА С ЕС (Глава 8) потеря для украинских производителей открытого единого рынка, составляет \$ 1.7 трлн / год государственных закупок стран-членов GPA

(Соглашение о госзакупках) противоречит соглашению ВТО о государственных закупках WTO GPA (Статья iii).

Несмотря на то, что в США приняты "Buy American Act" и другие акты, предпочитают местным поставщикам на отдельные предметы закупок размером до 25%, 129 стран мира подпадают под исключения (FAR 25.402) (среди которых и Украина) из-за наличия отдельных торговых соглашений, то есть, де-факто эти акты не работают.

В государственных закупках Директивы ЕС в сфере государственных закупок определяют, что ограничения импортной составляющей в государственных закупках может применяться в ответ аналогичным дискриминационным мерам конкретной страны и не должно нарушать соглашение ВТО о государственных закупках (WTO GPA) и другие соглашения ЕС о свободной торговле

Кабинет министров Украины намерен изменить процедуру защиты внутреннего производителя. Кабинет министров и подал в марте 2018г. в Верховную Раду законопроект [№ 8102](#) "О защитных мерах", который меняет процедуру защиты внутреннего производителя от растущего импорта товаров [7].

На фоне снижения Украиной торговых барьеров растущий импорт может вредить отраслям отечественной промышленности, защитные расследования являются одним из нескольких инструментов, который могут использовать украинские товаропроизводители для своей защиты.

Согласно законопроекту, подать заявление "о значительном вреде отрасли отечественного производства" может один или несколько производственных компаний, а также физическое / юридическое лицо или ассоциация, которые действуют от имени такой компании.

Решение о старте расследования принимает Межведомственная комиссия по международной торговле. Проводит расследование Министерство экономического развития и торговли. Но финальное решение о применении защитных мер за Комиссией.

Защитные меры могут применяться в следующей форме: защитная пошлина, защитная квота, защитная тарифная квота или любой другой форме, которую Комиссия посчитает уместной.

"Защитные мероприятия применяются в течение срока и в таком размере, который необходим для устранения значительного вреда и который способствует адаптации отрасли отечественного производства к конкуренции", — идет речь в законопроекте.

Срок первого применения защитных мер не должен превышать четыре года, но может быть продлен. При этом Минэкономики обязано мониторить импорт товаров и эффект от применения защитных мер.

Таким образом, рассмотрев проект закона [№ 7206](#) "Покупай украинское, плати украинцам", подготовленный радикальной фракцией О. Ляшко в парламенте, можно сделать вывод, что он направлен на

изменение существующие достижения в реформе системы государственных закупок и на лоббирования интересов отдельных олигархических групп. Законопроект Кабинет министров № 8102 "О защитных мерах", предлагает изменить процедуру защиты внутреннего производителя от растущего импорта товаров. Защитные расследования станут одним из нескольких инструментов, которые могут использовать украинские товаропроизводители для своей защиты.

Список литературы:

1. Покупай украинское, плати украинцам. Проект Закона № 7206 от 7.10.2017 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62736.
2. <https://www.sba.gov/contracting/contracting-officials/procurement-center-representatives>.
3. http://www.apcc.gov.au/docs/prequalification_criteria.pdf.
4. <http://www.government.se/government-policy/central-government-administration/public-procurement---how-it-works-in-sweden/>.
5. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32004L0018>; <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000005627819&idSectionTA=&dateTexte=20160331>.
6. http://eupublicprocurement.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/Report-on-SME-access-to-Public-Procurement_UKR.pdf.
7. О защитных мерах. Проект Закона № 8102 от 07.03.2018 г. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63596.

08. «Поглотители времени» и их влияние на развитие самоменеджмента персонала

Владислав Юрьевич Злыгостев

Студент программы MBA General по специальности «Управление маркетингом». ОЧУ ЦДО «Сити Бизнес Скул» (City Business School) (г. Москва, Россия)

Аннотация

Работа посвящена изучению влияния причин потерь рабочего времени на развитие самоменеджмента персонала, качество которого определяет эффективность системы менеджмента, действующей у субъектов предпринимательства. Основной акцент делается на характеристике, так называемых, «поглотителей времени» в повседневной профессиональной деятельности менеджеров компаний, таких как нечёткая постановка целей, отсутствие приоритетов в делах, недостаток мотивации, попытки решения многочисленных задач, неумение довести дело до конца и многие другие.

Ключевые слова: самоменеджмент персонала, кадровый менеджмент, тайм-менеджмент, потери рабочего времени, «поглотители времени».

"Distractive Factors" and their Impact on the Development of Self-Management of Personnel

Vladislav Yu. Zlygostev

Student of MBA General degree in "Marketing management".
"City Business School" (Moscow, Russia)

Abstract

The work is devoted to the study of the impact of the causes of loss of working time on the development of self-management of personnel, the quality of which determines the effectiveness of the management system that operates among business entities. The main emphasis is on characterizing so-called "distractive factors" in the daily professional activities of company managers, such as fuzzy goal setting, lack of priorities in matters, lack of motivation, attempts to solve numerous problems, inability to bring things to the end and many others.

Keywords: *self-management of personnel, personnel management, time management, loss of working time, "distractive factors".*

Кадровый менеджмент представляет собой основную составляющую всей системы управления субъектов предпринимательства, выполняя ведущую роль в их развитии благодаря имеющимся трудовым ресурсам.

Определяющим, в первую очередь, является качественный и количественный состав трудовых ресурсов, уровень которых позволяет определить наличие и характеристику сильных и слабых сторон предприятия, а также его возможности и угрозы. Систематический анализ трудовых ресурсов предприятия является важнейшей составляющей стратегического анализа деятельности фирмы, поскольку он позволяет оценить возможности её участия в конкурентной борьбе, а также усиливать и развивать кадровый и организационный потенциал, значительно улучшая конкурентные преимущества компании на рынке товаров, работ и услуг.

Самоменеджмент персонала, при этом способен определить эффективность корпоративного менеджмента, поскольку он складывается из имеющегося кадрового потенциала. А, значит, систематически развивая в рамках предпринимательской деятельности внутриорганизационную систему самоменеджмента благодаря развитию кадрового потенциала, можно укреплять, совершенствовать и на более высоком уровне управлять системой корпоративного менеджмента. Важным звеном в общей цепи деятельности руководителей и менеджеров является управление временем, или «тайм-менеджмент», которое определяет возможность планирования затрат главного ресурса при осуществлении любой деятельности – времени. Время в современном мире является, по-настоящему одним из самых ценных ресурсов, определяя жизненные и профессиональные

ориентиры людей, поскольку временные события нельзя остановить, вернуть, ускорить и т.д.

В ежедневной деятельности менеджерам приходится сталкиваться с одной из главных проблем, являющейся причиной снижения эффективности их труда, отставания от графика работы и многое другое, с чем неустанно борется «тайм-менеджмент», а именно – «поглотителями времени».

К основным «поглотителям времени» в деятельности менеджеров можно отнести следующие:

1. Нечёткая постановка цели.
2. Отсутствие приоритетов в делах.
3. Попытка слишком много сделать за один раз.
4. Недостаток мотивации (безразличие к работе).
5. Неполная, запоздалая информация.
6. Отсутствие самодисциплины.
7. Неумение довести дело до конца.
8. Отрывающие от дел телефонные звонки.
9. Слишком редкое делегирование полномочий.
10. Недостаточный контроль за порученными делами. [1, с. 181].

Для более подробного рассмотрения перечисленных «поглотителей времени» имеет смысл охарактеризовать каждый из них отдельно.

1. Нечёткая постановка цели.

Как писал основатель японской компании Matsushita Electric Коносукэ Матсусита: *«Наличие конкретных целей, к которым нужно стремиться, сильно помогает людям раскрыть свои способности. Занимая руководящий пост, вы должны видеть, что цели вашей компании, подразделения либо отдела и обусловленные ими конкретные задачи для каждого сотрудника равномерно распределены по компании, подразделению, отделу, за которые вы отвечаете. Укажите своим сотрудникам цель, и они проявят чудеса изобретательности в стремлении достичь её»*. [2, с. 160]

Итак, нечёткая постановка цели – негативный фактор любого процесса, трансформирующийся в «поглотитель времени». Часто бывает, что благодаря нечётко поставленной цели, менеджер не понимает, каких результатов он или его отдел должны достичь, на что брать целевые ориентиры, неверно воспринимают ситуацию и распределяют ресурсы, используя имеющиеся возможности, и, в конечном счёте, допускают ещё большие ошибки в результативности своей деятельности. Если выбрана нечёткая или некорректная цель, это будет способствовать лишь затратам определённых ресурсов, при этом в конечном итоге, получить запланированных результатов вряд ли удастся, так как в процессе стремления к достижению неконкретной цели будут возникать различного рода барьеры. Данные препятствия

рано или поздно приведут к необходимости более детальной конкретизации цели, изначальной проработки способов достижения этой цели и процесс её достижения будет выстроен заново, что в совокупности с затраченным временем на реализацию неверно определённой или нечёткой цели и будет являться «поглотителем времени». В связи с этим большинство современных менеджеров и руководителей сталкиваются с возникновением процесса неопределённости при нацеленности на результат, что способствует росту излишне затраченных средств и ресурсов в рамках осуществляемой деятельности. Поэтому чем более конкретную, реальную, достижимую и размеренную во времени цель ставят в своей деятельности менеджеры и руководители компаний, тем в большей степени это будет способствовать снижению риска неопределённости в работе по достижению этой цели.

2. Отсутствие приоритезации в делах. Расставить приоритеты – значит принять решение, оценив по определённым критериям, какие из поставленных задач и дел имеют первостепенное значение, а какие – второстепенное. [3, с. 174]

Приоритезация дел позволяет грамотным менеджерам выделить в своём рабочем процессе срочные и важные дела, в соответствии с чем, чаще всего, решение срочных и важных дел приходится на первую половину дня, а оставшаяся часть менее срочных и важных дел выпадает на вторую половину. Но когда перед началом реализации составленного плана дел начинают возникать непредвиденные ситуации, новые дела, проблемы и вопросы во взаимоотношениях с клиентами, подрядчиками, заказчиками и другими участниками, происходит смещение времени реализации этих дел и на каждое из них приходится всё меньше и меньше времени. По мере значительного сокращения времени, запланированные дела начинают «выпадать» из плана и оставшегося времени в лучшем случае хватает на реализацию всего нескольких дел из всего списка. Таким образом, менеджер может позволить данному «поглотителю времени» «завладеть» его планом дел и временем, и обнаружится, что первая половина рабочего дня уже завершена, а он ещё и не приступил к реализации плана дел. Соответственно, запланированные на вторую половину рабочего дня менее срочные и важные дела могут приобретать статус срочных и важных, а нереализованные важные и срочные дела в первой половине – нанести ущерб всей компании, что приведёт к возникновению серьёзных проблем. Часто на помощь менеджерам приходят всевозможные современные инструменты «тайм-менеджмента», или управление временем, что обеспечивает оптимизацию рабочего процесса менеджера благодаря правильному планированию, распределению и управлению своим рабочим временем.

3. Попытка слишком много сделать, безусловно, создаёт риск невыполнения и незавершённости ни одного из дел. Если же менеджер

не наделён правом или не обладает способностью расставлять приоритеты и делегировать полномочия, не может идти речи об эффективном управлении внутриорганизационными процессами. Нередко менеджеры стараются всё сделать самостоятельно или, по крайней мере, непосредственно с их участием, но времени на реализацию всего объёма операций недостаточно, и тогда они стремятся параллельно выполнять несколько процессов сразу. Не успевая переключаться с одного процесса на другой и «распыляясь» на одновременное выполнение множества дел, менеджер начинает осознавать, что не рассчитал свои усилия и время, но признавать этого не желает, что ещё более усугубляет положение в достижении результативности. В результате такой работы имеют место быть – незавершённость дел, отставание от графика, недополученная прибыль, негативная репутация фирмы, стресс на рабочем месте, нереализованные упущенные дела, возникновение новых проблем и дополнительных дел. В конечном итоге нагрузка на такого менеджера значительно возрастает, снижается уровень его активности, самореализации и удовлетворения от работы, что приводит к снижению уровня мотивации, а на «разгребание» всего перечня незавершённых дел затрачиваются ещё большие временные ресурсы.

Поэтому часто попытка сделать множество дел за один раз оборачивается для менеджеров ещё одним «поглотителем времени».

4. Недостаток мотивации – это один из самых серьёзных «поглотителей времени» не только в работе менеджеров, но также всех сотрудников в иерархии организационной структуры предприятия.

Отсутствие интереса или стремления к работе, безразличие к достижению намеченных целей и результатов, растянутость выполнения поставленных или назначенных задач во времени, приводят к огромным потерям рабочего времени. Сотрудник с низким уровнем или отсутствием мотивации тратит время и усилия не на поиск способов решения возникающих проблем и поставленных задач, а на проработку способов, позволяющих избежать решения этих задач. Такой «поглотитель времени», как недостаток мотивации неизбежно снижает эффективность работы не только самого менеджера, но и его подчинённых, поскольку они, как правило, стремятся быть похожими на своего начальника, который является лидером. Поэтому можно говорить о зависимости уровня мотивации менеджера и его подчинённых. В связи с этим руководителю в отношении таких сотрудников нужно принимать экстренные меры, проводя анализ их индивидуальной мотивации (с целью выявления причин снижения её уровня и выявления потребностей), разрабатывая дополнительные мероприятия, включаемые в мотивационную политику, а также применяя методы авторитарного стиля управления и административные меры воздействия.

5. Неполная, запоздалая информация. Несвоевременно предоставленная менеджеру или руководителю фирмы информация может привести к негативным последствиям при исполнении поставленных задачи и достижении намеченных целей, а также нанести непоправимый ущерб всей компании и поставить весь корпоративный бизнес-процесс под угрозу. Чем раньше менеджер получает необходимые ему сведения о статусе выполнения определённых задач или исполнении целого комплекса мероприятий, он располагает возможностью проработать, оценить и минимизировать риски, распределить дополнительные зоны ответственности, делегировать дополнительные полномочия своим подчинённым, предотвратить вероятные угрозы и проблемы, контролируя весь процесс. К сожалению, в практической деятельности это редко случается, и в результате предоставленной запоздалой информации возникают огромные потери рабочего времени менеджеров и корпоративных средств уже не для предотвращения причин возникновения каких-либо ошибок и проблем, а для ликвидации их последствий. Бывает уже слишком поздно принимать какие-либо управленческие решения и тогда процесс, имеющий негативные последствия, менеджеру приходится организовывать заново и уже более тщательно выстраивать корпоративное взаимодействие, анализируя причины ошибок, устраняя нежелательные последствия, и разрабатывая профилактические мероприятия по предотвращению возможных угроз, что и является значимым «поглотителем времени» в его деятельности.

6. Отсутствие самодисциплины. В данном случае основной акцент делается на степени развития у сотрудников компании самоорганизации при осуществлении трудовой деятельности. В связи с этим, необходимость присутствия контроля на всех этапах осуществляемой корпоративной деятельности обязательна. Например, в современном мире развитие дистанционных образовательных технологий набирает всё большую популярность, тем самым, образование для студентов становится всё более доступным, поскольку позволяет удалённо обучаться практически в любом университете мира. Многие студенты считают это самым простым способом получения образования, а многие взрослые люди вообще не признают такие образовательные технологии. И те и другие заблуждаются, поскольку при правильной и эффективной самоорганизации, то есть наличии высокого уровня самодисциплины, станет возможным получить необходимые знания и эффективно реализовать свой потенциал. Но именно отсутствие способности самостоятельно организовать свою деятельность и создаёт некие барьеры, выраженные, в первую очередь, в потерях времени, что негативно сказывается на развитии системы самоменеджмента. То же самое касается и современных технологий дистанционного управления

предприятием или осуществления определённых видов деятельности на специализированных рабочих местах, удалённо расположенных от фактического местоположения компании. Эффективно осуществлять, таким образом, деятельность можно только при наличии способностей и навыков самоменеджмента, включая самостоятельное планирование, самоорганизацию, управление внутренней мотивацией, а также самостоятельный контроль.

7. Неумение довести дело до конца. Ещё одним «поглотителем времени» сотрудников, менеджеров и руководителей компаний является отсутствие способности доводить дело до конца. На реализацию какого-либо дела зачастую затрачиваются ресурсы времени, сил и средств, и в случае, если дело не доведено до своего логического завершения, отсутствие результата будет расцениваться в виде некоего «убытка» в части времени и затраченных ресурсов. Бывает, что сотрудники стремятся быть похожими в трудовой деятельности и личных качествах на менеджера или руководителя организации, поэтому очень важно избегать возникновения подражания с их стороны способности не доводить дело до конца, иначе это достаточно быстро войдёт в обиход и станет привычным принципом работы всего коллектива. Завершённые дела должны приводить к необходимости демонстрации и визуализации достигнутых результатов в ходе корпоративной деятельности, так как это будет способствовать формированию нацеленности на результат сотрудников компании.

8. Отрывающие от дел телефонные звонки. Менеджеры современных компаний часто сталкиваются с проблемами, когда в график с заранее запланированными видами и объёмами работ буквально «вклиниваются» отрывающие от дел телефонные звонки. Можно заметить, что данный «поглотитель времени» также имеет отношение к приоритезации дел в деятельности менеджеров и руководителей фирм.

Практически все менеджеры перед началом своего рабочего дня составляют или уже держат в памяти широкий перечень запланированных дел. Телефонные звонки являются одним из самых значимых «поглотителей времени», так как из-за них дела и принимаемые решения могут быть весьма растянуты во времени, и они в буквальном смысле могут заполнить рабочее время менеджера, систематически сокращая время на реализацию каждого из запланированных дел. Таким образом, чем больше времени менеджера будет затрачено на отрывающие от дел телефонные звонки, тем больше вероятность вытеснения запланированных дел из рабочего процесса. В борьбе с этими «поглотителями времени» необходимо реализовывать функцию делегирования (переадресация вызова помощникам, которые могут уделить время рассмотрению менее срочных и важных дел), метод фильтрации и оперативного

отклонения «пустых» и «холодных» телефонных звонков (часто носящие информационный или рекламный характер) и т.д.

9. Редкое делегирование полномочий. Часто руководители высшего и среднего звена не прибегают в своей управленческой деятельности к делегированию полномочий и ответственности. Зачастую это происходит по целому ряду причин, таких как – отсутствие способности правильно делегировать полномочия, наличие опыта неправильного делегирования полномочий, отсутствие доверенных ответственных лиц, кому можно было делегировать определённый набор полномочий, и, что называется «затягивание одеяла на себя». Когда же их функционал значительно превосходит уровень личных ресурсов и возможностей, решение различного рода проблем, задач и вопросов, а также принятие управленческих решений затягивается, что служит причиной потерь самого ценного ресурса – времени. Боязнь перепоручить кому-либо часть своей ответственности или уверенность также приводит к редкой реализации функций внутрикорпоративного делегирования, что является ещё одним «поглотителем времени» в работе менеджеров различных уровней организационной структуры. Также стоит заметить, что при отсутствии реализации внутриорганизационных функций делегирования не может идти речи о развитии самоменеджмента у сотрудников компании, поскольку они не учатся брать на себя возлагаемые со стороны руководителя обязанности и дополнительную ответственность.

10. Недостаточный контроль за перепорученными делами. Только лишь реализации функции делегирования со стороны руководителя компании сотрудникам на нижестоящих уровнях организационной структуры недостаточно. Поскольку комплексная реализация функции делегирования предполагает полноценный контроль за перепорученными делами. Отсутствие контроля или недостаточный контроль со стороны менеджеров и руководителей вышестоящих уровней в организационной структуре по отношению к своим подчинённым за исполнением и качеством исполнения делегируемых функций и полномочий приводит к возникновению многих возможных отклонений в деятельности. Эти отклонения могут быть выражены в виде неисполнения порученных дел исполнителем, а также неполноценного или некачественного их исполнения.

Другими словами, когда выяснится, что перепорученные обязанности исполнителем не выполнены, выполнены с недостатками или не в полном объёме, устранение ошибок, выполнение недостигнутого результата или перепоручение дел другим исполнителям приведёт к возникновению потерь времени. В деятельности самого же менеджера или руководителя это будет считаться недостатком в самоменеджменте и саморазвитии. Если контроль над порученной деятельностью исполнителя будет недостаточным или вовсе будет отсутствовать, предоставление

обратной связи он будет считать не обязательным, и менее ответственно будет относиться к делегируемым ему функциям.

Таким образом, «поглотители времени» способны оказывать негативное влияние на развитии самоменеджмента персонала, особенно их влияние приобретает особую значимость в деятельности менеджеров высшего звена и руководителей крупных компаний, испытывающих и без того катастрофическую нехватку времени при реализации оперативных, тактических и стратегических планов и принятии большого числа дифференцированных управленческих решений. Поскольку в современном бизнесе особую актуальность приобретает кадровый менеджмент (или управление человеческими ресурсами), включая самоменеджмент, управление деятельностью менеджеров и руководителя, имеется целесообразность профилактики возникновения подобных и многих других «поглотителей времени» в их ежедневной деятельности. Профилактика появления «поглотителей времени» в деятельности персонала, менеджеров и руководителя реализуется благодаря современным инструментам «тайм-менеджмента», системе гибкого планирования, технологиям приоритезации дел, функциям делегирования, преобразованиям в системе принятия управленческих решений, организационной структуре управления и другим методам и приемам.

Список литературы:

1. Прошкина Т.П. Менеджмент: учебное пособие. – Ростов н/Д, Феникс, 2007. – (Среднее профессиональное образование) – 350 [1] с.
2. Коносуке Матсусита. Философия менеджмента; Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 188 с.
3. Архангельский Г.А., Лукашенко М.А., Телегина Т.В. и др. Тайм-менеджмент. Полный курс: Учебное пособие / Под ред. Г.А. Архангельского. – 2-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2013. – 311 с.

09. Новый безмоншонный способ отжима влаги из мокрого кожполуфабриката

Тилеубай Юлдашевич Аманов

Доктор технических наук, профессор, академик Региональной Академии Менеджмента (РАМ). Институт механики и сейсмостойкости сооружений Академии Наук Республики Узбекистан
(г. Ташкент, Узбекистан)

Известно, что процесс отжима влаги из мокрого кожполуфабриката осуществляется на валковых отжимных машинах различной конструкции. При этом отжимные валы оснащаются

влагопроницаемым материалом, т.е. моншонами и они в процессе отжима выполняют определенную функцию:

1. Копирование топографии кожполуфабриката.
2. Впитывание в себя выделенной жидкости в процессе отжима.

Однако, с истечением времени свойства моншона, выполненного из войлочных материалов и шерстяных тканей, меняется, процесс обезвоживания ухудшается, они теряют первоначальную фильтрующую (впитывающую) способность, а также ухудшается их прочность и устойчивость.

Кроме того, с увеличением срока использования моншона его пористость уменьшается, снижается упругое свойство и становится более жестким, что резко ухудшает процесс отжима.

Известно, что процесс отжима на кожевенных заводах осуществляется на отжимной машине ВОПМ-1800К (РСФСР) и на Чешской отжимной машине фирмы «Svit».

На отжимной машине ВОПМ-1800К применяется моншон марки БМ в виде замкнутого чулка, а на отжимной машине фирмы «Svit» применяется моншон марки ЛАЩ, который наматывается на вал в несколько слоев (рис. 1). На рисунке 1 показаны принципиальные схемы отжимной машины ВОПМ-1800К и отжимной машины фирмы «Svit».

Путем экспериментальных исследований установлено, что чем больше время эксплуатации отжимных машин, тем больше усилия прижима, причем, величина прижима для моншона ЛАЩ больше, чем моншона марки БМ [1].

Также установлено, что в начале эксплуатации отжимной машины толщина моншона ЛАЩ резко уменьшается, а моншона БМ деформируется незначительно, т.к. он изготовлен из плотной шерсти в виде замкнутого чулка. Следовательно, каждая точка моншона БМ мало контактирует с кожполуфабрикатом по сравнению с моншоном ЛАЩ.

Установлено также, что с увеличением срока эксплуатации коэффициент фильтрации моншона ЛАЩ уменьшается в 5 раз и более, а у БМ в 1,5-2,0 раза, что отрицательно влияет на технологию отжима. В этой связи приходится часто менять моншоны, особенно марки ЛАЩ, или дать возможность раскручиваться в обратную сторону намотки, для чего обязательно надо останавливать работу отжимной машины.

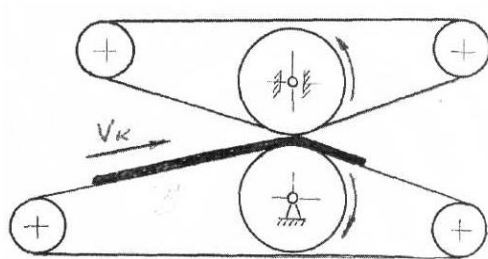

Схема отжимной машины
ВОПМ 1800 К

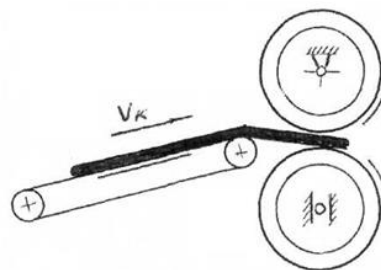

Схема отжимной машины
фирмы «Svit»

Рисунок 1 – Принципиальные схемы отжимных машин

Для устранения вышеизложенных недостатков и учитывая, что моншоны являются дорогостоящим материалом, нами предложен новый безмоншонный способ отжима влаги.

Суть нового безмоншонного способа отжима заключается в том, что в качестве отжимных валов были использованы перфорированные отжимные валы, отжимные валы из пористого металлокерамического материала, а также валы из пористых абразивных элементов.

На рисунке 2 показаны перфорированные отжимные валы (общий вид).

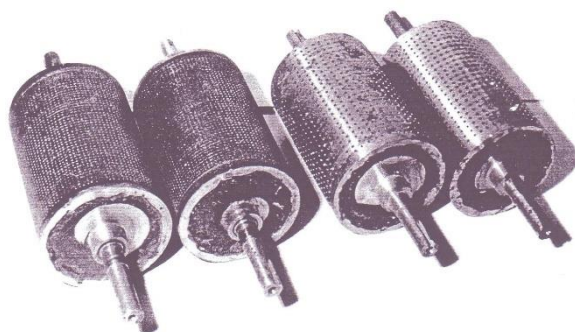

Рисунок 2 – Перфорированные отжимные валы (общий вид)

На рисунке 3 показаны пористые металлокерамические отжимные валы (общий вид).

На рисунке 4 показаны отжимные валы из абразивных элементов (общий вид).

Для установления (определения) возможности их применения для отжима влаги из мокрого кожно-полупромышленного материала была разработана методика экспериментального исследования, на основании чего были проведены экспериментальные исследования в лабораторных условиях.

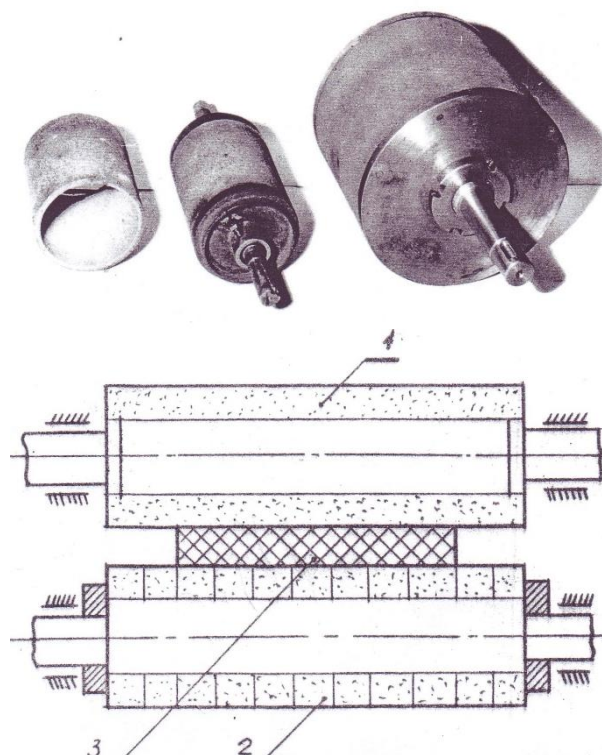
Целью экспериментального исследования явилось изучение и осуществление процесса безмоншонного отжима с применением различной конфигурации отжимных валов и их сочетании.

Для проведения эксперимента были отобраны пробные кожполуфабрикаты легкого и среднего развеса на Кокандском производственном кожевенно-обувном объединении по ГОСТ 938.075 согласно формуле

$$n = 0,2\sqrt{x}, \quad (1)$$

где: x – число кожполуфабрикатов в партии,

n – число кожполуфабрикатов для экспериментов.

Сочетание пар отжимных валов в сборе:
1 - металлокерамический отжимной вал,
2 - отжимной вал из абразивных элементов,
3 - кожполуфабрикат

Рисунок 3 – Металлокерамические отжимные валы (общий вид)

Если принять $x = 2500$ шт., то по формуле (1) $n = 10$. Из этих 10 кожполуфабрикатов по специальной схеме вырезали образцы в виде полос размером $0,10 \times 0,30$ м, пронумеровали и укомплектовали в группу, затем они взвешивались на весах марки ВТЛ-500 № 311, с ценой деления $0,01$ г.

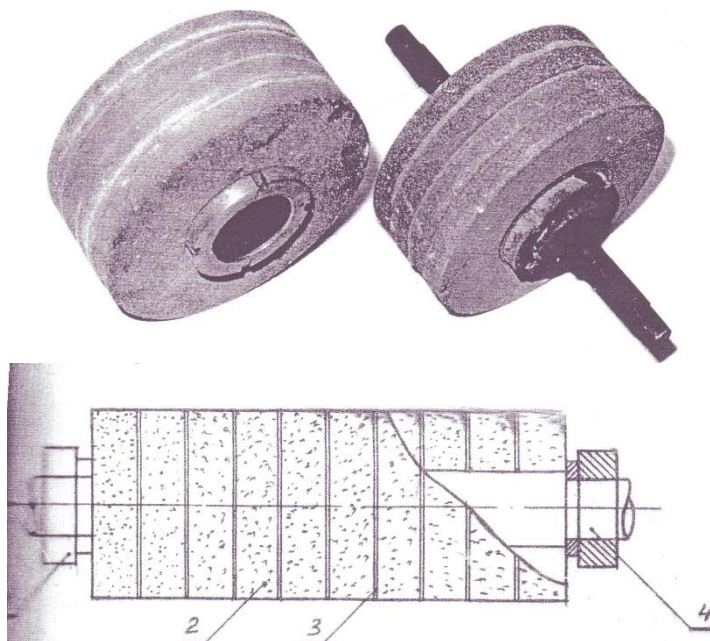
Эксперименты проводились при различных давлениях прижима 8, 16, 24 и 36 кН/м и скоростях 0, 170; 0,255; 0,340 м/с.

После отжима образцы кожполуфабриката также взвешивали на весах и подсчитывали среднее количество удаленной влаги в процентах по формуле

$$W = \frac{G_0 - G_n}{G_0} \cdot 100\%$$

где: G_0 – средний вес образца кожполуфабриката до отжима,
 G_n – средний вес образца кожполуфабриката после отжима.

При этом ширина образцов, подготовленных к эксперименту, равнялась 0,1 м, 0,05 м и 0,03 м.

1 - гайка, 2 - абразивный диск, 3 - прокладка, 4 - ось вала

Рисунок 4 – Отжимные валы из абразивных элементов в сборе

Вкратце становимся на различных процессах отжима безмоншонными валами.

1. Исследование процесса отжима перфорированными отжимными валами и определение возможности их использования они (отжимные валы) изготовлены по следующим параметрам: диаметр веса 0,1 м, в трех вариантах

1. Диаметр перфорации (отверстий) - 0,0015 м;
2. Диаметр перфорации (отверстий) - 0,002 м;
3. Диаметр перфорации (отверстий) - 0,003 м.

Шаг между отверстиями соответственно составил 0,005 м, 0,006 м, 0,01 м.

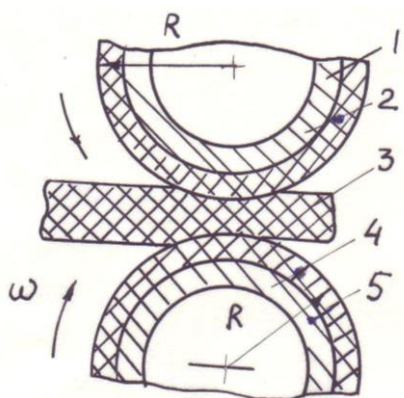
Скорость подачи кожполуфабриката составил 0,1 м/с, 0,170 м/с, 0,255 м/с.

В результате нами получено количество удаленной влаги в зависимости от давления прижимных валов и скорости подачи кожполуфабриката в зону отжима.

Установлено, что с увеличением скорости подачи кожполуфабриката при одинаковых значениях давления прижима и перфорации количество удаленной влаги уменьшается.

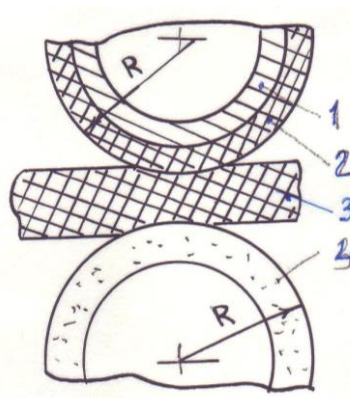
С увеличением диаметра отверстий (перфорации) количество удаленной влаги уменьшается, т.к. чем меньше диаметр отверстий, тем больше количество отверстий на поверхности отжимного вала, что появляется возможность впитывания влаги во внутрь вала.

Также установлено, что количество удаленной влаги прямо пропорционально давлению прижима, т.е. чем больше давление прижима, тем больше количество удаляемой влаги.

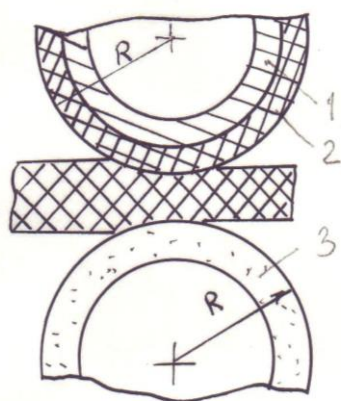
а)

1, 5 - металлические валы,
2, 4 - моншоны,
3 - кожполуфабрикат

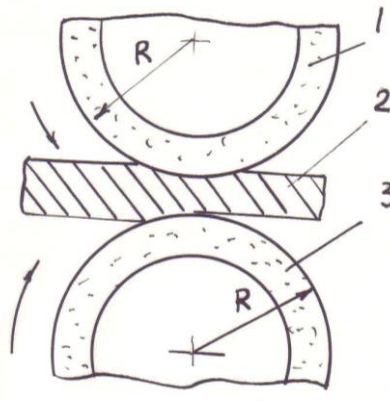
б)

1 - металлический вал,
2 - моншон,
3 - кожполуфабрикат,
4 - металлокерамический вал

в)

1 - металлический вал, 2 - резиновое покрытие,
3 - кожполуфабрикат,
4 - металлокерамический вал

г)

1, 3 - металлические валы,
2 - кожполуфабрикат,
4 - металлокерамический вал

Рисунок 5 – Процессы отжима с использованием различных сочетаний отжимных валов

Установлено, что при перфорации диаметром с 0,001 до 0,003 м следы отверстий после отжима на поверхности кожполуфабриката практически не остаются, в некоторых случаях (при $\varnothing$ отверстий 0,004-0,005 м) после 1,5-2-х часовой пролежки они исчезают.

Если при перфорации с диаметром отверстий 0,005-0,008 м и выше следы отверстий плохо исчезают, однако при процессе строгания они также исчезают. Анализ состояния таких кожполуфабрикатов в заводских условиях показали, что их качество нисколько не ухудшается и не влияет на последующие технологические процессы.

Если диаметр отверстий 0,008 м и выше, то появившиеся на поверхности кожполуфабриката отверстия после отжима практически не исчезают, что становится непоправимым браком.

Таким образом, установлено, что идеальный вариант отжима осуществляется, когда диаметр отверстий на поверхности вала составляет $0,001 \div 0,003$ м.

2. Исследование процесса отжима отжимными валами из абразивных пористых материалов.

Для проведения эксперимента нами изготовлены отжимные валы из абразивных элементов (дисков) длиной 0,5 м, диаметром 0,25 м, толщиной 0,0025 м с размером частиц $25-30^{-5}$ (25 мкм) (см. рис. 4).

Абразивные диски изготовлены по специальной технологии с требуемыми частицами зерна на Ташкентском абразивном заводе.

Эксперименты отжима с абразивными дисками проводились как в отдельности, так и в сочетании с другими валами. Например, валы:

а) металлокерамический, диаметром 0,25 м, диаметр частиц $1 \cdot 10^{-5}$, длиной 0,17 м.

б) металлический с резиновым покрытием толщиной 10^{-3} м, диаметром 0,2 м, длиной 0,17 м.

в) металлический вал с диаметром 0,2 м, длиной 0,17 м покрытый моншоном ЛАЩ (3 см).

3. Исследование процесса отжима с металлокерамическими валами (рис. 3).

Для проведения эксперимента был изготовлен металлокерамический вал со следующими параметрами:

а) наружный диаметр вала – 0,09 м;

б) толщина стенки – 0,005 м;

в) длина вала – 0,1 м.

Вал изготовлен из порошка нержавеющей стали с диаметром частиц $3 \cdot 10^{-4} \div 4 \cdot 10^{-4}$ м.

Процессы отжима также проводился из следующих сочетаний отжимных валов (рис. 5):

а) оба вала с моншоном (традиционный) (рис. 5, а);

б) верхний вал с моншоном, а нижний из металлокерамики (рис. 5, б);

в) верхний вал с резиновым покрытием, а нижний вал из металлокерамики (рис. 5, в);

г) оба вала из металлокерамики (рис. 5, г).

Анализ результатов эксперимента показывает, что наиболее эффективным является сочетание пар отжимных валов, когда верхний вал с моншоном, а нижний из проницаемой металлокерамики, затем, когда оба вала из металлокерамики.

Установлено что в начальной стадии отжима (до 50 кН/м) эффективность отжима влаги при сочетании отжимных валов с моншоном выше, чем при сочетании, когда верхний вал с резиновым покрытием, а нижний из металлокерамики.

Установлено, что наибольшее количество влаги при указанных выше сочетаниях отжимных валов, когда давление прижима достигает до 100 кН/м, при скорости подачи 0, 17 м/с.

Таким образом, установлено что, вышеприведенные отжимные валы и их сочетания вполне могут быть использованы для отжима влаги на валковых отжимных машинах.

Список литературы:

1. Аманов Т.Ю. Научные основы процесса отжима и конструкций отжимных машин. дисс: докт. техн. наук., М.: 1993 г. 386 с.

10. Criticism of Islam: Former Muslims' Views on the Status of Women in Islam

Zhanar B. Abdikadyrova

PhD student of the Department of Middle East and South Asia
Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

Criticism of Islam is the identification of contradictions, identification of errors and their analysis, discussion of something with a view to assessing Islam. Most often, the objects of criticism are human rights issues in modern Islamic countries, in particular the issue of the status of women in Islam. The position of women in Islam is a traditional point of criticism of the social structure of the Muslim society.

Criticism arose both within the Muslim world itself, and from the side of the Judean and Christian authors. Also, there are former Muslims among the critics of the status of women in Islam.

Former Muslims mainly direct their criticism to the treatment of women and minorities in Muslim society. Almost all of them live in the West, some have changed their names, reasonably fearing persecution.

The purpose of the article is to examine the views of some former Muslim public figures, writers and politicians regarding the position of women in Islam.

Ayaan Hirsi Ali, American (formerly Dutch) social activist, writer and politician. Known for her critical views on Islam, she advocates for the rights of women and atheists.

Ayaan Hirsi wrote about the rights of Muslim women: "They want to live by their faith, as well as possible, but their faith steals their rights from them" [1].

Working with writer and director Theo van Gogh, Hirsi Ali wrote the screenplay and became the voiceover in "Submission", a small 2004 film that criticized the treatment of women in Muslim society. The film is a combination of excerpts from the Quran and scenes depicting Muslim women suffering from mistreatment. A nude actress wearing a translucent veil demonstrates texts from the Quran written on her skin. These texts are among those that justify the subordinate position of Muslim women. The film provoked outrage among Dutch Muslims.

She noted that her personal views were formed during the converting from Islam to atheism. Hirsi Ali is critic of Islam, especially the writings of his prophet Muhammad and the cultural position of women in many Islamic states.

Hirsi Ali criticized the attitude towards women in Islamic societies and the punishment required by conservative Islamic scholars for homosexuality and adultery.

In a 2007 interview in the London Evening Standard, she described Islam as "the new fascism": "Just like Nazism started with Hitler's vision, the Islamic vision is a caliphate – a society ruled by Sharia law – in which women who have sex before marriage are stoned to death, homosexuals are beaten, and apostates like me are killed. Sharia law is as inimical to liberal democracy as Nazism ... Violence is inherent in Islam – it's a destructive, nihilistic cult of death. It legitimates murder" [2].

In her books "Infidel: My Life", "Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations", "Heretic: Why Islam Needs a Reformation Now", which caused wide resonance and criticism throughout the world, Ayaan Hirsi Ali critically describes Islam as "a culture full of bigotry and hatred toward women", "a world where women are compared to candy waiting to be consumed", "a culture that is brutal, bigoted, fixated on controlling women, and harsh in war", religion, which "abuses women" and "even contains rules on what types of blows are permissible when a husband beats his wife", which "denies women their rights as humans", which "is adhered to violence, misogyny and homophobia", which has "atrocities against women" and forces women "to cover their shameful bodies" [3].

Perhaps, for Hirsi, the most obvious symbol of the enslavement and suffering of a Muslim woman is her veil. According to her, "The Muslim veil,

the different sorts of masks and beaks and "burkas", are all gradations of mental slavery. ... The veil deliberately marks women as private and restricted property, nonpersons. The veil sets women apart from men and apart from the world; it restrains them, confines them, grooms them for docility. A mind can be cramped just as a body may be, and a Muslim veil blinkers both your vision and your destiny. It is the mark of a kind of apartheid, not the domination of a race but of a sex. ... I felt anger that this subjugation is silently tolerated ... by so many Western societies where the equality of sexes is legally enshrined" [4].

In her writings, Hirsi Ali sorrowfully describes a Muslim woman's status, her difficult fate and sad destiny, helplessness and humility: "A woman ... is like a pious slave. She honors her husband's family and feeds them without question or complaint. She never whines or makes demands of any kind. She is strong in service, but her head is bowed. If her husband is cruel, if he rapes her and then taunts her about it, if he decides to take another wife, or beats her, she lowers her gaze and hides her tears. And she works hard, faultlessly. She is a devoted, welcoming, well-trained work animal" [5]. "Such is the tragedy of girls and women who by the strictures of their upbringing and culture cannot own up to their body's desires, even to themselves" [6]. "A Muslim woman must not feel wild, or free, or any of the other emotions and longings ... A Muslim girl does not make her own decisions or seek control. She is trained to be docile. If you are a Muslim girl, you disappear, until there is almost no you inside you. In Islam, ... especially women, never develop a clear individual will. You submit: that is the literal meaning of the word Islam: submission. The goal is to become quiet inside, so that you never raise your eyes, not even inside your mind" [7]. "The will of little girls is stifled by Islam. By the time they menstruate they are rendered voiceless. They are reared to become submissive robots who serve in the house as cleaners and cooks. They are required to comply with their father's choice of a mate, and after the wedding their lives are devoted to the sexual pleasures of their husband and to a life of childbearing" [8]. "Under Shari'a law, ... they aren't be free to study, to work, to drive, to walk around. ... They are confined, are forced to marry, and if they have sex outside of marriage they are sentenced to prison and flogged. According to the Quran, their husband is permitted to beat them and decide whether they may work or even leave the house; he may marry other women without seeking their approval, and if he chooses to divorce them, they have no right to resist or to keep custody of their children" [9].

Having emigrated from her native Somalia and received a higher education and work experience in the Netherlands and the USA, Hirsi Ali often compares Western progressive society and Muslim backward society, justifying her apostasy from Islam and critical views on Islamic canons regarding women. So, according to Ali, "All human beings are equal, but all cultures and religions are not. A culture that celebrates femininity and considers women to be the masters of their own lives is better than a culture

that mutilates girls' genitals and confines them behind walls and veils or flogs or stones them for falling in love. A culture that protects women's rights by law is better than a culture in which a man can lawfully have four wives at once and women are denied alimony and half their inheritance. A culture that appoints women to its supreme court is better than a culture that declares that the testimony of a woman is worth half that of a man. It is part of Muslim culture to oppress women and part of all tribal cultures to institutionalize patronage, nepotism, and corruption. The culture of the Western Enlightenment is better. ... but Islam is built on sexual inequality and on the surrender of individual responsibility and choice. This is not just ugly; it is monstrous" [10]. Therefore, she urges the feminist women of this Western progressive society to fight for the rights of Muslim women: "If feminism means anything at all, women with power should be addressing their energies to help the girls and women who suffer the pain of genital mutilation, who are at risk of being murdered because of their Western lifestyle and ideas, who must ask for permission just to leave the house, who are treated no better than serfs, branded and mutilated, traded without regard to their wishes. If you are a true feminist, these women should be your first priority" [11].

The individuality of Muslim women is one of the key points of criticism also for Irshad Manji, a Canadian feminist journalist and author of the book "The Trouble with Islam" [12]. She is worried by the way Islam is being practiced today, that deprives Muslim women of their individuality [13]. Manji believes, that "the Muslim world will only be free when bars fill the streets and women show off their natural, feminine beauty" [14].

Maryam Namazie, an Iranian-born British secularist and activist for women's rights, commentator and broadcaster criticizes the treatment of women under Islamic law [15]. She strongly condemns the infringement of women's rights in Muslim societies: "From the very fact that you are a second-class citizen, even your testimony legally is worth half that of a man's, you get half what a boy does in inheritance if you are a girl. You have to be veiled if you're a girl or a woman, and there are certain fields of education or work that are closed to you because you're considered emotional" [16]. According to Namazie, the position of women in Muslim countries, where women have a separate entrance to state institutions, and the places for swimming in the Caspian Sea are separated by a special curtain from men's eyes, is equivalent to the social inequality of apartheid in South Africa [17].

Maryam Namazie believes that Sharia law is unfair and discriminatory when it comes to women's rights in familial matters (marriage, divorce, inheritance, custody of children). Stating that "Rights and justice are meant for people, not for religions and cultures", she initiates "One law for all" campaigns against such discriminatory decisions under the Sharia law [18]. She condemns Western propaganda, which ignores the crackdown on

human rights and the oppression of women in Islamic countries, justifying it with a part of the culture of Muslims themselves [19].

Namazie divides Muslims into "normal" Muslims, who support the efforts of Muslim human rights defenders like Malala Yousafzai and dangerous Islamists who are capable of seizing power and creating a repressive system in the country [20; 21]. In her opinion: "Islamists and the right conservatives are obsessed with women's bodies. They want to silence us, to make us go veiled and chained through life" [22].

Maryam Namazie also represents a protest movement Fitnah – Movement for Women's Liberation. The movement stands for "demanding freedom, equality, and secularism and calling for an end to misogynist cultural, religious, and moral laws and customs, compulsory veiling, sex apartheid, sex trafficking, and violence against women" [23].

The name of the movement was not accidental. According to Namazie, the name "Fitnah" is taken from the Hadith, record of the traditions or sayings of the Prophet Muhammad, where women are depicted as source of harm and misfortune. In general, this word has negative meaning, and women who "are disobedient, who transgress the norms, who refuse, who resist, who revolt, who won't submit" are called by this word. Therefore, the word "fitnah" fits well with the name of the women's liberation movement [24].

For many non-Muslims and former Muslims, wearing a headscarf symbolizes the oppression of women in Islam. Many public figures and politicians oppose the wearing of a veil by women in public places. As a rule, in many European country's laws have been passed prohibiting the wearing of the hijab and burqa.

A Danish politician and deputy, founder of the Moderate Muslims, a movement, which later renamed Democratic Muslims, Naser Khader endorses the complete prohibition of the burqa, based on the fact that this element of Muslim women's clothing is "un-Danish" and "oppression against women" [25].

A Swedish politician of African descent Nyamko Ana Sabuni in an open letter, published on July 17, 2006 in the newspaper Expressen proposed to prohibit the wearing of the hijab for girls under 15 years [26].

Former Muslims, criticizing Islam, turn to their own sad experience. As a rule, they were subject to or became unwitting witnesses to the cruel and unfair treatment of women in society. Their bold and liberal views on women's freedom and self-determination drew strong criticism and hostility from Islamic conservative circles, and sometimes from their own pious family. Some of them, being able to get an education in Western countries, could compare the lives of their enslaved and branded compatriot women with the lives of free and happy women of the West. Of course, many of their views are too critical and one-sided, for example, female genital mutilation, practiced in many African and Asian countries, is a relic of the cultural past of these countries, but not the tradition of Islam and is condemned by Islam itself. The books and interviews of these public figures and critics of Islam

are often rebuked by the most advanced liberal figures, their views are called neo-Orientalist in relation to their own culture. But considering the situation of women in Muslim society, for the completeness and objectivity of the picture, critics of both Muslims and former Muslims are necessary. Analysis of the ideas and views of former Muslims on the status of Women in Islam is simply necessary from the standpoint of discourse analysis.

References:

1. Ayaan Hirsi Ali. Unfree Under Islam // The Wall Street Journal. – 2005. – August 16 // <https://www.wsj.com/news/opinion>.
2. Interviewed by David Cohen, published on 2 February 2007 // <https://lawcf.org/>.
3. Retrieved from the books "Infidel: My Life", "Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations", "Heretic: Why Islam Needs a Reformation Now".
4. Quoted from the book "Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations" // <https://ru.citaty.net/avtory/aiaaan-khirsi-ali/>.
5. Quoted from the book "Infidel: My Life" // <https://ru.citaty.net/avtory/aiaaan-khirsi-ali/>.
6. Quoted from the book "Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations" // <https://ru.citaty.net/avtory/aiaaan-khirsi-ali/>.
7. Quoted from the book "Infidel: My Life" // <https://ru.citaty.net/avtory/aiaaan-khirsi-ali/>.
8. Quoted from the book "Nomad: From Islam to America: A Personal Journey Through the Clash of Civilizations" // <https://ru.citaty.net/avtory/aiaaan-khirsi-ali/>.
9. Ibid.
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Krauss C. The Saturday Profile. An Unlikely Promoter of an Islamic Reformation // New York Times. – 2003. – October 4 // <https://www.nytimes.com/2003/10/04/world/the-saturday-profile-an-unlikely-promoter-of-an-islamic-reformation.html>.
13. O'Mahony T.P. Role of women central to necessary reforms within Islam // Irish Examiner. – 2017. – February 1 // <https://www.irishexaminer.com/viewpoints/analysis/role-of-women-central-to-necessary-reforms-within-islam-441608.html>.
14. Quoted from the book "Allah, Liberty, and Love: A Path to Reconciliation" // https://www.goodreads.com/author/quotes/62338.Irs_had_Manji
15. Profile: Maryam Namazie // London: The Guardian. – 2009. – February 5 // <https://www.theguardian.com/profile/maryam-namazie>.

16. Sturgess K. Episode One Hundred and Sixty – On Fitnah – Interview with Maryam Nazime // Token Skeptic (Podcast). – 2013. – April 29 // <http://tokenskeptic.org/2013/04/29/episode-one-hundred-and-sixty-on-fitnah-interview-with-maryam-namazie/>.
17. Ibid.
18. Namazie M. What isn't wrong with Sharia law? // London: The Guardian. – 2010. – July 5 // <https://www.theguardian.com/law/2010/jul/05/sharia-law-religious-courts>.
19. Cohen N. One woman's war // London: The Observer. – 2005. – 16 October // <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/16/gender.observercolumnists>.
20. Namazie M. Islamic Inquisition // World Atheist Convention 2011 Dublin // YouTube. – 2011. – June 5 // <https://www.youtube.com/watch?v=1sivAkHdV4Q>.
21. Andrews S. TTA Podcast 98: Islam and Women // The Thinking Atheist. – 2013. – March 5 // <https://www.thethinkingatheist.com/podcast>.
22. Naakte feministen zenden schokgolf door Midden-Oosten (in Dutch) // Trouw. – 2013. – February 22 // <https://www.trouw.nl/tr/nl/4496/Buitenland/article/detail/3398386/2013/02/22/Naakte-feministen-zenden-schokgolf-door-Midden-Oosten.dhtml>.
23. About Fitnah // Fitnah. – 2005. – April 30 // <http://www.fitnah.org/eng/about/>.
24. Sturgess K. Episode One Hundred and Sixty – On Fitnah – Interview with Maryam Nazime // Token Skeptic (Podcast). – 2013. – April 29 // <http://tokenskeptic.org/2013/04/29/episode-one-hundred-and-sixty-on-fitnah-interview-with-maryam-namazie/>.
25. Danish Conservatives Call for Burqa Ban // Spiegel Online. – 2009. – August 18 // <http://www.spiegel.de/international/europe/not-islamic-danish-conservatives-call-for-burqa-ban-a-643490.html>.
26. Savage J. Youth and diversity sets new government apart // The Local. – 2006. – October 6 // <https://web.archive.org/web/20070223074925/http://www.thelocal.se/article.php?ID=5138&date=20061006>.

SECTION I / СЕКЦИЯ I

ECONOMIC AND MANAGEMENT SCIENCES / ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ НАУКИ

1.1. The Role of Oil and Gas Industry in the Republic of Kazakhstan and its Significant Benefits

Gulaim B. Tlepova

Master of Economics.

Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
(Atyrau, Kazakhstan)

Rysty K. Sabirova

Candidate of Economic Sciences.

Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
(Atyrau, Kazakhstan)

Aigul K. Masalimova

Master of Economics.

Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
(Atyrau, Kazakhstan)

Aizada I. Zinullina

Master of Economics.

Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
(Atyrau, Kazakhstan)

Annotation

Oil and gas industry are one of the important sectors of the economy of our Republic, which is engaged in the extraction, processing, transportation, warehousing and sale of minerals, such as oil and gas. The oil and gas complex are an integral part of the national economy too, and to him, to some extent, many of its shortcomings and problems are inherent. The problem of increasing competitiveness requires the solution of a number of scientific, technical, production, economic, social and environmental tasks. All these problems of development of the oil and gas complex of Kazakhstan are addressed in this article.

Key words: oil and gas complex, production, competitiveness, world market, natural resource potential, petrochemical complex, complex development

Аннотация

Нефтегазовый комплекс является составной частью национальной экономики, и ему, в той или иной степени, присущи многие ее недостатки и проблемы. Проблема повышения конкурентоспособности требует решения ряда научно-технических, производственных, экономических, социальных и экологических задач. Всем этим проблемам развития нефтегазового комплекса РК и посвящена настоящая статья.

Ключевые слова: нефтегазовый комплекс, производство, конкурентоспособность, мировой рынок, природно-ресурсный потенциал, нефтехимический комплекс, развитие комплекса

The main task of the energy strategy of the Republic of Kazakhstan is to identify ways to achieve a qualitatively new state of the fuel and energy complex, to increase the competitiveness of its products and services on the world market by using the potential and setting priorities for the development of the complex, developing measures and mechanisms of the state energy policy, taking into account the projected results of its implementation. In the context of the development of the processes of globalization, the growth of the volume of foreign economic relations, the problem of competitive development and competitiveness of the domestic economy and its economic entities has become one of the central.

Over the years of independence, the oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan has made significant progress. Although Kazakhstan's economy in the next few years, apparently, will retain its raw material orientation, the size of the balance reserves of hydrocarbons and their value can be considered as their basis for sustainable development of the country. The presence of a large natural and resource potential makes Kazakhstan a special place among the industrialized countries, and its effective use becomes one of the most important prerequisites for the country's energy security.

The production of oil and gas remains one of the priorities and profitable directions in the country's economy. More than 200 hydrocarbon deposits with total recoverable reserves of about 5.7 billion tons of oil have been explored in Kazakhstan, which predetermines its place in the top ten among the oil-producing states of the world.

At present, among the CIS countries, Kazakhstan is the second largest oil producer after Russia, and of the 90 countries the world community is in the top thirty. By volume of production, export of products and share in the country's GDP, the oil and gas complex of Kazakhstan takes a leading place among other industries.

An important factor in the formation of the republic's energy market is also natural gas, the explored reserves of which amount to 3 trillion. m³ and the potential resources of natural gas in the RK are estimated at 10 trillion. m³, 90.2% of which are associated with the Caspian depression. The accounted gas reserves of industrial categories A + B + C, concentrated in 94 fields, amounted to 1,850.7 billion m³. Reserves of condensate are accounted for in 42 deposits, in providing the domestic processing sector [1].

In the strategic plan, we still rely on the export of raw materials, and this, in turn, does not bring sustainable income to the state.

We do not yet have an effective program of interconnection of all the components of the oil and gas sector - extraction, processing, infrastructure and related industries, the research sector and training of personnel. Without changing this state, we will not be able to become one of the leaders, since the supply to the overseas consumers of ever larger volumes of hydrocarbon resources will not change the raw material orientation in the development of both the specific industry and the country's economy.

Analyzing the development of the industry over the past period, one cannot but note the intensive penetration of foreign capital, especially Chinese companies into the oil sector of Kazakhstan. This led to the fact that in the implementation of many oil and gas projects, the share of Kazakhstan remains still insignificant. In this regard, the country's leadership was forced to adjust some legislative documents, which in their content gave significant privileges to foreign investors involved in oil and gas production in the country's fields, which to some extent infringed upon the interests of the state.

Among the most important adjustments are: amendments to tax legislation that presume the imposition of an oil export tax depending on the level of the exchange price where residual stocks of categories A + B + C amount to 688.08 million tons);

Amendments to the legislation on subsoil use that give already valid oil contracts a retroactive effect, if the investor's action would pose a threat to the national security of the Republic of Kazakhstan. Based on the changes that have occurred, the state is currently implementing a new strategy, firstly, to gradually return its assets, secondly, to participate in each oil project with a 50 percent share, and third, to acquire oil and gas objects outside the country.

And yet, despite the successful actions of the Kazakh leadership to increase the presence of the national company in the oil and gas sector of the country, a number of investment projects in recent years have been implemented thanks to financial support from the Chinese banking sector. In particular, the volume of credit lines from China, allocated in the last 2-3 years, amounted to about 13 billion US dollars, the Chinese corporation acquired 11% of securities of JSC "RD" Kazmunaigas", through the provision of loans from Chinese financial institutions, construction work is being carried out bitumen plant, reconstruction of the Atyrau oil refinery and other projects.

The activation of the activities of Chinese oil companies aimed at increasing the potential of hydrocarbon resources abroad is being successfully implemented in African countries (Sudan, Chad, Niger, Algeria), in the Central Asia region (Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan), in South America (Venezuela, Ecuador, Peru, Costa Rica), in the Middle East (Iran, Iraq, Oman, Syria), in Indonesia, Russia.

The intensive development of the oil and gas sector of China's economy, observed during the past 10-15-year period and in the forecast studies, is an indication of how important the state is to solve the problem of sufficiency in the country's hydrocarbon resources in the current global economic crisis, on the justification and implementation of projects for processing raw materials - the creation of oil and gas refining and petrochemical industries.

It is understandable that the main goal of such a restructuring of the economy lies in the opening up of an opportunity not only to meet the growing domestic needs for fuel and petrochemical products, but also to solve

strategic tasks - access to the markets of those countries where the Chinese oil companies are already noticeably present.

The petrochemical component of China's processing industries is also characterized by high rates of development. Taking into account the fact that world demand for certain types of petrochemical products has a steady tendency to increase from year to year, the production of a certain range of final products is growing at the relevant enterprises of the country. Thus, the development of ethylene for 2001-2013 increased by almost 68%, synthetic resins - 2 times, synthetic rubber - 70%, synthetic ammonia - 26%.

Prospects of oil refining and petrochemistry, laid in the plans for modernization and new construction, are connected with the commissioning of a number of large-scale production facilities in various regions of China. New facilities are characterized by advanced technological equipment, have a high degree of environmental friendliness and are an example of integration of oil refining and petrochemicals.

A petrochemical complex of an annual processing capacity of 10 million tons was put into operation and one million tons of ethylene was produced in Dushanzi (Western China), a petrochemical complex with a processing capacity of 10 million tons per year in Fushun, an oil refinery with an annual capacity of 10 million tons in Guangxi, a petrochemical complex in Urumqi (Western China) with a capacity of 1 million tons, an oil refinery in Ningxia with a capacity of 5 million tons of oil, and a lubricant production capacity in Karamay, Western China. To this group of new oil refining and petrochemical facilities, which are already in operation for three years, about 10 facilities should be added, where intensive modernization of the process equipment is carried out, as a result of which the production of high-quality fuels, lubricants, and petrochemical products will be increased [2].

The current situation in the oil and gas sector of the country shows that the largest foreign oil companies already have a significant potential of Kazakhstan's hydrocarbon resources, consisting of reserves and current production, the availability of processing capacities and pipeline systems. All this causes suspicion, since such a situation threatens the economic and national security of the country.

In this connection, there is an urgent need to radically reconsider the whole ideology of the development of the domestic oil and gas industry, the basis of which, until now, is laid as the main priority of intensive extraction of hydrocarbon resources and their export to world markets. One of the areas of development capable of increasing the efficiency and competitiveness of the industry's functioning is the implementation of cluster initiatives, thanks to which the share of the processing sector in the overall structure of industrial production and the output of marketable products with a high share of value added can be significantly increased.

Attempts to restructure the domestic oil and gas complex in order to increase the share of the processing sector have been undertaken repeatedly over the past 20 years. Plans were developed for the

modernization of all three oil refineries operating in Kazakhstan. Some projects have already been implemented. For example, at the Atyrau refinery (ANPZ) a complex of process units was put into operation, where it was planned to produce fuel corresponding to European standards. However, this result has not yet been achieved, since the mixture of oils from various fields entering the processing has constantly changed its physicochemical parameters [3].

Another direction of the restructuring of the oil and gas complex is associated with the adoption of certain policy documents, which are based on the creation of oil and gas chemical industries. And in this case, the current situation shows that important economically justifiable undertakings are not realized due to many reasons of objective and subjective nature. It is enough to note that the widely advertised idea of creating the first integrated petrochemical complex in Karabatan still has no specific implementation loops after such a long period of time. Still, after holding a tender for the development of the maintenance service, the participants of this project, the suppliers of technological equipment, repeatedly changed. It is quite clear that with such sluggishness in the implementation of projects that are especially important for the country's economy, Kazakhstan is suffering tangible losses due to the uncertain timing of output of final products in demand on the domestic market, and also capable of increasing the country's export potential.

In this connection, we can give some examples of the development of petrochemical complexes in some countries of the world. Thus, in China (Nanjing), the construction of a petrochemical complex, which produces 600,000 tons of ethylene per year, lasted three years. A similar enterprise in Germany (Lane) - also three years, which allowed providing the domestic market with competitive products and increasing export potential.

The whole complex of problems arising in the development of the oil and gas industry should be addressed in a phased manner in a timely manner - from the time of the start of geological prospecting and exploration to the commissioning of the field and the construction of hydrocarbon resource processing facilities. Such a strategy can be successfully implemented in the process of forming petrochemical clusters on a systemic basis.

The prerequisites for this actually exist in the regions of Western Kazakhstan, where there are, firstly, significant volumes of oil and gas production, and secondly, the capacities for oil and gas refining and petrochemicals commissioned in previous years, and thirdly, a sufficiently developed infrastructure. All this will contribute within the cluster to the creation of a large system of interrelated raw materials, financial and labor resources located in four western regions. Moreover, the implementation of the cluster initiative creates prerequisites for the revival of such large oil refining and petrochemical facilities as the plastic plant in Aktau, the JSC

Polypropylene and the oil refinery in Atyrau, the Novouzensk and Zhanazhol gas processing plants.

The core concentrating around the production of the products necessary for these objects should be a new petrochemical complex capable of extracting from the incoming raw materials - oil gas - the entire range of products, the use of which in subsequent processes allows the development of a wide range of goods that have high added value and high competitiveness in external and internal markets.

Such a core should be the first integrated petrochemical complex in the Atyrau region (near the Karabatan settlement), consisting of organically bound industrial zones, the feedstock for which will be associated gas of the Tengiz and Kashagan deposits. They will consistently place production and infrastructure facilities of the petrochemical complex for the production of aromatic hydrocarbons. Near the Tengizchevroil production zone, a new gas separator plant is planned to be constructed, and new small and medium-sized enterprises will be located in the industrial zone of Atyrau, which will organize the production of innovative petrochemical products with high added value. The production of chemical reagents for oil refineries should also be envisaged here. On the basis of the production capacities of the ANPZ, production of benzene and paraxylene can be carried out.

The main task of the integrated petrochemical complex is the release of the most important compounds for petrochemistry - polyethylene and polypropylene, which will become the raw material for all new and existing productions in the region. This will, in the final analysis, integrate Kazakhstan's petrochemical industry into the global production and marketing system.

Justifying the use of hydrocarbon resources at the petrochemical enterprises, one should take into account the actual possibilities of obtaining the entire spectrum of petrochemical products, the use of which in various fields of activity will allow the development of a wide range of marketable products. At the same time, processing of oil or associated gas can take place in different technological areas. However, preference should be given only to those that enable the technology of deep processing of feedstock, which makes it possible to extract a much larger share of the potentially contained products, thereby increasing the utilization of oil and gas and, as a result, the efficiency of all elements, which make up the cluster.

In this regard, it should be recognized that the formation of petrochemical industries should not be limited to the production of intermediate products. The effectiveness of their functioning, as a rule, is directly related to the level of complexity of the use of primary resources, which predetermines the need to produce final products, the need for which is great in various sectors of the country's economy.

In addition, a significant part of this range allows, firstly, to stimulate the development of individual industries (light, mechanical engineering, rubber-technical), and secondly, to export to the near and far abroad.

Another important issue that needs to be addressed is the level of Kazakhstan content in investment projects. At a business forum in Astana devoted to Kazakhstan content in the activities of companies, it was noted that long-term purchases of domestic products under contracts allow our enterprises to modernize their production with the aim of producing competitive products. The forthcoming adoption of a number of amendments to the Tax Code will help both to solve this problem and increase the efficiency of the entire oil and gas complex.

It should be noted that at the moment the amount of orders placed, including more than three hundred names of oil and gas equipment, amounted to more than 28 billion tenge against 260 million tenge in the late of nineties.

In conclusion, we note that the presence of large reserves of oil and gas resources does not in itself mean that a country that possesses them can make a breakthrough in its economic development. These resources need to be rationally and comprehensively used, while obtaining a wide range of final products that have either a ready-made product form, or are sent to the next redistribution, which helps to turn them into competitive products.

Literature:

1. O. Chigarkina. Priorities of industrial and technological development of the real sector of the economy of Kazakhstan // Collected materials of the scientific and practical conference "Strategic paradigms of the development of the economy of Kazakhstan", dedicated to the 75th anniversary of academician of NAS of the RK Sagadiev K.A. - Almaty: University of International Business. - February 27 - March 1, 2013 - P. 223-225.

2. Kenzhegaliev A., Bekmuhanov K.Zh. Deep oil refining and environmental protection // Oil and gas. - № 2 (56). - 2010. - P. 135 -137.

3. Serikov TP, Serikova ZF, Orazbaev BB New installations of Atyrau refinery. Installation of sulfur production. - Atyrau: Er Tostik, 2008. - 142 with.

1.2. Pesticide Residues in Food Problem in Kazakhstan

Zhanat A. Iskakova

Candidate of Agricultural Sciences, Associated Professor of Kazakh
National Agrarian University (Almaty, Kazakhstan)

Sholpan Satypaldieva

Master Student in Kazakh National Agrarian University
(Almaty, Kazakhstan)

According to the results of the research, it is revealed that out of all pesticides from the external environment, more than 90% of the food stuffs enter the human body, with the rest coming with atmospheric air and water.

Therefore, the need to increase the efficiency and improve state control and supervision of the content of residual pesticide quantities in environmental objects will always be relevant for developing new food control strategies, updating the legislative and material technical base, developing policies and methods for controlling food.

In connection with the fact that in the Republic of Kazakhstan, as one of the countries with a developed agro-industrial complex, various pesticide preparations are widely used as fertilizers. The following regulations are designed to prevent pollution of environmental objects and food products:

- Law of the Republic of Kazakhstan № 301-III ZRK of July 21, 2007 "On food safety", on the basis of this law, citizens of the Republic of Kazakhstan have the right to safe provision of food products for Protection of life and health, taking into account the legitimate interests of consumers and the protection of the environment in their country;

- Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2000, No. 1783 "Instruction on the quality and safety of food raw materials and food products", specifies the requirements for food raw materials and foodstuffs for the content of chemical and biological substances and their compounds.

- In 2008, the Technical Regulations were created: "On the safety of pesticides", "On the quality and safety of grain and grain products", "On the requirements for the safety of technical means and processes of application of fertilizers", "On Environmental Safety".

At present, Kazakhstan is one of the countries that tries to use international rules for safety from the chemical nature, in this case pesticides, therefore all conditions for this have been met in our country [1]. To effectively carry out sanitary and epidemiological expertise, it is required to continue monitoring of laboratory tests for analytical control. Laboratory control over the residual content of pesticides in food and food raw materials is carried out within the framework of state sanitary and epidemiological surveillance in accordance with the current orders of the Ministry of Health and Social Development of the RK: Order No. 183 of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan dated 05.04.93. "On Strengthening the Effectiveness of Conducting Laboratory Control for Residual Content of Pesticides and Nitrates" [2], the number of samples under study with the name of the pesticide being investigated is recorded, as well as the number of positive findings; Order of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan No. 185 of 17.04.1995 "On strengthening the State Sanitary Inspection for the state of storage, transportation and use of pesticides and mineral fertilizers"; Order No. 258 of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan dated 27.05.2005 "On approval of the standard nomenclature of laboratory research at various levels of the state sanitary and epidemiological expertise in accordance with international standards".

Control of pesticide content in food is an obligatory aspect of the "Pesticides" program, which has been operating in the country since 1993,

is carried out through information links with all organs of the state sanitary and epidemiological service.

In all types of food raw materials and food products, pesticides are controlled - global pollutants: hexachlorocyclohexane (alpha, beta, gamma isomers), DDT and its metabolites, hexachloran. In the grain and products of processing, mercury-organic pesticides, 2,4-D acid, its salts and esters are also monitored. 2,4-D acid, its salts and esters are also monitored in fish and processed products. For example, maximum permissible levels of pesticides content recognized as global pollutants in food and raw materials for their production are described in the table 1.

Table 1 - Maximum acceptable levels of pesticides content in food and raw materials for their production

Pesticide	Food	MPL mg/kg
DDT and its metabolites	Products on base of ready to eat dry milk	0,005
	Dry milk	0,100
	Natural milk	0,050
	Grain:	
	- Maize, wheat	0,020
	- Buckwheat, rice, oats	0,010
	Groats, flour from	
	- Maize, wheat	0,020
	- Buckwheat, rice, oats	0,010
	Vegetable oil	0,100 (not more 0.02 mg of per isomer and metabolites)
	Tinned goods	
	- Meat	0,020
Hexachlorocyclohexane (lindan) and hexachlorane (sum of isomers)	Products on base of ready to eat dry milk	0,005
	Dry milk	0,100
	Natural milk	0,050
	Grain:	
	- Corn, wheat	0,200
	- Buckwheat, rice, oats	0,010
	Groats, flour from	
	- Corn, wheat	0,200
	- Buckwheat, rice, oats	0,010
	Tinned goods	
	- Meat	0,150
Hexachlorocyclohexane (lindan)	- Fish	0,200
	- Vegetable, fruit-berry	0,030
Hexachlorane	Juice without flesh	0,050
	Vegetable oil	0,010
	Vegetable oil	0,050

Special conditions are established for baby food. Thus, in particular, for producing meat products using food raw materials obtained using global pollutants such kind of hexachlorocyclohexane and DDT are prohibited. Their levels are controlled depending on the age of the children. According to the technical regulation of the Custom Union "On Food Safety" (TR CU 021/2011) there is a list of pesticides banned for use in producing of raw food intended for producing baby food:

1. Disulphoton (in sum - disulfoton, disulfoton sulfoxide and sulfon of disulfonate, expressed by disulfoton)
2. Fensulfoton (in sum - fensulfoton, its oxygen analogue and their sulfones, expressed by fensulfoton)
3. Fentin, expressed by the triphenyltin cation
4. Haloxyfop (in total - haloxyfop, its salts and esters, including conjugates expressed by haloxyfop)
5. Heptachlor and trans-heptachlor epoxide expressed by heptachlor
6. Hexachlorobenzene
7. Nitrofen
8. Omethoate
9. Terbofos (in sum - terboufos, its sulfoxide and sulfone, expressed by terboufos)
10. Aldrin and dieldrin expressed by dieldrin
11. Andrin

Plant protection products and other persistent organic pollutants that are prohibited for importation into the territory of the country members of the Eurasian Economic Union: aldrin, chlordane, dieldrin, endrin, heptachlor, hexachlorobenzene, mirex, camphorchlor (toxaphene), polychlorinated biphenyls (PCBs), polychlorinated biphenyls (PCBs), DDT (1-1-1 trichloro-2,2-bis (p-chlorophenyl) ethane).

The analysis of the Unified Requirements showed that, on the whole, they correspond to the structure of the International Code of Conduct on the Distribution and Use of Pesticides (Codex). Like the Code, Uniform requirements are binding for all citizens and legal entities involved in the circulation of pesticides, while these requirements are developed on the basis of the legislation of the country-members of the Eurasian Economic Union and existing international law instruments and are aimed at ensuring maximum safety of pesticides for human and environment

References:

1. Kireeva, I., & Black, R. (2011). Chemical Safety of Food: Setting of maximum residue levels (MRLs) for pesticides and other contaminants in the Russian Federation and in the EU. *European Food and Feed law review*, 6(3), 174-186.
2. Law of the Republic of Kazakhstan from July 21, 2007 № 301-III (On food security), art. 4.

3. Lozowicka, B., Kaczynski, P., Paritova, A. E., Kuzembekova, G. B., Abzhalieva, A. B., Sarsembayeva, N. B., & Alihan, K. (2014). Pesticide residues in grain from Kazakhstan and potential health risks associated with exposure to detected pesticides. Food and Chemical Toxicology, 64, 238-248. <http://dx.doi.org/10.1016/j.fct.2013.11.038>.

1.3. Об информационном обеспечении «Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года»

Абдижапар Джуманович Сапарбаев

заслуженный деятель Казахстана, почетный академик НАН РК,
доктор экономических наук, профессор. Академия Кайнар
(г. Алматы, Казахстан)

Айымжан Тулегеновна Макулова

доктор экономических наук, профессор. АО «Университет Нархоз»
(г. Алматы, Казахстан)

Эльмира Абтихаймовна Сапарбаева

магистр экономических наук, ст. преподаватель.
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Характер и глубина происходящих в мире трансформаций, глобальная взаимозависимость требуют устойчивого долгосрочного развития. С учетом разработок Стратегии–2030 необходимо выстроить новый политический курс нации до 2050 года. Стратегия «Казахстан – 2050» – логическое продолжение первой долгосрочной Стратегии–2030 на новом этапе развития нашей страны. Задачи по повышению качества жизни граждан Республики Казахстан, профессионализации госаппарата, повышению конкурентоспособности и диверсификации национальной экономики остаются актуальными и требуют поиска новых подходов для своего решения в условиях глобальной нестабильности и исчерпания природно-ресурсного потенциала. Все это и обусловило разработку нового стратегического документа – «Казахстан – 2050».

В ООН разработан Глобальный прогноз развития цивилизаций до 2050 года. Прогнозный доклад до 2050 года обнародован Всемирной продовольственной организацией. Сейчас все большее число стран разрабатывают и принимают такие долгосрочные стратегии.

Для успешного экономического развития к 2050 году Казахстан должен полностью обновить свои производственные активы в соответствии с самыми новейшими технологическими стандартами. В самых конкурентоспособных отраслях необходимо активно разрабатывать стратегии формирования новых рыночных ниш для отечественных производителей. Это позволит избежать потенциально

деструктивных эффектов деиндустриализации, особенно с учетом перспективы вступления в ВТО.

Проект «Разработка Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года» является дальнейшей реализацией инициатив Главы государства по «Глобальной энерго-экологической стратегии» и Международной специализированной выставке ЭКСПО–2017 «Энергия будущего».

Цель проекта – есть разработка «Стратегии устойчивой энергетики Республики Казахстан до 2050 года» и ее представление на ЭКСПО–2017, как дальнейшее продвижение Глобальной энерго-экологической стратегии в свете решений Конференции ООН по устойчивому развитию РИО+20 и «Стратегии «Казахстан– 2050».

Проект направлен на обеспечение энергетической достаточности для решения масштабной задачи вхождения Республики Казахстан в число 30 наиболее развитых стран по валовому продукту на душу населения, поставленной в Послании Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева – народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», также поставлена задача к 2050 году по увеличению доли возобновляемых источников энергии до 50% от общего энергобаланса страны [1].

Проект предусматривает разработку макроэкономического сценария решения этой задачи и включает необходимые институциональные, структурные, технологические преобразования в национальной энергетике с учетом Третьей промышленной революции.

Учитывая большую значимость выставки ЭКСПО–2017 для формирования и развития устойчивой энергетики в мире, Проект содержит предложения по демонстрации первых результатов реализации Стратегии устойчивой энергетики Казахстана до 2050 года на выставке ЭКСПО–2017.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, выступая с лекцией на тему о евразийской интеграции в Московском государственном университете им. М.В. Ломоносова 28 апреля 2014 г., сказал, что нынешняя глобальная нестабильность – это кризис не только экономики, но и международного права, глобальной политики. С ними не справляются G–8 и G–20. Именно поэтому в 2012 году я выдвинул инициативу G–Global. В нём интерактивно участвуют 160 стран. G–Global включает фундаментальные принципы мира в XXI веке: эволюция; справедливость, равенство, консенсус; глобальная толерантность и доверие; глобальная транспарентность; конструктивная многополярность.

На современном этапе возрастает значение Астанинских экономических форумов (АЭФ), организуемых Евразийским клубом учёных, которые отражают концепции крупнейших учёных, включая

когорту Лауреатов Нобелевской премии, специалистов, экспертов Казахстана, России, других стран, известных политиков и бизнесменов по актуальным проблемам глобальной экономики, выходу ее на посткризисное развитие. Участники Астанинских форумов высоко оценивают новаторские инициативы Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, политического деятеля мирового класса, ученого и стратега по становлению новой модели глобальной экономики на основе социально ответственной финансово–экономической архитектуры, эффективной интеграционной политики.

Ежегодные АЭФ (2008–2017 гг.), организуемые Евразийским экономическим клубом учёных занимают особое место в трансформационном процессе современного мира, в выработке рекомендаций для лидеров стран G–20 по развитию мировой экономики. В этом аспекте отмечу, что АЭФ и международное сообщество воспринимает Казахстан как авторитетного и влиятельного участника международных отношений. За годы реформ в стране создан прочный фундамент рыночной экономики на пути эффективного развития и интеграции в мировое сообщество [2–9].

Лидер Казахстана – автор многих новаторских инициатив, в которых рассматриваются достижения стабильного и устойчивого развития стран в условиях глобализации. Н.А. Назарбаев сформулировал основные принципы региональной интеграции, которые обосновывал и развивал на АЭФ. Провозглашенная в марте 1994 года в Московском государственном университете им. М.В. Ломоносова евразийская стратегия Нурсултана Назарбаева прошла эволюционный путь и получила практическое наполнение. Ключевыми инструментами воплощения «евразийского проекта» стали эффективно действующие интеграционные структуры – ЕврАзЭС, Таможенный союз и формирующееся Единое экономическое пространство [10].

С 1 июля 2013 года на коммуникативной платформе G–Global в рамках Виртуального проекта «VII АЭФ и II Всемирная антикризисная конференция» в онлайн–режиме проходят предварительные дискуссии, обсуждения и видеоконференции по рассмотрению ключевых вопросов сессий VII АЭФ и Вторая Всемирная Антикризисная конференция (ВАК). С начала функционирования Виртуального проекта «VII АЭФ и II Всемирная антикризисная конференция» платформой «G–Global» накоплено порядка 14 000 докладов и исследовательских работ, 45 400 экспертных обзоров и комментариев, а также проведено 329 видеоконференций, в работе которых приняли участие ведущие эксперты и ученые.

Подчеркивая важность VII АЭФ, президент Совета ООН по торговле и развитию ЮНКТАД Триано Вибово отметил, что в нынешнем году в Астане нам предоставилась возможность обсудить, что произошло за эти годы и с какими глобальными вызовами миру еще

предстоит столкнуться. Поэтому это было событием огромной исторической важности.

Из региональной дискуссионной площадки АЭФ превратился в знаковое событие международной экономической жизни. Предложения и идеи форума были представлены в рамках участия Казахстана на саммите Большой двадцатки в сентябре 2013 года. Успешно работает виртуальная площадка по глобальному диалогу G–GLOBAL, объединяющая свыше 4 миллионов пользователей.

«G–Global» – уникальный казахстанский продукт, а принципиальное отличие новой G, но уже с определяющим словом «Global», – паритетный, транспарентный и коллективный подход к решению проблем мировой экономики и финансовой системы. Участники «G–Global», невзирая на виртуальность диалоговой площадки, придают своим предложениям вполне реальные формы. «G–Global» содействует привлечению инвестиций в отечественные инновационные, включая производственные проекты, а также существенно повысит имидж экспертов Казахстана, России, других стран СНГ в мировом сообществе, включая проблемы становления новой модели мировой экономики, решения глобальных и региональных интеграционных проблем.

G–Global – это приглашение к сотрудничеству и взаимодействию всех государств, межгосударственных неправительственных субъектов мировой политики, а также отдельных политиков, общественных деятелей, экспертов и ученых.

В настоящее время Коммуникативная площадка «G–Global» – это многофункциональная Интернет-платформа, где объединены мировые умы для обсуждения глобальных вопросов мирового развития. За короткое время она объединила более 30 000 пользователей из 150 стран.

Проект поддержали 14 нобелевских лауреатов – Роберт Манделл, Джон Нэш, Роберт Корнберг, Эрик Маскин, Джон Ауманн, Финн Кидланд, Джеймс Миррлис и другие, а также представители международных организаций, бизнеса, образования и науки, которые в настоящее время являются активными участниками данной платформы.

Пользователи со всего мира могут принять участие в следующих разделах:

1. Экспертное обозрение (мнения знатоков по актуальным проблемам современности).
2. Бизнес-проекты (возможность предоставить на обозрение экспертов идею бизнес проекта, получить консультации и рекомендации по улучшению, и, что самое главное, - привлечь инвестиции для реализации данного проекта).
3. Публикации (результаты и выводы научных исследований, аналитических работ и испытаний).

4. Дебаты (площадка, на которой двое и более оппонентов могут дискутировать по актуальным вопросам политики, экономики, бизнеса и множество других).

5. Блоги (новый взгляд на привычные вещи «непрофессионалами» на события в окружающем мире).

6. Новый проект – онлайн конференция «Персона Месяца» (возможность задать вопросы приглашенным гостям – известным личностям Казахстана и мира).

7. Конкурсы G–Global.

В рамках ежегодного АЭФ Ассоциация «Евразийский экономический клуб ученых» проводит конкурсы Коммуникативной площадки «G–Global», по результатам которой лучшие работы публикуются в журнале «Евразийский экономический обзор» (Eurasian Economic Review), где публикуются труды нобелевских лауреатов и других известных политических, общественных деятелей и ученых. Помимо этого, победители конкурса получают почетные дипломы и сертификаты, отмечаются денежными премиями и поощрительными призами, направленными на поддержку дальнейшей научной работы. Данный проект «Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года» направлен на консолидацию казахстанских инициатив в сфере устойчивой энергетики для перехода страны к «зеленой экономике», на максимальную демонстрацию приверженности страны энергии будущего на ЭКСПО–2017, и как вклад Казахстана в реализацию Инициативы ООН «Устойчивая энергетика для всех» (the Sustainable Energy for All, SEFA).

В этой связи, Научно–исследовательский центр Академии Кайнар приглашает всех поддержать деятельность коммуникативной площадки «G–Global» и пройти регистрацию на www.group-global.org, где Вы получите возможность принимать участие в онлайн–конференциях, публиковать результаты своей научной деятельности и высказывать свои мнения по актуальным направлениям развития мировой экономики и отдельных государств, а также предложить рекомендации по выходу из финансового кризиса мировой экономики для стран G–20. Помимо этого, лучшие научные работы и публикации будут опубликованы в журнале «Евразийский экономический обзор» (Eurasian Economic Review), где в настоящее время публикуются труды лауреатов нобелевских премий, видных политических и общественных деятелей.

Для регистрации всем необходимо пройти на сайт на www.group-global.org и в соответствующие разделы внести свои данные (e–mail, ФИО и т.д.).

В ходе проведенной в 2017 году панельной сессии «Стратегия устойчивой энергетики будущего Казахстана» в рамках VII АЭФ был рассмотрен и обсужден полученные результаты казахстанских и российских ученых по проекту «Стратегия устойчивой энергетики

будущего Казахстана до 2050 года». Ученые Академии Кайнар активно принимали участие на панельной сессии «Стратегия устойчивой энергетики будущего Казахстана».

Учеными Академии Кайнар подготовлены информационное обеспечение для экономического, природно-ресурсного и социального обоснования проекта «Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года» и проведен анализ формирования инновационной инфраструктуры, включая создание центра изучения и внедрения лучшего мирового опыта по поиску и созданию энергии будущего и зеленой экономики при подготовке к выставке «ЭКСПО–2017» [11–14].

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь - 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» // Казахстанская правда, 2014, 18 января, <http://www.akorda.kz>.

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 августа 2013 года № 904 «Об утверждении Программы "Энергосбережение - 2020", <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000904>.

3. Послание Президента страны народу Казахстана «Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», Стратегия-2030, http://www.akorda.kz/ru/page/kazakhstan-2030_1336650228

4. Указ Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года № 1096 «О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы», http://ru.government.kz/docs/u031096_20030517.htm.

5. Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958 «О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан», http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958_#z12.

6. Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577 «О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596.

7. Указ Президента Республики Казахстан от 4 июня 2013 года № 579 «Об утверждении Концепции инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года».

8. Указ Президента Республики Казахстан от 18 декабря 2012 года № 449 «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1200000449>.

9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 июля 2013 года № 750 «Об утверждении Плана мероприятий по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" на 2013 - 2020 годы». <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000750>.

10. Назарбаев Н.А., Глобальная энерго-экологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке, Москва-Астана: Экономика, 2011.

11. Сапарбаев А.Д., Демесинов А.А. Стратегия развития энергетики энергодефицитного региона: подходы, принципы. Международный научный журнал с импакт-фактором «Актуальные проблемы экономики». – Киев. – № 2 (152), 2014. – С. 262–272.

12. Сапарбаев А.Д. Индустриализация – основа устойчивой экономики // Известия вузов. – Бишкек. – № 4, 2014. – С. 254–257.

13. Сапарбаев А.Д. Программа индустриализации – главный ориентир модернизации экономики. Проблемы казахской цивилизации в контексте стратегии «Казахстан-2050». Сборник статей. – Алматы: Арда, 2014. – С.183–187.

14. Сапарбаев А.Д. Принципы формирования стратегии развития энергетики в регионе // Вестник Университета Кайнар. – № 2 (104), 2014. – С. 183–187.

1.4. Экспортты әртараптандыруды мемлекеттік қолдау

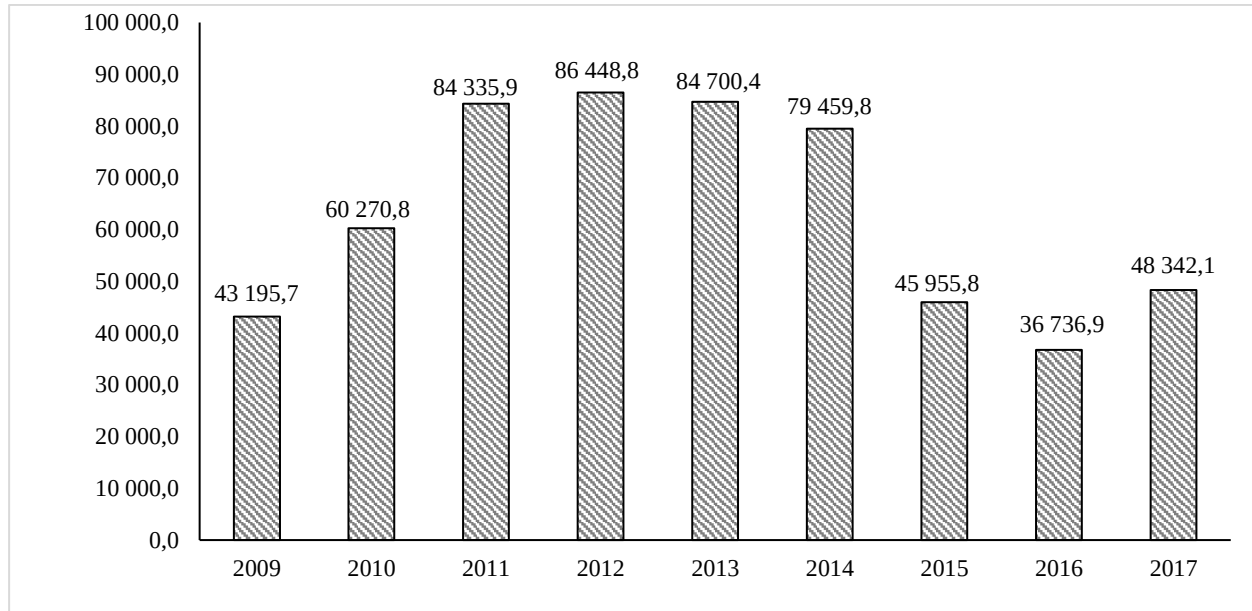
Олжас Адилханов

ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының ғылыми қызметкері,
Нархоз университетінің PhD докторанты
(Алматы қ., Қазақстан)

Қазақстан әлемдегі экспорттық әлеуеті жоғары елдердің қатарында. Ал уран, мұнай, мұнай өнімдері, сары фосфор, ұн, астық өнімдерінен дүниежүзінде алдыңғы орындарда. Central Intelligence Agency-дің 2017 жылғы мәліметтеріне сәйкес Қазақстан әлемдегі ең ірі экспорттаушы елдердің ішінде 52 орында, 2015 жылы 49 орынға дейін жоғарылаған [1]. Қазақстан қазіргі таңда 120-ға жуық мемлекетке 900-ден астам тауар түрін экспорттайды. Алайда экспорттың 70% астамын минералды ресурстар құрайды, яғни экспорт құрылымында шикізат әлі күнге дейін басты тауар күйінде қалып отыр.

Сондықтан Қазақстанда шикізаттық емес экспортты дамыту үшін отандық тауар өндірушілерді мемлекет тарапынан қолдап, олардың тауарын экспортқа шығаруда көмектесу үшін Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы (ҮИИДБ) жасалды. Бірінші бесжылдықта бағдарлама шеңберінде 1500 астам шикізаттық емес отандық кәсіпорындар қолдау тапты. Индустрияландыру картасы шеңберінде алғашқы бесжылдықта құны 3 трлн теңге болатын 770 жоба

іске қосылды. Оның ішінде 65 жоба шетелдік инвесторлардың қатысуымен жүзеге асты. Алғашқы бесжылдықта іске қосылған өндіріс ошақтары 4 трлн теңгенің өнімін өндірді. 75 мың тұрақты жұмыс орны ашылды. Индустрияландыру картасына енген нысандар шығарған өнімдердің 23 пайызы экспортқа бағытталды [2].

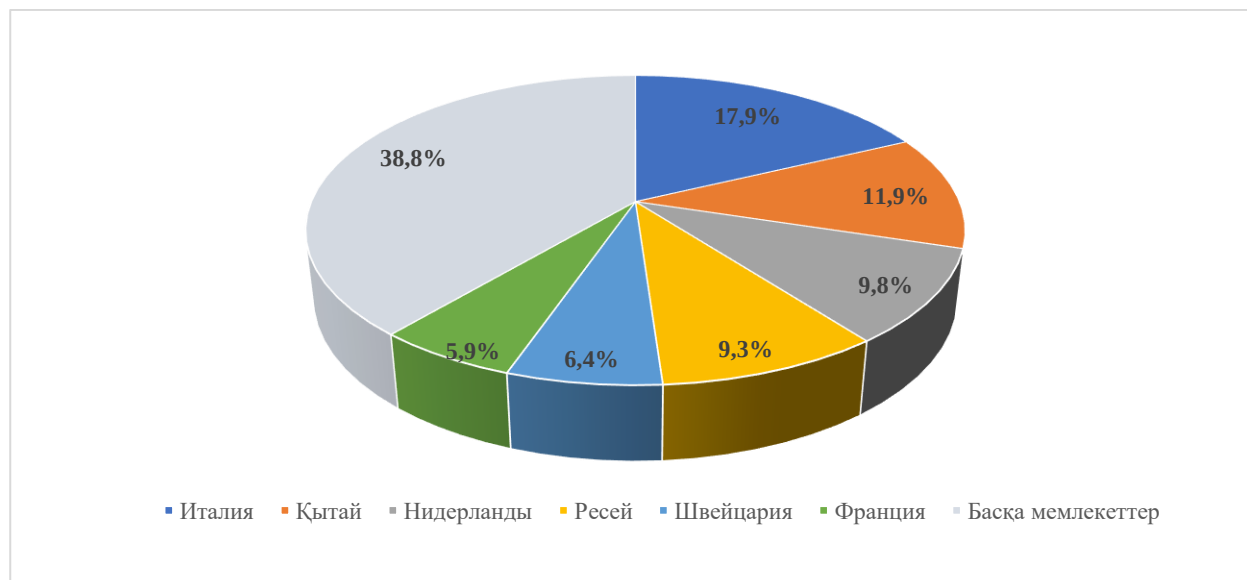
Сурет 1 - ҚР 2009-2016 жж. экспорты (млн. АҚШ доллары)

Енді бағдарламаның экспортқа әсерін көру үшін ҚР 2009-2016 жылдар аралығында экспорт көлемін талдайық. 1- суреттен көріп отырғанымыздай 2009 жылы экспорт көлемі 43 194 млн. АҚШ долларын құрап, 2012 жылға дейін жыл сайын үдемелі өсіп 86 448 млн. АҚШ долларына дейін өскен. Осы жерде бірінші бесжылдық бағдарламаның экспортқа оң әсер еткенін анық аңғаруға болады. Алайда 2013 жылдан бастап 2016 жылға дейін экспорттың көлемі 36 736 млн. АҚШ долларына дейін төмендегенін көріп отырмыз. Оның негізгі себебін 2014 жылдан бастап мұнай бағасының күрт төмендеуімен байланыстыруға болады. 2012 жылы Brent маркалы мұнай 115 АҚШ доллары тұрса 2015 жылға қарай 30 АҚШ долларына дейін құлдырады. Қазақстан экспортының басым бөлігін мұнай және мұнай өнімдері құрағандықтан экспорттан түсетін түсім әлдеқайда төмендеді. 2017 жылдың қорытындысы бойынша мұнай бағасы 66 АҚШ долларына дейін жоғарылағандықтан экспорттан түсетін кіріс біршама ұлғайып, 48 342 млн. АҚШ долларын құрады.

Қазақстан экспортынан түсетін кіріс әлемдік мұнай бағасымен тікелей байланысты екенін көрсетті. 2000 жылдардан бастап әлемдік мұнай бағасының тұрақты өсу салдарынан Қазақстанда «голланд ауруы» қалыптаса бастады. Экономика тек шикізатты экспорттаумен қамтамасыз етілді, өңдеуші кәсіпорынның экспортқа тауар шығаруға бәсекеге қабілеттілігі болмады. Ал мұнай экспортынан түсетін кіріс төмендеген уақытта, экономиканың тек бір салаға тәуелділігін жою

мақсатында экспортты әртараптандыру кезек күттірмейтін шара болды. ҮИИДБ екінші бес жылдығын жүзеге асыру мақсатынада мемлекет қазынасынан 644 млрд. теңге бөлінді [3].

Қазіргі таңда Қазақстанның 60% астам экспорты тек 6 мемлекетке шығады (2 сурет).

Сурет 2 – Қазақстанның экспорттаушы мемлекеттер құрылымы

Оның 18% жуық Италияға, 12% жуық Қытайға, 9,8% Нидерландыға, 9,3% Ресейге, 6,4% Швейцарияға, 5,9% Францияға тиесілі [4]. Жалпы алғанда ТМД елдері 18%, Еуропа елдері 56,2%, Азия 21,6%, Америка 3,9%, Африка 0,3% экспортталады. Қазақстанның тауар тасымалында теңіз су жолына шыға алмауы өз кезегінде экспортты біршама тежеуі анық. Сондықтан Мемлекет басшысы экспортты әртараптандыру үшін көлік қатынасын дамытуды маңызды бағыт ретінде атады. Мәселен, «Қорғас Шығыс қақпасы» АЭА-дағы «құрғақ порт» құрылысын аяқтау, Ақтау мен Құрықта теңіз порттары инфрақұрылымдарын қалыптастыру туралы айтты. Оған қоса, Парсы шығанағы мен Тынық мұхит жағалауындағы елдерде қоймалар салу мүмкіндігін қарастыруды тапсырды. Өз кезегінде бұл логистикалық шығындарды азайтып, Қазақстан тауарын әлемнің көптеген елдеріне жеткізуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Сонымен қатар мемлекет отандық өндірушілердің тауар экспортында кедергілерді жою және мемлекеттік қолдау мақсатында ҮИИДБ аясында ҚР Үкіметімен 2017 жылдың 26 тамызында Ұлттық экспорттық стратегия бағдарламасы бекітілді. Бағдарламаның мақсаты - шикізаттық емес экспорт көлемін 2022 жылға қарай 1,5 есе ұлғайту үшін жағдай жасау, сондай-ақ тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді өткізу және экспорттау нарықтарын әртараптандыру. 2018 – 2022 жылдарға арналған "Қазақстан Республикасының ұлттық экспорттық стратегиясы" бағдарламасы төмендегідей міндеттерді атқарады:

экспорттаушыларды қолдаудың институционалдық негіздерін күшейту; экспорттаушылар үшін қаржылай және қаржылай емес қолдау шараларын көрсету; экспорттың дамуына кедергі келтіретін тосқауылдарды жою; көрсетілетін қызметтер экспортын дамыту жағдайларын жақсарту.

ҚР экспортының 2007 – 2016 жылдардағы көрсеткіштері [5]

Енді экспорт құрылымындағы өңделген тауарлар көлемін шолып көрейік. Ол 2016 жылы 12,8 млрд. АҚШ долл. құрап, экспорттың жалпы көлемінен 35 %-ды құрады. Жалпы экспорт құрылымында өңделген тауарлардың үлесі тұрақты түрде оң серпін көрсетіп отырғандығына қарамастан, құндық мәнінде осы санаттағы тауарлар экспортының тұрақты құлдырау үрдісі қалыптасқан. Шикізаттық емес өнімнің тұрақты экспортын қалыптастырудың маңызды элементі экспорттық қоржынды әртараптандыру және нақты сұранысты ескере отырып, өнім номенклатурасын кеңейту болып табылады. Бұл үшін өңдеу дәрежесі жоғары өнімдер шығарылымының өсуін ынталандыру талап етіледі.

Қазақстан Республикасында экспорттаушыларды қаржылай қолдау да негізгі проблема болып келеді. Халықаралық салыстыру нәтижелеріне сәйкес экспортты қолдауға бөлінген мемлекеттік қаражат көлемінің ЖІӨ-ге қатынасы 2015 жылы Канадада 5,26 %-ды, Қытайда 4,35 %-ды, Түркияда 1,72 %-ды, Германияда 1,42 %-ды, Норвегияда 1,09 %-ды құрады. Қазақстан Республикасында экспортты қолдауға бөлінген мемлекеттік қаражат көлемінің ЖІӨ-ге қатынасы 2015 жылы шамамен 0,23 %-ды құрады [5].

Көптеген елдер экспорттың өсуі үшін ең алдымен тауар өңдеуде жоғары технологиялы кәсіпорындар құрып, оларға ішкі нарықты беру арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттырып алады. Яғни елде құрылыс материалдарын шығаратын зауыт ашылса, сырттан келетін барлық құрылыс материалдары импортын шектейді немесе баж салығын

жоғарылатады. Мемлекеттік қолдаудың нәтижесінде отандық өндірушілер шетелдік ірі кәсіпорындармен бәсекеде алға шығып, ішкі нарықты қамтамасыз ете отырып экспортқа сапалы өнім шығаруға қауқарлы болады.

Қорытындылай келе, Қазақстанның экономикалық өсуін қамтамасыз ету үшін экспорттық кірістің маңызы зор. Сондықтан экспортқа бағытталған тауарлар мен кәсіпорындарды барынша мемлекеттік қолдау маңызды. Экспортты әртараптандырудың үздік шетелдік үлгілерін қолданумен қатар ұлттық ерекшеліктерді де ескеріп, пайдалану оң нәтижесін берері сөзсіз. Мемлекет экспорттаушыларда кездесетін негізсіз шектеулер мен кедергілерді жою арқылы экспорттық операцияларды ынталандыруы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Central Intelligence Agency. Kazakhstan. [Электронды ресурс] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>
2. ҮИИД бағдарламасының көрсеткіштері. [Электронды ресурс] <https://egemen.kz/article/159048-uiid-bagh%C2%ADdar%C2%ADlamasynynh-koersetkishteri>
3. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
4. Сыртқы сауда айналымы. [Электронды ресурс] <https://stat.gov.kz>.
5. «Қазақстан Республикасының ұлттық экспорттық стратегия» бағдарламасы.

1.5. Загальні підходи до нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин у будівництві в контексті публічного адміністрування

Олександра Анатоліївна Марушева

Кандидат юридичних наук, здобувач наукового ступеня доктора наук з державного управління.
Міжрегіональна Академія управління персоналом
(м. Київ, Україна)

У процесі наукових досліджень поняття «методика наукового пізнання» виражає певну послідовність вирішення конкретного науково-практичного завдання, а також сукупність і порядок застосування відповідних методів дослідження. Загалом методика дослідження являє собою сукупність методів та способів дослідження, включаючи методи та різні операції з фактичним (емпіричним) матеріалом.

Системний підхід є одним з основних напрямків методології спеціальних наукових знань та соціальної практики, метою та

завданнями яких є дослідження деяких об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання сутності проблем, що вивчаються у конкретних науках та вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення законів і механізмів формування системи – складного об'єкта з певних компонентів (елементів). У цьому випадку особлива увага звертається на різноманітність внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає можливість ідентифікувати сутність цілісності системи [1].

Використовуючи системний підхід, механізм нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин у будівництві О. Козич розглядає його як комплекс законодавчих, виконавчих та контрольних державних заходів, які спрямовані на стабілізацію соціально-економічних відносин в будівельній галузі [2]. Ми вважаємо, таке розуміння нормативно-правового регулювання дозволяє виявити його зміст в будівництві з точки зору системного підходу до управління, що включає такі положення як: формування цілей та завдань розвитку будівельної галузі, визначення об'єктів регулювання, організація системи управління, виявлення суб'єктів регулювання та формування їх структури, розмежування функцій та вибір необхідних методів регулювання, оцінка результатів регулювання.

Найбільш продуктивним з точки зору опису формування механізмів нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин як специфічного виду державної діяльності є загально-соціологічний підхід, який забезпечує всебічний аналіз його характерних рис і ознак. Фахівці загально-соціологічних наукових напрямів, характеризуючи таке регулювання, говорять що суспільна система відносин, як і її окремі ланки, піддаються систематичному цілеспрямованому впливу. Цей ефект здійснюється ґрунтуючись на пізнанні та використанні властивих для системи тенденцій, маючи на меті забезпечити її оптимальний розвиток і функціонування [3]. Таке тлумачення підкреслює головне призначення нормативно-правового регулювання – забезпечувати функціонування та розвиток системи суспільних відносин як єдиного цілого, її організованість. Отож, нормативно-правове регулювання це і є діяльність держави, яка має організуючий характер та спрямовується на виконання її завдань та функцій.

Історичний підхід, що базується на принципах всебічного зв'язку, багатосторонності, об'єктивності, конкретності, структурованості та інших, включає в себе аналіз появи поняття нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин за етапами. Кожен етап має свій зміст, період часу, сформовані тенденції і чинники виникнення, умови формування, функціонування і розвитку. Принцип всебічного

зв'язку дозволяє уявити предмет дослідження як єдине ціле, як систему, в якій кожний елемент має безліч власних відносин і зв'язків.

Механізми нормативно-правового регулювання соціально-економічних відносин надзвичайно складні. Вони мають багато функціональних, операційних, організаційно-управлінських форм, численні сфери застосування, для кожної з яких нормативно-правове регулювання створює основу існування та розвитку. Це підтверджує значущість і виключну роль механізмів нормативно-правового регулювання у забезпеченні добробуту учасників будівництва, населення, конкурентоспроможності галузі та потребує її постійного вдосконалення і розвитку як одного з глобальних завдань публічного адміністрування.

Список літератури:

1. Рассоха І.М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій », 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)» / І. М. Рассоха; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 76 с.

2. Козич О. Державне регулювання діяльності будівельної галузі України / О. Козич // Публічне управління: теорія та практика. - 2012. - № 3 (11). - С. 138-142.

3. Качан Є.П. Принципи та методи формування регіональної політики ринку праці // Зайнятість та ринок праці: Міжвідом. наук. зб. - К., 2001. - Вип. 15. - С. 316.

1.6. Роль громадських слухань у залученні потенціалу громадянського суспільства до формування державної політики

Майсара Алкум

аспірант, Міжрегіональна Академія управління персоналом
(м. Київ, Україна)

В країнах Європейського Союзу однією з найпоширеніших форм залучення потенціалу громадянського суспільства до формування державної політики є громадські слухання. Вони також використовуються в Україні, але через недосконалість технологічного процесу прийняття рішень шляхом проведення громадських слухань, відсутності чіткого механізму реалізації їх результатів, недостатньої матеріально-технічної бази та низький рівень обізнаності громадськості про проведення громадських слухань, що по-суті вони залишаються формальною подією [1]. Отже, щоб громадське обговорення в Україні й

надалі не лишалися формальними, у них доцільно порушувати питання, які дійсно зачіпають інтереси широкого кола громадськості. Вони також мають бути добре підготовленими інформаційно і організаційно (забезпечення репрезентативності груп населення з урахуванням соціальної структури суспільства, об'єднань громадян, що проводять свою діяльність у певній галузі (сфері) чи регіоні). Публічні *громадські обговорення* можуть відбуватися також у формі конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, круглих столів, зустрічей з громадськістю, онлайн-конференцій.

Якщо мова йде про перспективи залучення потенціалу громадянського суспільства до розробки та реалізації державної політики у проведенні громадських консультацій з прийняття рішень на місцевому рівні в Україні, використовуючи досвід європейських країн в цьому питанні, тут потрібно більш активно впливати на місцеву владу і представляти громадські консультації як механізм, який допоможе підтримати ефективне державне управління, оскільки консультації – це метод отримання інформації про місцеву громаду та її потреби [2]. Вони дозволяють більш раціонально використовувати наявні ресурси, запобігати протестам мешканців та місцевим конфліктам, а також збільшити рівень задоволеності жителів діяльністю органів державної влади. У той же час погано проведені консультації можуть відбити бажання у мешканців брати у них участь, тому, слід пам'ятати, про помилки, які найчастіше траплялися при використанні такого підходу [3]. Передусім, це стосується тих випадків, коли консультації стосуються вже прийнятих рішень замість запланованих, або ж зустрічі мають інформаційний, а не консультаційний характер. Серед недоліків у способі інформування – відсутність інформації про консультації, або ж специфічна, бюрократична, недоступна мова документів, що стосуються консультацій. На результативність таких заходів впливають і такі фактори, як надто пізнє інформування про консультації, надто коротка тривалість консультацій, незручні години консультаційних зустрічей. Громадські консультації є малоефективними у випадках, коли не представлені усі групи. На їхній результат впливає відсутність зворотної інформації і можливості здійснювати моніторинг результатів консультацій. Під час підготовки до консультацій варто завчасно інформувати про консультації, дбати про те, щоб представники груп, що беруть участь у консультаціях, проходили шляхом відбору на дебати і семінари. Також необхідно підготувати мешканців до зустрічі з владою на окремих вступних семінарах, у яких беруть участь тільки мешканці, дбати про зручні дати та години консультаційних зустрічей, що підвищуватимуть прозорість, тобто: робити протоколи консультацій, списки учасників, висвітлювати консультації в мас – медіа, широко оприлюднювати результати консультацій. Особливий момент – відслідкування результатів консультацій, влада має брати до уваги висловлення громадянських позицій.

Наприклад, ініціатива для проведення Інтернет-консультацій є частиною електронного уряду на Мальті [4]. Мальта організувала кілька безкоштовних базових курсів інформаційно-комп'ютерних технологій, щоб ознайомити громадян з правилами Інтернету та комп'ютерів, розроблено зручну для користувача веб-платформу, доступну для всіх; організовані навчальні семінари для громадян щодо використання інструментів електронного урядування. Електронне урядування в Україні набирає обертів, однак, щоб механізм був найбільш ефективним, важливо забезпечити залучення громадян та навчити їх використовувати інструменти електронного урядування, тому перспективним є підхід Мальти для України. Ми вважаємо, що таких підхід для України забезпечить зростання показника залучення потенціалу громадянського суспільства в процес формування державної політики країни, оскільки, навіть, при наявності створених можливостей, деякі люди не можуть брати участь в обговореннях, інтернет-конференціях та інших заходах через низький рівень поінформованості.

Список літератури:

1. Ребкало В.А., за заг. ред. В.В. Тертички, В.А. Шахова. Реформування державної політики в Україні: теоретико-методологічні засади дослідження та впровадження. Режим доступу: [http://info-library.com/content/2468 Tehnologii zalychennya gromadskosti do reformyvannya derjavnoi politiki.html](http://info-library.com/content/2468_Tehnologii_zalychennya_gromadskosti_do_reformyvannya_derjavnoi_politiki.html).
2. Софій О.З. Залучення громадян до процесу прийняття рішень органами місцевої влади шляхом використання потенціалу громадських консультацій / О.З. Софій, І.І. Каспрук // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. - 2011. - Вип. 6. - С. 112-117. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2011_6_25.
3. Andrzej Ferens. Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów Praca zbiorowa pod redakcją merytoryczną ekspertów Polskiego Instytutu Demokracji Lokalnej / Andrzej Ferens, Robert Kondas, Ilona Matysiak, Grzegorz Rzeźnik, Mariusz Szyrski. - Warszawa: Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, 2010. - 145 s.
4. Консультації для громадськості через інтернет, доступно за посиланням: http://socialdialogue.gov.mt/en/Public_Consultations/Pages/Home.aspx.

1.7. Санариптик экономика: таасири жана өзгөчөлүктөрү

Мейманбү Жолдошевна Акжолова

Соискатель PhD. Международный Университет Кыргызстана
(г. Бишкек, Кыргызстан)

Дүйнөлүк виртуалдашуу кескин ылдамдашты, 1982-жылдан бери колдонула баштаган Интернет, бүгүнкү күндө экономикалык мамилелердин татаалдашын субъективдүү жана объективдүү себептер аркылуу шарттайт. Заманбап компьютердик желелер жана желе технологиялары жаңы техникалык төңкөрүш жасап, жогорку ылдамдыктагы аймактык байланыш каналдары локалдык жана глобалдык желелердин арасындагы аралыкты жыл өткөн сайын жакындатып, маалымат каражаттарын ыкчам жана ыңгайлуу колдонуу мүмкүнчүлүгүн түзүү кызматтары пайда болушуна жол ачты.

Футурологдордун белгилөөсүндө, келечек үч гана нерсе менен аныкталат: био менен нанотехнология жана жасалма (искусственный) интеллект. Ал эми, учурдун талабына ылайык санарип коомунун доору келди. Бизге белгилүү болгондой тарыхта Адамзат 1-өндүрүштүк, 2-электрификациялык жана 3-электрондук маалыматтык технологиялык доорлордон өттү. Учурда, төртүнчү “Индустрия 4.0” мезгилде жашап, искусственный интеллект, нано-био технология, мамлекеттик башкаруу, 3D-принтер, “акылдуу үй”, “акылдуу шаар”, “акылдуу транспорт” ж.б. аталыштар өөн учурабай, бүгүнкү күндү айгинелеп турат. Дүйнөлүк санарип технологиялык төңкөрүш доорунун башталышында эле көп кырдуу өзгөрүүлөрдү алып келээри көрүнүп калды. Санарип доору бизнес чөйрөсүнө ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү жаратып, керектөөчүлөр үчүн зор пайда алып келет. Бирок, көндүм болуп калган иш тартиби жана кесиптик талаптардын өзгөрүшү, кээ бир жумуш орундарын жокко чыгарат.

БУУнун “2017-жылдагы санарип экономикасы жөнүндө отчетунда” маалымат-байланыш технологиясынын соода жүргүзүүдө жана дүйнөлүк деңгээлде өсүүсүнүн таасири каралган. Азыркы мезгил электрондук эсептөөнүн негизинде маалыматты жыйноо, сактоо жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдардын кескин төмөндөшүнүн таасиринде экономиканын санарипке өтүүсүн ыкчамдатты. Жогоруда белгилегендей, жумушчу орундарды, өндүрүш жана соода байланыштарын, нормативдик-укуктук мыйзамдарды санарип экономикасына ыңгайлаштыруу талаптары келип чыкты. Мындай жагдай БУУнун “2030-жылдарга чейин Туруктуу өнүгүүнүн күн тартибинин” ишке ашуусуна өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн зор мүмкүнчүлүктөрдү түзүү менен бирге көйгөйлөрдү жаратат.

Санарип алкагына өтүү ар мамлекеттерде түрдүү деңгээлде жүрөт. Ошентсе да, дүйнө коомчулугу санарипке өтүүдө бир да өлкө четте калбашына жоопкер. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө баардык

тармактары менен катар санарип экономикасынын ылдам өнүгүүсү электрондук сооданын негизин түзгөн байланыш, соода логистикалары, интернет-коопсуздугу, төлөм чечимдери сыяктуу маселелеринин укуктук базаны жөнгө салуу милдеттери турат. [1, 6-бет.]

Санарип ааламы – виртуалдык мейкиндик – ыкчам кеңейүүдө. Жер жүзүндөгү 3 млрд. 419 млн. адам интернет кызматын 2016-жылы пайдаланышкан. Бул көрсөткүч 2015-жылга салыштырмалуу 10% көп болгон. Эгерде 1997-жылы интернет-трафигинин көлөмү секундуна 0,3 Гб. болсо, 2002-жылда – секундуна 100 Гб., 2013-жылы – секундуна 28 миң 875 Гб. болгон. Мындай арышта 2018-жылдагы көрсөткүч секундасына 50 миң Гигобайттан ашуусу күтүлөт. [2, с. 52-53]

Ал эми Microsoft компаниясынын болжолунда 2020-жылга дүйнөлүк экономиканын 25% санариптешээрин маалымат баракчасына жарыялаган. Санарип мамлекеттик салык төлөмдөрүн жыйноодо жана салык төлөөчүлөрдүн кирешесинин эсебин жана аларды көзөмөлгө алуу сапатын жогорулатат. Мамлекеттик органдардын бирдиктүү маалымат базасы, бюджеттик чыгымдарды азайтат. Өлкө жарандары санариптешүүнүн негизинде убактысын жана капчык чыгымдарын үнөмдөп, ар кандай мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдөн пайдаланышып, керектүү тактамаларын тез арада ала алышат. Великобритания өкмөтүнүн технологиялар боюнча кеңешчиси Лиам Максвеллдин айтмында мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн ачык-айкындуулугунан Великобритания 4 млрд. фунт үнөмдөгөн. Мындай ийгиликтин сыры, өлкөдөгү санарип кызматына болгон зор ишеним болгон. Великобритания тарабынан атайын киберкоопсуздук борборун иштетүүгө чоң каражат инвестициялаган. Анын негизинде инвесторлор жана жарандар тарабынан өлкөдө коопсуз интернет кызматына ишеним артышкан. “Британия экономикасы бүгүнкү күндө 12% санариптешкен жана экономиканын башка сегменттерине салыштырганда бул компонент эки эсе тездик менен өнүгүп жатат. Бул сектордо эмгектенишкендердин маянасы да эки эсе көп, биз бул сегменттин мындан ары да өсүүсүнө жана салык төлөмдөрүнүн көбөйүшүнө кызыкдарбыз” – деп белгилейт Л. Максвелл. Мурдагы советтик өлкөлөрдүн ичинен санарипке өтүүдө Эстония мамлекети алдынкы сапта. Эстония мамлекетинин тажрыйбасын үлгү катары алган Казахстан, Борбордук Азия мамлекеттеринин ичинен алдыда экени белгиленген. [3]

Кыргыз Республикасы 2016-жылы Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкө катарында “ЕАЭБнын санарип күн тартиби” аталышындагы маанилүү иш-чаранын үстүндө иш алып баруу чечими кабыл алынды. Бул күн тартипте 2019-жылдан санариптешүү аракеттеринин негизинде 2025-жылга толук кандуу санарип алкагына өтүү маселеси каралды. Маалымат-байланыш технологияларынын өнүгүү индекси (ICT Development Index) — бул дүйнө өлкөлөрүндө маалымат-байланыш технологияларынын жетишкендиктерин

мүнөздөөчү курама (комбинированный) көрсөткүч болуп эсептелинет. Маалымат-байланыш технологияларынын дүйнөлүк стандартын аныктоочу БУУнун адистештирилген бөлүмчөсү тарабынан. Эл аралык электрбайланыштар кеңешинин (International Telecommunication Union) ыкмасын колдонуп эсептелген Индекс 2007-жылдан бери 11 көрсөткүчтүн негизинде баалоо жүргүзүп келет. Бул бирдиктүү критерий өлкөлөр арасында маалымат-байланыш технологиясынын жетишкендиктерин аймактык, улуттук жана глобалдык деңгээлде салыштырууга негизделген. Изилдөөлөрдүн белгилөөсүндө, өлкө ичинде калктын маалымат технологияларын жеткиликтүү колдонуусу, экономикалык жана социалдык абалынан кабар берет. Бул уюм тарабынан жарыяланган Индекстен, ар бир мамлекет белгиленген убакыт аралыгында өзүнүн динамикасын байкай алат. [4]

Дүйнө өлкөлөрүнүн маалымат-байланыш технологияларынын өнүгүү индекси 2017 International Telecommunication Union: The ICT Development Index 2017

Рейтинг	Өлкө	Индекс
	...	
32	Беларусь	7.55
45	Россия	7.07
52	Казахстан	6.79
75	Армения	5.76
109	Кыргызстан	4.37

Маалымат-байланыш технологияларынын өнүгүү Индекси боюнча 176 мамлекетте жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча Кыргызстан 109-орунда. Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкөлөр арасында эң алдыда Белоруссия 32 -орунда, Россия 45 –орунда болсо, Казахстан – 52 жана Армения – 75-орунду ээлеген. Бул көрсөткүч Кыргыз Республикасында санариптештирүү аракетин ыкчамдатуу зарыл экенин көрсөтүп турат.

Санариптик экономика, экономикалык ааламдашуунун жаңы күчү катары көп мүмкүнчүлүктөрдү түзгөнү менен көйгөйлөрдү да жаратаары белгилүү. Эгер дүйнө коомчулугу өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөр ортосундагы санариптик ажырымдын чоңоюшуна бөгөт коюп, кээ бир өлкөлөрдүн санарип үстөмдүгүнө, маалымат согушуна, компьютердик махинация, сырдык маалыматтарды уурдоо же алмаштыруу сыяктуу ар кандай “пираттык” аракеттерди алдын албаса, кибер коркунучу дүйнөлүк экономиканын туруктуулугуна олуттуу тобокелчилик алып келээри шексиз.

Санариптешүү багытында Кыргыз Республикасы 2015-жылдын август айынан тарта Евразиялык экономикалык Биримдиктин (ЕАЭБ) мүчөсү болуу менен кооперациялык жана эл аралык кызматташтыктын

жаңы форматтарын, анын ичинде космосто ишке ашырууга, Биримдик өлкөлөрүн санарип трансформациялоо жагында биринчи биргелешкен долбоорлорду баштоого, евразия экономикалык мейкиндигинде бардык өндүрүүчүлөр үчүн эркин атаандаштыкты жана барабар укуктарды коргоого мүмкүнчүлүк алды. ЕАЭБ мамлекеттеринин өкүлдөрү тарабынан “Биримдиктин санарип мейкиндигин түзүү” Декларациясы жактырылган. Анда:

- санариптик мейкиндигин өнүктүрүү өндүрүмдүүлүктүн жогорулашына;
- инновациялык жумуш орундарынын жана санариптик активдердин түзүлүшүнө;
- жарандардын, бизнестин жана мамлекеттик башкаруу органдарынын мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейүүсүнө;
- глобалдык рынокторго чыгууну жөнөкөйлөтүүгө жана микро-, чакан жана орто ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга;
- кынтыксыз экономикалык мейкиндикти калыптандырууга;
- Биримдиктин жарандарына мамлекеттик жана мамлекеттиктин үстүндөгү кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатынын жакшыруусуна өбөлгө түзөт деген ишеним берилет. [5]

Ошондой эле Евразиялык экономикалык Бирлигинин туруктуу иштөөчү жөнгө салуучу органы болгон Евразия экономикалык комиссиясынын Коллегиясынын жетекчилиги астында “2025-жылга чейин ЕАЭБ санарип күн тартибин” ишке ашырууда, мүчө мамлекеттер артыкчылыктуу багыттар боюнча уюштурулган сынактын жыйынтыгы менен сунуштарын берет.

Интеграциянын зарылчылыгы, анын өз алдынча, башкача айтканда ар бир ЕАЭБга мүчө мамлекеттер өз алдынча санарип долбоорлорун ишке ашырганы менен сөзсүз түрдө Биримдиктин бир бөлүкчөсү катары бааланат. Эртеңки келечегин ойлогон ар бир өлкө, анын ичинде Кыргызстан, Биримдиктин мүчөлөрү менен тең катар санариптик мейкиндиктеги өзүнүн көзкарандысыздыгын сактап калууга, артыкчылыктарды калыптандырууга жана ишканаларга санариптик активдердин стратегиялык энчилеши болууга мүмкүндүк берген чөйрөнү түзүүгө, глобалдык санариптик кооперацияда кошумча наркты генерациялоого, санариптик жаңы рыноктордун жигердүү катышуучулары болууга проактивдүү позицияда болуусу зарыл. Демек, Кыргызстан үчүн ЕАЭБ тууралуу келишимде жазылган кызматташтыктын багыттарын эле эмес, “Санариптик күн тартиби” сыяктуу жаңы багытта уюштуруучулук менен иш алып баруу шарт.

Санарип толкуну ааламды каптап жаткан учурда, аны токтотуу мүмкүн эмес болгондуктан, колдон келишинче пайдалуу жактарын колдоно билүү керек. Атайын IT-адисттерине өзгөчө көңүл бөлүп даярдоо менен катар, ар бир жарандын компьютердик технологияларды жана “санарип өнөрү” боюнча сабаттуулугу жана аны

күнүмдүк турмуш-тиричиликке туура колдоно билүүсүнө талапка ылайык шарттарды түзүү зарыл. Белгилей турган жагдай, Кыргызстан санариптик жаңы рыноктордун жигердүү катышуучусу болуу менен өлкөдө киберкоопсуздук шарттарын түзүү менен бирге калктын жана инвесторлордун ишеничине кепил боло алмак.

Пайдаланылган адабияттар:

1. https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ier2017_overview_ru.pdf
2. Большой информационный взрыв. Объемы интернет-контента стремительно меняют инфосферу Земли // Русский Репортер. 2017, 13-17-март.
3. <https://expertonline.kz/a15513/>.
4. <https://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index/ict-development-index-info>.
5. <http://eec.eaeunion.org/ky/nae/news/Pages/27-10-2016-3.aspx>.

1.8. Тенденции развития рынка образовательных услуг Республики Казахстан

Шынгыс Турдалиевич Карабаев

докторант. Карагандинский экономический университет
Казпотребсоюза (г. Караганда, Казахстан)

В своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев определил перед системой высшего образования республики задачу обеспечения нового уровня развития университетского образования [1].

Система высшего образования представляет собой ту фундаментальную основу, на которой происходит становление кадрового потенциала государства и закладывается потенциал развития страны. От эффективности работы данной системы зависит успешность развития всего промышленно-экономического комплекса государства.

Современный этап развития общества характеризуется одной из наиболее острых проблем - необходимостью совершенствования системы высшего образования. В системе высшего образования РК за последние десять лет произошли существенные структурные трансформации:

- во-первых, вузы приобрели большую степень автономности и самостоятельности в самоуправлении и определении вектора обучения;

- во-вторых, произошла полноценная диверсификация институциональных форм, программ, структур обучения.

Тем не менее, государственный сектор образования сократился, предоставляя возможности развития негосударственному сектору. Изначально рынок образовательных услуг, под которым понимается система социально-экономических отношений между потребителями и учебными заведениями в целях реализации и приобретения образовательных услуг, представлял собой совокупность государственных и негосударственных вузов, которые функционировали:

- (а) при различных финансово-материальных возможностях;
- (б) в единых правовых условиях, определяемых государством.

В то же время, рост требований общества к качеству образовательных услуг, повышение диспропорции между объемом предложения образовательных услуг и интенсивностью спроса на рынке труда, неоптимальное расходование аккумулируемых в системе высшего образования финансовых ресурсов, разработки и реализации новых технологий обучения (в первую очередь, кредитной технологии), трансформации экономических механизмов управления вузом, рост конкуренции на рынке образовательных услуг детерминируют необходимость в поиске новых методов и подходов в организации, контроле и финансировании высшего образования в РК [2].

С 1994 года в государстве отмечался перманентный рост количества студентов (рисунок 1). С. 2007-2008 гг. поток поступающих в вузы сокращался: в данный период система образования республики переживала значительные изменения: в соответствии с новым Законом Республики Казахстан «Об образовании» от 2007 г. структура системы образования государства соответствует критериям классификации и требованиям образовательных программ Международной стандартной классификации образования МСКО-1997, рекомендованной ЮНЕСКО [3]. Среди причин сокращения количества абитуриентов называют демографическую яму 1995-2002 г. Тренд был сломлен в 2016-2017 гг. как результат усиления конкурентной борьбы на рынке образовательных услуг. Сократилось количество вузов, предоставляющих не вполне соответствующие потребностям рынка услуги. В свою очередь, повышение качества образовательных программ привело к притоку абитуриентов, предпочитающих отечественные учебные заведения зарубежным.

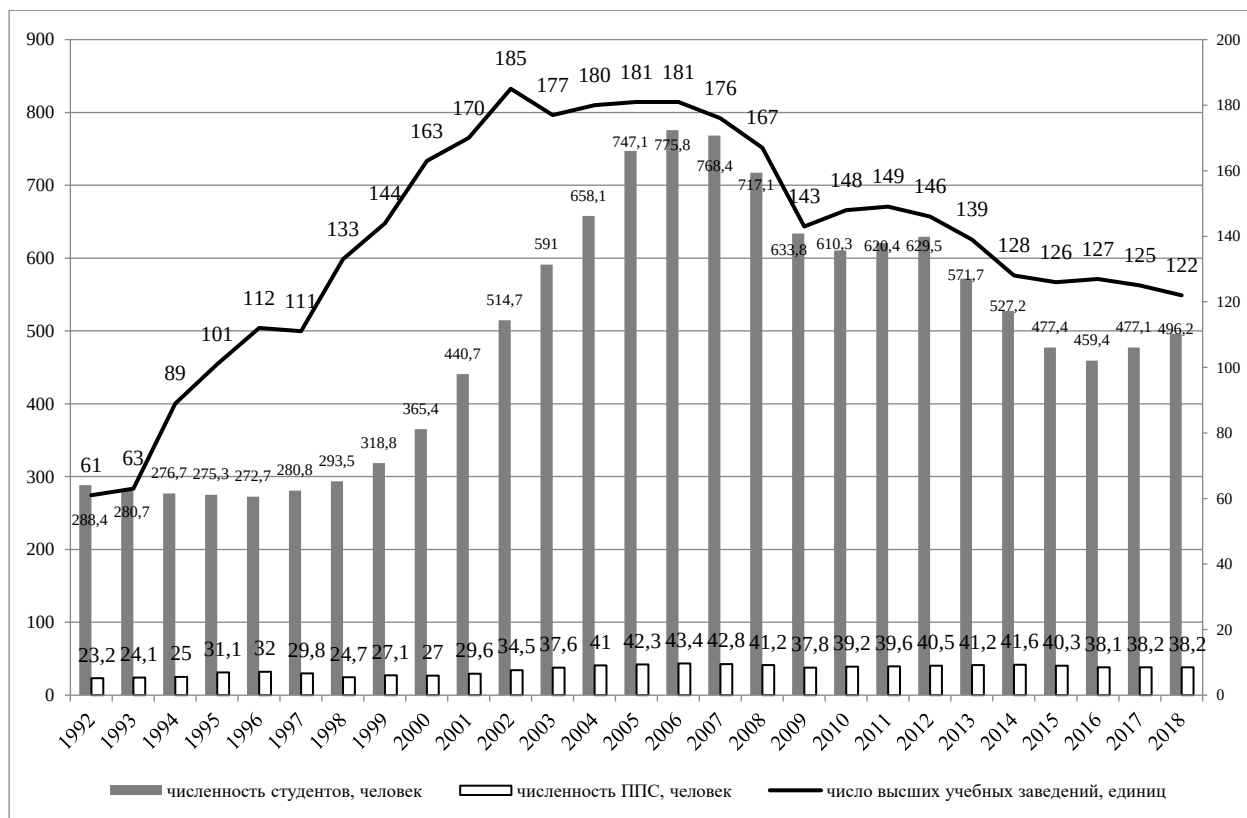

Рисунок 1. Динамика изменения структуры рынка образования РК за 1992-2018 гг.

Для понимания сложившейся ситуации на рынке образовательных услуг Казахстана важно проанализировать исторический аспект его развития, поскольку с момента распада СССР и до настоящего времени система высшего образования республики находится в процессе реформ системы управления, законодательной базы, системы финансирования образования, а также оптимизации и рационализации системы вузов страны.

В марте 1992 г. РК была принята в ООН – с этого момента начинается формирование нормативно-правовой базы, регулирующей социально-экономические отношения в сфере образования. Период 1991-1995 гг. отличается некоторой хаотичностью и неструктурированностью принимаемых мер ввиду недостаточной изученности потребностей рынка, тенденций и рисков. Ключевой задачей стало предоставление большей автономности вузам, в результате чего интенсивно начал развиваться негосударственный сегмент высшего образования.

В 1994 г. утвержден Государственный стандарт высшего образования Республики Казахстан, определивший многоуровневость структуры высшего образования, академических степеней.

Несмотря на существовавшие сложности (диспропорции в структуре подготавливаемых специальностей, ухудшение качества высшего образования, недостаточная эффективность

госрегулируемости, стихийность рынка), начальный этап трансформаций системы высшего образования можно считать состоявшимся, что позволило определить ключевые направления новой национальной модели системы высшего образования.

Основной целью изменений стала адаптация системы высшего образования к международным стандартам, положениям Болонской декларации и Лиссабонской конвенции. Принятая в данный период «Концепция государственной политики в области образования» определила создание адаптивной, гибкой системы образования, ориентированной на регионализацию, демократизацию, альтернативность, мобильность, открытость.

Период 1999-2000 гг. период обусловлен переходом к новой модели, в рамках которой прием студентов по госзаказу должен осуществляться на базе государственных образовательных кредитов и грантов. В это же время в государстве активно происходили процессы приватизации, в том числе, большинства высших учебных заведений.

В период 2001-2007 гг. произошло присоединение республики к Болонскому процессу. Были реализованы следующие изменения:

- узаконен негосударственный (частный) сегмент высшего образования;
- реализован принцип триязычия;
- реализован принцип демократического управления;
- полномочия вузов расширены;
- проведена реструктуризация сети вузов и научно-исследовательских институтов в целях повышения мобильности и маневренности;
- сформирована законодательная основа для внедрения предоставления образовательного кредита или гранта;
- признана автономия вузов.

Современный этап развития республики ориентирован на интенсивное продвижение государства в сообщество наиболее конкурентоспособных стран мира. Поэтому политика в области высшего образования направлена на развитие конкурентоспособной национальной модели образования, которая успешно будет интегрирована в мировое образовательное пространство [4].

В связи с чем, в настоящий момент система высшего образования РК рассматривается в контексте международной интеграции. По данным на 2016 год в рейтинге стран мира по уровню образования Республика Казахстан занимает 39 место. Рейтинг рассчитывается на основе комбинированного показателя Education Index – индекса уровня образования в странах мира Программы развития Организации Объединенных Наций: индекс грамотности взрослого населения и индекс совокупной доли получающих образование [5].

К ключевым проблемам системы образования РК сегодня можно отнести:

- отсутствие системы критериев эффективности системы образования;
- недостаточную эффективность государственной политики в сфере образования на горизонтальном и вертикальном уровне;
- развитие коррупции;
- текущую систему мониторинга, которая сводится к административному контролю за исполнением решений;
- недостаточное качество преподавания в вузах на казахском языке;
- недостаточный уровень подготовки национальных кадров, повышения уровня учебно-методических материалов на казахском языке [6, С. 10].

Наблюдается диспропорция в поддержке тех или иных специальностей, что отражается в распределении выделенных по госзаказу образовательных грантов (рисунок 2).

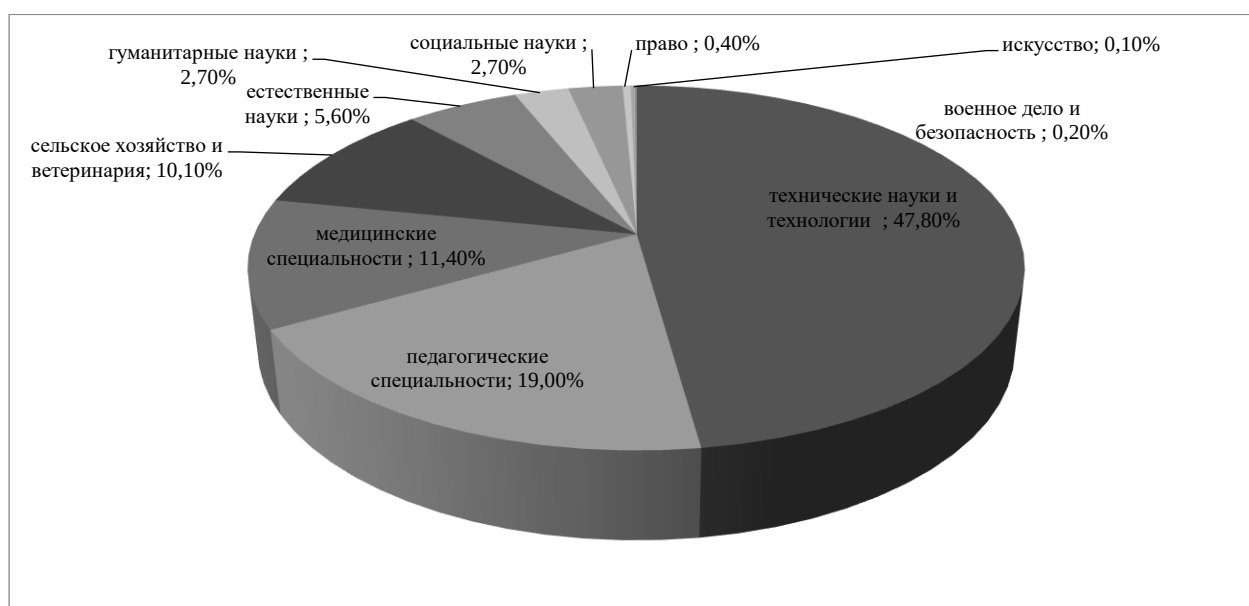

Рисунок 2. Структура распределения образовательных грантов в системе высшего образования РК

Большая часть студентов обучается в вузах на платной основе (рисунок 3), что, соответственно, определяет фактор стоимости образовательных услуг как один из ключевых критериев при выборе вуза.

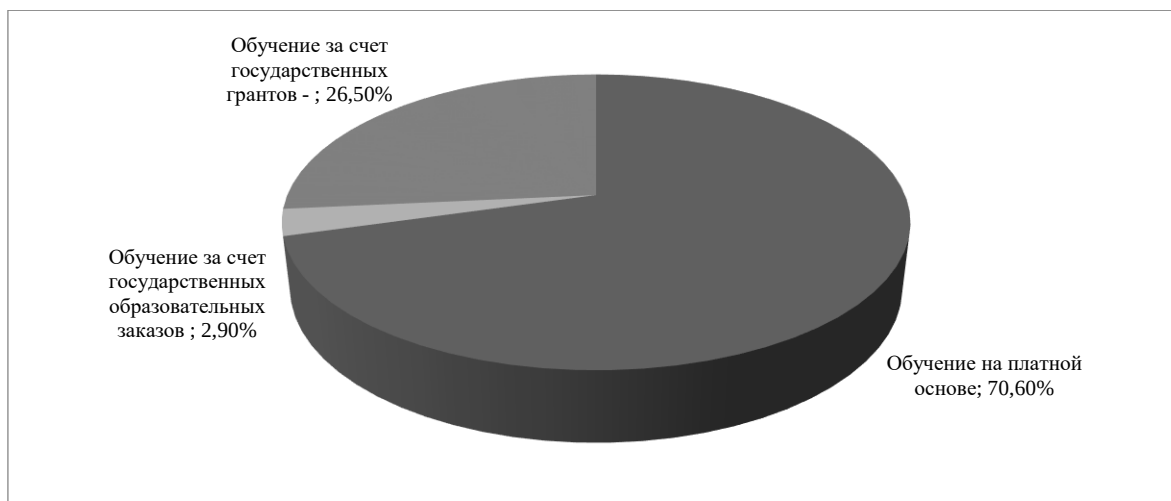

Рисунок 3. Распределение студентов по формам оплаты за обучение в системе высшего образования РК

Немаловажным аспектом можно считать тот факт, что учреждения высшего образования, как образовательные институты, должны действовать как образцы соблюдения языковой политики государства и как субъекты ее продвижения. Как неоднократно отмечал Президент Республики Казахстан в своих ежегодных Посланиях народу Казахстана, в государстве определен курс на триединство языков: казахского, русского, английского. Тем не менее, данный принцип далеко не всегда соблюдается вузами как при подготовке программ обучения и учебно-методических материалов, так и в рамках маркетинговой стратегии (например, при оформлении информационных порталов вузов или составлении рекламных текстов).

Ежегодно наблюдается прирост числа абитуриентов, которые планируют получать высшее образование в рамках казахского отделения (рисунок 4).

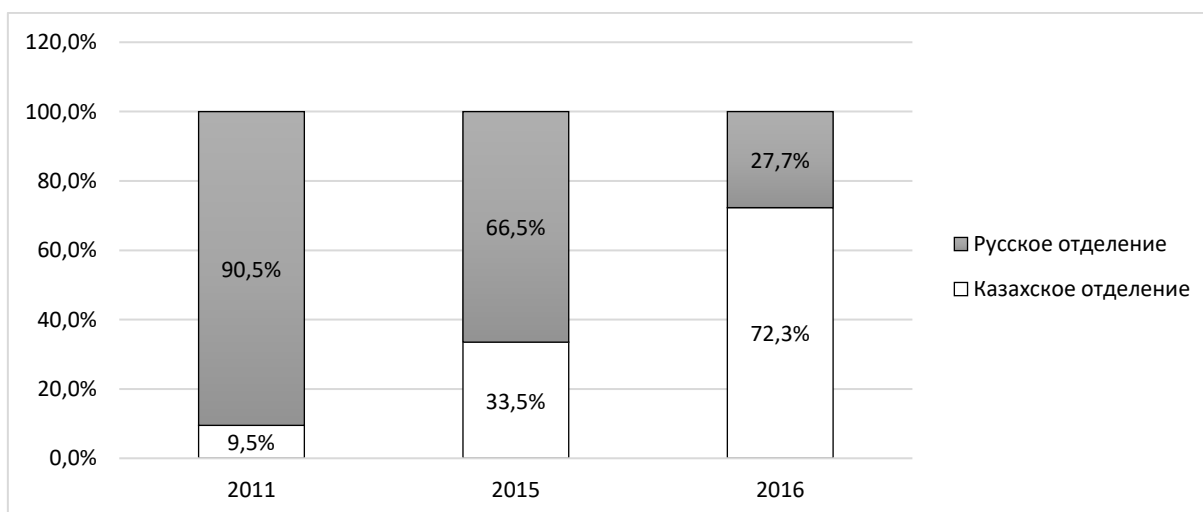

Рисунок – 4. Распределение студентов РК по языкам обучения в системе высшего образования государства

Таким образом, на сегодняшний день вузы республики не в полной мере готовы к конкуренции с иностранными вузами в борьбе за абитуриентов. Тем не менее, в государстве постоянно ведется интенсивная работа по обеспечению доступности качественного образования.

Глобальные тенденции развития образования детерминируют необходимость интегрирования системы в единое образовательное пространство. На современном этапе образование приобретает все более глобальный характер. Ключевой задачей по-прежнему выступает интеграция системы высшего образования и потребностей рынка труда, что обуславливает востребованность подготовленных кадров внутри страны и за рубежом.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» – Новый политический курс состоявшегося государства». - Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400002014>.
2. Аманкелді Н.А. Состояние и развитие рынка образовательных услуг системы высшего образования в Казахстане // Вестник КазНУ, 2014. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/15406>.
3. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2017 г.) // ИС «Параграф».
4. Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее». - Режим доступа: <http://zakon.kz>.
5. Рейтинг стран мира по уровню образования // Официальный портал ИАА Центр гуманитарных технологий - Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>.
6. Абдишова Г.Б., Ботабаева К.Г. Анализ рынка образовательных услуг в Республике Казахстан // Наука и мир, № 5 (9), том 2, 2014. С. 10-12.

1.9. Еңбек ресурстарын басқару механизмі және оның инновациялық өзгерістері

Райхан Сагитжанқызы Уталиева

педагогика ғылымдарының кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік Университеті (Қазақстан, Атырау қ.)

Эльмира Мизамғалиқызы Адиетова

экономика ғылымдарының кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік Университеті (Қазақстан, Атырау қ.)

Молдир Нигметқызы Расулиева

2 курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
Университеті (Қазақстан, Атырау қ.)

Динара Жасталапқызы Жасталапова

1 курс магистранты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
Университеті (Қазақстан, Атырау қ.)

Көптеген заманауи зерттеушілер экономикаға адам факторының ролін ерекшелеп көрсетеді. Бірақ ғылыми әдебиеттерде еңбек ресурстарына арналған бірыңғай түсінік жоқ.

Адам капиталының теориясын әлемдік экономикалық және басқарушылық ғылымда 50 жылдар ортасында Г. Беккермен, С. Кузнецпен қаралған еді. Ең алғашында бұл түсінік саяси экономиканың классиктерінің еңбектерінде өндіріс факторының қозғаушысы ретінде сипатталады.

XX ғасырдың ортасында адам капиталының тұжырымдамасы пайда болды. Бұл тұжырымдамада адам дамуы үшін білім, дағды мүмкіндіктер мен құзіреттіліктер қажет деді, ал бұл құндылықтар үлкен шығынды қажет етеді деді. Ал бұл шығынды ғалымдар адам ресурсына салынатын инвестиция деп түсіндірді. М. Блаугтың пікірінше адам өздері үшін болашақ ақшалай немесе ақшалай емес табысты алу үшін шығындалады. Бірақ бұл шығын адамдардың өзіне жоғары көлемдегі жалақы және кәсіпкерлер формасы ретінде қайта келеді. Сондықтанда қызметкерлердің өнімділігін арттыру үшін ұйымдар да өз қызметкерлерін инвестициялай алады. [1, 52-55 б.]

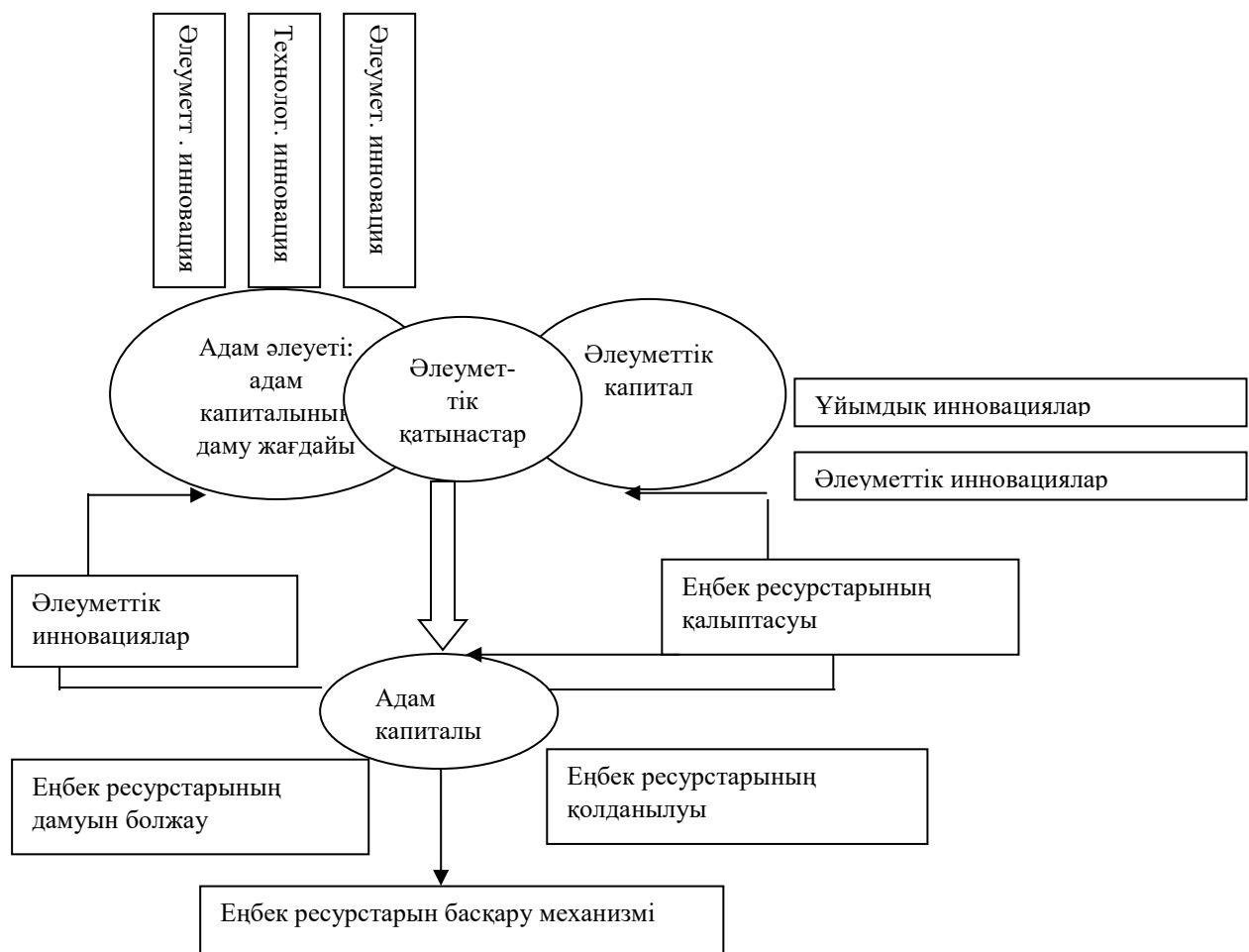
Корицкийдің пайымдауынша адами фактор 3 элементтен тұрады:

- осы капиталдың табысы сәйкес келетін адам капиталы;
- табиғи мүмкіндіктері;
- таза еңбек.

Сонымен қорыта айтқанда, адам капиталы дегеніміз – әр адамда бар білім, дағды, мүмкіндіктер қоры. Адам ресурсына салынған инвестиция – бұл білім беру, өндірістік тәжірибенің жинақталуы, денсаулығын сақтау, географиялық ұтқырлық, ақпарат іздеу. Ал Корчагиннің пікірінше адам капиталы дегеніміз – жеке тұлғаның қосымша табыс алуына мүмкіндік беретін ерекше және арнайы білімнің, кәсіби дағдының жинақталған қоры болып табылады.

«Адам капиталы» және «адам әлеуеті» түсінігін ажырата білу қажет. Адам капиталы - өндірістік фактор, ол адам әлеуеті- адамның даму мүмкіндіктерінің болжамы. Бұл мүмкіндіктердің жүзеге асырылуы субъективті факторларға (еңбек ресурстарын басқару субъектілерімен қабылданатын шешімдер), сонымен қатар әлеуметтік мәдени контингент және экономиканың конъюнктурасының өзгерісіне тікелей тәуелді. Адам капиталының ағымдағы жағдайы ұлттық байлық элементі ретінде адам ресурстарының түсінігімен сипатталады [2, 33-55 б.].

Адам капиталы және адам ресурстарының түсінігі тек қана жеке тұлға деңгейінде емес, сонымен қатар әлеуметтік ұйымдар деңгейінде де қолданылады. Әлеуметтік ұйымның адам капиталы депоның барлық қызметкерлері түсіндіріледі. Ал адам ресурсы дегеніміз – коммерциялық мақсатта (олар коммерциялық емес ұйым болса әлеуметтік ұйым мақсаты) қолданылатын адамның білімі, мүмкіндіктері, еңбегі, дағдысы. Менеджменттің жалпы теориясында «адам ресурсы», «адам әлеуеті», «адам капиталы» түсініктері синоним ретінде қолданылады. Біздер аталған терминдерді келесі мазмұнда қарастырамыз: адам капиталы - өндірістің сапалы тұстарын сипаттайды, адам әлеуеті – қоршаған орта факторларының әсерін ескере отырып олардың дамуын болжау. Еңбек ресурстары – ұлттық экономиканың осы факторын сандық және сапалық бағалау, адам ресурстары – компания деңгейіндегі олардың бағасы.

1 сурет - Әлеуметтік инновациялар және еңбек ресурстарын басқару

Адам капиталы ретінде қолданылатын келесі түсінік – бұл әлеуметтік капитал. Әлеуметтік капитал дегеніміз – нақты немесе әлеуметтік ресурстың жиынтығы. Әлеуметтік капиталды толығымен адами капиталға теңестіруге болмайды. Әлеуметтік капитал жеке тұлға еңбек ресурсы ретінде қалыптасып келе жатқанда қалыптасу үдерісіне

қатысады. Адам әлеуеті әлеуметтік капиталды құрайтын адамдар арасындағы өзара байланысты ескергендіктен адам ресурстарының сипаттамасы және факторы ретінде қаралуы мүмкін.

Әлеуметтік жүйедегі инновациялық қызмет әлеуметтік капиталға, адам әлеуетіне және адам капиталына әсер етеді. Адам ресурсына және ұйымның әлеуметтік жүйесіне бағытталған инновациялар адам ресурсына, әлеуметтік жүйеге және адам капиталына бірдей әсер етеді. Адам әлеуетінің және әлеуметтік капиталдың қасиетіндегі кез - келген өзгерістер еңбек жағдайының өзгерісіне әкеледі. Адами әлеует еңбек ресурстарын қалыптастырады, ал әлеуметтік капитал- оларды жүзеге асыру жағдайлары [3, 223-224 б.].

1 кесте - Әлеуметтік инновациялар түрлері (әртүрлі авторлардың анықтамалары)

Авторлар	Анықтамалар	Анықтамалар әдістемелері
А.А. Акаев	Неотехнологиялық	Қарама - қарсылық
А.В. Башарина	Басқару субъектілерінің инициативасы бойынша немесе табиғи үлгісі бойынша дамудың бұрыңғы кезінде болмаған қоғамның әлеуметтік жүйесіндегі құбылыстар	Объект типі + инновациялар белгісі
С.Б. Крючкова	Әлеуметтік үдерістің өзгерісі, әлеуметтік ұйымдардың, әлеуметтік жүйелердің өзгерісі	Объектілерді тереңдету
С.Е. Крючкова	Жеке тұлға, институт және ұйымдар арасындағы өзара қатынастарды жаңарту механизмі ретінде әлеуметтік маңызы бар жаңашылдықтың пайда болуына әкелетін қандай да бір ішкі ұйымдық және ұйымаралық қатынастардың мақсатты бағытталған өзгерісі	Объект түрі + қызметтер
О.В. Саввина	Қызметкерлердің әлеуметтік – тұрмыстық жағдайларының, тазалық жағдайларының, еңбек қауіпсіздігі жағдайларының жетілдірілуі	Қызметтерді тіркеу
Г.С. Гамидов	Еңбек жағдайының артуы, денсаулық сақтау, білім, ғылым, мәдениет және т.б. әлеуметтік мәселелерді шешу	Қызметтерді тіркеу

Ұлттық экономика көлемінде еңбек ресурстарының дамуы мемлекеттік – әлеуметтік – экономиканың саясатының басты бағыттарының бірі. Білім беру және денсаулық сақтау жүйесі, еңбек жағдайларын мемлекеттік реттеу адам әлеуетінің жағдайына әсер етеді, ал мемлекеттік демографиялық саясат, тұрғындардың табиғи өсуі және миграциялар еңбек ресурстарының сандық сипаттамасын көрсетеді.

Адам әлеуетінің дамуы технологиялық инновацияларды еңгізу арқылы өндірістік технологияларды жетілдіру арқылы іске асырылуы мүмкін. Өмір сүру ұзақтығын арттыратын құрал ретінде адам органдарын «ЗД - баспа» қолдануға болады.

Өндірістік технологиялардағы инновациялар бұл жағдайда әлеуметтік емес, технологиялық инновациялар болып жіктелу қажет.

Өзекті ғылыми зерттемелерде жиі қолданылатын әлеуметтік инновациялар еңбек нарығымен тығыз байланыста болмағандықтан бірыңғай анықтама анықталмады.

Ал басқа авторлар әлеуметтік инновацияларды қоғамдық әлеуметтік – еңбек жағдайын жетілдіру деп түсіндірілді. Жоғарыда келтірілген анықтамаларды келесі категориялар бойынша жіктеуге болады. Әлеуметтік инновациялар негізі және объектісі, инновациялық әрекет белгілері және үдерістері, инновациялық қызметтері және нәтижелері. Көптеген авторлар әлеуметтік инновацияны жаңашылдық, мақсатқа бағытталу деп түсіндіреді, Сонымен қатар әлеуметтік инновациялар нәтижесіне 2 тәсілді бөліп көрсетуге болады.

1) Нақты шешілетін әлеуметтік мәселелерді көрсету

2) Әлеуметтік қатынастар өзгерісін көрсету.

Алғашқы әдіс тәжірибелік, келесісі теориялық болып табылады.

Әлеуметтік инновацияның келесі түсінігі объект бойынша инновация жіктемесімен байланысты емес – бұл әлеуметтік және әлеуметтік еңбек саласында әлеуметтік инновацияда дәрежелі [4, 58-66 б.].

Егер әлеуметтік саланы тар мағынада қарастыратын болсақ, бір жағынан, коммерциялық емес секторда технологиялық және технологиялық емес инновациялар коммерциялық сектордағы инновацияларға ұқсас болады.

Сонымен, әлеуметтік инновациялар түсінігі бойынша әлеуметтік еңбек қатынастарының ерекшелігін ашатын әлеуметтік - инновацияларының атрибуттарын жүйелеу қажет.

Ұқсас атрибуттар әлеуметтік - инновацияның ерекшелігі болып табылмайды: олар кез - келген инновацияға тән. Әлеуметтік инновациялар үдерісінде өзгертін объектілер иерархия қатарына қосылады.

Егер әлеуметтік - еңбек аясынан кеңінен қарастыратын болсақ, оның ішінде ұйымдардағы, білім беру және денсаулық сақтау аясындағы әлеуметтік - еңбек қатынастары әлеуметтік - еңбек инновациясын құрайды. Бірақ осы салада адам ресурстарына әсер ететін т.б. инновациялар да (технологиялық және ұйымдық) бар.

Айта кету керек, әлеуметтік инновацияны барлық зерттеушілер қарастырмайды. Әлеуметтік инновация категориясын бөліп қарастырмайды. Мысалы, өндірістегі инновациялар өндірістік технология саласындағы, еңбекті ұйымдастыру, өнімді бағыттау бойынша инновацияларды қарастырады. Қолдану объектісі және қолдану аясы бойынша инновациялар арасындағы қарама - қайшылық жоқ, бірақ олар тәуелсіз болып табылады.

Инновацияның пәні саласындағы зерттеулерге персоналды басқаруға бағытталған инновациялық – негізделген зерттеулерді алуға

болады. Адам ресурстарын, оның ішінде адам капиталын басқару, тек қана кадрлық қызметті емес, сонымен қатар функционалды және азықтық бөлімшелерінің жоғары басшылықтың қызметін атқарады. Дәл осы жерде әлеуметтік инновациялар қарастырылмаған.

2 сурет - Әлеуметтік инновация атрибуттары

Сонымен, әлеуметтік инновациялар дегеніміз - жаңа дағдыға және жаңа қасиеттерге ие адамдар мен әлеуметтік топтарды меңгеру арқылы әлеуметтік маңызы бар нәтижеге қол жеткізу үшін заң тұрғысынан өзгертін әлеуметтік тәжірибелер мен әлеуметтік жүйедегі мақсатты басқарылатын жаңашылдықтар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Каменев И.Г. Человеческие ресурсы национальной экономики и социальные инновации // Современные проблемы управления в условиях информационного общества: научное издание [Редколл.: Н.В. Тихомирова и др.] – М.: Юнити-Дана, 2012. – С. 637-643.
2. Каменев И.Г. Человеческие ресурсы как объект инновационной деятельности // Международный научно-исследовательский журнал. Сборник по результатам «International Research Journal Conference XXXVII». № 3 (34). Часть 3. Екатеринбург: МНИЖ, 2015. – С. 37-38.
3. Башарина А.В. Социальные инновации в образовании: сущность и классификация // 2017. – Т. 11, № 4 (5), С. 1101-1107.
4. Блауг М. Методология экономической науки // Журнал «Вопросы экономики», 2016, С. 317.

1.10. Роль и значение инновационной компоненты в стратегии развития естественных монополий РК

Лилия Искендировна Нурмагамбетова

кандидат экономических наук, доцент кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики. Костанайский государственный педагогический университет (г. Костанай, Казахстан)

Елизавета Викторовна Ярочкина

кандидат исторических наук, доцент кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики. Костанайский государственный педагогический университет (г. Костанай, Казахстан)

Меруерт Каппасовна Джаикова

заместитель директора по учебной работе государственного учреждения «Школа – гимназия № 3» (г. Костанай, Казахстан)

На современном этапе инновация и модернизация естественно монопольного сектора является единственно возможной альтернативой, позволяющей сочетать экономическую и социальную эффективность, увеличивая выгоды общества, и одновременно, способствуя снижению издержек производства при неизменных регулируемых государством тарифах. Поэтому перед субъектами естественных монополий, так же, как и перед обществом и регулирующими органами, стоит общая задача, позволяющая реализовать их совместные экономические интересы – инновационная стратегия развития естественно монопольного сектора [1, с. 10].

Внедрение научно-технических достижений в сфере естественных монополий позволит решить целый ряд социально-экономических проблем, таких как:

- техническое и технологическое обновление и модернизация основных производственных фондов естественных монополий;
- улучшение качества и возможность дифференциации предоставляемых услуг;
- экономия трансформационных издержек, которая может быть обусловлена увеличением производительности труда, использованием ресурсосберегающих технологий, модернизацией менеджмента и организации производства;
- минимизация отрицательных экстерналий за счет использования современных экологически безопасных технологий.

Особенность введения инноваций в естественно монопольные отрасли связана с высокой степенью специфичности капиталоемких технологических сетей, что имеет для естественных монополий как положительные, так и отрицательные последствия. С одной стороны, естественным монополиям невыгодно и практически невозможно альтернативно использовать инвестированные в специфические активы средства, поскольку тогда они могут рассчитывать на

значительно меньшую прибыль, что обуславливает рискованность данного инвестиционного проекта и поиск дополнительных гарантий от расторжения инвестиционных договоров. Однако, с другой стороны, именно высоко специализированные технологические сети способны приносить естественным монополиям сверхприбыли и определять незыблемость их рыночного положения.

По сравнению с инвестиционными и инновационными проектами в других сферах экономики капитальные вложения в естественные монопольные структуры характеризуется низкой инвестиционной привлекательностью:

- долгим сроком окупаемости;
- высокой стоимостью;
- большими техническими, экономическими и политическими рисками;
- длительным периодом амортизации;
- значительным воздействием на окружающую среду, экономическое и социальное развитие местного сообщества;
- большим числом органов регулирования, различиями в статусе каждого из них и разнообразием их целей [2, с. 15].

Наиболее поверженными влиянию научно-технического прогресса являются естественные монопольные сферы, которые требуют сравнительно небольших инвестиций в специфические активы, имеют растущий потребительский спрос и незначительную долю общих активов с потребителями. Именно в таких естественных монополиях мы наблюдаем инновационный прорыв: услуги почтовой связи, рынок телекоммуникаций. Более инертные к инновациям естественные монопольные отрасли требуют крупных инвестиций, являются социально значимыми и имеют значительную долю общих с потребителями специфических активов, это сферы водоснабжения, теплоснабжения, энергоснабжения. Здесь необходима продуманная государственная политика, позволяющая осуществить их модернизацию.

Как справедливо подчеркивает М.Б. Кенжегузин, в области внедрения инновационной политики необходимы теоретические разработки, поскольку на практике в нашей стране встречается упрощенный, поверхностный взгляд на данные проблемы. Это проявляется, по его мнению, во-первых, в том, что преобладает технократический подход, инновации рассматриваются как чисто научно-техническая проблема, хотя это в большей степени экономическая и социальная проблема. Во-вторых, недооценивается институциональный контекст инновационной деятельности, тогда как именно в процессе эволюции институциональных систем в рыночной экономике создаются разветвленные механизмы, обеспечивающие благоприятный инновационный климат. В-третьих, не прослеживается

понимание того, что технологическое знание имеет сложный механизм распространения [3, с. 120].

К первоочередным направлениям государственной экономической политики по созданию условий для увеличения масштабов инновационной деятельности естественных монополий следует отнести:

- модернизацию системы финансового посредничества (развитие банковской системы и венчурных фондов);
- вовлечение в процесс инвестирования известных лидеров мирового высокотехнологичного бизнеса на базе улучшения инвестиционного климата;
- создание института трансферта технологий от государственного научно-технического сектора в естественно монопольные отрасли;
- содействие развитию диффузии технологий для перевооружения технологической базы производства;
- развитие информационной инфраструктуры и формирование профессионального инновационного менеджмента и профессиональных кадров.

Анализ отечественного и зарубежного опыта показывает, что эффективная роль государства во взаимодействии субъектов в инновационной системе во многом зависит от решения следующих задач:

1. Создание у предприятий стимулов к инновациям: механизм выбраковки неэффективного собственника;
2. Организация самого процесса производства знаний, создающего условия для долговременного развития в современном мире. Адекватная система оплаты труда ученых в зависимости от качества получаемого ими результата.
3. Формирование инфраструктуры инновационного взаимодействия между наукой, бизнесом и государством. Необходима разработка институциональных инструментов этого взаимодействия;
4. Содействие трансферту технологий путем непосредственной передачи новейших технологий и «воспитания» новых технологических предприятий на основе четкой и целенаправленной регламентации соответствующих процедур и финансовых взаиморасчетов;
5. Повышение образовательного уровня менеджмента.

Необходимо разработать механизм помощи на ранних стадиях развития технологий по следующим направлениям:

- продуктовые инновации, которые сводятся к созданию нового или усовершенствованного продукта (услуги);
- процессные инновации, направленные на создание новых или усовершенствованных методов производства [4, с. 6].

Одной из важнейших задач государственных органов в области введения инноваций в сферу естественных монополий является проблема обеспечения инвестиционной привлекательности данного

сектора экономики. Традиционно под инвестиционной привлекательностью понимается оценка целесообразности осуществления инвестиций в тот или иной проект, выбора альтернативных вариантов осуществления и определения эффективности размещения ресурсов.

Для привлечения инвестиций в целях реализации инновационной стратегии естественных монополий, государству необходимо осуществить следующие меры:

- создание правовой базы, предусматривающей защиту интересов взаимодействующих экономических агентов и, прежде всего, как национальных, так и зарубежных инвесторов;
- четкая спецификация прав собственности инвесторов и законодательного закрепления их правомочий;
- обеспечение политической и экономической стабильности в стране в целях снижения инвестиционного риска.

Поскольку инновации в сфере естественных монополий требуют значительных по размеру первоначальных инвестиций в специфические активы, важным моментом выступают гарантии государства, предоставляемые инвесторам. Гарантии могут принимать разные формы: от достоверных угроз и санкций до разного вида залогов. Четкая спецификация прав собственности на инвестиции в имущество естественных монополий позволит детерминировать будущие экономические отношения между контрагентами по поводу доходов от инвестиций и инноваций.

Как показывает опыт стран с развитой рыночной экономикой, одним из действенных методов запуска инновационного развития является дерегулирование естественно монопольных отраслей и создание в них частного сектора, а также снижение административно-правовых барьеров входа в данную сферу экономики. В результате данных институциональных мер возникает возможность стимулировать естественные монополии вырабатывать инновационную стратегию для приспособления к изменяющейся окружающей среде.

Автор одной из пионерных работ в области стратегического планирования А. Чандлер считает, что стратегия – это «определение основных долгосрочных целей и задач предприятия и утверждение курса действия и распределение ресурсов, необходимых для достижения целей». Определение стратегии Чандлера дополняется требованиями экономичности для принимаемых курсов действия: «Стратегическая альтернатива определяется путем сопоставления возможностей и ресурсов корпораций с учетом приемлемого уровня риска».

Несколько исключительных особенностей стратегии, выделяемых И. Ансоффом, позволяют определить шаги по ее реализации [5, с. 30]:

1. Процесс выработки стратегии не завершается каким-либо немедленным действием. Обычно он заканчивается установлением

общих направлений, продвижение по которым обеспечит рост и укрепление позиций фирмы.

2. Сформулированная стратегия должна быть использована для разработки стратегических проектов методом поиска. Роль стратегии в поиске состоит в том, чтобы, во-первых, сосредоточить внимание на определенных участках или возможностях, во-вторых, отбросить все остальные возможности, как несовместимые со стратегией.

3. Необходимость в данной стратегии отпадает, как только реальный ход событий выведет организацию на желаемое развитие.

4. В ходе формулирования стратегии нельзя видеть все возможности, которые откроются при составлении проекта конкретных мероприятий. Поэтому приходится пользоваться сильно обобщенной неполной и неточной информацией о различных альтернативах.

5. При появлении более точной информации может быть поставлена под сомнение обоснованность первоначальной стратегии. Поэтому необходима обратная связь, позволяющая обеспечить своевременное переформулирование стратегии.

Инновации должны, прежде всего, способствовать снижению индивидуальных трансформационных издержек субъекта естественной монополии, позволяя получать прибыль при фиксированных государственных тарифах, поэтому необходимо оценивать возможность инноваций интенсифицировать процессы производства, что выражается в:

- многократном увеличении единичной мощности;
- оснащенности электроникой, дающей возможность контроля и саморегулирования машины и выполнения сложного цикла взаимосвязанных операций;
- изменении характера воздействия на предмет труда, применении лучевых, звуковых, биохимических (лазерное излучение, ультразвук, взрывные волны и проч.) процессов;
- более высокой экономичности и экологической безопасности.

Таким образом, инновационная компонента в стратегии естественных монополий обеспечивается комплексными мероприятиями на макро- и микроуровне. При этом важную роль играет создание микроэкономических стимулов у самих естественных монополий к инновациям на основе стимулирования их частного экономического интереса, что возможно лишь при четкой спецификации прав собственности. В этих условиях естественная монополия, осуществляющая инновационную стратегию, вынуждена выбирать разные стратегические альтернативы:

- поиск или накопление инвестиционных средств для внедрения собственных научно-технических разработок;
- поиск отечественных или зарубежных контрагентов, предоставляющих новую технику и технологию на основе долгосрочной контрактации.

Выбор варианта инновационной стратегии естественных монополий, как правило, основывается на следующих принципах:

1. Повышение производительного потенциала при уменьшении издержек производства;
2. Распределение и диверсификация потенциальных финансовых рисков;
3. Обеспечение высокого дохода от капитальных вложений;
4. Возможность блокирования конкуренции.

В значительной мере возможность инноваций в тех или иных отраслях естественных монополий будет варьироваться в зависимости:

– от уровня специфичности и капиталоемкости инвестиционных и инновационных проектов; чем больше и специфичнее капитальные средства, необходимые для внедрения инноваций, и, соответственно, длителен срок окупаемости, тем выше риски инвесторов;

– от уровня потенциальных доходов, получаемых в случае реализации инновационных проектов; Проблема размера и распределения доходов должна четко оговариваться на стадии заключения контракта, что также способствует снижению инвестиционных рисков. Немаловажной является динамика потребительского спроса на данные услуги естественных монополий;

– от социальной значимости естественно монопольной отрасли. Инновационное развитие социально значимых отраслей естественных монополий, огражденных административными и правовыми барьерами и приносящих меньше доходов, должно осуществляться при непосредственном участии государства.

Список использованных источников:

1. Сагинтаев Б.А. Стратегические направления государственного регулирования сфер естественных монополий // Регулятор. – 2005. – № 1. – С. 4-8.

2. Кокорев В. Институциональная реформа в сфере инфраструктуры в условиях естественной монополии // Вопросы экономики. – 1998. – № 4. – С. 115-133.

3. Кенжегузин М.Б. Научные основы инноваций и их практическое использование в экономической политике // В сб.: Теоретические и практические аспекты индустриально-инновационного развития Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – С. 120.

4. Голиченко О. Российская инновационная система: проблемы развития // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 16.

5. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / Пер. с англ. – СПб.: Изд-во «Питер», 1999. – С. 416.

1.11. Экономикалық талдау жүргізуде статистикалық әдістер қолдану

Бегендык Саутович Утибаев

экономика ғылымдарының кандидаты, "Есеп және аудит"
кафедрасының доценті. С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университеті (Астана қ, Қазақстан)

Динара Ахметова

экономика ғылымдарының кандидаты, "Есеп және аудит"
кафедрасының доценті. С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университеті (Астана қ, Қазақстан)

Раушан Мустафиевна Жунусова

экономика ғылымдарының кандидаты, "Есеп және аудит"
кафедрасының доценті. С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университеті (Астана қ, Қазақстан)

Уақыттық қатар – бұл бірнеше кезекті кезеңдегі немесе уақыт мерзімдері бойынша кейбір көрсеткіштің мәндерінің жиынтығы.

Уақыттық қатардың әрбір деңгейі бірнеше факторлар әсер етуімен қалыптасады, олар 3 топқа бөлінеді.

Динамикалық экономикалық көрсеткіштер (қатар) - статистикалық көрсеткіштердің хронологиялық немесе уақыт кезеңдері ретімен орналасқан сан мәндерінің қатары.

Зерттеліп отырған құбылыстың сипаттамасына байланысты динамикалық қатар кезеңдік және аралық болып екі топқа бөлінеді. Кезеңдік қатар зерделеніп отырған кейіптің бір мезгілдегі (күндер) мөлшерін көрсетсе, ал аралық қатар оның бір уақыт кезеңіндегі мөлшерін сипаттайды.

Динамикалық (өсіңкілік) аралық қатардың орташа деңгейін есептеуде қарапайым орташа арифметикалық мәнді есептейтін формула қолданылады [1, 42 б].

Кезеңдік динамикалық (өсіңкілік) қатарда, қарастырылып отырған мезгілдердің аралығының ұзақтығы бірдей болса, онда орташа деңгейді хронологиялық орташаның формуласымен анықтайды:

$$\bar{x}_{xp} = \frac{0,5x_1 + x_2 + \dots + x_{n-1} + 0,5x_n}{n-1},$$

мұнда $x_1, x_2, \dots, x_n$ - қатар деңгейлері n - деңгейлердің саны.

Егер қарастырылып отырған күндердің аралығының ұзақтығы бірдей болмаса, онда кезеңдік қатардың орташа мәні өлшенген арифметикалық шаманың формуласымен анықталады:

$$\overline{X}_{op} = \frac{\sum x_t}{\sum t},$$

мұнда t – қатардың деңгейі, өзгермей қалатын уақыттар.

Динамикалыққатарды талдау жөніндегі өте маңызды бағыттардың біріне қарастырылып отырған уақыт кезеңдерінде, динамикалыққатардың: өсу қарқыны, абсолюттік және салыстырмалы өсуге қосылу қарқыны, 1%-ға өсуге қосылуқарқынының салыстырмалы мәні, сонымен қатар орташа өсу қарқыны және өсуге қосылу қарқыны арқылы зерттеліп отырған құбылыстың даму ерекшеліктерін оқып, талдау жатады.

Орташа геометриялық мәнді есептейтін формула арқылы жылдық орташа өсу қарқынын анықтайды, яғни:

$$\bar{t}_p = \sqrt[n]{K_1 K_2 \dots K_n},$$

мұнда t - орташа өсу қарқыны;

$K_1, K_2, \dots, K_n$ – тізбектік өсу коэффициенті.

Жыл сайынғы өсу коэффициенті туралы мәліметтер болмаса, онда орташа өсу қарқыны мына формула арқылы табылуы мүмкін:

$$\bar{t} = \sqrt[n-1]{\frac{X_n}{X_1}},$$

мұндағы, X_1 - бастапқы деңгей; X_n - ақырғы деңгей; n - деңгейлер саны.

Қатардың әрбір деңгейін алдыңғы деңгеймен салыстырса – тізбектік, ал әрбір деңгейді тек бір деңгеймен (базалық) салыстырғанда базистік көрсеткіштер алынады.

Динамикалық (өсіңкілік) қатардың абсолюттікөсу (кему) жылдамдығын анықтау үшін арнайы статистикалық көрсеткіш - *абсолюттік өсуге қосылу* (Δ) есептелінеді. Оның шамасы салыстырып отырған екі деңгейдің айырымына тең. Ол мына формулалар арқылы анықталады: $\Delta_u = y_i - y_{i-1}$ – тізбектер үшін және $\Delta_\sigma = y_i - y_1$ – базистік көрсеткіштер үшін, мұндағы y_i - i -ші жылдың деңгейі; y_1 - базистік жылдың деңгейі [2, 122 б].

Динамикалық (өсіңкілік) қатардың деңгейініңөзгеру жиілігі ағымдағы деңгейдің алдыңғы немесе базистік жылғы деңгейге қатынасымен бағаланады. Бұл қатынас әрқашанда оң сан болуы тиіс. Осы көрсеткішті өсу қарқыны (T_p) деп атайды. Көрсеткіш пайызбен өлшенеді, яғни:

$$T_p = \frac{y_i}{y_{i-1}} \cdot 100, \quad \text{немесе} \quad T_\sigma = \frac{y_i}{y_1} \cdot 100$$

Өсу қарқыны коэффициент түрінде (K_p) өрнектелуі мүмкін. Мұндай жағдайда, өсу қарқыны қарастырылып отырған деңгейі базистік деңгейге қарағанда қанша есе көп екенін немесе оның қанша бөлігін базистік деңгей құрайтынын көрсетеді.

Динамикалық (өсіңкілік) қатардың деңгейінің абсолюттік өсуге қосылу қарқындарының өзгеру шамаларын қатынастық шамалармен анықтау үшін өсуге қосылу қарқыны (T_{np}) деген түсінік енгізілген. Ол абсолюттік артудың алдыңғы немесе базистік жылғы деңгейге қатынасымен есептеледі, яғни:

$$T_{np} = \frac{\Delta_i}{y_{i-1}} \cdot 100, \quad \text{немесе} \quad T_{онр} = \frac{\Delta_i}{y_1} \cdot 100.$$

Өсуге қосылу қарқыны өсу қарқынынан 100%-ды алып тастаған мәнге тең, яғни:

$$T_{np} = T_p - 100.$$

Бір пайыз (1%) өсуге қосылу қарқынының абсолюттік мәні абсолюттік өсуге қосылу қарқынына бөлу арқылы анықталады, яғни:

$$|\%| = \frac{\Delta_i}{T_{np}} \quad \text{немесе} \quad |\%| = 0,01 \cdot y_{i-1}$$

Мысалы, кәсіпорында қияр өсіретін егістік алқабының көрсеткіштері берілсін. Осы динамикалық көрсеткіштерге талдау жасайық:

Жылдар	2013	2014	2015	2016	2017
Қияр өсіретін егіс алқабы, га	71,7	76,9	106,1	116,9	122,8

Ол үшін келесілерді анықтау қажет:

- бес жылдың орта көрсеткіштерін;
- әр жыл бойынша және базистік жылға абсолюттік өсу қарқынын, өсуге қосылу қарқынын;
- бір пайыз өсуге қосылу қарқынының абсолюттік мәнін;
- орташа жылдық өсуге қосылу қарқынын;
- бір жылдағы орта өсу және өсуге қосылу қарқынын;
- бір пайыз өсуге қосылу қарқынының орта мәнін.

Берілген деректер бойынша динамикалық көрсеткіштерді сипаттайық:

1. Бес жылдың орта көрсеткіштері:

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i}{n}; \quad \bar{X} = \frac{71,7 + 76,9 + 106,1 + 116,9 + 122,8}{5} = 98,88 \text{ га}$$

2. Тізбектелген абсолютті өсуге қосылу қарқыны:

$$\Delta y_{тiз} = y_n - y_{n-1};$$

$$\Delta y_1 = 76,9 - 71,7 = 5,2;$$

$$\Delta y_2 = 106,1 - 76,9 = 29,2;$$

$$\Delta y_3 = 116,9 - 106,1 = 10,8;$$

$$\Delta y_4 = 122,8 - 116,9 = 5,9.$$

3. Базистік абсолюттік өсуге қосылу қарқыны:

$$\Delta y_{баз} = y_n - y_0;$$

$$\Delta y_1 = 76,9 - 71,7 = 5,2;$$

$$\Delta y_2 = 106,1 - 71,7 = 34,4;$$

$$\Delta y_3 = 116,9 - 71,7 = 45,2;$$

$$\Delta y_4 = 122,8 - 71,7 = 51,1.$$

4. Базистік өсу қарқыны:

$$T_{баз} = \frac{X_n}{X_1};$$

$$T_1 = \frac{76,9}{71,7} = 1,072(107,2\%)$$

$$T_2 = \frac{106,1}{71,7} = 1,479(147,9\%)$$

$$T_3 = \frac{116,9}{71,7} = 1,630(163,0\%)$$

$$T_4 = \frac{122,8}{71,7} = 1,712(171,2\%)$$

5. Тізбектік өсу қарқыны:

$$i_{міз} = \frac{X_n}{X_{n-1}};$$

$$i_1 = \frac{76,9}{71,7} = 1,072(107,2\%)$$

$$i_2 = \frac{106,1}{76,9} = 1,379(137,9\%)$$

$$i_3 = \frac{116,9}{106,1} = 1,101(110,1\%)$$

$$i_4 = \frac{122,8}{116,9} = 1,050(105,0\%)$$

6. Базистік өсуге қосылу қарқыны:

$$T_{бөққ} = T_{бөқ} - 100\%$$

$$T_1 = 102,7\% - 100\% = 2,7\%;$$

$$T_2 = 147,9\% - 100\% = 47,9\%;$$

$$T_3 = 163,0\% - 100\% = 63,0\%;$$

$$T_4 = 171,2\% - 100\% = 71,2\%.$$

7. Тізбектік өсуге қосылу қарқыны:

$$T_{төққ} = T_{төқ} - 100\%$$

$$T_1 = 102,7\% - 100\% = 2,7\%;$$

$$T_2 = 137,9\% - 100\% = 37,9\%;$$

$$T_3 = 110,0\% - 100\% = 10,0\%;$$

$$T_4 = 105,0\% - 100\% = 5,0\%.$$

8. 1 % өсуге қосылу қарқынының абсолюттік мәні:

$$Q = \frac{Y_n - Y_1}{T_m - 100};$$

$$Q_1 = \frac{76,9 - 71,7}{7,2} = 0,722;$$

$$Q_2 = \frac{106,1 - 76,9}{37,9} = 0,770;$$

$$Q_3 = \frac{116,9 - 106,1}{10,1} = 1,069;$$

$$Q_4 = \frac{122,8 - 116,9}{5,0} = 1,18$$

9. Жылдық орташа өсу қарқыны:

$$T = \frac{\sqrt[4]{Y_n}}{Y_0}; \quad T = \frac{\sqrt[4]{122,8}}{71,7} = \sqrt[4]{1,712} = 1,143(114,3\%)$$

әр жыл сайын кәсіпорын бойынша қияр өсіретін егіс алқабы, алдыңғы жылдағы егістік алқабының 114,3 пайызын құрайды.

10. Орташа жылдық өсуге қосылу қарқыны:

$$\bar{T} = \bar{T}_o - 100\%$$

$\bar{T} = 114,3 - 100\% = 14,3\%$, яғни егіс алқабы жыл сайын 14,3 пайызға артып отыр.

11. Жылдық абсолюттік өсуге қосылу қарқыны:

$$\Delta Y = \frac{\sum \Delta Y}{n}; \quad \Delta Y = \frac{5,2 + 29,2 + 10,8 + 5,9}{4} = 12,775$$

Кәсіпорын бойынша әр жылда қиярдың егістік алқабы орташа 13 га артып отыр.

12. 1 % өсуге қосылу қарқынының орташа мәні:

$$A = \frac{\sum A}{n}; \quad A = \frac{0,722 + 0,770 + 1,069 + 1,18}{4} = 0,935(93.5\%)$$

әр жылда кәсіпорын бойынша қиярдың жалпы егістік алқабы 1 % өсуге қосылу қарқынының орташа мәні 1 га өскенімен сәйкес келеді.

Жоғарыдағы есептеулер нәтижесін кесте арқылы көрсетейік (1 кесте).

Кесте 1 – Кәсіпорынның қияр өсіретін алқабының динамикалық көрсеткіштері

Жылдар	Қияр-дың егістік алқабы, га	Абсолюттік өсуге қосылу қарқыны, га		Өсу қарқыны, %		Өсуге қосылу қарқыны, %		Абсолюттік өсуге қосылу қарқынының 1 % мәні, га
		тізбек-телген	бази-стік	тізбек-телген	бази-стік	тізбек-телген	бази-стік	
2013	71,7	-	-	-	100,0	-	0,0	-
2014	76,9	5,2	5,2	107,2	107,2	7,2	7,2	0,722
2015	106,1	29,2	34,4	137,9	147,9	37,9	47,9	0,770
2016	116,9	10,8	45,2	110,1	163,0	10,1	63,0	1,069
2017	122,8	5,9	51,1	105,0	171,2	5,0	71,2	1,180
Жылдық орташа		12,775						0,935

Статистикалық талдауда орташа абсолюттік өсуге қосылу қарқыны, орташа өсу қарқыны, орташа өсуге қосылу қарқыны динамикалық көрсеткіштердің жалпылама сипаттамасы болуына байланысты ең маңызды да мағыналы параметрлер болып есептеледі. Олардың көмегімен зерттеліп отырған көрсеткіштерге қарапайым болжаулар құрады. Дегенменде, оларды болжау құруда қолдану үшін үлкен білімділік қажет, статистикалық мәліметтер қажетті мөлшерден кем болмағаны жөн.

Динамикалық қатарды орташа абсолюттік өсуге қосылу қарқынымен сипаттау, оның ең шеткі екі нүктесі арқылы жүргізілген түзу сызық графигіне сәйкес келеді [3, 132 б]. Мұндай жағдайда (L —қадам) алдыңғы кезеңге болжаумәндерін алу үшін келесі формуланы қолдану жеткілікті:

$$y_{n+L} = y_n + L\Delta y$$

мұндағы, y_n — ақырғы n -ші нүктенің нақтылы мәні (қатар деңгейінің соңғы мәні);

y_{n+L} — $(n+L)$ -і деңгейдегі динамикалық қатардың болжау мәні;

Δy — орташа абсолюттік өсуге қосылу қарқынының $y_1, y_2, \dots, y_n$ — уақыт қатарларындағы есептелген мәні.

Демек, зерттеліп отырған көрсеткіштің мәндері сызықты заңдылыққа жақын болса, оның мәнін осындай әрекетпен болжау ыңғайлы. Тізбектік абсолюттік өсуге қосылу қарқындарының мәні бір-біріне жақын болған жағдайда, осындай бірқалыпты түзу сызықты даму сипаттамасын көрсетеді. Жоғарыдағы қарастырылған мысалдан (1-кестені қараңыз), мұндай заңдылық байқалмайды (5,2; 29,2; 10,8 және 5,9). Мұндай жағдайда орта өсу қарқыны (немес орташа өсуге қосылу қарқыны) арқылы, беріліп отырған көрсеткіштердің мәндері динамикалық қатардың екі шеткі нүктелерін қосатын экспоненциалдық қисықнемесе көрсеткіш функциятүрінде сипатталады деп қарастырып, болжау жүргізіледі. Болжауды келесі формула арқылы жүргізуге болады:

$$\bar{y}_{n+L} = y_n \bar{T}^L;$$

мұндағы, y_n —соңғы—ші нүктенің нақтылы мәні (қатар деңгейінің соңғы мәні);

$\bar{y}_{n+L}$ — $(n+L)$ -ші деңгейдегі динамикалық қатардың болжау мәні;

$\bar{T}$ — $y_1, y_2, \dots, y_n$ — уақыт қатарларына есептелген орташа өсу қарқыны.

1 кесте деректері бойынша осы формула арқылы есептеулер жүргізейік (мұндағы, $\bar{T} = 1,143$ және $y_n = 122,8$).

2018 және 2019 жылдары кәсіпорынның қияр өсіретін егістік алқабы қалай өзгеретініне келесідей болжау жасауға болады:

$$\bar{y}_{2018} = 122,8 * 1,143^{18} = 697,902a$$

$$\bar{y}_{2019} = 122,8 * 1,143^{19} = 797,712a$$

Динамикалық қатардың барлық мәндері ескерілмей тек бастапқы және соңғы мәндері ескерілетіні, орташа өсу немесе орташа өсуге қосылу қарқыны арқылы болжау, оның негізгі кемшілігі болып саналады. Дегенменде, жоғарыдағы келтірілген динамикалық көрсеткіштерді болжау әрекеттері тәжірибеде ең көп қолданылатын өте қарапайым әдістерге жатады. Олар терең сандық және сапалық талдаулар жасаудан бұрыналдынала жасалатын қарапайым шындыққа жақын шешімдер қабылдау үшін жүргізіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байдақов А.Қ. Кешенді экономикалық талдау: Оқу құралы. – Астана, ҚазАТУ, 2014. – 287 бет.
2. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики. – М.: Финансы и статистика, 2012.
3. Кулинич Е.И. Эконометрия: Учебник / Е.И. Кулинич. – М.: Финансы и статистика, 2012.

1.12. Детерминирленген модельдерге негізделген факторлық талдау

Асылбек Канаевич Байдаков

экономика ғылымдарының кандидаты, "Есеп және аудит"
кафедрасының құрамдастырылған профессоры. С. Сейфуллин
атындағы Қазақ агротехникалық университеті (Астана қ, Қазақстан)

Гульжан Бегендыковна Утибаева

экономика ғылымдарының кандидаты, "Қаржы" кафедрасының аға
оқытушысы. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
университеті (Астана қ, Қазақстан)

Береке Имантаевна Туkenова

"Есеп және аудит" кафедрасының аға оқытушысы. С. Сейфуллин
атындағы Қазақ агротехникалық университеті (Астана қ, Қазақстан)

Экономикалық талдаудағы негізгі ұғымдардың бірі фактор түсініктемесі. Экономикалық зерттеулерде фактордың негізінде осы экономикалық үдерісті жүргізуге қажетті жағдайлар, сондай-ақ оның сипаты немесе негізгі ерекшеліктерінің бірін анықтайтын үдерістің қозғаушы күші себеп болады. Экономикалық қызметтің нәтижелеріне өзара байланысты, тәуелді және шартты көптеген факторлар ықпал етеді.

Кез-келген шаруашылық үрдісі - әр түрлі факторлардың әсерінен қалыптасады. Бұл факторларды білу және оларды басқару мүмкіндігі кәсіпорынның қызмет көрсеткіштерінің өзгеруіне әсер етуге мүмкіндік береді.

Шаруашылық қызметінің нәтижесіне әсер ету деңгейі бойынша факторлар негізгі және қосалқы болып бөлінеді. Негізгі факторлар нәтижелік көрсеткішке шешуші әсер етеді, ал қосалқы факторлар шешуші әсер етпейді. Бірақ бір фактор нақты қалыптасқан жағдайға байланысты негізгі де, кейде қосалқы да болуы мүмкін. Сол себепті көптеген факторлар арасынан негізгісін бөліп ала білуден талдау нәтижесі тәуелді болады.

Экономикалық құбылыстарды зерттеу кезінде ішкі және сыртқы, яғни кәсіпорын қызметінен тәуелді және тәуелді емес факторлаға бөлу

үлкен маңызға ие. Талдау барысында негізгі назар кәсіпорын әсер ете алатын ішкі факторларға аударылуы қажет [1, 115 б.].

Дегенмен, қазіргі өндірістік қатынастардың дамуы жағдайында әр кәсіпорынның қызмет нәтижесі басқа кәсіпорындардың іс-әрекетінен де тәуелді, мысалы шикізат жеткізудің тұрақтылығы, оның сапасы, бағасы, нарық конъюнктурасы. Бұл факторлар сыртқы болып саналады. Олар зерттеліп отырған кәсіпорынның әрекетін сипаттамағанымен, оларды зерттеу ішкі факторларды тереңірек зерттеп, өндірістің ішкі резервтерін толығырақ анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын қызметіне оң баға беру үшін факторларды объективті және субъективті деп ажырату қажет. Объективті факторлар, мысалы табиғи апат, адамдардың әрекеті мен мақсатынан тәуелсіз. Ал субъективті факторлар заңды және жеке тұлғалардың іс-әрекетінен тәуелді.

Экономикалық қызметтің нәтижелеріне әсер ететін барлық факторлар түрлі критерийлер бойынша жіктелуі мүмкін. Ең алдымен, факторлардың келесі топтары бөлінуі керек:

- климаттық (орта айлық температура, күн ұзақтығы және т.б.);
- әлеуметтік-экономикалық (біліктілік деңгейі, тұрғын үй жағдайы және б.);
- өндірістік-экономикалық - кәсіпорынның өндірістік ресурстарын қолдануды сипаттайды.

Кәсіпорын қызметін экономикалық талдауда өндірістік-экономикалық факторлар маңызды болып табылады. Оны жіктеу келесі кестеде берілген (кесте 1)

Кесте 1 - Өндірістік-экономикалық факторларды жіктеу

Жіктеу негізі	Категория факторов		Категория факторов	
	белгілер	мысалдар	белгілер	мысалдар
Мәні бойынша	Негізгі	Негізгі құралдардың жағдайы	Екінші дәрежелі қайталама	Кәсіпорын аймағын рәсімдеу
Жұмыс күшіне байланысты	Тәуелсіз (ішкі)	Жабдықтың тұрақтылығы	Тәуелді (сыртқы)	Еңбек тәртібін сақтау
Әрекет ету уақытына қарай	Тұрақты	Өндірістік жұмыскерлер саны	Уақытша	Жаппай демалыс кезеңдері
Әрекет деңгейі бойынша	Жалпы	Техникалық жабдықтау деңгейі	Нақты	Саудадағы тауарларға арналған сақтау шарттары
Сипаттама әрекеті бойынша	Сыртқы	Кәсіпорын аймағында қоршаған ортаның ластануы	Ішкі	Кәсіпорын дәстүрі

Жіктеу негізі	Категория факторов		Категория факторов	
	белгілер	мысалдар	белгілер	мысалдар
Өлшеу мүмкіндігі бойынша	Өлшеуге жататын	Еңбек ақы қоры	Өлшеуге жатпайтын	Қызметкерлерді ынталандыру
Көрсетілген құбылыстардың қасиеттері бойынша	Сандық	Жеткізу көлемі	Сапалы	Тұтынушылардың қанағаттануы

Экономикалық әдебиеттерде экстенсивті және интенсивті даму факторларына көп көңіл бөлінеді. Мұндай жіктеуді дұрыс түсіну өндірістің қарқынды және индустриалды даму деңгейін анықтау мен қарқынды өсу факторларын жандандыру үшін қажет.

Экстенсивті дамудың негізгі факторлары өмір сүру және материалдандырылған еңбек құндылығының қосымша шығындары: жұмыскерлер санының өсуі, күрделі салымдардың өсуі, пайдалынатын шикі зат көлемінің өсуі. Бұл даму өндірісті кеңейтудің қарапайым жолы болып табылады.

Өндірісті қарқынды дамыту факторларын екі топқа бөлуге болады. Бірінші топтағы факторлар қолда бар резервтерді жұмылдырумен байланысты, яғни күрделі салымдарды талап етпейді. Екінші топтағы факторлар ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін және басқару мен қаржылық технологияларды пайдалану негізінде кәсіпорынның қызметін қайта құрылымдаумен байланысты.

Факторлық талдаудың негізгі міндеттерінің бірі нәтижелік көрсеткіш пен оған әсер етуші факторлар арасындағы байланысты үлгілеу. Оның мақсаты зерттелетін көрсеткіштің факторлармен байланысын нақты математикалық теңдеу түрінде бейнелеу [2, 230 б.].

Экономикалық талдаудың шаруашылық тәжірибеде ең кең тараған әдісі детерминирленген факторлық талдау болып табылады, яғни көрсеткіштер арасындағы байланысты қатаң детерминирленген факторлық модель көмегімен талдау. Ол бірнеше типтік есеп шешу үшін қолданылады.

Детерминирленген талдауда келесідей факторлық үлгілер жиі кездеседі:

1. Аддитивті үлгілер: $Y = \sum x_i = x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n$

Бұл үлгілер нәтижелік көрсеткіш бірнеше факторлық белгінің алгебралық қосындысынан тұратын жағдайларда қолданылады.

Мұндай байланыстың мысалы ретінде кәсіпорынның қаржылық - операциялық циклының ұзақтығын (КОЦҰ) алуға болады, ол қаржылық (ҚЦҰ) және операциялық (ОЦҰ) циклдар ұзақтықтарының қосындысынан тұрады:

$$\text{КОЦҰ} = \text{ҚЦҰ} + \text{ОЦҰ}$$

2. Мультипликативті үлгілер: $Y = \sum_{i=1}^n x_i = x_1 * x_2 * x_3 \dots x_n$

Мұндай үлгілер нәтижелік көрсеткіш бірнеше (екі не одан көп) факторлар көбейтіндісі ретінде анықталатын жағдайларда қолданылады.

3. Кері үлгілер : $Y = a/v$

Екі фактордың қатынасы нәтижелік көрсеткішті береді. Мысал ретінде негізгі өндірістік қорлар құнын (Н) жұмыскерлер санына (Т) бөлу арқылы анықталатын қормен қарулану (Ққ) көрсеткішін алуға болады.

4. Аралас үлгілер:

$$Y = \frac{a+b}{c} ; Y = \frac{a}{c+b} ; Y = \frac{a*b}{c} ; Y = (a+b) * c \text{ және т.б.}$$

Факторлық талдаудың типтік есептерін және оларды шешу жолдарын қарастырайық [3, 160б].

Тізбекті алмастыру және арифметикалық айырмашылықтар әдісі. Бұл әдіс функциональдық тәуелділіктерді зерттеу кезінде нәтижелік көрсеткіштердің өзгеруіне факторлық белгілердің өзгеруінің әсерін өлшеуге арналған. Тізбекті алмастыру әдісінің жалпы түрін үш факторлы мультипликативті үлгілерде қарастырайық:

$$Y = a * b * c,$$

мұнда, Y – нәтижелік көрсеткіш; a, b, c – факторлық көрсеткіштер.

Көрсеткіштердің нақты мәндерін жоспарлы мәндермен салыстырайық:

$$\Delta_{\text{жалпы}} = Y_{\text{н}} - Y_{\text{ж}},$$

$$\text{мұнда, } Y_{\text{жосп}} = a_{\text{ж}} b_{\text{ж}} c_{\text{ж}}, Y_{\text{нақты}} = a_{\text{н}} b_{\text{н}} c_{\text{н}}$$

Факторлардың әрқайсысының өзгеруіне байланысты жалпы ауытқудың бөлігі келесідей көрініс табады:

$$\Delta_a Y = Y^* - Y_{\text{ж}}, \text{ мұнда } Y^* = a_{\text{н}} b_{\text{ж}} c_{\text{ж}}$$

$$\Delta_b Y = Y^{**} - Y^*, \text{ мұнда } Y^{**} = a_{\text{н}} b_{\text{н}} c_{\text{ж}}$$

$$\Delta_c Y = Y_{\text{н}} - Y^{**}, \text{ мұнда } Y_{\text{н}} = a_{\text{н}} b_{\text{н}} c_{\text{н}}$$

$$\text{Сонымен: } \Delta_{\text{жалпы}} Y = \Delta_a Y + \Delta_b Y + \Delta_c Y$$

Тізбекті алмастыру әдісі экономикалық көрсеткіштердің нақты мәндерінің жоспарлы мәндерінен ауытқуын талдауда, сонымен қатар динамикалық көрсеткіштерді зерделеуде қолданылады. Тізбекті алмастыру әдісі арифметикалық айырмашылықтар әдісін қайталау болып табылады.

$$\text{Мәселен, } Y_{\text{жосп}} = a_{\text{ж}} b_{\text{ж}} c_{\text{ж}}, \Delta_{\text{жалпы}} = Y_{\text{н}} - Y_{\text{ж}}$$

$$Y = a_{\text{н}} b_{\text{ж}} c_{\text{ж}}, \Delta_a Y = Y^* - Y_{\text{ж}} = (a_{\text{н}} - a_{\text{ж}}) b_{\text{ж}} c_{\text{ж}} = \Delta a b_{\text{ж}} c_{\text{ж}}$$

$$Y^{**} = a_{\text{н}} b_{\text{н}} c_{\text{ж}}, \Delta_b Y = a_{\text{н}} \Delta b c_{\text{ж}}$$

$$Y_{\text{н}} = a_{\text{н}} b_{\text{н}} c_{\text{н}}, \Delta_c Y = a_{\text{н}} b_{\text{н}} \Delta c$$

$$\Delta_{\text{жалпы}} Y = \Delta_a Y + \Delta_b Y + \Delta_c Y$$

Тізбекті алмастыру және арифметикалық айырмашылықтар – қарапайым және әмбебап талдау әдістері. Алайда олар факторларды ауыстыру тәртібіне қатысты нұсқалы емес. Ауыстыру қандай тізбекпен орындалса, орналастыру нәтижесі соған байланысты. Бұл әдістердің кемшіліктері уақыт бойынша аддитивті емес қасиетке ие, яғни жыл бойы талданған нәтиже ай немесе тоқсан бойынша алынған сәйкес

деректердің сомасына сәйкес келмейді. Сондықтан арифметикалық айырмашылықтар әдісін бірнеше модельге қолдануға болмайды.

Дифференциалды әдіс. Егер $y=f(x_1, x_2, \dots, x_n)$, f -дифференциалатын функция. Онда:

$$\Delta y \cong \frac{dz}{dx_1} \Delta x_1 + \dots + \frac{dz}{dx_m} \Delta x_m,$$

мұнда, $\Delta z = z_1 - z_0$, $\Delta x_i = x_i^1 - x_i^0$

Нүктенің жоғары жағында туындының мәні беріледі:

$(x_i^0, \dots, x_m^0)$

Сонымен x_1 факторының әсері келесідей:

$$\Delta_{x_1} z = \frac{dz}{dx_1} \Delta x_1$$

Мысал ретінде мультипликативті модельді қарастырамыз $y=xz$, оны келесідей жазамыз:

$$\frac{dz}{dx} = y; \quad \frac{dz}{dy} = x$$

Анықтама бойынша $\Delta z = z_1 - z_0$

Сонымен, $\Delta_x y = \frac{dz}{dx} \Delta x = y_0 \cdot \Delta x$; $\Delta_y z = x_0 y$

Интегральды әдіс. Бұл әдіс дифференциалды әдістің логикалық дамуы болып табылады. Егер $y=f(x, y, z, \dots)$, f -дифференциалатын функция, ал кейбір траекторияда L (түзу сызық немесе парабола) уақыт бойынша факторлар өзгереді.

Математикалық талдаудан белгілі теңдікті алайық, онда

$$\Delta P = \frac{df}{dx} \Delta x + \frac{df}{dy} \Delta y + \dots = f'_x \cdot \Delta x + f'_y \cdot \Delta y + \dots$$

Егер факторлардың өзгеруінің барлық аралығын (i) кесіндіге бөлсек, онда келесі өрнекті аламыз: $\Delta P = \sum f'_x \Delta x + \sum f'_y \Delta y + \dots$

Логарифмдік әдіс. Әдіс факторлық талдаудың мультипликативтік үлгілерінде қолданылады. Әдістің мәнін екі факторлы модель мысалында қарастырайық:

$$z = xy$$

Есеп беру мен базалық кезеңдерге қатысты деректер 1 және 0 индекстері бойынша белгіленеді [4, 120 б.]. Нәтижелі фактор өскенде тәуелді факторлардың өзгеру әсерін белгілеу талап етіледі, яғни Δz сома ретінде көрсету керек.

$$\Delta z = \Delta_x z + \Delta_y z$$

Қарастырылған модельге сәйкес келесіні жазамыз:

$$\frac{z_1}{z_0} = \frac{x_1}{x_0} \cdot \frac{y_1}{y_0}$$

Сондықтан,

$$\ln \frac{z_1}{z_0} = \ln \frac{x_1}{x_0} + \ln \frac{y_1}{y_0},$$

Мұнда логарифм – натуральды, ондық болуы мүмкін.

Екі жағында Δz көбейтеміз және $\ln \frac{z_1}{z_0}$, бөлеміз.

$$\Delta z = \Delta z \cdot \frac{\ln \frac{x_1}{x_0}}{\ln \frac{z_1}{z_0}} + \Delta z \frac{\ln \frac{y_1}{y_0}}{\ln \frac{z_1}{z_0}}$$

Оң жақ бөліктің бірінші кезеңі тек қана Δx тәуелді, ал екіншісі Δy , себебі

$$K = \frac{\Delta z}{\ln \frac{z_1}{z_0}} = const, \text{ сонымен келесі өрнек алынды:}$$

$$\Delta z = K \cdot \ln \frac{x_1}{x_0} + K \cdot \ln \frac{y_1}{y_0}$$

Осылайша, нәтижелік көрсеткіштердің өсуі факторлар арасында логарифммен оның өзгерісі тең бөлінеді. Әдістің ерекшелігі оны қолдану кезінде факторлардың әрекетін ретпен тағайындаудың қажеті жоқ. Кемшілігі – бұл әдісті текбірнеше және мультипликативті модельге қолданады.

Қатаң детерминирленген модельдерді қолдану арқылы факторлық талдау өте шартты болып табылады.

Сонымен, әрбір нәтижелік көрсеткіш сан алуан факторлардан тәуелді. Нәтижелік көрсеткіш деңгейіне факторлардың әсері терең зерттелген сайын, талдау нәтижесі де нақты болады. Осы себепті шаруашылық қызметін талдаудың маңызды әдістемелік сұрағы – экономикалық құбылыстардың деңгейіне факторлардың әсерін оқу мен анықтау болып табылады. Факторларды терең, әрі жан-жақты зерттеусіз қызмет нәтижесі туралы негізделген қорытындылар жасап, өндірістік резервтерді анықтап, басқарушылық шешімдерін қабылдау мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі:

1. Финансовый анализ: учебное пособие / Под общей ред. Б.С. Утибаева. – Астана: КАТУ им. С. Сейфуллина, 2016. – 302 с.
2. Утибаев Б.С., Ахметова Д.Т., Байдаков А.К., Утибаева Г.Б., Жунусова Р.М., Туkenова Б.И. Анализ финансовой отчетности: учебник. / Под общей ред. Б.С. Утибаева. – Астана: КАТУ им. С. Сейфуллина, 2018 – 316 с.
3. Байдаков А.Қ. Кешенді экономикалық талдау: Оқу құралы. – Астана, ҚазАТУ, 2014. – 287 бет.
4. Исмаилова А.С., Байдаков А.Қ. Қаржылық және басқару талдауы. Оқу құралы. – Астана, 2009. – 164 бет.

1.13. Особенности строительной отрасли и их влияние на формирование финансовых ресурсов предприятия

Эмиль Рустамович Арифов
докторант PhD (г. Алматы, Казахстан)

Строительство является фондосоздающей отраслью, целью которого является ввод в эксплуатацию новых, расширение и ремонт существующих производственных мощностей, а также объектов непроизводственного назначения. Объемы строительной продукции и их динамика выступают показателями состояния экономики в целом.

Сектор строительных услуг Казахстана является одной из важнейших отраслей экономики и наиболее привлекательным направлением инвестирования. На отрасль приходится до 6% ВВП страны. Строительная отрасль страны обеспечивает около 700 тысяч рабочих мест [1].

В соответствии с данными Комитета по статистике РК, ежегодный объем строительных работ в период 2012 -2017 гг. вырос с 2 667 млрд. до 3 309 млрд. тенге, при стабильном динамичном росте (рисунок 1).

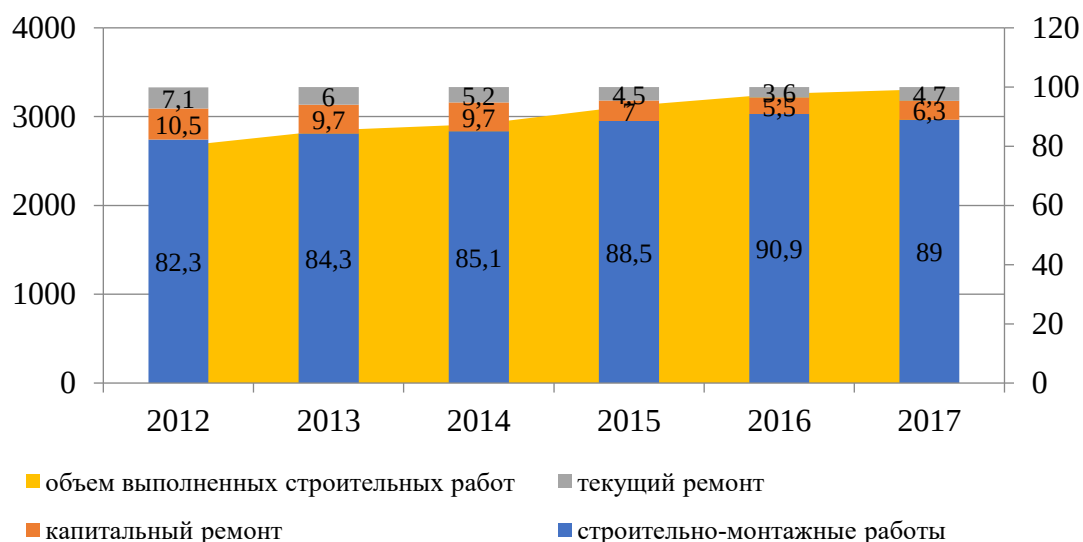

Рисунок 1 – Объемы выполненных строительных работ, млн. тенге [2]

Согласно ОКЭД в Казахстане строительство подразделено на такие сектора как строительство зданий и сооружений, гражданское строительство, специализированные строительные работы, с условием, что они будут выполняться в рамках общего процесса строительства, с последующим разделением по направлениям [3].

Как и во всех сферах экономики, на основе отраслевой принадлежности формируются технологические, управленческие, учетные и др. признаки строительной организации.

В трудах ученых-экономистов перечень отличительных черт строительной отрасли отражен по-разному. В частности:

- Пономарева Н.И. в работе «Особенности формирования учетно-аналитической системы в строительных организациях» рассматривает двадцать одну особенность строительной отрасли [4];
- Попова Е.С. рассматривает шестнадцать особенностей [5];
- Адамов Н.А. дает четырнадцать особенностей данной отрасли («Бухгалтерский учет в строительстве») [6];
- Грянова А.В. подразделяет шестнадцать особенностей [7].

В этих работах отраслевые особенности строительства во многом дублируются. Следует отметить, что представленные характеристики не структурированы, что затрудняет их использование для развития строительной организации.

Осведомленность о внешних и внутренних факторах, влияющих на деятельность компании – залог успеха, поэтому факторному принципу структурирования отличительных черт строительной компании отводится приоритетное значение. Это позволит различать признаки в основных областях, но без деления на внутренние и внешние, поскольку зачастую микро - и макросреды взаимосвязаны и взаимозависимы.

На рисунке 2 представлена разработанная нами структура особенностей строительных организаций отраслевого характера:

Рисунок 2 – Основные категории особенностей строительной отрасли

- нормативно-правовая база, определяющая общие принципы и возможности организации в осуществлении своей деятельности, их права и обязанности;

- экономические – показывают влияние процессов, происходящих в экономической системе, характеризуют ресурсный потенциал организации;

- технико-технологические – отражают подходы и методы трансформации сырья и ресурсов в готовый продукт, специфику процесса производства с позиции производственных факторов;

- природные – связаны с влиянием климатических условий на процесс производства, а также деятельности организации на экологическую ситуацию территории;

- управленческие – показывают общие подходы к организации процесса производства и выработке необходимых производственных и социальных инфраструктур в рамках микросреды;

- учетно-аналитические – отражают формирование информационной системы контрольно-управленческого назначения, выбор методов учета и информационных связей между подразделениями компании.

Конечно, такое деление несколько условно, так как некоторые признаки можно отнести одновременно к нескольким группам, к примеру:

- высокий уровень материальных затрат (экономико-технологическая группа);

- высокая доля накладных расходов в себестоимости (экономико-учетно-аналитическая группа);

- единичный и мелкомасштабный характер производимых видов работ, т.е. производство носит индивидуальный характер (хозяйственная, технико-технологическая, управленческая);

- проектный характер деятельности, особый порядок учета производственных затрат и калькулирования себестоимости продукта (экономико-учетно-аналитическая группа);

- необходимость выполнения подготовительных работ (дренаж, строительство временных бытовых сооружений) – хозяйственно-техническая и технологическая группа.

Правовые особенности – участие сторонних организаций в выработке продукции строительства, что ведет к дополнительным рискам. Наличие строгих правовых норм, связанных с регулированием отношений между участниками процесса и регулированием права собственности на землю.

Для занятия строительной деятельностью или проектными работами в Казахстане, иностранная или местная компания должна получить от уполномоченных государственных органов разрешение в виде лицензии. Весь перечень видов деятельности, подлежащих лицензированию, включая строительную, проектную и изыскательскую деятельность, содержится в принятом законе РК «О разрешениях и уведомлениях», вступившем в силу 20 ноября 2014 года. Лицензия и (или) приложение к ней могут быть только в электронном виде [8].

Наиболее важные квалификационные требования в сфере строительства на текущий момент можно кратко сгруппировать в требования к персоналу, материально-техническому обеспечению, производственной базе, опыту работы и завершённые проекты.

Приобретение земельного участка возможно двумя способами:

1) покупка у государства. Для этого необходимо получить решение о предоставлении соответствующего права на земельный участок у местных исполнительных органов;

2) приобрести на вторичном рынке в аренду или в частную собственность.

Взаимосвязь между субъектами инвестиционной деятельности в сфере капитального строительства промышленных объектов представлена на рис. 3.

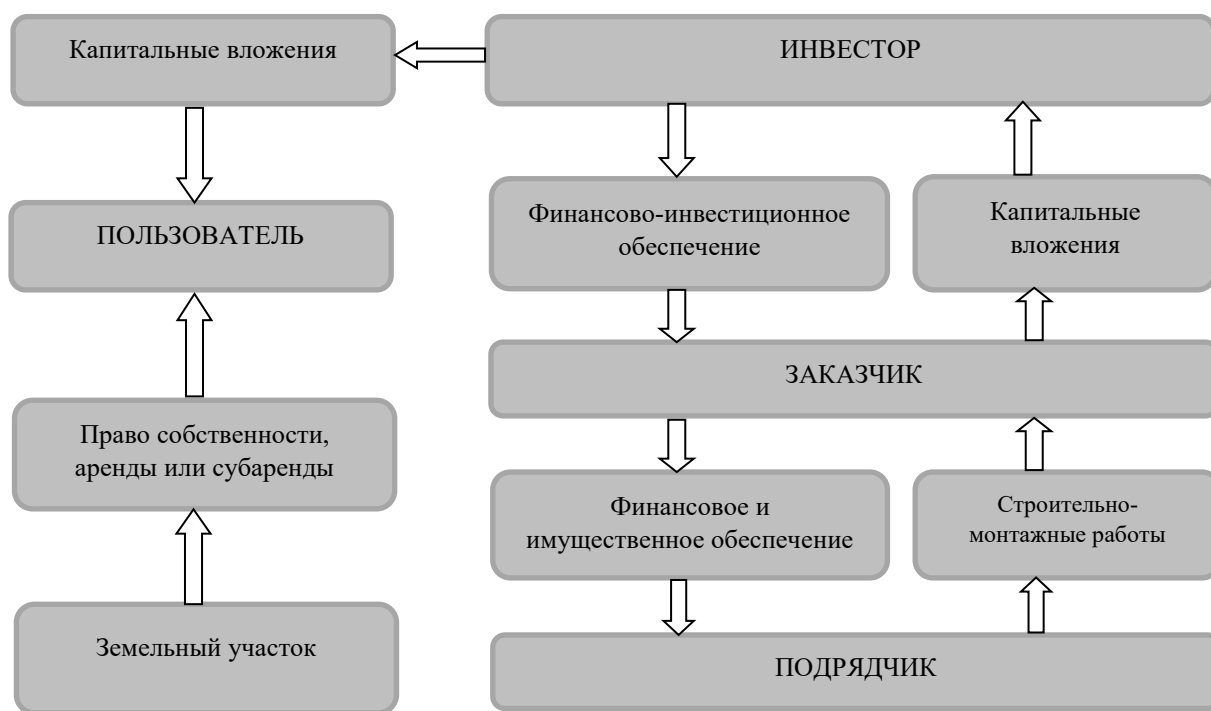

Рисунок 3– Взаимоотношения субъектов инвестиционной деятельности

К субъектам инвестиционной деятельности в данной сфере относятся:

- инвесторы, осуществляющие капитальные вложения, используя собственные и (или) привлеченные средства согласно законодательству;

- заказчики – уполномоченные инвесторами юридические и физические лица, осуществляющие реализацию инвестиционных проектов;

- подрядчики – юридические и физические лица, выполняющие работы по договору, заключенному с заказчиками согласно Гражданскому кодексу Республики Казахстан;

- пользователи объектов – юридические и физические лица, включая иностранные, государственные органы, органы местного самоуправления, международные организации и объединения, для которых эти объекты создаются;

- другие лица [9].

Состав участников жилищного строительства несколько иной:

- застройщик – юридическое лицо, обладающее правом собственности или на праве аренды, на праве субаренды либо в случаях, предусмотренных Законом Республики Казахстан от 7 апреля 2016 № 486-V «О долевом участии в жилищном строительстве» земельный участок, юридическое лицо, занимающееся деятельностью по организации долевого участия в жилищном строительстве жилых домов (жилых зданий) за счет собственных и (или) заемных средств посредством участия в уставном капитале компании [10];

- дольщик – юридическое или физическое лицо, получатель доли в жилом доме на основании заключенного договора о долевом участии в жилищном строительстве;

- другие участники: уполномоченная компания, подрядчик (генподрядчик), банк второго уровня, инжиниринговая компания, гарантийный фонд и держатель процентов.

Следовательно, капитальное строительство включает в себя взаимодействие с большим количеством контрагентов. Даже если происходит совмещение функций одним лицом, риск не убавляется, а просто наполняется другим качеством.

К экономическим характеристикам строительных организаций относятся:

- зависимость себестоимости продукции от ценовой ситуации на земельном рынке, так как объекты строительства привязаны к земле, на которой они построены;

- сложность в ценообразовании;

- зависимость от других секторов экономики (от объемов производства других отраслей и их стабильности);

- значительное «омертвление» капитала на начальном этапе строительства, связанное с большой долей единовременных издержек;

- строительные продукты предназначены для длительного использования;

- обратная корреляция объемов реализации с кризисными явлениями в экономике (экономическая нестабильность может стать причиной роста продаж, т. е. инвестиций в недвижимость).

Природные особенности:

- сезонность производства, сопряженная с зависимостью от погодных-климатических условий;

- возможность воздействия (в том числе негативное) на природные условия местности и окружающую среду.

Технические и технологические особенности строительства представлены следующими:

- строгая последовательность операций производственного процесса, т.е. без завершения предыдущего процесса осуществление следующего невозможно;

- территориальное закрепление (стационарность) объекта строительства;
- мобильность рабочих мест и технико-технологического оборудования труда;
- структурная сложность возведенных объектов строительства;
- высокий уровень материальной интенсивности;
- продолжительность производственно-коммерческого цикла;
- единичный и мелкомасштабный характер осуществляемых работ, т. е. персональный характер производства;
- нестабильность соотношения строительных и монтажных работ по их видам и сложности в ходе определенного отчетного периода (месяц, квартал, год и т.д.);
- неоднотипность продукции;
- необходимость подготовительных работ (дренаж, строительство временных жилых помещений);
- присутствие значительного количества вспомогательных производств, обслуживающих строительство.

Особенности строительных компаний управленческого характера представлены на следующем рисунке 4.

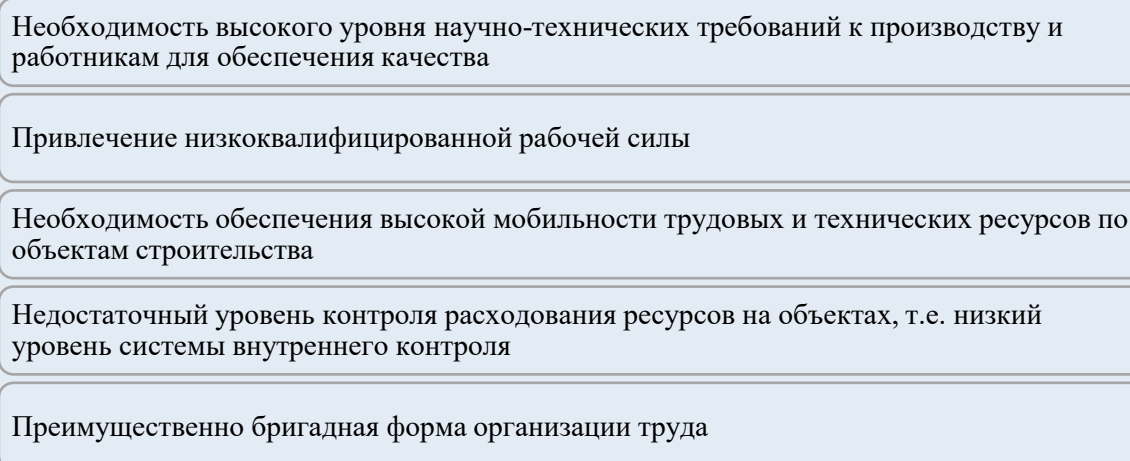

Рисунок 4 – Управленческие особенности строительных организаций

Далее остановимся на учетно-аналитических особенностях строительных компаний:

- высокая доля косвенных затрат в себестоимости;
- проектный характер деятельности, особый порядок учета производственных затрат и калькуляции себестоимости продукта;
- низкое качество или отсутствие информационных связей между планово-экономическими службами и бухгалтерией;
- несоответствие процесса строительства объектов отчетному периоду;
- формирование стоимости объекта строительства на основании сметы.

Некоторые группы характеристик взаимосвязаны и представляют собой такие позиции, которые требуют особого внимания при выработке и использовании системы по непрерывному совершенствованию всех функций предприятия и приспособления инструментов к специфике отечественных строительных организаций.

Состав и структура организации финансовых ресурсов компаний формируются под влиянием технических и экономических особенностей, варьирующихся в зависимости от сферы деятельности компаний и специфики процесса производства. Вследствие этого различные финансовые инструменты играют разную роль при их формировании. Ввиду того, что у каждой отрасли имеются свои специфические особенности функционирования оборотных средств, то очень важно правильно подобрать сочетание собственных и заемных ресурсов.

Для строительной отрасли, как и для других сфер хозяйственной деятельности, для которых характерен длительный производственный цикл, свойственно наличие значительного объема незавершенного производства. Это обусловлено тем, что в начале работы выдается аванс подрядчику инвестором, а вырученные от продажи средства поступают только после завершения работы, это также обуславливает необходимость формирования финансовых ресурсов за счет заемных средств. Соответственно, к реализации данного вида продукции привлекаются финансовые ресурсы заказчика и подрядчика.

Финансы заказчика выступают в качестве совокупности финансовых затрат на вновь построенные, реконструированные, обновленные и модернизированные основные средства, а также на передачу вновь созданных и расширяющихся оборотных средств.

Особенности финансовых ресурсов подрядчика состоят в следующем:

- поступление выручки - главного источника собственных средств подрядчика неравномерно, это связано с продолжительностью возведения объекта строительства;
- из-за различий в трудоемкости и материалоемкости работ на разных этапах строительства неравномерна потребность в оборотных средствах;
- влияние сметной стоимости - основного фактора ценообразования в строительстве и системы оплаты труда на формирование прибыли.

Список использованной литературы:

1. Инвестиционная и строительная деятельность в Республике Казахстан. 2012-2016. Статистический сборник, Астана, 2017 // Электронный адрес: kazstat.rk@gmail.com. Интернет-ресурс: <http://www.stat.gov.kz>.
2. https://forbes.kz/leader/50_chastnyih_kompaniy_kazahstana.

3. Анализ строительного сектора Республики Казахстан в 2016-2017 гг. // www.rfcaratings.kz.

4. Пономарева, Н.И. Особенности формирования учетно-аналитической системы в строительных организациях / Н.И. Пономарева // Научный журнал «Успехи современного естествознания». – 2008. – № 7. – С. 24.

5. Попова, Е.С. Совершенствование методического обеспечения бухгалтерского учета договоров строительного подряда: дис. канд. экон. наук: 08.00.12 / Попова Е.С. – Оренбург, 2013. – 220 с.

6. Адамов, Н.А. Бухгалтерский учет в строительстве / Под ред. Н.А. Адамова. – СПб.: Питер, 2006. – 672 с.

7. Грянова, А.В. Управленческий учет, анализ и бюджетирование инвестиционно-строительной деятельности: дис. канд. экон. наук: 08.00.12 / Грянова А.В. – Орел, 2008. – 198 с.

8. https://iqaa.kz/images/o_разр_и_увед_z1400000202.02-08-2015.rus.pdf.

9. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 № 375-V ЗРК // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>.

10. Закон Республики Казахстан от 7 апреля 2016 № 486-V «О долевом участии в жилищном строительстве» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38446797.

1.14. Ірімшік өндіруші зауыт жағдайында сүт шикізатының және ірімшіктің қауіпсіздігін зерттеу нәтижелері

Жанат Абдуллаевна Искакова

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, «Тағам өнімдерінің технологиясы және қауіпсіздігі» кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Әсел Бауыржанқызы Кәрібай

Қазақ ұлттық аграрлық университеті магистранты
(Алматы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының дамуының негізгі бағыттарында қойылған мәселелерді нәтижелі шешуде, халықтың тағамдық өнімдерге деген алдыңғы қатарлы қажеттілігін қамтамасыз етуде, тағам өнеркәсібінің рөлі өте маңызды. Бұл өндірістің даму деңгейі халықтың өмірлік қажеттілігін анықтайды және мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің маңызды бөлігін құрайды. Тамақ өнеркәсібінің негізгі мәселелерінің бірі болып жоғары, сапалы тамақ өнімдерінің көлемін көбейту, олардың ассортименттерін кеңейту, дәмдік қасиеттері мен биологиялық құндылығын жақсарту болып табылады.

Қазіргі кезде мемлекет пен тұтынушының деңгейінде сүт өнімдерін өндіретін кәсіпорынға оларды өндіру, қайта өңдеу, тасымалдау, сақтау және реализациялауға қатаң талаптар қойылып отыр. Адам денсаулығы мен өмірін қорғау мақсатында 2013 жылы қолданысқа енгізілген «Тағам өнімдерінің қауіпсіздігі» (ТР КО 021/2011) Кедендік одақтың технологиялық регламенті қабылданды. ТР КО 021/2011 міндетті талаптар қатарына НАССР (МЕМСТ ҚР 51705.1-2001) (қатер анализі мен шекті бақылау нүктелері) жүйесін енгізу жатады. НАССР бойынша қаралған жүйелік сәйкестендіру, қауіпті факторларды басқару бағасы тағам қауіпсіздігіне елеулі әсер етеді.

Сүт және сүт өнімдері қауіпсіздігі туралы техникалық регламенттің 1-1 бөлімінде, сүт және сүт өнімдері өндірістеріндегі барлық цикл бойы бірге жүретін аса қауіпті қатерлер: токсикалық элементтермен ластану, пестицидпен, радионуклидпен, гормональды препараттармен, антибиотикпен, тағамдық қоспалармен, механикалық және микробиологиялық ластанулар қарастырылған. Сүт ірімшік өндіруде қолданылатын шикізат болып табылады. Сүттің құрамы, тағамдық құндылығы дайындалатын өнімге тікелей әсер етеді. Ірімшік- жоғары құнды тағам, ол белоктық ферментативті ұюы әсерімен ірімшік шикізатының бөлініп, оны өңдеу және пісіп-жетілу нәтижесінде дайындалатын өнім. Сүт шикізатының ірімшік өндірісінде маңызы ерекше болғандықтан, сүттің органолептикалық және микробиологиялық көрсеткіштерін анықтау үшін зерттеу жүргіздік. Зерттеу жұмыстарына Жамбыл облысы, Жуалы ауданында орналасқан «Бурный ірімшік зауытының» шикізаты мен ірімшік өніміне сараптама жүргіздік.

Зертханалық талдау жұмыстары Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Қазақ-Жапон инновациялық орталығында» күші бар нормативтік құжаттарда бекітілген зерттеу әдістері бойынша орындалды.

1 кестеде ТР КО 033/2013, ГОСТ 31449-2013 бекітілген талаптары мен ережелеріне сәйкес сүт шикізатының органолептикалық көрсеткіштері туралы мәліметтер келтірілген. Кестеде көрсетілгендей қоюлану дәрежесі, дәм мен сұрып түрлеріне байланысты сүт шикізатын бағалаудың әр түрлі шектері (критерийлері) ұсынылған.

1 кесте - Шикі сүттің органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер атауы	Көрсеткіштер мәні					Анықталды
	ТР КО 033/2013	ГОСТ 31449- 2013	ТШ 9819-011-00419785-14 Сорт көрсеткіштері			
			Жоғары	Бірінші	Екінші	
Консистенция	Біртекті сұйықтық. Қатырылмайды	Біртекті сұйықтық			Беткі бөлігіндегі майдың аздаған бөлігі рұқсат етіледі.	Біртекті , ақ түсті іртіксіз сұйықтық

Көрсеткіштер атауы	Көрсеткіштер мәні					Анықталды
	ТР КО 033/2013	ГОСТ 31449- 2013	ТШ 9819-011-00419785-14 Сорт көрсеткіштері			
			Жоғары	Бірінші	Екінші	
Иісі мен дәмі	Таза, жаңа піскен сүтке тән емес өзге дәм мен иіссіз	Таза, жаңа піскен сүтке тән емес өзге дәм мен иіссіз (жемдік дәмді тағамдық қоспалар)	Таза, жаңа піскен сүтке тән емес өзге дәм мен иіссіз	жемдік дәмді тағамдық қоспалар	Қалыпты дәм мен иіс рұқсат етіледі.	Таза, жаңа піскен сүтке тән емес өзге дәм мен иіссіз
Түсі	Ақ түстен ашық кремді түске дейін					Ақ түсті

Сүт шикізаты құрамындағы аса қауіпті заттар, микроағзалар мен соматикалық жасушалардың деңгейі, микробиологиялық зерттеулер нәтижесі 2 кестеде көрсетілген.

2 кесте - Сүт шикізатының қауіпсіздік көрсеткіштерін анықтау нәтижелері

Көрсеткіш атауы		Рұқсат етілген деңгей мг/кг (л), артық емес	Анықталған көрсеткіш
Токсиндік элементтер	Қорғасын	0,1	0,001
	Мышьяк	0,05	0,0025
	Кадмий	0,03	0,0002
	Сынап	0,005	0,0005
Микотоксиндер	Афлатоксин М	0,0005	
Антибиотиктер (майға қатысты есептегенде)	Левомецетин (клорамфеникол)	рұқсат етілмейді (0,01 кем) рұқсат етілмейді (0,0003 кем)	табылған жоқ
	Тетрациклин тобы	рұқсат етілмейді (0,01 мг/кг кем)	табылған жоқ
	Пенициллин	рұқсат етілмейді (0,004 мг/кг кем)	табылған жоқ
	Стрептомицин	рұқсат етілмейді (0,2 мг/кг кем)	табылған жоқ
Пестицидтер	Гексахлорциклогексан (α, β, γ - изомерлер)	0,05	0,005
	ДДТ және оның метаболиттері	0,05	0,0025
Диоксиндер (майға қатысты есептегенде)		0,000003	табылған жоқ
Меламин		рұқсат етілмейді (1 кем)	табылған жоқ
Радионуклидтер	Цезий-137	рұқсат етілмейді	табылған жоқ
	Стронций-90	рұқсат етілмейді	табылған жоқ
Тежеуші заттар		рұқсат етілмейді	табылған жоқ
Сүт шикізатындағы КМАФАНМ		1x10 ⁵ КОЕ/см ³ (г) (жоғары сорт)	1,3x10 ⁴
		5x10 ⁵ КОЕ/см ³ (г) (бірінші сорт)	-
		4x10 ⁶ КОЕ/см ³ (г) (бірінші сорт)	-
Сүт шикізатының 1 см (г) соматикалық жасушалары		4x10 ⁵ (жоғары сорт)	3,5x10 ⁴
		1x10 ⁶ (бірінші, екінші сорт)	-
Патогенді, оның ішінде сальмонеллдер		25 г рұқсат етілмейді	табылған жоқ

1 және 2-кестелердегі алынған нәтижелер бойынша ірімшік өндіруге арналған шикі сүттің сапасы нормативтік құжаттардағы талаптарға сай келеді. Сүт шикізатын қабылдап алғаннан кейін кәсіпорында бекітілген технологиялық талаптарды сақтай отырып ірімшік өндірілді. Дайын ірімшіктің сапасы мен қауіпсіздігіне Кеден

Одағының 033/2013 техникалық регламентіне сәйкес сараптама жүргізілді.

3 - кестеде ірімшік өнімінің аса қауіпті заттар, микроағзалар мен соматикалық жасушалардың деңгейі, микробиологиялық зерттеулер нәтижесі берілен.

3 кесте - Ірімшік өнімінің қауіпсіздік көрсеткіштерін анықтау нәтижелері

Көрсеткіш атауы		Рұқсат етілген деңгей мг/кг (л), артық емес	Анықталған көрсеткіш
Токсиндік элементтер	Қорғасын	0,1	0,001
	Мышьяк	0,05	0,0025
	Кадмий	0,03	0,0002
	Сынап	0,005	0,0005
Микотоксиндер	Афлатоксин М	0,0005	
Антибиотиктер (майға қатысты есептегенде)	Левомецетин (клорамфеникол)	рұқсат етілмейді (0,01 кем) рұқсат етілмейді (0,0003 кем)	табылған жоқ
	Тетрациклин тобы	рұқсат етілмейді (0,01 мг/кг кем)	табылған жоқ
	Пенициллин	рұқсат етілмейді (0,004 мг/кг кем)	табылған жоқ
	Стрептомицин	рұқсат етілмейді (0,2 мг/кг кем)	табылған жоқ
Пестицидтер	Гексахлорциклогексан (α , β , γ - изомерлер)	0,05	0,005
	ДДТ және оның метаболиттері	0,05	0,0025
Диоксиндер (майға қатысты есептегенде)		0,000003	табылған жоқ
Меламин		рұқсат етілмейді (1 кем)	табылған жоқ
Радионуклидтер	Цезий-137	табылған жоқ	рұқсат етілмейді
	Стронций-90	табылған жоқ	рұқсат етілмейді
Тежеуші заттар		рұқсат етілмейді	табылған жоқ
Ірімшік өніміндегі КМАФАМ		1x10 ⁵ КОЕ/см ³ (г) (жоғары сорт)	1,7x10 ⁴
		5x10 ⁵ КОЕ/см ³ (г) (бірінші сорт)	-
		4x10 ⁶ КОЕ/см ³ (г) (бірінші сорт)	-
Ірімшік өнімінің 1 см (г) соматикалық жасушалары		4x10 ⁵ (жоғары сорт)	2x10 ⁴
		1x10 ⁶ (бірінші, екінші сорт)	-
Патогенді, оның ішінде сальмонеллдер		25 г рұқсат етілмейді	рұқсат етілмейді

3-кестенің нәтижелері бойынша ірімшіктің қауіпсіздік көрсеткіштері уытты элементтер қалдықтары, микробиологиялық көрсеткіштер, тежеуші заттардың болуы, радионуклид қалдықтарының болуы, антибиотиктер мен пестицид қалдықтары, диоксин, меламин қалдықтарының болуы арқылы анықталды. Барлық көрсеткіштер бойынша Кеде Одағының 033/2013 техникалық регламент талаптарына сай келетіні анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. КО ТР 033/2013 – «Сүт және сүт өнімдерінің қауіпсіздігі».
2. КО ТР 021/2011 – «Тағам өнімдерінің қауіпсіздігі».
3. Свириденко Г.М. Микробиологические риски при производстве молока и молочных продуктов / Г.М. Свириденко. – Москва: Изд-во Россельхозакадемии, 2009. – 246 с.

4. Арутюнова И.П. Совершенствование мер обеспечения безопасности молока-сырья / И.П. Арутюнова, О.М. Швец // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – Курск: Курская государственная сельскохозяйственная академия им. профессора И.И. Иванова. – 2014. – № 6. – С. 71–73.

1.15. Производственный контроль безопасности пищевых продуктов на предприятиях общественного питания

Жанат Абдуллаевна Искакова

Кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор
кафедры «Технология и безопасность пищевых продуктов»
Казахский национальный аграрный университет
(г. Алматы, Казахстан)

Нұрсұлтан Ұланұлы Күнжан

Магистрант специальности 6М073500 – Пищевая безопасность
Казахский национальный аграрный университет
(г. Алматы, Казахстан)

План обеспечения пищевой безопасности подразумевает ряд шагов или действий для соблюдения принципов продовольственной безопасности на предприятии общественного питания. Программа пищевой безопасности разработана в соответствии с принципом Анализа риска и критических контрольных точек (НАССР). Это взвешенный подход к защите качества и пищевой безопасности, сосредоточенной на предупреждении проблем до их возникновения. В соответствии с системой НАССР, анализируется каждый шаг в процессе пищевого производства для выявления существующих рисков, их величины и мер предосторожности [1].

Область контроля охватывает:

- получение и хранение продукции;
- подготовка, приготовление и раздача продукции;
- личная гигиена;
- учет соблюдения пищевой безопасности;
- уборка;
- борьба с вредителями.

Существует 3 основных вида опасностей заражения:

- биологическая опасность, например, бактерии;
- химическая опасность, например, химические средства уборки;
- инородные предметы в пище, например, насекомые, волосы, ногти и др. [2].

Попадание в пищу одного из этих компонентов может привести к серьезным последствиям. Единичный случай заражения пищи может навредить сотням гостей, другим сотрудникам.

При использовании НАССР каждый шаг в производстве продуктов питания анализируется с целью определения степени значимости опасностей и наличия предупредительных мер, которые позволят уменьшить риск возникновения таких опасностей. Подобные предупредительные меры включают в себя приготовление пищи, контроль температуры и действующие программы, регламентирующие методы работы сотрудников, правила гигиены и санитарную обработку предприятия. Они определяют, какие точки процесса являются критическими контрольными точками (ККТ). ККТ представляет собой точку, в которой может быть осуществлен контроль в целях предотвращения или устранения угрозы для пищевой безопасности или ее снижения до приемлемого уровня. Кроме того, устанавливаются критические пределы, связанные с ККТ. Критический предел представляет собой критерий, который необходимо соблюдать для каждой ККТ в целях гарантии того, что данный процесс производит безопасные продукты [3,4].

Так в ресторанах ИП «Собалакова» выделены 4 ККТ, это:

- прием продукции;
- хранения продукции;
- приготовление готового продукта;
- раздача;

Основной точкой ККТ является процесс приготовления. Это последний этап перед подачей блюда клиенту. Тепловое воздействие будет разрушать любые вредные микроорганизмы которые изначально присутствовали в продуктах или случайно попали в них в ресторане. Процесс приготовления имеет очень большое значение для гарантии пищевой безопасности.

Критическим пределом для этапа приготовления является гарантия того, что настройки и процедуры для печей или фритюрниц соблюдаются в соответствии со стандартами, а для чувствительных продуктов, выдерживаемых при высокой температуре, обеспечивается надлежащая температура. Одним из направлений системы НАССР это то что все сотрудники (в особенности менеджера смены) ресторанах во избежание возможных проблем с пищевой безопасностью, придерживаются этих 6 принципов:

1) Санитарная профилактика. Мойка или вытирание предметов дезинфицирующими растворами.

2) Температурный контроль. Хранить горячие предметы в тепле, а холодные – в прохладных местах. Пищевые продукты хранить при безопасных температурах, не способствующих росту бактерий охлажденные продукты (1°C to 5°C) замороженные продукты (<-18°C). Температура, при которой бактерии могут выживать и расти, носит название опасной температурной зоны. Опасная температурная зона находится в пределах от 5°C до 60°C. При хранении горячих продуктов

выше 60°C и холодных продуктов ниже 5°C рост бактерий сводится к минимуму.

3) Режим хранения. Хранения продуктов в санитарных условиях, в герметичных контейнерах;

4) Предупреждение перекрестного загрязнения. Перекрестное загрязнение происходит в случаях, когда сырые и приготовленные продукты входят в контакт друг с другом. Для предупреждения перекрестного заражения, для уборки в разных зонах используется инвентарь и расходные материалы разного цвета – мопы, щетки, тряпки и т.п. не допускается использование не предназначенного по цвету инвентаря. В ресторане выделяется несколько зон для уборки – зона сырой продукции, зона приготовления сэндвичей и прилавков, зона зала для гостей, зона туалетов и зона парковки. Например, не допускается уборка зоны туалетов тем же инвентарем, которым убирают зоны сырой продукции;

5) Работа с поставками. Проверка температуры и дата всех поставляемых продуктов и ингредиентов;

6) Ведение учета. В ресторанах ведутся учет и оформления документов для того, чтобы гарантировать соблюдение законов и правил компании.

В эти процедуры входят:

- проверка температуры (дата, время и сведения);
- время выдержки продуктов и температуры;
- срок хранения и годность продуктов;
- проверка температуры оборудования.

- качество продуктов. Качество отслеживается схемами и чек листами основанные по HACCP, которыми пользуются ежедневно для слежения за временем хранения и временем выдержки и, таким образом поддерживая продовольственную безопасность и качество продуктов.

В случае, когда продукты не соответствуют стандартам, сотрудник, заметивший эти признаки порчи продукта информирует об этом менеджера смены. После верификации данного продукта его утилизируют в специально отведенном для этой цели месте.

Общая форма контроля по ККТ, основанных на принципах HACCP, расписана в таблицах 1, 2, 3, 4, 5.

Таблица 1 – Входной контроль качества и безопасности поступающих на предприятие пищевых продуктов

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
Поступающие партии пищевых продуктов, продовольственного сырья	1) Контроль наличия и правильности оформления товарно-сопроводительной документации (сертификат соответствия или декларация о соответствии)	11	Каждая поступающая партия проходит визуальный контроль	Закон РК «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения» Закон РК «О качестве и безопасности пищевых продуктов». СП РК 3.02-38-2006» Санитарно-эпидемиологические требования к организациям общественного питания»
	2) Контроль принадлежности продукции к партии, указанной в сопроводительной документации	12		
	3) Контроль соответствия упаковки и маркировки товара требованиям санитарных правил.	13	Органолептические показатели по НД на продукцию	
	4) Контроль за отсутствием признаков порчи продукции	14		

Таблица 2 - Производственный контроль на этапах технологического процесса

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
Технологический процесс	1) Контроль за соответствием технологического процесса действующей нормативной и технической документации	21	Постоянно	Закон РК «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения». Закон РК «О качестве и безопасности пищевых продуктов». СП РК 3.02-38-2006» Санитарно-эпидемиологические требования к организациям общественного питания»
Поточность технологических процессов	1) Контроль за недопустимостью пересечения потоков сырья, готовой продукции, чистой и грязной посуды, инвентаря, посетителей и персонала.	22	Постоянно	

Таблица 3 – Контроль качества и безопасности готовой продукции

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
Готовая продукция	1) Контроль готовой (реализуемой) продукции по органолептическим показателям (внешний вид, цвет, запах, вкус, консистенция) 2) Контроль ассортимента и объемов реализуемой продукции	31	При приеме каждой продукции	СанПиН 2.3.2.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов» СП РК 3.02-38-2006» Санитарно эпидемиологические требования к организациям общественного питания»
		32	Ежедневно	

Таблица 4 – Контроль на этапах транспортировки и реализации пищевых продуктов

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
Транспортировка пищевых продуктов	Контроль на этапе транспортировки 1) Наличие личной медицинской книжки у водителя (экспедитора) с отметками о своевременном прохождении мед. осмотров. 2) Использование специально предназначенного или специально оборудованного транспортного средства. 3) Мойка транспортного средства. 4) Соблюдение правил товарного соседства при транспортировке пищевых продуктов. 5) Соблюдение условий транспортировки (температура, влажность) для каждого вида пищевых продуктов.	4.1	Постоянно	Закон РК «О качестве и безопасности пищевых продуктов» СП РК 3.02-38-2006». Санитарно эпидемиологические требования к организациям общественного питания» СанПиН 2.3.2.1078-01. «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов» СП 4616-99. «Санитарные правила по гигиене труда водителей автомобилей»
		4.2	Постоянно	
		4.3	Постоянно	
		4.4	При каждой транспортировке	
		4.5	При каждой транспортировке	
Реализация готовых продуктов	Контроль на этапе реализации 1) Контроль условий реализации пищевых продуктов: соблюдение правил товарного соседства, температурно-влажностного режима, использование инвентаря (щипцы, лопатки, ложки и т.д.)	4.8	Ежедневно	СП РК 3.02-38-2006» Санитарно эпидемиологические требования к организациям общественного питания, изготовлению и оборотоспособности в них пищевых

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
	маркировка инвентаря и разделочных досок и т.д. 2) Контроль сроков реализации продукции (в том числе снятие с реализации пищевых продуктов с истекшим сроком годности, а также признанных не соответствующими требованиям нормативной и технической документации)	4.9	Ежедневно	продуктов и продовольственного сырья. СанПиН 2.3.2.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов»

Таблица 5 – Контроль за санитарно-техническим состоянием помещений и оборудования

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
Помещения оборудование	Контроль: - за санитарно-техническим состоянием помещений и оборудования - за правильностью расстановки оборудования, его наличием, достаточностью и исправностью.	5.1	1 раз в 6 месяцев	СП РК 3.02-38-2006» Санитарно-эпидемиологические требования к организациям общественного питания»
Система вентиляции	1) Исследование эффективности работы систем вентиляции их техническая исправность 2) Проведение мероприятий по очистке и дезинфекции систем вентиляции воздуха	6.1 6.2	1 раз в год и после реконструкции, модернизации 2 раза в год	
Условия труда персонала	1) Измерение параметров микроклимата: -температура воздуха -скорость движения воздуха -относительная влажность 2) Измерение уровней искусственной освещенности.	6.3 6.4	2 раза в год (теплый и холодный периоды) 1 раз в год	СанПиН 2.2.4.548-96 СанПиН 2.2.1.2.1.1278-03

Наименование объекта производственного контроля	Опасный фактор, предупреждающие мероприятие	№ критической точки	Контролируемый параметр	
			Периодичность контроля	Документы, регламентирующие контролируемое значение параметра
	3) Измерение уровней шума от технологического и вентиляционного оборудования		1 раз в год	СН 2.2.4.1.8.562-96»
Вода питьевая из разводящей сети	Контроль на соответствие требованиям СанПиН - микробиологические показатели - физико-химические показатели	6.5	1 раз в 6 месяцев 1 раз в год	СП 2.36.1079-01 СанПиН 2.1.4.1074-01 Питьевая вода.

Показателями эффективности такого подхода по принципам НАССР именно по критически контрольным точкам, расписанным в табличных данных дает следующие эффекты для данного предприятия быстрого приготовления:

- реализация качественной и безопасной для здоровья населения продукции;
- отсутствие случаев кишечных инфекций и пищевых отравлений;
- улучшение санитарно-технического состояния объектов;
- отсутствие неудовлетворенных результатов лабораторно-инструментальных исследований, измерений, испытаний;
- улучшение условий труда работников.

Список литературы:

1. Чернуха, И.М. Методические рекомендации по организации входного контроля на предприятиях мясной промышленности в рамках системы обеспечения безопасности и управления качеством, основанной на принципах ХАССП / И.М. Чернуха, Г.Ю. Макаренкова, Г.П. Горошко. – М.: ВНИИМП. – 2004. – 14 с.

2. Донченко Л.В. Безопасность пищевого сырья и продуктов питания / Л.В. Донченко, В.Д. Надикта. – М.: Пищевая промышленность, 1999. – 352 с.

3. Мейес Т. Эффективное внедрение ХАССП. Учимся на опыте других / Т. Мейес, С. Мортимор; пер. с англ. В. Широкова. – СПб.: Профессия, 2005. – 288 с.

4. Tompkin, R.B. 1995. The use of ХАССП for producing and distributing processed meat and poultry products. In Advances in Meat Research. Volume 10. Hazard Analysis Critical Control Point (ХАССП) in Meat, Poultry and Seafoods. Chapman & hall (In Press), 4-6 с.

1.16. Кондитер өндірісінде тағам өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін енгізудің алғышарттары

Жанат Абдуллаевна Искакова

ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің қауымдастырылған профессоры
(Алматы, Қазақстан)

Айтолкын Кененқызы Токбаева

6M073500 – Тағам қауіпсіздігі мамандығының магистранты
Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Кәсіпорында сапаны бақылаудың кешенді жүйесі және бірыңғай жауапкершілікке негізделген ішкі сапа жүйесі ұйымдастырылған және іске асуда. Бұл жүйе өндірістің әр сатысында шикізат пен өнім сапасын бақылауға негізделген.

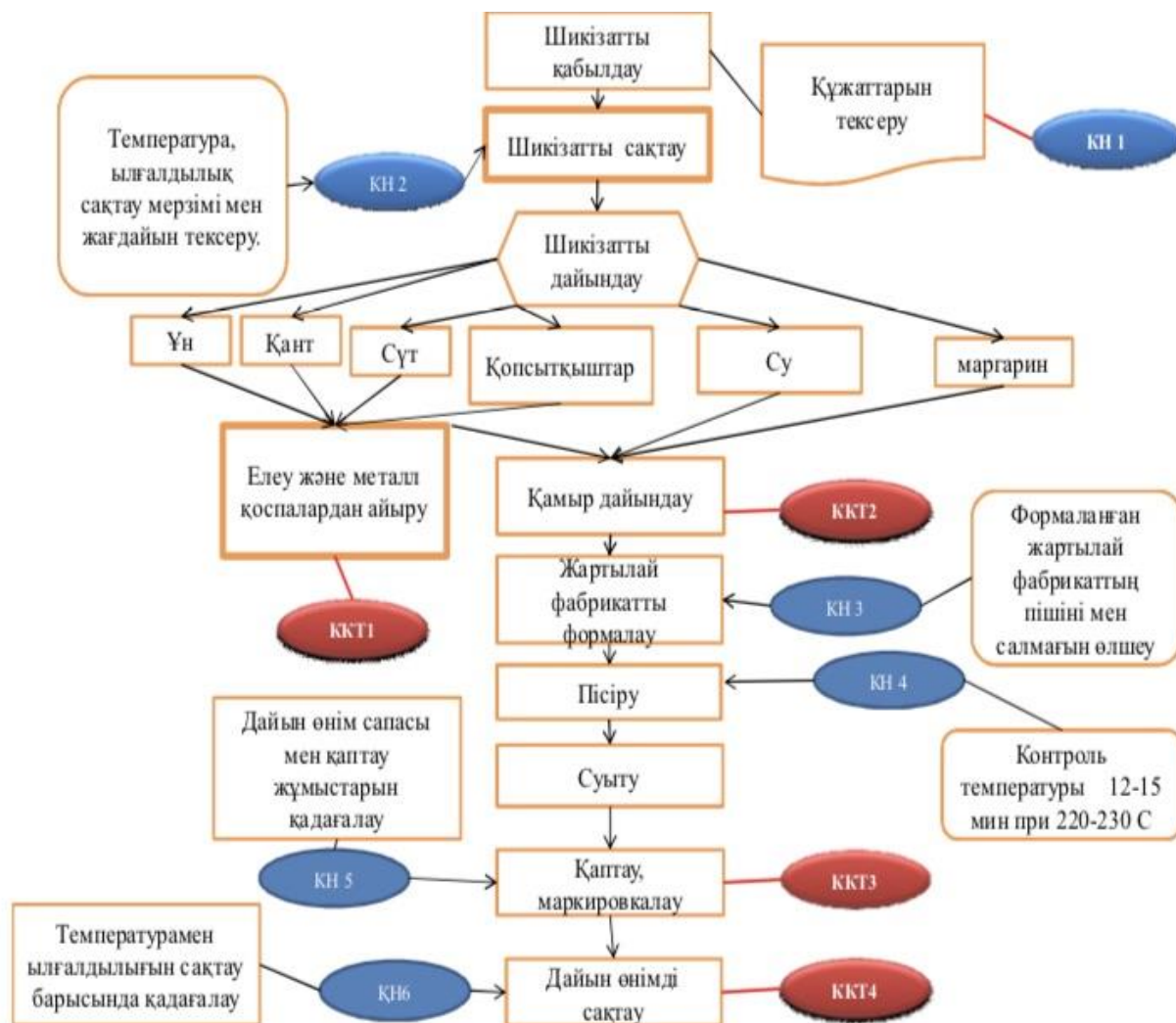
Кәсіпорында ҚР СТ ИСО 9001 – 2015 стандартына сәйкес сапа менеджменті жүйесі енгізілген және қолданылуда.

Фабрика өнімдері отандық нарықтағыдай жақын және алыс шет елдер нарығында да белгілі. «Куликов и К» өз өнімін ішкі нарықта жоғары деңгейде жеткілікті ету саясатын жүзеге асырады. «Куликов и К» сату ауқымы бүкіл сол өңірді қамтиды. Қордай қаласы бойынша өнім ірі көтермемен сатып алушылар арқылы, сонымен бірге фирмалық бөлшек сауда дүкендері арқылы таратылады. Республиканың басқа аймақтарына «Куликов» ЖШС өнімін жеткізу фирмалық сапалы өнім сатуды жүзеге асыратын дистрибьюторлық желі (еншілес кәсіпорындар) құрумен қамтамасыз етіледі. Осылайша «Куликов и К» ЖШС-ның сату ауқымы бүкіл

Жамбыл облысы және компанияның еншілес сауда ұйымы бар көрші Қырғызстанды қамтиды. Өнімді сыртқа шығару жоғары бәсекелестік жоқ және саяси-экономикалық жағдайлар ішкі саудаға кедергі келтірмейтін орталық-азия өңірлеріндегі елдермен жүргізіледі. ТМД-ның басқа республикалары және алыс шет елдер тарапынан «Куликов и К» ЖШС өніміне деген қызығушылыққа байланысты келешекте компания өндіріс көлемін арттыруды және экспорткөлемін ұлғайту жолымен өткізу нарығын кеңейтуді жоспарлап отыр.

Қазақстанның Бүкіләлемдік Сауда ұйымына кіруінің міндетті шарты-тамақ кәсіпорындарына сапа менеджменті жүйесі – ХАССП жүйесін енгізу болып табылады. Бұдан басқа, 2013 жылдың 1 шілдесінен бастап Кедендік Одақ комиссиясының 2011 ж. 9 желтоқсандағы № 880 шешімімен бекітілген Кедендік Одақтың «Азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» ТР ТС 021/2011 Техникалық регламенті күшіне енді. Осы регламентке сәйкес азық-түлік өнімдерін шығарушы ХАССП қағидаларына негізделген рәсімдерді әзірлеп, енгізуге және құптауға міндетті.

1-сызбада ұнды кондитер өндірісінде кездесетін қауіп қателер түрлерінің орны көрсетілген ұнды кондитер өндірісінің технологиялық сызбасы берілген.

1-сызба. Ұнды кондитер өндірісіндегі қауіп-қатер (ҚҚН) және қадағалау нүктелерін (ҚН) көрсетілген технологиялық сызба

Технологиялық сызбада шикізат қабылданғаннан бастап дайын өнім шыққанға дейін орындалатын процестер көрсетілді. Сызбада қауіп-қатер нүктелерімен бірге қадағалау нүктелері де көрсетілді. Қадағалау нүктелері дұрыс қадаланбаған жағдайда қауіп-қатер нүктесіне айналуы мүмкін.

Мысалы: ҚН1-арнайы құжаттары жоқ шикізаттар қауіпті болуы мүмкін, тек арнайы тексерілген шикізаттар алынуы керек; ҚН2-қоймадағы шикізаттардың сақтау жағдайының сәйкес болмауы- өнімнің ластануына немесе бүлінуіне әкелуі мүмкін; ҚН3,4,5,6-формалау барысында өнімнің қалың болуы, пісіру температураларының сақталамауы немесе дайын өнім қоймасының сақтау режимдеріне сәйкес болмау өнім көктеп кетуіне әкелуі

мүмкін. Қауіп-қатерлер ескерілуі міндетті және ескермеуге болатын деп екіге бөлінеді. Ескермеуге болатын адам денсаулығына әсері төмен және орындалу жиілігі сирек қатерлер жатады. Ал ескерілуі тиіс қатерлер дегеніміз адам денсаулығына орасан зор зиян келтіруі мүмкін және орындалу жиілігі жоғары қатерлер болып табылады.

Сапалы ұнды кондитер өндірісінің бұйымдарының қайта өңделетін шикізаттарды, жартылай фабрикаттарды және дайын өнімдерді технологиялық сапасын бақылап отыру керек. Технологиялық бақылаудан есепке алу және материалдар мен шикізат жұмсауының бақылауы, демек өндіріс қалдықтары мен жоғалту саны тәуелді болады.

Кондитер өндірісінің бұйымдары негізіне МЕМСТ - ке сәйкес келмейтін физико-химиялық көрсеткіштері, ауытқу кезіндегі өнімнің сапасының төмендеуі, технологиялық параметрлердің оптималды болып жатқан нақты күйлері, шикізаттың физикалық және химиялық көрсеткіштері жатқызуға болады.

Әрбір бұйымның түрі үшін мерзімі мен бақылау әдістері, зерттеу нысаны, өндіріс жер телімі орнатылады. Сынау әдістері МЕМСТ-ке сәйкес келуі керек, мысалы: Кондитер бұйымдарының құрамындағы ылғал мен құрғақ затты анықтау әдісі – МЕМСТ 5900-73 «Кондитер бұйымы. Құрғақ заттар ылғалын анықтау әдісі». Кондитер бұйымдарының құрамындағы майды анықтау әдісі – МЕМСТ 5899-85 «Кондитер бұйымы. Май анықтау әдісі».

Кондитер бұйымдарының клетчатка мен қантты анықтау әдісі – МЕМСТ 5903-89 «Кондитер бұйымы. Қант анықтау әдісі».

Кондитер өндірісіндегі шикізат пен дайын өнім сынау екі әдіспен жүргізіледі: органолептикалық және зертханалық. Талдаулардың нәтижелерін журналдарға тіркейді және қойма немесе кондитер цехтарына арналған бланктерге жазады. Талдауларды өткізуді мерзімділік технологиялық нұсқаулар және зертхананың арнайы жүйесімен анықталады. Дайын өнім сапасын стандартқа сәйкес зертханада анықталады және ұнды кондитер өнімдерінің техникалық шарттарға сәйкес физико-химиялық көрсеткіштерін анықтайды. Ережеге сәйкес, егер құрамында қант пен май болса көрсеткіштерді талдайды. Химиялық қосытқыштары бар бұйымдардың құрамында сілтілігін анықтайды; сілтілік 2 градтан аспауы керек. Сонымен қатар бұйымдардың ылғалдылығы олардың сапасымен сипатталады. Кремді пирожныймен торттарда ылғалдылық; кексте, жартылай фабрикаттарда – майлығы мен құрғақ зат құрамын анықтайды. Торттар мен пирожныйлардың массасы мен ылғалдылығы бойынша органолептикалық қасиеті бақыланады. Кейде оңай бөлінетін бұйымдардың құрама бөліктерінің саны анықталады. Ол үшін орташа сынақты өлшеп, құрама бөліктерді бөліп, оларды өлшейді. Айырым бойынша массаны пайызбен білдіретін құрама бөлшектер үлгісін табады. Кондитер бұйымдардың органолептикалық көрсеткіштері

бойынша сыртқы түрін, түсін және иісін анықтайды. Дайын өнімнің органолептикалық сапасы 1 кестеде көрсетілген.

1 – Кесте Кондитер өнімдерінің органолептикалық көрсеткіштері

Торттар мен пирожныйлар	Әрлеуге арналған жартылай фабрикаттар сипаттамасы	Дайын өнім сипаттамасы		
		Беті	Пішіні	Дәмі мен иісі
Бисквитті	Бір немесе бірнеше қабат піскен кеуекті жартылай фабрикат ізсіз, сіңген немесе сіңбеген сироппен, әрленген жартылай фабрикаттың жұқа қабатымен немесе жұқа қабатсыз болу керек.	Креммен және (немесе) басқа да әрлеуіш жартылай фабрикаттармен әрленген. Торттың жандары әрлеуіш жартылай фабрикаттармен немесе үгінділерімен жабылған.	Бұйым атауына сай келуі, дұрыс (қайнатпадан басқа), сынықсыз және кескен кезде бұйым тегіс кесілу керек	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек.
Қантты	Бір немесе бірнеше қабат піскен себілмелі жартылай фабрикат ізсіз, жұқа қабатпен немесе әрлеуіш жартылай фабрикат түгелімен толтырылған немесе жұқа қабатсыз.	Рұқсат етілмейді: кремнен жасалған суреттің еріп кетуі; шоколадты глазурьдің тұрып қалуы; жабысқақ, қантталған помадалы глазурьдің дақ қалдыруы, бұйым бетінің қалып қоюы; күйіп кетуі	Бұйым пішініне әсер етпейтін, вафель торттарының маңыздылығы аз болмашы бүрісу рұқсат етіледі.	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек.
Қатпарлы	Піскен жартылай фабрикат қабаттары бөлінетін жұқа қабаттарымен, бір – бірімен жұқа қабатпен немесе әрлеуіш жартылай фабрикат түгелімен толтырылған немесе жұқа қабатпен біріктірілген.	Әрлеусіз жаңғақ пирожныйы – өзіне тән кедір бұдырлы сызықты	Бұйым пішініне әсер етпейтін, вафель торттарының маңыздылығы бүрісу рұқсат етіледі.	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек.
Миндальды немесе жаңғақты	Піскен жаңғақты немесе миндальді жартылай фабрикат жұқа қабатымен немесе әрлеуіш жартылай фабрикат жұқа қабатсыз.	Әрлеусіз жаңғақ пирожныйы – өзіне тән кедір бұдырлы сызықты	Бұйым атауына сай келуі, дұрыс (қайнатпадан басқа), сынықсыз және кескен кезде бұйым тегіс кесілу керек	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек

Торттар мен пирожныйлар	Әрлеуге арналған жартылай фабрикаттар сипаттамасы	Дайын өнім сипаттамасы		
		Беті	Пішіні	Дәмі мен иісі
Үлпілдек	Піскен сынғыш жартылай фабрикат қосымшамен немесе қосымшасыз, әрлеуіш жартылай фабрикат жұқа қабатымен немесе жұқа қабатсыз.	Креммен және (немесе) басқа да әрлеуіш жартылай фабрикаттармен әрленген. Торттың жандары әрлеуіш жартылай фабрикаттармен немесе үгінділерімен жабылған. Рұқсат етілмейді: кремнен жасалған суреттің еріп кетуі; шоколадты глазурьдің тұрып қалуы; жабысқақ, қантталған помадалы глазурьдің дақ қалдыруы, бұйым бетінің қалып қоюы; бұйым даналарының күйіп кетуі. Әрлеусіз ауалы пирожный – кедір – бұдырлы, кеукті; бұйым түсі: қосымшасыз – ақ немесе ақшыл-кремді; қосымшамен – қосымша түсіне сай	Бұйым пішініне әсер етпейтін, вафель торттарының маңыздылығы аз болмашы бүрісу рұқсат етіледі.	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек
Құрама	Әр түрлі түрлерінен бірнеше қабат піскен жартылай фабрикаттар ізсіз, әрлеуіш жартылай фабрикаттар жұқа қабатымен	Креммен және (немесе) басқа да әрлеуіш жартылай фабрикаттармен әрленген. Торттың жандары әрлеуіш жартылай фабрикаттармен немесе үгінділерімен жабылған. Рұқсат етілмейді: кремнен жасалған суреттің еріп кетуі; шоколадты глазурьдің тұрып қалуы; қантталған помадалы глазурьдің дақ қалдыруы, помадалы глазурь, бұйым бетінің қалып қоюы; бұйым даналарының күйіп кетуі.	Бұйым атауына сай келуі, дұрыс (қайнатпадан басқа), сынықсыз және кескен кезде бұйым тегіс кесілу керек. Бұйым пішініне әсер етпейтін, вафель торттарының маңыздылығы аз болмашы бүрісу рұқсат етіледі.	Бұйым атауына сай, бөтен дәмсіз және иіссіз болу керек

Қазақстанның әлемдік бәсекеге қабілетті 50 ел қатарына ену қажеттілігі отандық кәсіпорын өнімінің бәсекелес ұстанымын арттыру міндетін қойып отыр. Нарықтық экономика қатаң бәсекелестікпен сипатталады. Нарықтың экономикада өндіріс пен мемлекеттің жалпы ахуалын өркендетудің негізгі бастауларының бірі-өндірілетін өнімдердің бәсекелік қабілетін арттыру екендігі белгілі. Бұл тарапта, басты назар нарық тұтынушыларының талғамдарын қанағаттандырытын, өзгермелі сұраныс пен ақыл-ой жетістіктерінің нәтижелерін ескере отырып, өндірушінің мүмкіндіктеріне сай тұтынушылық сипаты жоғары өнім өндіруге жұмылдырылуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кузнецова, Л.С. Технология и организация производства кондитерских изделий: учеб. / Л.С. Кузнецова, М.Ю. Сиданова. - М.: Академия, 2006. - 480 с.
2. Бутейкис, Н.Г. Технология приготовления мучных кондитерских изделий: учебник для студ. образоват. учрежд. нач. проф. образования / Н.Г. Бутейкис. - 8-е изд., стер. - М.: Издательский центр "Академия", 2009. – 304.
3. Лурье И.С. Технологический контроль сырья в кондитерском производстве. - М. 1987.

1.17. Макарон өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін технохимиялық бақылау

Қырмызы Избасарқызы Избасар

магистрант, Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Лаура Асилбековна Мамаева

биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.
Қазақ ұлттық аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Оразкуль Оспановна Дуйсенбекова

ауылшаруашылық ғылымдарының кандидаты, профессор. Қазақ
ұлттық аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Орал Кулдыбаевич Кожагулов

техника ғылымдарының кандидаты, доцент. Қазақ ұлттық аграрлық
университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Айдана Даулеткельдиевна Мыржыкбаева

техника ғылымдарының магистрі, оқытушы. Қазақ ұлттық аграрлық
университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация:

Макарон өнімдерін өндіру кезінде сапасына әсер ететін немесе оларды тудыратын өндіріс үрдістерінің жағдайы мен параметрлерін анықтап нормативтік құжаттарынның рәсімдерін белгілеу

Кілті сөз: Қышқылдылығы, ылғалдылығы, түтікше, жіпше, лапша тәрізді, фигуралы, шыны ұн, бидай, қамыр, көмірсулар, минералды заттар, дәрумендер.

Резюме:

При производстве макаронных изделий требования нормативных документов, включая описание и описание качества готовой продукции или качества готовой продукции

Summary:

In the production of pasta requirements of regulatory documents, including a description and description of the quality of the finished product or the quality of the finished product

Тағамдық және биологиялық қасиеті. Макарон өнімдері көп тараған тағамдардың бірі. Оны пайдалану мөлшері, бір адамға есептегенде: Италияда – 30 кг/жыл, Швейцарияда, Аргентинада, Венесуелада, Ливияда, Тунисте, Чилиде- 10-12 кг, Португалия, Греция, Франция, Испанияда – 6-7 кг, Австрия, АҚШ-та – 2-4 кг, ТМД – 5,4 кг/жыл жетеді. Қазақстанда бұдан гөрі аздау. Бірақ еліміз өндіретін макаронның сапасы әлі төмен.

Макарон өнімдерінің құнарлық құндылығы жоғары, тез піседі, өте сіңімді және жақсы тасымалданып, сақталады. Тағамдық құндылығы ұнның сапасына байланысты. Макарон өнімінің құрамында 9-11 % белок, 70-75 % көмірсу, 0,9 – 2,7 % май, 0,2 % клетчатка, 0,9 % күл болады. Минералдық заттардан фосфор, калий, натрий, магний көп, ал кальций аз. Сондай-ақ, В және РР дәрумендері бар. Макарон құрамында амин қышқылы, лизин, треонин, метионин аз мөлшерде кездеседі. Макаронның биологиялық құндылығын арттыру үшін жұмыртқа және сүт тағамдары қосылады. Макарон өнімдерінің бүгінгі таңда 130-дан астам түрлері бар.

Макаронның сапасы, ең алдымен оны жасауға пайдаланатын ұнның сапасына байланысты. Макарон жасауға, жоғарыда көрсетілгендей, қатты жұмсақ шыны бидай ұнын пайдаланады (ГОСТ 12507, ГОСТ 12306). Бірақ бұл ұнда лизин аминақышқылы өте аз. Сондықтан оны көптеп қосу мәселесі ерекше орын алады.

Негізінде астық тағамдарының құрамында үш тапшы аминақышқыл жетіспейді. Олар триптофан, лизин және метионин. Сондықтан макарон өндірісі екі бағытта өріс алуға тиісті: күрделі қоспалы макарон шығару. Оның құрамына барлық тапшы аминақышқылдар т.б. керекті заттар мол болуы керек.

Сапасы мен ұнның сортына қарай өнім А, Б, В, топтарына және 1-ші мен 2-ші кластарға бөлінеді. А тобына жататын макарон қатты бидай ұнының жоғары сортынан жасалған макарондар, Б тобына жататын өнім

жұмсақ шыны тәріздес бидайдан жасалған, В тобына нан пісіруде бидай ұнынан жасайды. Бірінші кластық макарон – жоғарғы сортты бидай ұнынан жасалады, екінші кластық макарон – бірінші сорт бидай ұнынан жасалынады. Макарон сорттарының құрамы каллориялығы және тағамдық құндылығы бойынша айырмашылықтары болады.

Макарон өнімінің әр сорты стандарт бойынша формасына байланысты 4-ке бөлінеді: түтікше, жіпше, лапша тәрізді, фигуралы. Осы 4 түрдің өзі ұзындығына, еніне, диаметріне басқада белгілеріне қарай бөлінеді.

Макарон сапасы келесі параметрлермен бағаланады:

- тағамдық және биологиялық құндылық;
- органолептикалық көрсеткіштер;
- физикалық – химиялық көрсеткіштер;
- қауіпсіздік.

Органолептикалық көрсеткіштері. Органолептикалық көрсеткіштеріне түсі, сыртқы беті, түрі, дәмі, иісі, піскеннен кейінгі түрі жатады. Макарон түсі біркелкі, сары және крем түстес, нүктенің және кебек бөлшектерінің және иеленбеу белгілері қалмауы керек. Макарон түсі - өндірістегі технологиялық процестің жүргізілу шартына, негізгі және қосымша шикізатқа байланысты. Жұмсақ, шыны тәріздес бидай ұнынан жасалынған макарон бұйымының түсі ақ және сәл крем түстес болады. Қоспа қосылғанда, мысалы томат пастасы қосылса, әдемі сарғыш түс шығады, шпинат қосылған өнім жасыл түс береді.

Кесте 1 - Макарон өнімдерінің органолептикалық сапа көрсеткіштері

Көрсеткіштер атауы	А	Б және В
Түсі	Бір түсті, қоңыр немесе сары түсті, ұн сортына байланысты. Өнім түсі әртүрлі қоспалар қосу арқылы өзгеріп отырады	Бір түсті, ұн сортына байланысты.
Сыртқы беті	Піспеген кезде қатты, морт сынғыш, ал піскендері жұмсақ болады	
Түрі	Атауына сәйкес макаронда, вермишелде және кеспеде майысу, қисайу жіберіледі.	
Дәмі	Берілген өнім түрінде өзіне тән дәмі болуы тиіс. Бөгде дәм болмауы тиіс.	
Иісі	Берілген өнім түріне сәйкес иісі болуы керек. Бөгде иіс болмауы тиіс.	
Піскеннен кейінгі түрі	10-20 мин аралығында піскен өнім көлемі кем дегенде 2 есеге өсуі тиіс. Жұмсақ әрі созылмалы, түрі сақталуы керек, жабысып түйіршіктерге айналмауы керек. Қайнатқан су лай болмауы тиіс. Лайланған жағдайда құнарлығын жоғалтады.	

Физико-химиялық әдіспен өнімнің ылғалдылығын, қышқылдығын, қаттылығын, үгінді салмағын металл қалдықтарын анықтайды. Бұл көрсеткіштер келтірілген талаптарға сәйкес.

Кесте 2 - «Цесна –Мак» макарон өнімдері сапасының физикалық-химиялық көрсеткіштері МЕМСТ 31743—2017 стандарт талаптары бойынша зерттелінген нәтижелері

Көрсеткіштер атауы	Норма						
	А			Б		В	
	Жоғарғы сорт	Бірінші сорт	Екінші сорт	Жоғарғы сорт	Бірінші сорт	Жоғарғы сорт	Бірінші сорт
Өнімнің ылғалдылығы. %	13	13	12	13	12	13	11
Өнімдердің қышқылдығы, град: Қызанақ қалғаны	10 4	- 4	- 5	10 4	- 4	10 4	- 4
Ақуыз, құрғақ бөлігі бойынша заттың үлес салмағы, %	10.5	10.5	10.5	-	-	-	-
Күлділігі, ерімейтін 10 % ерітіндісінде HCl, %	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Күлдің массалық үлесі қайта есептегенде құрғақ зат. %.	0.90	1.20	1.90	0.60	0.75	0.56	0.75
көкөніс, жұмыртқа	1.40	1.70	2.40	1.10	1.25	1.10	1.25
Жұмсақ бидай ұнының құрамы. %	15	15	15				
Қайнаған судағы құрғақ заты %	6.0						
Ұсақ форматтағы және жіпше, диаметрі 1 мм ге дейін	9.0						
Пісірілгендегі формасының сақталуы %	100						
Металл қалдықтары 1 кг өнімге шаққандағы, мг/кг	0,3 мм жіберіледі						
Ластанудың және ластанудың болуы астық қорларының зиянкестері	жіберілмеген						

Макарон өнімінің қауіпсіздік көрсеткіштері; ауыр металдар, микотоксиндер, пестицидтер, радионуклейдтер құрамы МБТ нормасына және СанЕжН 4.01.047-97 «Азық-түліктік шикізат және тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігіне гигиеналық талаптарына» сай болуы тиіс және СанЕжН 4.01.008-97 «Макарон өндірісіне қойылатын санитарлық нормалар мен гигиеналық талаптар»

Кесте 3 – «Цесна–Мак» макарон өнімінің қауіпсіздік көрсеткіштерінің зерттелінген нәтижелері

Көрсеткіштер атауы	Жіберілетін деңгей, мг/кг,
Улы элементтер	
Токсинді элементтер: Қорғасын	0,5
Мышьяк	0,2
кадмий	0,1

Көрсеткіштер атауы	Жіберілетін деңгей, мг/кг,
Сынап	0,02
Мыс	10,0
Мырыш	50,0
Микотоксиндер: Афлотоксин В ₁	0,005
Дезоксаниваленол	0,07
Т-2 токсин	0,1
Зеараленон	1,0
Пестицидтер: Гексахлорциклогексан (α, β, γ-изомерлері)	0,5
Гексахлорбензол	0,1
Органикалық сынап	Жіберілмеген
Пестицид 2,4 Д қышқылы, тұздар мен эфирлер	Жіберілмеген
Радионуклейдтер: Цезий – 137	60 Бк/кг
Стронций-90	80 БК/кг

«Цесна–Мак» макарон өнімдерін сақтау және тасымалдау.

Макарон өнімдерін қоймада сақтаған кезде олар бұзылып, қойма зиянкестерімен зақымданып, олармен кеміргіштерде қоректенуі мүмкін.

Егер макаронның ылғалдығы жоғарыласа, онда өңез пайда бола бастайды. Сондықтан олардың ылғалдығы төмен болса, соғұрлым, өзінің тағамдық және дәмдік қабілеттерін төмендетпей, ұзақ сақталады. Сондықтан ұзақ сақтауға арналған макаронның ылғалдығы 2 % аспауы керек, ол 16% жоғары болса, онда өңездеу қаупі туады.

Макарон өнімдері ылғалды өзіне ауадан тартып, сіңіргіш келеді. Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы өскен сайын макаронның да ылғалдылығы өседі. Сондықтан олар сақталатын қойма құрғақ, жақсы желденетін болуы керек. Егер макаронның ылғалдылығы өсіп бара жатса, оны қарқындата желдетіп, бүлінуден құтқарып қалуға болады. Макарон өнімдері суықтан қорықпайды. Сондықтан қыста суық қоймада сақтау тиімді. Макарон өнімдері, ылғалмен қатар, өзіне бөтен иіс-қоқысты да сіңіріп, сақтап қала алады. Картон жәшіктерге, қақпа қапталған макаронды текшелеп жинайды. Олардың биіктігі 6 жәшік немесе 6 қаптан аспауы тиіс.

Көптеп қосылған қоспалары жоқ макарон өнімдерін қолайлы жағдайда бір жылға дейін сақтауға болады. Осы текшелердің астына қойылған тұғырықтың да бөтен иісі болмауы керек.

Макаронның жаулары да өте көп. Оларға диірмен және ұн көбелектері, ірі және ұсақ зауза қоңыздары, күріш бізтұмсығы және ұн кенесі жатады.

Макаронды тасымалдауға тоқталып өтсек, макарон өнімдерін транспорттың қандай түрімен болса да тасымалдайды. Тек транспорт жабық және өнімді жақсы сақталуына кепіл беруі керек. Макарон өнімдерін тасымалдайтын транспорт таза, өзге зиянкестерсіз, бөгде иіс болмауы керек.

«Цесна–Мак» макарон өнімдерінің сапасын сараптау, сынау әдістері. Макарон өнімдерінің сапасын сараптау МЕМСТ 31964—2012 “Макарон өнімдері. Қабылдау тәртібі және сапасын сараптау әдістері”, МЕМСТ 31743—2017 “Макарон өнімдері. Жалпы техникалық талаптары» бойынша физикалық – химиялық және органолептикалық көрсеткіштерін анықтау негізінде жүргізіледі. Сапа көрсеткіштерін анықтау үшін өнімнен орташа үлгі аламыз.

Үлгі алу тәртібі. Дайын макарондардан сынама алудың тәсілдері МЕМСТ 31743—2017 “Макарон өнімдері. Жалпы техникалық талаптарында» берілген.

Макарон шығаратын мекемелер өз өнімдерін стандартты талаптарға сай шығарып, оның әр партиясының сапасы көрсетілген белгілі құжаттарды толтырады.

Осы құжатта:

- Осы мекеменің аты, кімге бағынатыны, орналасқан қаласы, облысы;
- Макарон өнімінің толық аты, сорты;
- Шығарылған күні;
- 13 пайыз ылғалдылықтағы таза салмағы және салынған ыдысымен бірге өлшенген салмағы;
- Зертханалық талдаудың нәтижесі: ылғалдылығы, қышқылдығы және біртектілігі көрсетіліп жазылады.

Партия деп бір сортқа, типке, түрге жататын, көлемі бір вагоннан артық емес макарон өнімдерін айтады.

Осы партияның сапасын анықтау үшін одан орташа сынама алады. Егер оны фабрика лабораториясы талдайтын болса, осы орташа сынаманы таза, кебу шыны ыдысқа салып, тығындап немесе басқа да материалдардан істелген пакеттерге салып, орап сақтауға болады. Оны ішіне ауа кірмейтіндей етіп, орап байлайды. Осы орташа сынаманы барлық жиналған немесе басқа жаққа жіберілуге дайындалған жәшіктерінің әр 1,5 пайызынан, ең кем дегенде үш жәшіктен, жәшіктің әр жерінен алынған нүктелік сынамаларды қосып, жасайды.

Әр жәшіктен 4 жерінен алып, солардың жалпы қосындысы 500 г-нан кем болмайтын мөшерде алады. Егер жәшікке бөлшектеніп өлшенген макарондар салынса, онда одан әр жерінен бір кіші-кірім қорапқа жақын сынама алынады.

Сынамаларды дайындау. Физико-химиялық талдау жасағанда оған арналған орташа сынамадан 50 г бөліп алып, фарфор келісіне салып, фарфор келсабымен ұсатып, содан кейін зертханалық диірменге тартады. Оның ұсақтығы тесігінің диаметрі 1 мм електен түгел өтетін болу керек. Осы ұсатылған заттан ылғалдылықты анықтауға арналған өлшем бөліп алады, ал қалғанын № 27 елегінен өткізіп, одан өтпей қалған бөлігін араластырып, қышқылдығын анықтауға пайдаланылады.

«Цесна–Мак» макаронның түсін, жағдайын және формасын тегіс қағаз бетінің үстіне салып, араластырып, стандартпен салыстырып тексерілді.

«Цесна–Мак» макаронның иісін анықтау үшін орташа үлгіден 20 г. өнімді алып, оны зертханалық диірменде ұнтақтайды. Өнімнің иісін жоғарлату үшін оған 60 С су қосып, 1-2 минут ұстап, одан кейін анықталды.

Дәмін 1 г көлеміндегі өлшемді шайнау арқылы анықталды.

Ылғалдылығын анықтау үшін 50 г үлгі алдық. Ұсақталған және електен өткізілген макароннан 5 г өлшеп алып, 130⁰ С –та 40 минут кептіргіш шкафта ішінде кептіріп, мына теңдікпен анықталды:

$$X = m_1 - m_2 / m \times 100 (9)$$

Мұндағы: m₁ – кептірілгенге дейінгі макарон шөкімінің салмағы, г;
m₂ – кептірілгеннен кейінгі макарон шөкімінің салмағы, г.

Ал өнімнің қышқылдылығын анықтау сол өнімнің су суспензиясын натрий немесе калий гидрототығымен титрлеу арқылы жүргізіледі. Макарон өнімінің қышқылдылығы 4 °Т аспайды.

Макаронның беріктігін бағалау. Мемлекеттік стандартқа сәйкес тек ұзын макарондардың ғана беріктігін анықтау берілген. Бірақ өнімдердің де өз формасын, өз мөлшерін ұстап тұру қабілеті де көрнекті орын алады.

Ұзын макаронның беріктігін анықтаудың ең дұрыс тәсілін Лукьянов В.В. жасаған. Стандартта бұл сөзді «сынғыштығы» деген сөзбен ауыстырған. Макаронның сынғыштығын, ара қапшықтығы 150 мм екі діңгек орнатылған автоматты таразыға, діңгектің үстіне қойып, ортасына басып сындырып, өлшейді. Онда оның сынған кездегі жүк көтеру мөлшері (гр), оның сынғыштық көрсеткіші ретінде алынған. Макаронның сынғыштығын 10 макаронды сындырып, олардың орташа көрсеткішін шығарып, өлшеу арқылы табады.

Металл сынықтарын анықтау үшін таға формалы магниттің массасына есептегенде 8 кг - нан кем болмауы керек. Макарон өнімдерін жаймалап, оның әр қатарынан екі реттен ұзынынан және көлденеңінен жүргізіп, оған жабысқан металл заттарын қағаздың үстіне сыпырып түсіріп алып, сағат әйнегіне салып, аналитикалық таразыға тартады. Содан соң 1 кг макаронға келетін металл ұнтақтарының мг-ын табады.

Пісірілгеннен кейін жағдайын анықтау үшін 50-100 г макаронды көлемі он есе көп суда қайнатып, стандарт талаптарына сай екендігін анықтайды. Олардың көлемі үлкейіп, формасын өзгертпей, жұмсақ және жабыспайтын болу керек.

Әдебиеттер:

1. Пучкова Л.И. Лабораторный практикум по технологии хлебоперканого производства – М.: Легкая и пищевая промышленность, 2004 [1. С. 232].

2. Пучкова Л.И., Поландова Р.Д., Матвеева И.В. Технология хлеба, кондитерских и макаронных изделий. Часть 1. Технология хлеба, Спб.: ГИОРД, 2005 [2. С. 559].

3. Пучкова Л.И., Поландова Р.Д., Матвеева И.В. Технология хлеба, кондитерских и макаронных изделий. Часть 1. Технология хлеба, Спб.: ГИОРД, 2005 – [3. С. 559].

4. Байысбаева М.П. Нан өнімдерінің технологиясы. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір» 2011 - [4. С. 448].

1.18. «Агрофирма» ЖШС-дегі ірі қара мал етін сараптау көрсеткіштері

Гүлдана Мейрамбекқызы Сейтали

магистрант. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Оразкуль Оспановна Дуйсенбекова

ауылшаруашылық ғылымдарының кандидаты, профессор.
Қазақ ұлттық аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Жанат Абдуллаевна Исакова

ауылшаруашылық ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Эрик Бирликович Аскарбеков

PhD, аға оқытушы. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация

Ет өнімдерін өндіру кезінде сапасына әсер ететін факторлардың параметрлерін анықтау.

Кілті сөз: *бұлшық ет, майлардың, минерал және экстракт заттардың қосындысы, малдың тұқымы, жасы, жынысы, қоңдылығы, малды азықтандыру тәсілі, еттің түрі, түсі, қоңдылығы.*

Резюме

Определение параметров факторов, влияющих на качество при производстве мясных изделий.

Summary

Determination of parameters of factors affecting to the quality during production of meat products.

Қазіргі нарық экономикасы Қазақстанда өсірілетін ірі қара малдың тұқымдық құрылымына, олардың таралуына, бас санына және өнімділік параметрлеріне белгілі бір талап қояды, олардың мемлекет экономикасының құрылымындағы рөлін және мәнін өзгертеді. Тұқымды

емес аз өнімді мал саны елеулі көбейіп, біздің республикада шығарылған және ауа райға бейімделген тұқымдар саны азайып бара жатыр. Республикадағы бағытталған ғылыми және асыл – тұқым жұмысының нормативті базасының жоқтығы және соған байланысты асыл тұқымды малдардың өнімділігінің төмендегендігі, сүтті және сүтті-етті бағыттағы ірі қара малдың өнімділік параметрлерін анықтау тәсілдері бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу өзектілігі мен қажеттілігін тудырады.

Ет және ет өнімдерінде адам ағзасына керекті көп заттар бар. Олар: ақуыз, липидтер мен майлар, көмірсу минералды заттар, витаминдер т.б., осы көрсетілген компоненттер адам ағзасына тез сіңіріледі.

Шикізатты дайындау кезінде аса көп көңіл технологиялық факторларға бөлінеді. Өйткені онда шикізатты дайындау кезіндегі өнімнің сапасын, өндіру процессін және дайын өнімді сақтау процесстері жүреді.

«Агрофирма» ЖШС–дегі еттің сапасы әртүрлі факторларға байланысты болады. Онда малдың тұқымы, жасы, жынысы, қоңдылығы, малды азықтандыру тәсілі т.б. кіреді. Малды сойғаннан кейін етте болатын автолитикалық үрдістер еттің сапасына және оның жарамдылығына үлкен әсер етеді. Ет пен субөнімдерді төмен температурада суықпен қамтамасыз ету, бұзылудың алдын алу үшін өте қолайлы әдіс болып табылады.

Қазіргі таңда ауыл шаруашылық өнімдерін сапалы өндіріп, оны халық мүддесіне жарату, адам өміріне және қоршаған ортаға зиянсыз болуын қамтамасыз ету маңызды мәселелердің бірі.

Ет дегеніміз – малды сойғаннан кейінгі ұша құрамына кіретін ұлпалар жиынтығы. Оған мынадай ұлпалар жатады: бұлшық ет, майлардың, минерал және экстракт заттардың қосындысы болып табылады [1].

«Агрофирма» ЖШС –дегі еттің химиялық құрамы оның тағамдық құндылығы, әрі өзіне тән қасиеттері оның құрамына кіретін ұлпаларға тікелей байланысты. Сонымен қоса еттегі ұлпалардың мөлшерлік ара салмағына, түліктің түрі мен мал тұқымына, жынысына, жасы, қоңдылығы қалай қоректендірілгені, күтімі және басқа да жағдайлары әсер етеді.

Бұлшық ет ұлпасы – еттің керектік құны аса зор бөлігі. Мал неғұрлым қоңды болса, оның етінің тағамдық қасиеті мол болады. Мәселен жылқы ұшасын 60 – 65%, ірі қара мал 40 - 52% - і бұлшық ет ұлпасынан тұрады.

Етті бағыттағы мал тұқымдарының бұлшық ет ұлпасы майда болады. Мұндай еттің тағамдық қасиеті мол әрі ол адам организміне оңай сіңеді. Еттің түрі, түсі түлік түріне, қанның қалай сорғытылуына байланысты болады. Ол еттің құрамындағы миоглобиннің мөлшеріне қарай өзгеріп отырады.

Сондай – ақ әрбір түліктің етінің өзіне тән түсі болады. Айталық, сиыр еті – қызыл, қой еті – қызғылт, шошқа еті – ашық қызыл, жылқы еті – қоңыр түсті болады.

Бордақыланған мал етінің түсі анағұрлым қызғылт – ашық болады, бұдан еттен қышқылдың аз екенін білеміз [2].

Ет талшығының химиялық құрамы өте күрделі. Онда шамамен 70 - 75% су, 18 - 22% белок, 2-3% май, 1,5 – 2% экстракт және 1 – 1,5% минерал заттар, сонымен қатар түрлі витаминдер, ферменттер мен басқада да заттар бар. Еттегі судың мөлшері түрлі жағдайларға байланысты. Мал неғұрлым жас болса, денесіндегі суы да соғұрлым мол болады. Қоңды малдың денесінде су көп болады.

Белоктар ет талшығында ең құнды зат болып табылады.

Сиыр мен шоқа етінің 85% - і, ал құс етінің 93% - і пайдалы белоктан тұрады.

Ет талшығының 40% - і лизин белогынан құралады. Ол оңай қорытылады, 40 – 50С дейін етті ысытқанда ұйиды, оның молекуласында 5 мыңға дейін амин қышқылының қалдықтары болады. Бұлшық ет ұлпасының 15% жуығы актининнен тұрады. Ол оңай қорытылады, 50 °С ыстық суда табиғи түсін жояды. Миоген саркоплазманың жұғымды белогы болып саналады, бұлшық ет ұлпасының барлық белоктарның бестен бірі осы заттың үлесіне тиеді.

Глобумин бағалы белок, ет талшығында белоктық заттардың 20% - не жуығы осы белоктың үлесіне тиеді. Миоглобумин құнды белок, бұлшық ет ұлпасында оның мөлшері 1 - 2% - тен аспайды.

Етті сақтаған кезде амин қышқылының мөлшері азаяды. Етте триптофан неғұрлым мол болса, аксипромин аз болса, еттегі белоктың құндылығы да жоғары болады.

Ет талшығында белоктармен қоса 3% шамасында май және май тектес заттар да болады, олар денеге әр беретін қосымша күшпен икемділік қызметін атқарады. Бұлшық етке күш түссе денедегі майдың мөлшері кемиді, сол сияқты малдың күтім – бағымына, қоректендіру жағдайларына т.б себептерге байланысты майы төмендеуі мүмкін.

Еттің тағамдық қасиетіне баға беру үшін шырынды заттардың маңызы айрықша зор. Атап айтқанда шырынды заттар ет пен сорпаның дәмін келтіреді. Ет құрамындағы шырынды заттардың мөлшері 1,8 – 2,2%, олардың 1,0 – 1,6% азотты, 0,6 – 1,2% азотсыз заттар.

Азоты шырынды заттар кариозин, холин, карнитин, креотин, пурин, еркін нуклеидтер. Карнозин мен ансерин асқорыту бездеріне көмектеседі, жамин ішектерінің жиырылуына септігін тигізеді, сонымен бірге ол құнды витамин болып табылады.

Азотсыз шырынды заттар қатарына гликоген мен одан пайда болатын заттар жатады. Шырынды заттардың аз – көп болуы көптеген жағдайларға байланысты. Мысалы, олар жас мал етіне қарағанда ересек малдың етінде молырақ болады.

Бұлшық ет ұлпасындағы минерал заттардың мөлшері шамамен 1,0 – 1,5% тен аспайды. Олардың арасында етте жиі кездесетіндері натрий, калий, кальций, магний, темір, мырыш т.б элементер.

Дәнекер ұлпасы. Ірі қара малдың ұлпасында дәнекер ұлпасының мөлшері 11 - 14%, қой етінің ұшасында 6 - 8% шамасында болады. Мал организмінде дәнекер ұлпасы елеулі қызмет атқарады.

Етке біте қайнасып біткен дәнекер ұлпа оның тағамдық құнын, сінімділігін кемітеді, еттің қоректік қасиеті де азаяды. Құрамында дәнекер ұлпасы көп ұшалардың олардың бөлшектері сапасыз болып саналады. Оның жұғымдылығы нашар, асқазанда қорытылуы да қиын, сондықтан ондай ет төменгі сорттарға жатқызылады[1].

«Агрофирма» ЖШС–дегі ірі қара мал еттеріндегі дәнекер ұлпасының мөлшері түліктің түріне, малдың жасына, қоңдылығына, сондай – ақ жұмыс малының аз – көп мінілгеніне байланысты. Денедегі дәнекер ұлпа барлық жерде бірдей емес болады. Мәселен, ұшаның алдыңғы жағында ол 18 - 25% ке тең болса, артқы бөлігінде 9 - 13% - тен аспайды.

Май ұлпасы. Малдың майы қыртыстанып біткен бейтарап клеткалардан құралады. Мал организміндегі май ұлпасының мөлшері 1% - тен - 40% - ке дейін болуы мүмкін. Майдың мөлшері, малдың түріне, тұқымына жасына, жынысына, бордақылануына – күтімін байланысты. Етті мал тұқымында май көбіне етке жиналады, бірі ет, бірі май болады. Малдың майы әдетте шел май және іш май ретінде болады, жас малдың еті мен майы араласып бітеді[2].

Май ұлпасы – организм үшін құт көзі болып табылады. Бұл мал етінің сапасын анықтауға басты көрсеткіштердің бірі болып табылады. Майдың құрамында биологиялық жағынан құнды май қышқылдары мен майда ерігіш А,Д,Е, витаминдері болады.

Мал майының қандай екенін оның сапасының түр – түсіне қарап анықтауға болады. Айталық, сиыр етінің майы – ақшыл сарғылт. Ірі қара етінің майы 40 – 50 °С ериді.

Еттің құрамды бөлігі ретінде май ұлпасы оның сапасын жақсартады. Май аз немесе майсыз бірыңғай қара ет, әрі дәмсіз, қасаң болады. Екінші жағынан өте майлы еттің асқазанда қорытылып, бойға сіңуі ауырлық келтіреді, ал асқазаннан шырыш бөлінуін тежейді[2].

Кесте 1 – «Агрофирма» ЖШС –дегі ірі қара мал етінің химиялық құрамы және калориялығы, %

Көрсеткіштер	Сиыр еті
<i>Химиялық құрамы, %</i>	
- Су	55 – 69
- Белок	16,2 – 19,5
- Май	11 – 28
<i>Калориялығы, ккал</i>	
- 100 грамда	180 – 320
Минералдық заттары, %	

Көрсеткіштер	Сиыр еті
- кальций	20
- фосфор	172,0
- темір	12,0
- В ₁ витамині	0,01
- В ₁ витамині	0,15

Кесте 2 - «Агрофирма» ЖШС –дегі ірі қара мал етінің шикізатындағы витаминдер мөлшері, %

Витаминдер	Ірі қара мал еті
Тиамин	0,07 – 0,10
Рибофлавин	0,13 – 0,17
Никопен қышқылы	3,9 – 6,7
Пантотен қышқылы	0,41 – 1,0
Фоли қышқылы	0,013 – 0,26
Биотин	3,4 – 4,6
В6	0,32 – 0,38
В12	2,0 – 2,7

Еттің сапасы, өнім және тұтынушылық шикізаты ретінде тағамдық құндылығымен және сенсорлы, санитарлы-гигиеналық, технологиялық көрсеткіштермен анықталады.

Еттің тағамдық және биологиялық құндылығы. Еттің тағамдық құндылығы оның құрамына кіретін ұлпалар қатынасына байланысты болады. Тағамдық құндылықты анықтаған кезде ең бірінші биологиялық толық құнды және тез сіңетін ақуыздар құрамымен анықталады. Биологиялық құндылық ақуызды компоненттердің сапасына байланысты [3].

«Агрофирма» ЖШС–дегі етке органолептикалық бағалау жүргізу кезінде оны сыртқы түрі, түсі, консистенциясы, иісі, тері асты майы, сіңірі, қайнатқаннан кейінгі сорпасының сапасы анықталды. Балғын еттің жартылай ұшасының және ширек ұшасының беткі қабаты кебу қабығымен жабылған. Мұндай еттің беткі қабаты саусақты және сүзгі қабатты ылғалдандырмайды, консистенциясы тығыз болады. Етті саусақпен басқан кезде пайда болған ойық тез жазылады, яғни тегістеледі. Түсі және иісі малдың жасын және жынысын ескере отырып, әр еттің өзіне тән болып келеді. Май мал түріне байланысты ақ немесе сарғылт болады. Бұзылған ет тағамдық уланудың көзі болып табылады. Күдікті еттің түсі қоңыр немесе күңгірт болады. Ұстағанда жабысқақ, ылғал, кей кезде көгерген жерлері болады. Еттің бетін басқан кезде пайда болған ойық тегістелмейді немесе жайлап тегістеледі. Иісі қышқылтым, майдың түсі сұрғылт келеді. Балғын сиыр және қой етінің сорпасы мөлдір жағымды иісті, янтарлы түсті болады. Ал бұзау етінің сорпасы ақ түсті, мөлдір болады. Сорпаның бетіне ірі май тамшылары қалқып шығады. Бұзылған еттің сорпасы мөлдір емес, иісі жағымсыз және дәмі де сондай болады. Сорпа бетінде май тамшылары майда немесе мүлде болмайды.

Әдебиеттер:

1. «Качество мяса и мясопродукта». Ю.Ф. Заяц – Москва - 2001. Изд. «Легкая и пищевая промышленность». [1. с. 83].
2. «Ветеринарно-санитарная экспертиза, стандартизация и сертификация продуктов». Под редакцией академика НАН РК профессора К.Е. Елемесова, засл. деятеля науки РК, профессора Н.Ф. Шуклина – Алматы - 2002. Том I. Изд. «Credo». [2. с. 180].
3. Исследование пищевой ценности говяжьего жилованного мяса. – В кн.: 15 Европейский конгресс научных работников мясной промышленности. Хельсинки, 2009, [3. с. 80-83].

1.19. ЖШС «Ақсай-Нан» кәсіпорнындағы нан-тоқаш өнімдерінің сапасын сараптау

Мөлдір Ерболқызы Байұзақ

магистрант, Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Оразкуль Оспановна Дуйсенбекова

ауылшаруашылық ғылымдарының кандидаты, профессор.
Қазақ ұлттық аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Орал Кулдыбаевич Кожажулов

техника ғылымдарының кандидаты, доцент. Қазақ ұлттық
аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Айдана Даулеткельдиевна Мыржыкбаева

техника ғылымдарының магистрі, оқытушы. Қазақ ұлттық
аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Баян Абдибековна Байхожаева

техника ғылымдарының магистрі, оқытушы. Қазақ ұлттық
аграрлық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация

Нан өнімдерін өндіру кезінде сапасына әсер ететін немесе оларды тудыратын өндіріс үрдістерінің жағдайы мен параметрлерін анықтап нормативтік құжаттарының рәсімдерін белгілеу.

Кілтi сөз: *Қышқылдылығы, ылғалдылығы, шыны ұн, бидай, қамыр, көмірсулар, минералды заттар, дәрумендер.*

Резюме

При производстве хлебобулочных изделий требования нормативных документов, включая описание и описание качества готовой продукции или качества готовой продукции.

Summary

In the production of pasta requirements of regulatory documents, including a description and description of the quality of the finished product or the quality of the finished product.

Наубайханалық өндірісте дайын өнімнің сапасын оның орташа сынақ үшін алынған анализ қорытындылары бойынша анықтайды. Нан және наубайханалық өнімдердің сапасын сынауға сұрыптау стандартқа және республикалық техникалық келісімдерге сәйкес әдістермен жүргізіледі.

Органолептикалық көрсеткіштері бойынша нан тауарларының сапасын сараптау: Анализ жасау үшін дайын өнімнің орташа сынағына сұрыптау стандартқа (МЕМ СТ 5667-65) және техникалық келісімге сәйкес болу керек. Сынақты органолептикалық көрсеткіштері мен салмағына сәйкес стандарт талаптары мен техникалық келісімдерге сай келетін дайын өнім тобынан сұрыптайды. Бір ауысымда, бір бригада өндірген 40тн көп емес өндірілген өнімнің бір түрін топ дейді. Орташа сынақ деп сыртқы ерекшеліктері тұтас бір тобының сипаттайтын, сұрыпталып алған бөлікті айтады. Нан және тоқаш өнімдерінің стандартқа және техникалық келісімдерге сәйкес сыртқы түріне қарап анықтайды, ал сөредегі сақталған дайын өнімнің әр сөресінен 10%-на қарап аныттайды.

Тоқтаусыз нан мен тоқаш өндірілетін орындарда орташа сынақ сағат сайын алынады. Төмендегідей көлемде орташа сынақтан лабораториялық сынақтар алынады. Салмағы 400г көп емес өлшемелі және даналық өнімдер 1, салмағы 400-200 г дейінгі даналық өнімдер 1, 200-100г дейін 3-тен кем емес, 100г аз болса 6-дан кем емес. Лабораториялық сынақтарды өнімнің стандартта немесе техникалық келісімдерде көрсетілген көрсеткіштеріне сәйкес қорытындылайды. Өнімнің физико-химиялық көрсеткіштерін пештен шыққан соң 1 сағаттан кейін, қарапайым ұннан пісірілген нанды 48 сағатқа дейін, бидай ұнының сұрыбтарынан пісірілген нанды 24 сағатқа дейін, ал ұсақ дана өнімдерді 1 сағаттан кейін 16 сағатқа дейін анықтайды. Орташа сынақтың органолептикалық бағасын анықтау үшін 5 түрлі үлгіні пайдалануға болады.

Органолептикалық көрсеткіштерін анықтауға сыртқы түрінің көрсеткіші жатады (жоғарғы бетінің сипаттамасы, бояуы және қыртысының күйі, қалыңдығы, нан жұмсағының қыртысының бөлінуі және өнімнің пішіні), жұмсағының күйі (жаңалығы, пісуі, кеуектілігінің сипаттамасы, нан жұмсағының созылғыштығы), дәмі, иісі, қытырлығы.

Нан сапасын сараптау органолептикалық және физико-химиялық көрсеткіштерді анықтау әдісі мемлекеттік стандарттың негізінде жүргізіледі. Нанның органолептикалық көрсеткіштерін МЕМСТ 5667-65 «нан және нан-тоқаш өнімдері. Өнімді қабылдау, үлгі алу және органолептикалық көрсеткіштерді анықтау әдісі» бойынша анықтайды.

Өнімнің сыртқы түрін жеткілікті жарықта көзбен көру арқылы анықтайды немесе стандартты үлгімен салыстырады.

Нанның жұмсағын көлденең кесіп, саусақпен басу арқылы анықтайды: піскен нанның жұмсағы құрғақ, ал піспеген нанның жұмсағы дымқыл, шикі болады.

Созылғыштығы. Нанның созылғыштығын екі әдіспен анықтайды: нанның жұмсағын қолмен 5-10 мм-ге дейін, 2-3 см аралықта басу немесе кесілген нанды екі қолмен мыжып басу арқылы анықтайды. Нанды басып болған соң, нанның жұмсағы неше уақыттан кейін өз орнына келетінін байқайды. Созылғыштығы жақсы суып қалған нанның жұмсағы 10мм-ге дейін басылады да тез орнына келеді.

Иісі. Нанның иісін 2-3 рет иіскеу арқылы анықтайды.

Нанның иісін стандартпен салыстырады. Нан өнімдерінде өзіне тән иіс болу керек.

Дәмі. Нанның дәмін анықтаған кезде 5 өнімнен қалыңдығы 6-8мм нан кесіп алады да, 3-5 секунд шайнап көреді содан кейін стандартпен салыстырады. Стандарт талаптарына сай нанның өзіне тән дәмі болу керек.

Физико-химиялық көрсеткіштеріне нанның ішкі жұмсағының ылғалдылығы, қышқылдылығы және кеуектілігі жатады.

Кесте 1. Нан өнімдерінің физико-химиялық көрсеткіштері

Нан өнімдерінің физико-химиялық көрсеткіштері	Стандарт бойынша, %			Факт бойынша, %		
	Бидай нанында	Қара бидай нанында	Қара бидай және бидай нанында	Бидай нанында	Қара бидай нанында	Қара бидай және бидай нанында
Ылғалдылығы	38-48	46-51	45-50	38-48	44-49	44-49
Кеуектілігі	55-70	45-57	46-62	58-70	45-57	48-64
Қышқылдығы	2,5-7	12	7-11	2,5-7	12	7-10

Сонымен бірге нан құрамында май, қант, ас тұзы стандартқа сәйкес болуы қарастырылған. Сапаның қатаң нормалық көрсеткіші болып, өнімнің бір данасының салмағы алынады. Сондықтан физико-химиялық және көзмөлшерлік анализден бұрын бір дана өнімнің салмағын анықтау қажет. Суыған бір дана өнімінің салмағының аз бөлігіне ауытқуы 3% аспау керек. Кейбір өнімнің ерекше сұрыбына немесе аз салмағына жіберілетін ауытқулар МЕМСТ-та немесе техникалық келісімдерде көрсетіледі. Дайын өнім сапасының толықтай базасы оның объективті лабораториялық және субъективті көзмөлшерлік әдістерін қосқанда ғана мүмкін болады. Орташа сынақ анализінің қорытындысы бойынша барлық топтарды сипаттайды.

Кесте 2. МТБ бойынша бидай нанының құрамындағы токсикалық элементтердің, пестицидтердің, радионуклеидтердің жіберілетін мөлшері

Көрсеткіштері	Жіберілетін мөлшері, мг/кг, көп емес
Токсикалық элементтер: Қорғасын	0,35
Мышьяк	0,15
Кадмий	0,1
Сынап	0,02
Мыс	10,0
Мырыш	50,0
Микотоксиндер: Афлотоксин В ₁	0,005
Дезоксиниваленол	0,7
Т ₂ токсин	0,1
Зераленон	1,0
Пестицидтер: Гексахлорциклогексан	0,01
ДДТ және оның метаболиті	0,02
Гексахлорбензол	0,01
Сынап органикалық пестициді	жіберілмейді
2,4-Д қышқылы	жіберілмейді
Радионуклеидті: Цезий-137	50 Бк/кг
Стронций-90	80 Бк/кг

ЖШС «Ақсай-Нан» өнімдерінің сапа көрсеткіштері

Бидай ұнынан жасалатын нанның келесідей топтарына таралады:

- Обойлы сорттан жасалатын нан
- 2 сорттан жасалатын нан
- «Қазақстан» ұнынан жасалатын ұн
- 1 сорттан жасалатын нан

Техникалық талаптар. Бидай ұнынан жасалатын нан санитарлық және технологиялық ережелерді сақтау арқылы жасалады.

Мінездеме. Нан подовый немесе формалы даналы түрде массасы 0,4 кг және оданда көп салмақта жасалуы мүмкін. Пісірілген нанды өндіріске 14 сағаттан көп ұстауға болмайды. Органолептикалық талаптардың негізінде нан 11 кестеде көрсеткен талаптарға сай болуы керек.

Кесте 3 - Нанның органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіш атауы	Мінездеме	Тәжірбие жұмысының нәтижелері
Сыртқы көрінісі - формасы	Ол нан формасына сәйкес болуы керек. Үсті сәл көтеріңкі ал шеттері бүгір болмауы керек	Нан формасына сәйкес, беткі қабаты аздап көтеріліп піскен.
- жоғарғы беті - түсі	Жарықтары болмауы керек. Ашық-сарыдан қою-қоңырға дейін	Жақсы піскен, ылғалды.
Ішкі құрылысы	Дымқыл емес, эластинді, таза ішкі қабығынан айырмауы керек.	Түйіні жоқ Нанның беткі қабаты бөлінбеген саңылаулары жақсы жетілген

Көрсеткіш атауы	Мінездеме	Тәжірбие жұмысының нәтижелері
Дәмі	Дәмі таза, бөтен иістер болмауы керек	Нанға тән дәм
Иісі	Иісі осы нанға сай бөтен иістер болмауы керек	Жағымсыз иісі жоқ, нанға тән иіс.

Органолептикалық көрсеткіштер бойынша «Жай нан» нанның сыртқы түрі, формасы, нанның жұмсақтық жағдайы, піскендігі, қамырдың араласуы, саңылаулығы, дәмі және иісі МЕМ СТ 984-95 талабына сай.

Шикізатқа қойылатын талаптар. Шикізат барлық тұрғыдан дәмді және оған қосылған басқада шикізаттармен жақсы араласып отыруы керек ең басты ол Қазақстан Республикасының денсаулық министірілігімен өндіріске жіберілуіне рұқсат болуы керек.

Шикізатта микотоксиндер, токсиндік элементтер, пестицидтер рұқсат етілген нормадан көп болмауы керек.

Нанның физико-химиялық көрсеткіштері 4 - кестеге сай болуы керек.

Кесте - 4. Нанның физико-химиялық көрсеткіштері

Нан тобының атауы	Ылғалдық, %	Өзіндік жұмыс нәтижесі	Қышқылдық градус	Өзіндік жұмыс нәтижесі
Обой ұнынан жасалған нан подовый формалы	48 50	49 51	7,0 8,0	6,5 8,1
II сорт ұнынан жасалған нан подовой формалы	44 47	- -	4,0 5,0	- -
«Қазақстан» ұнынан жасалған нан подовой формалы	44 47	- -	4,0 5,0	- -
I сорт ұнынан жасалған нан подовой формалы	44 47	- -	3,5 4,0	- -
Жоғарғы сортынан жасалған нан подовой формалы	43 47	- -	3,0 3,5	- -

Қорыта келе бидай ұнынан жасалған нанның физико-химиялық көрсеткіштері: Ылғалдығы – жалпақ - 47%, формалы да - 50%, Қышқылдығы - 6,5 және 8,1 градус. Тығыздығы 55 және 56%. Стандарт талабына сай.

Кесте 5 - Микробиологиялық көрсеткіштері

№	Көрсеткіштердің аты	Өлш. бірлігі	НҚ Мөлш.	Нақты нәтиже	Зерттеу әдістеріне НҚ
1	Анаэробты мезофильді аэробты-факультативті микоорганизмдер 1 г көп емес	КОЕ	1x10	<1,5x10	МЕМСТ 10444.15-94
2	Ішек таяқшасы тобының бактериялары		жіберілмейді	табылмады	МЕМСТ 30518-97
3	25 г сальмонелладағы патогенді микроорганизмдер		жіберілмейді	табылмады	МЕМСТ 30519-97
4	1 г көгерулер, көп емес		10	<1x10	МЕМСТ 10444.12-88
5	1 г ашытқылар, көп емес		10	<1x10	МЕМСТ 10444.12-88

Микробиологиялық көрсеткіштер бойынша «Жай-нан» ҚР СТ 9225-89 ж. талаптарына сай.

Қабылдау ережесі. Қабылдау МемСТ 5667 сәйкес жүргізіледі. Одан соң нанның құрамындағы пестицидтерді, микотоксиндерді, радионуклидтерді нан өндіруші қойған талаптары арқылы тексеріледі. Егер тексеру нәтижелерінде айырмашылық болса онда тексеруді аккредиттелген лабораториялар жүргізеді.

Тексеру тәсілдері

Үлгілерді сұрыптау ГОСТ 5667

Органолептикалық көрсеткіштері ГОСТ 5667

Қышқылдың ГОСТ 5670:

Ылғалдық ГОСТ 21094

Сынап ГОСТ 26927

Мышьяк ГОСТ 26930

Мыс ГОСТ 26931

Кадмий ГОСТ 26933

Тасымалдау және сақтау ол ГОСТ 8227 сәйкес орындалады. Нан сатылу орындарында 24 сағаттан артық тұрмауы керек.

Әдебиеттер:

1. Пучкова Л.И., Поландова Р.Д., Матвеева И.В. Технология хлеба, кондитерских и макаронных изделий. Часть 1. Технология хлеба, Спб.: ГИОРД, 2005 – [1, с. 559].

2. Пучкова Л.И. Лабораторный практикум по технологии хлебопечарного производства – М.: Легкая и пищевая промышленность, 2004 - [2, с. 559].

3. Сборник технологических инструкций для производства хлеба и хлебобулочных изделий. Министерство хлебопродуктов СССР, НПО «Хлебаром» - М.: Прейскурантиздат, 1989 - [3, с. 494].

4. Химический состав пищевых продуктов. Скурихина И.М., Нестерина М.Ф. Справочник. Пищевая промышленность. Москва, 1979 - [4, с. 248].

5. Чижова К.Н., Шкварина Т.И. и др. Технологический контроль хлебопекарного производства. Изд. 5-е – М.: Пищевая промышленность, 1975 - 480 с. [5, с. 480].

SECTION II / СЕКЦИЯ II

EXACT AND TECHNICAL SCIENCES / ТОЧНЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

2.1. Исследование процессов, протекающих в нефти месторождения Зайсан при низкочастотном воздействии

Елена Васильевна Блинаяева

Кандидат технических наук, доцент кафедры «Информационные технологии», Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Наталья Сергеевна Блинаяева

Старший преподаватель кафедры «Строительство», Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Дана Бакытбековна Акбасова

Инженер высшего уровня квалификации отдела научно-исследовательской работы, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Лаура Рахметоллановна Сулейменова

Старший преподаватель кафедры «Информационные технологии», Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Стоимость нефти зависит от степени её технологической подготовки. Нефть, добываемая на разных месторождениях, имеет разный химический состав и значительно отличается по качеству. Наибольшей стоимостью обладает сырая нефть, которая требует минимальных затрат на переработку, именно с этой точки зрения выбираются эталонные сорта, как более качественные и, соответственно, дорогие. К одному из параметров, значительно снижающих стоимость нефти, относится процент содержания серы. Высококачественные эталонные сорта содержат серу в пределах 0,5%. [1]

Сера является наиболее распространенным гетероэлементом в нефтях и нефтепродуктах. Содержание ее в нефти колеблется от сотых долей процента до 14%. В нефтях сера встречается в виде растворенной элементарной серы, сероводорода, меркаптанов, сульфидов, дисульфидов и производных тиофена, а также в виде сложных соединений, содержащих одновременно атомы серы кислорода и азота в различных сочетаниях.

Серосодержащие соединения наиболее вредны как при переработке, так и при использовании нефтепродуктов. Они

отрицательно влияют на многие эксплуатационные свойства нефтепродуктов. У автомобильных бензинов снижается приемистость к ТЭС, стабильность, способность к нагарообразованию, коррозионную агрессивность. При сгорании сернистых соединений выделяются SO_2 и SO_3 , образующие с водой коррозионно-агрессивные сернистую и серную кислоты. Серный ангидрид (SO_3) сильнее, чем (SO_2) влияет на нагарообразование, износ и коррозию в двигателе, а также на качество масла. При наличии SO_3 в продуктах сгорания повышается точка росы и тем самым облегчается конденсация H_2SO_4 на стенках гильз цилиндров и усиливается коррозия. При воздействии на масло H_2SO_4 образуются смолистые продукты, образующие затем нагар, обладающий в результате повышенного содержания серы большой плотностью и абразивностью и способствующий износу двигателя. [2]

Повышение качества нефти возможно за счет её переработки, а именно удаления серы. Обессеривание или десульфаризация продукта проводится методом разрушения или извлечения сераорганических соединений. Наиболее интересным для получения серосодержащих продуктов, конечно, является экстрактивный метод. [3]

Наиболее технологически приемлемым для промышленности считается метод очистки нефти с окислением сераорганических соединений гидропиридоксидами. Метод позволяет делать выборочную очистку при высокой скорости процесса. При этом сера подлежит последующей обработке, а выделение серы происходит в щелочной среде.

Существуют другие методы селективной очистки углеводородного сырья от сераорганических соединений с различной эффективностью и нагрузкой на экологию.

Вязкость – одна из важнейших технических характеристик нефти, продуктов ее переработки, газовых конденсатов и фракций; определяет характер процессов добычи нефти, ее поднятия на дневную поверхность, промышленного сбора и подготовку, условия перевозки и перекачки продуктов, гидродинамического сопротивления при их транспортировке по трубопроводам и др. Для некоторых видов топлив и масел вязкость служит нормированным показателем. [4, 5]

Стратегией развития Республики Казахстан до 2030 года предусматривается быстрое увеличение добычи и экспорта нефти и газа в целях получения доходов, которые будут способствовать устойчивому экономическому росту и повышению благосостояния народа. Достижение этой цели неразрывно связано с повышением эффективности производства в нефтегазовой отрасли, внедрением прогрессивных технологий по добыче, глубокой переработке и транспортировке топливно-энергетических ресурсов на базе передовых достижений прикладной науки и инженерного дела. [6]

С развитием и разработкой новых инновационных технологий, появилась возможность более детально и углубленно изучать групповой углеводородный состав нефти и нефтяных фракций, что имеет большое значение для нефтехимической промышленности и разработки новых процессов переработки нефтей. [7]

Ученые и исследователи в Казахстане и в мире изучают количественный и качественный состав нефти разрабатываемых и новых месторождений с целью выработки рекомендаций по улучшению имеющихся технологий нефтедобычи, транспортировки и переработки. [8]

Казахстанские ученые детально изучили состав нефтей казахстанских месторождений, а именно месторождений Акшабулак и Жетыбай, в работах [8-26] исследованы физико-химические характеристики образцов нефтей тенгизского месторождения, их сульфидная, дисульфидная сера [10-17], изучены характеристики жанажольской нефти [21-24], нефти бузачинского свода месторождений Каламкас, Северные Бузачи, Каратурун [25, 26]. Результаты проведенных исследований свидетельствуют о том, что большинство нефтей казахстанских месторождений являются высокосернистыми и высоковязкими, что вызывает необходимость поиска новых методов и технологий, позволяющих снизить данные показатели, повысить рентабельность нефтедобычи и нефтепереработки и уменьшить экологическую нагрузку.

Известный российский акустик, доктор физико-математических наук Мстислав Григорьевич Сиротюк, исследующий ультразвуковую кавитацию, в своей монографии «Акустическая кавитация» [27] опубликовал свои многолетние исследования на тему кавитационной прочности жидкостей, стабильное существование в них газовых пузырьков – зародышей кавитации, а также описал динамику кавитационных пузырьков и их взаимодействие в кавитационной области.

При распространении волновых колебаний в жидкости наблюдается тесно связанный со звуковым давлением эффект, называемый кавитацией. Кавитация - образование в жидкости пульсирующих пузырьков (каверн, полости), заполненных паром, газом или их смесью. Различают акустическую кавитацию, возникающую при прохождении звуковой волны большой интенсивности, и гидродинамическую, обусловленную сильным локальным понижением давления в жидкости вследствие больших скоростей течения.

Акустическая кавитация вызывает ряд эффектов. Часть из них, например, разрушение и диспергирование твердых тел, эмульгирование жидкостей, очистка - обязаны своим происхождением ударам при захлопывании полостей и микропотокам вблизи пузырьков. Другие эффекты (инициирование и ускорение химических реакций) связаны с ионизацией при образовании полостей. Благодаря этим

эффектам акустическая кавитация находит все более широкое применение для создания новых и совершенствования известных технологических процессов. Большинство практических применений ультразвука основано на эффекте кавитации.

В области кавитации при захлопывании кавитационных пузырьков возникают локальный нагрев и гидродинамические возмущения в виде микроударных волн, микрокумулятивных струек и микропотоков жидкости. Сама жидкость и вещество, находящееся в кавитационной области, подвергаются интенсивным воздействиям, поэтому подавляющее большинство ультразвуковых процессов, находящихся применение в промышленных технологиях, протекает в жидкостях, где кавитация создается обычно при помощи ультразвуковых излучателей. Сюда относятся такие технологические процессы, как очистка деталей, снятие заусенцев, диспергирование, эмульгирование и др. Кроме ультразвуковой технологии акустические колебания высокой интенсивности применяются в медицине, гидролокации, подводной связи и т.д., при уровнях звука, когда возможно появление кавитации.

Очевидно, что в одних случаях необходимо развить кавитацию для совершения полезной работы, в других – предотвратить ее появление во избежание нежелательных последствий.

Поэтому весьма актуальной задачей является прогнозирование и определение момента возникновения кавитации, а также возможности управления происходящими кавитационными процессами.

Согласно исследованиям М.Г. Сиротюка, в значительной степени на кавитационную прочность жидкости влияет ее вязкость. Во-первых, потому, что чем больше вязкость жидкости, тем медленнее всплывают в ней и удаляются пузырьки газа, в результате чего газосодержание таких жидкостей повышено. Во-вторых, при увеличении вязкости жидкости вязкие силы, действующие на пузырек, могут сравниться силами инерции присоединенной массы жидкости, что следует из уравнения пульсации пузырька с учетом вязких сил [28].

Влияние вязкости (и сжимаемости) жидкости на рост и захлопывание кавитационного пузырька теоретически исследовалось в работах [30 - 32].

В них вязкий член в уравнении, описывающем радиальное движение пузырька, учитывается только через граничные условия, поэтому соотношение между вязкими членами в уравнении движения и членами, учитывающими сжимаемость, не вполне ясно, поскольку при строгой постановке задачи необходимо учитывать не только сдвиговую, но и обычную вязкость. В работе [30] было оценено влияние вязкости и сжимаемости среды на динамику кавитационного пузырька. Исходным дифференциальным уравнением являлось нелинейное уравнение Навье-Стокса, учитывающее сдвиговую и объемную вязкости. Приведенные в этой работе примеры численного расчета полученной

системы уравнений иллюстрируют влияние сжимаемости среды, обусловленной различной объемной концентрацией газа в воде.

В статье «Второе открытие кавитации» автор А. Галамага описал эксперимент, проведенный учеными сектора химической физики из Всесоюзного научно-исследовательского института органического синтеза под руководством М.А. Маргулиса. Для понимания процессов, происходящих в кавитационном пузырьке, существовала необходимость зафиксировать его на каком-либо носителе (кинематографической пленке), чтобы иметь возможность детально изучить все его характеристики.

Схема первого из проведенных экспериментов была следующая. Колеблющийся стержень опускали в сосуд с жидкостью, а спектрометр, если возникнет кавитация, должен был зарегистрировать свечение. В процессе эксперимента появления кавитации в жидкости зафиксировано не было.

Схему эксперимента изменили. При этом колеблющийся стержень в виде поршня изготовили так, что зазор со стенками пробирки составлял всего десятую долю миллиметра. При этом жидкость уже не могла столь легко, как прежде, обтекать стержень.

Частота звука при проведении эксперимента составляла 90 Гц.

Для анализа процесса ученые использовали скоростную киносъемку. При просмотре записи было выявлено, что в обрабатываемой звуковыми волнами жидкости образовывались протуберанцы, довольно толстые отростки, которые словно бы выстреливались из тела крупного пузырька. Эти протуберанцы были названы большой деформированный пузырек (БДП). На экране удалось разглядеть, как от БДП отрывались, а затем устремлялись обратно мелкие прозрачные пузырьки сферической формы.

Чтобы определить возникновение низкочастотной акустической кавитации в описанном опыте воспользовались специальными тестами, выявляющими кавитацию – были проведены звукохимические реакции и зафиксировано свечение жидкостей.

В первом же проверочном эксперименте низкочастотный звук запустил цепную реакцию превращения малеиновой кислоты в фумаровую. В следующем проверочном эксперименте двухвалентное железо превратилось в трехвалентное. Это позволило сделать вывод о возникновении настоящей кавитации. Последующие многократные проверки подтвердили, что звукохимические реакции можно вести уже при частоте звука в 7 Гц, а некоторые растворы начинали светиться при 30 Гц.

Сотрудники Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева выдвинули гипотезу о возникновении инфразвуковой низкочастотной кавитации в образцах нефти, подвергнутых воздействию волн низкой частоты. Для проверки гипотезы были проведены экспериментальные исследования в

условиях помещения лаборатории. Образцы сырой нефти разливались в емкости одинакового объема. Каждая емкость маркировалась соответствующими данными (№ пробы, характеристики эксперимента, место забора нефти). Отдельно была подготовлена емкость с контрольным образцом сырой нефти.

Подготовленные емкости с образцами нефти устанавливались под низкочастотным излучателем. На генераторе излучателя устанавливались требуемые параметры инфразвука. После установки всех параметров прибор включался и осуществлялось воздействие звука низкой частоты на экспериментальный образец.

По окончании времени воздействия прибор отключался. Емкость с обработанным образцом заменялась на следующий экземпляр и опыт повторялся.

Продолжительность работы прибора находилась в интервале от 10 мин до 30 мин.

Обработка полученных в результате экспериментов данных позволила сделать вывод о среднем снижении значений вязкости нефти в обработанных образцах в среднем на 9,5% по сравнению с контрольным образцом нефти, снижении концентрации серы в среднем на 3%.

Список литературы:

1. Каминский Э.Ф., Хавкин В.А. Глубокая переработка нефти: технологический и экологический аспекты. М., 2001.
2. Сергиенко С.Р., Таимова Б.А., Талалаев Е.И. Высокомолекулярные неуглеводородные соединения нефти. Смолы и асфальтены. М., 1979.
3. Шахнович М. И.; Справочник под ред. В.М. Школьников, Топлива. Смазочные материалы. Технические жидкости, М., 1999.
4. Рябов В.Д. Химия нефти и газа. М., Техника, 2004.
5. Васильев Г.Г. Коробов Г.Е., Коршак А.А., Шаммазов А.М. Трубопроводный транспорт нефти / Под ред. М.С. Вайнштока. – М.: ООО «Недра-Бизнесцентр», 2002. – Т. 1. – 408 с.
6. Мырзакожа Д. А., Мирзаходжаев А. А. Современные методы исследования. - Алматы, 2006. – 303 с.
7. Г.А. Ауэзова, Г.С.Татыханова, А.Ж. Иматова Исследование состава отдельных фракций нефтей Акшабулак и Жетыбай методом хромато-масс-спектрометрии. Вестник КазНТУ, № 6 (82), 2010-12-24.
8. Журавлева Е.Д. Нефти и породы Тенгизского месторождения. - М. (Деп. в ВИНТИ, 22.11.90, № 5877-В 90).
9. Букейханов Н.Р., Уразгалиев Б.У. Новые нефти Казахстана // Международная конференция по химии нефти: Тезисы докладов. - Томск, 1992. - С. 346.

10. Жмыхова Н.М., Крылова С.М., Аренбристер Л.П., Новые нефти Прикаспийской впадины // Химия и технология топлив и масел. - 1986. 12. С. 9-11.
11. Дорогочинская В.А., Шульженко Э.Д., Варшавер В.П., Хабибуллина Р.К., Кочулева Л.Р. Нефть месторождения Тенгиз // Химия и технология топлив и масел. - 1987. 8. С. 27-29.
12. Радченко Е.Д., Каминский Э.Ф. и др. Тенгизская нефть - перспективное сырье нефтепереработки и нефтехимии // Нефтехимия. - 1991. - 31, 2, С. 169-175.
13. Сагингалиев Б.С., Авров В.П., Балгимбаев М.Б. Эмбанефть. Перспективы новых ресурсов нефти // Нефтяное хозяйство. - 1981. 3. С. 8-10.
14. Керимов В.Ю., Гаджиев А.Н., Халилов Э.А. Каратон-Южно-Эмбинская кольцевая структура и прогнозирование ее газоносности // Геология нефти и газа. - 1990. 4. С. 9-12.
15. Михайлов И.М. Строение нефтяной залежи месторождения Тенгиз по данным геофлюидодинамики // Геология нефти и газа. - 1990. 2. С. 4-8.
16. Надиров Н.К., Бакирова С.Ф., Буянова Н.С. Гетерокомпоненты Тенгизской нефти // Нефть и газ Казахстана. Приложение к журналу "Доклады МН-АН РК" - 1997. 2. С. 56-59.
17. Джакупова А.Н. Сернистые соединения нефти месторождения Тенгиз и методы их удаления // Нефть и газ Казахстана. Приложение к журналу "Доклады МН-АН РК" - 1997. 2. С. 67-71.
18. Иванова Е.А., Касаткин Д.Ф., Акшина Л.А. и др. Направления переработки Тенгизской нефти // Химия и технология топлив и масел. - 1992. 5. С. 2-3.
19. Дорогочинская В.А., Заманов В.В., Кочулева Л.Р., Афанасенко М.М. Распределение общей и меркаптановой серы в нефти месторождения Тенгиз // Химия и технология топлив и масел. - 1991. 10. С. 24-26. 134.
20. Ормистон Р.М., Кербер Д.Л., Мазгоров А. Демеркаптанализация сырой нефти Тенгизского месторождения // Нефть и газ Казахстана. Приложение к журналу "Доклады МН-АН РК". - 1997. 2. С. 71-83.
21. Ляпина Н.К., Шмаков В.С., Парфенов М.А. Меркаптаны и дисульфиды нефти Тенгиз // Нефтехимия. - 1989. - 29, 4, С. 453-457.
22. Ляпина Н.К., Шмаков В.С., Парфенов М.А., Фурей И.И., Зинченко И.А. Индивидуальный состав меркаптанов и дисульфидов нефтей Жанажол и Тенгиз // Всесоюзная конференция по химии нефти: Тезисы докладов. - Томск, 1988.- С. 146-147.
23. Ляпина Н.К., Шмаков В.С., Парфенов М.А., Зинченко И.Л. Индивидуальный состав меркаптанов и дисульфидов нефтей месторождения Жанажол // Нефтехимия. - 1989. - 29, 2. С. 165-171.
24. Омаралиев Т.О., Калдыгозов Е.К., Еркебаева Г.Ш. Углеводородный состав бензиновых фракций новых нефтей и газового

конденсата Западного Казахстана // Химический состав нефтей и нефтепродуктов. Сборник научных трудов. - Тбилиси, 1984. - С. 30.

25. Кулиев Ф.Л., Кулиев Р.Ш., Ширинов Ф.Р., Агаева Р.А. Получение трансформаторного масла из нефти месторождения Бузачи // Химия и технология топлив и масел. - 1991. 10. С. 12-13.

26. Ширинов Ф.Р., Кулиев Р.Ш., Мамедов Т.С., Наджарова Ф.И. Получение базовых масел из нефти месторождения Бузачи // Химия и технология топлив и масел. - 1990. 2. С. 17-19.

27. Сиротюк М.Г. Акустическая кавитация / М.Г. Сиротюк; отв. ред. В.А. Акуличев, Л.Р. Гаврилов; Тихоокеан. океанол. ин-т им. В.И. Ильичева ДВО РАН. – М.: Наука, 2008. – 271 с.

28. Елистратов В.П., Корец В.Л. Численные расчеты порога кавитации // Тр. Акуст. ин-та. 1969. Вып. 6. С. 64-70.

29. Елистратов В.П., Корец В.Л. Влияние физических свойств жидкости на кавитационный порог // VI Всесоюз. акуст. конф. М., 1968. Докл. 14.

30. Аванесов А.М., Кузнецов Г.Н. Динамика кавитационной полости в вязкой сжимаемой среде // Акуст. журн. 1974 Т. 20. вып. 5. С. 657 – 662.

31. Кузнецов Г.Н., Щекин И.Б. Влияние вязкости на динамику захлопывающейся полости, движущейся поступательно // Акуст. журн. 1973 Т. 19., вып. 5. С. 727 – 735.

32. Левковский Ю.Л., Ильин В.П. Влияние поверхностного натяжения и вязкости на замыкание кавитационной каверны // Инж.-физ. журн. 1968. Т. 14, № 5. С. 903 – 906.

2.2. Тұшпараны тұтынуда туындайтын қауіпсіздік қатерлерін бағалау

Маржан Болатхановна Игиликова

Магистрант. «Алматы технологиялық университеті»
(Алматы қ., Қазақстан)

Раушангуль Улангазиевна Уажанова

Техника ғылымдарының докторы, доцент. «Алматы технологиялық университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Мира Сериковна Серикқызы

PhD доктор, доцент міндетін атқарушы. «Алматы технологиялық университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Гульзира Шабаетна Джумабекова

Техника ғылымдарының магистрі. «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі және сапасы» кафедрасының 1-курс докторанты. «Алматы технологиялық университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Кез келген тамақ өнімнің өмірлік циклінде туындайтын қауіпсіздік қатерлерін бағалау – белгілі және потенциалды жағымсыз жайттардың адам өміріне, денсаулығына тигізетін әсерлерінің ғылыми талдауы мен бағалануы.

Бір ғана сынаманы бір партиядан алып, сынау нәтижесінде шыққан нәтижелерге сүйене отырып, бүкіл партияның қауіпсіз өнім екеніне толық сеніммен қарауға болмайды.

Қауіпсіздік қатерлерін бағалау үдерісінде: тамақ өндірісінің әртүрлі деңгейінде туындайтын қауіпсіздік қатерлерінің пайда болуы, маңыздылығын ескере отырып, қауіпті факторлардың бағалануы, потенциалды қауіпті факторлардың анықталуы жүзеге асырылады.

Кез келген кәсіпорынның алға қарқындап дамуының бірден-бір бағыты: Қауіп-қатер менеджментін кәсіпорында қолданысқа енгізу болып табылады. ISO 31000-2009 "Risk Management. Principles and Guidelines" (Қауіп-қатер менеджменті. Қағидалар мен ұсыныстар) [1].

Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін басқару мен мүмкін болатын қауіп-қатерлердің алдын алуға бағытталған стандарттардың ең тиімдісі НАССР жүйесі болып саналады. НАССР жүйесі – қатерлерді сараптау мен сыни бақылау нүктелері. НАССР жүйесін қолдану арқылы кез келген кәсіпорын, дәлірек айтқанда қандай әдіс арқылы туындайтын қауіп-қатерлерді бақылауға болатыны туралы ақпарат береді. Кез келген тамақ өнімінің өмірлік циклі, яғни шикізаттан тұтынуға жарамды дайын өнім кезіндегі тізбектің кез келгенінде қауіпсіздік қауіп-қатері туындауы мүмкін, сол себептен де тамақ өндірісімен айналысатын әрбір кәсіпорын өз жұмысында нормативті құжаттар талаптарына сай өнім шығарса, мемлекеттік стандарттар талаптарына сәйкес жұмыстар жүргізсе туындайтын қауіпсіздік қауіп-қатерлер саны да аз болар еді. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының аумағында кішігірім бизнес өкілдері көптеген стандарт талаптарына мән де бермей, өз бизнесін жалғастыру үстінде. Мысалы, менің алып қарайтын жағдайым: тамақ өндірісі саласындағы кішігірім жеке кәсіпкердің өндірген жартылай фабрикатын тұтыну сатысындағы қауіпсіздік қауіп-қатері [2].

Мен Шығыс Қазақстан облысындағы Бақыршық тау-кен қойнауында орналасқан дүкеннен салмағы 600 гр-нан қаптамаланған "Нургазинов Р." ЖК өндіріп шығарған, "Пельменный двор" сауда белгісімен тұшпара сатып алдым. Тұшпараны тұтыну барысында аталмыш жартылай фабрикаттың ішінен тас шықты. Өнім сыртындағы қаптамада көрсетілген ақпаратқа сәйкес бұл тұшпаралар ҚР СТ 1029-2000 «Мұздатылған жартылай фабрикаттар» бойынша өндіріледі.

1) ҚР СТ 1029-2000 ұлттық стандарттың 4 бөлім, 4.2.12 тармағына сәйкес «өнімде өнімге тән емес бөгде қоспалар болмауы қажет», ал бұл өнімнен шыққан бөгде зат – тас менің денсаулығымға нұқсан келтіргені анық.

2) ҚР СТ 1029-2000 ұлттық стандарттың 4 бөлімінде көрсетілген органолептикалық талаптарға сәйкес тұшпара жағымды дәмді, хош иісті

болу шарт. Таңбаланған өнімнің тұтынушыларға арналған ақпарат бөлімінде көрсетілген ақпаратқа сүйенсек – өнім құрамы: сиыр еті деп көрсетілген, бірақ өнімнің дәмі сиыр еті емес, қой етінің дәміне сәйкес [3].

Қазақстан Республикасының Инвестициялар және даму министрлігінің № 724 бұйрығымен бекітілген «Өнім таңбалануына қойылатын талаптар» техникалық регламентінің 2 бөлімінің 24 тармағына сәйкес: кез келген өнім қаптамасында өнім жайында толық және расталған ақпарат көрсетілуі шарт.

Өнім қаптамасында анық-қанық ақпарат жоқтың қасы болғандықтан, менің денсаулығымға нұқсан келтірген тұшпара жайында толығырақ ақпарат іздей түстім, сол орайда Ұлттық аккредитациялау орталығының ресми сайтынан осы өнім түріне берілген өнімнің сәйкестік құжаттарын іздедім [4]. Сол орайда осы тұшпараларға НПЦЭС «Иртыш - Стандарт» ЖШС берген 23.6.2015 жылы берілген, № 034/2013 «Ет және ет өнімдерінің қауіпсіздігі» (РС ЕЭК № 68 – 09.02.2013), № 021/2011 «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі» (РС ЕЭК № 881 – 09.12.2011) Кеден Одағының техникалық регламенттерінің талаптарына сәйкес № ТС KZ.5510496.24.01.00273 жарамсыз сәйкестік декларациясын таптым [5].

Аталып өткен нормативті құжаттар талаптарына сәйкес келмейтін өнімнің тұтыну барысында менің өмірім мен денсаулығымға келтірген зиянын сараптап, бағалай отырып, жоғарыда айтылып өткен негізінде Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқығын қорғау» Заңының 21 бабына сүйене отырып, тұшпара өндірушісі “Нургазинов Р.” ЖК-ге мен шағым жазып, пошталық мекен-жайына жібердім. Ақыры бұл жеке кәсіпкер менің денсаулығымға келген моральді нұқсанды ақшалай толықтырып берді.

Кез келген тұтынушы өнімді тұтыну барысында туындаған қауіпсіздік қауіп-қатерлерін саналы түрде бағалап, Қазақстан Республикасының аумағында адам өмірі мен денсаулығын, тұтынушылардың заңды мүдделерін және қоршаған ортаны қорғау үшін тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негіздеріне сүйене отырып, өз мүддесін қорғай білуі азаматтық құқығы деп білемін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. СТ РК 1179-2003. Система качества. Управление качеством пищевых продуктов на основе принципов HACCP. Общие требования. Введ. 2005-01-01. – М.: Комитет по техническому регулированию и метрологии Министерства индустрии и торговли Республики Казахстан: РГП. «КазИнСТ», 2003. - 40 с.

2. Смағұлов А.Қ., Сағындықов Қ.А., Төреханов А.Ә. Ауыл шаруашылық өнімдерінің сапасын сараптау және бақылау – Алматы : Оқулық. 2005. 389 б .

3. Гуринович Г.В., Потипаева Н.Н, Позняковский В.М. Белковые препараты и пищевые добавки в мясной промышленности. - М.: Рос. Ун-ты, 2005. - 362 с.

4. Прянишников В.В. Свойства и применение растительного сырья в технологии мясных продуктов. – Воронеж, Воронежская государственная технологическая академия, 2007. - 50 с.

5. Ребезов М.Б., Зенина О.В., Максимюк Н.Н., Соловьева А.А. Использование животных в производстве мясопродуктов // Вестник Новгородского государственного университета, 2014. - № 76. – С. 51-53.

2.3. Ақпараттық–коммуникациялық технологияларды пайдаланудың SMART-технологиясы

Тиыштик Хакимова

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Жанара Халилаевна Спабекова

Аға оқытушы, магистр.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Елбасы Н. Назарбаевтың «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол», Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР «Білім туралы» Заңы – Қазақстан Республикасындағы білім берудің даму үдерісін айшықтау мақсатында қолданылған. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды қолдану арқылы болашақ маман қабілетін арттырып, ізденушілігін, қызығушылығын, белсенділігін қандай жолмен жүзеге асыратыны мақаланың басты тақырыбы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында: «Білім беру формасы– Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі [1, с. 5] деп атап көрсетті. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларды меңгеру – басты заман талабы. Бұлай дейтін себебіміз – ХХІ ғасырдың «ақпараттық технология ғасыры» деп аталуында. Ақпараттық технология ғасыры өз алдына «ақпараттық қоғамды» қалыптастырды.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде

ақпараттық—коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Өмір бойы білім алу әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс», - делінген.

Қазіргі кезде біздің қоғам дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық—коммуникативтік технологиялар, оның табиғи ортасына айналып отыр. Ақпараттық – коммуникативтік технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын бірден – бір мүмкіндік. Білім беру саласында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылуда және одан әрі жетілдірілуде. Ақпараттық – коммуникативтік технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Ақпараттық— коммуникативтік технологияны пайдаланудың мәні компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін студент жеке тұлғасын дамыту проблемасының маңына топтасқан дидактикалық—әдістемелік проблемалық міндеттерді шешуге бағындыру болып табылады [2, с. 14].

Ақпараттық—коммуникативтік технологиялар, олар: **киберқауіпсіздік, бұлтты және мобильді технологиялар, SMART технологиялар, Е-технологиялар.**

Ақпараттық қауіпсіздіктің қауіптері мен олардың жіктелуі. Киберқауіпсіздік индустриясы. Киберқауіпсіздік және Интернетті басқару. Зиянды бағдарламалар. Ақпаратты қорғанудың шаралары мен құралдары. Ақпараттық қауіпсіздік саласындағы стандарттар мен спецификациялар. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік саласындағы реттеуші құқықтық қатынастар заңнамасы. Электрондық цифрлық қолтаңба. Шифрлау.

Бұлтты және мобильді технологиялар. Қазіргі инфрақұрылым шешімдерінің даму үрдістері. Бұлтты есептеулер қағидалары. Виртуалдау технологиясы. Бұлтты Web-қызметі. Мобильді технологиялардың негізгі терминдер мен тұжырымдамалары. Мобильді сервистер. Мобильді технологиялар стандарттары.

SMART технологиялар. Үлкен деректер. Блок чейн технологиясы. Жасанды интеллект. SMART-сервистерді пайдалану. АКТ-дағы жасыл технология. Телеконференциялар. Телемедицина.

Е-технологиялар. Электронды бизнес. Электронды оқыту. Электронды үкімет. Электрондық бизнес: Электрондық бизнестің негізгі модельдері. Электрондық бизнестің ақпараттық инфрақұрылымы. Электрондық бизнестегі құқықтық реттеу.

Электрондық оқыту: архитектурасы, құрамы және платформалары. Электрондық оқулықтар. Электрондық үкімет: тұжырымдамасы, архитектурасы, қызметтері. Дамыған елдерде электрондық үкіметті іске асырудың форматтары.

Кәсіби саласындағы ақпараттық технологиялар. Индустриалы АКТ. Мамандандырылған кәсіби саланың міндеттерін шешудегі бағдарламалық жасақтама. Медицина, энергетика және т. б. кәсіби салаларындағы қазіргі заманғы АТ-трендтер. Кәсіптік мақсатта іздеу жүйелері мен электрондық ресурстарды пайдалану. Индустриялық ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қауіпсіздігі [3, с. 23].

Сонымен қатар, SMART технологиялар оқу-әдістемелік материалдарды жаңаша құрастырып әзірлеуге, сондай-ақ студенттерді белгілі бір бағытта оқытуға мүмкіндік береді. **«SMART» дегеніміз не?** «SMART» бонустық бағдарламасы – мобильді бірліктер түрінде жағымды бонустар таба отырып, өз қалаңызда өзекті ұсыныстар туралы ақпараттық хабарламалар (SMS, USSD, IVR) алуға мүмкіндік беретін бірегей сервис. «SMART» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «Ақылды» дегенді білдіреді. SMART Notebook файл жиынтығында дәрістер мен зертханалық сабақтардың мазмұны болуы студенттердің модульді бақылауға мен емтиханға дайындалу үшін, сондай-ақ белгілі бір себептермен сабаққа қатыспаған студенттерге өте пайдалы болып табылады. SMART Board пайдаланған кезде оқытушы үстел мен компьютерге байланып отырмайды, керісінше коммуникация үрдісі, сандық ресурстармен білім алу, тартымды және әсерлі болады. SMART Board интерактивті тақтада жұмыс істеу кезінде студенттердің зейіні артады, материал тез игеріледі, нәтижесінде әрбіреуі жетістікке жетеді деп атап өткен жөн. Интерактивті технологияларды кеңінен қолдану, қазіргі заманғы аппараттық және бағдарламалық құралдармен көрсету мүмкіндігін, инсталляция сценарийін жасау қабілетін, сәтті презентация әдістерімен жұмыстануды жеңілдетеді. Сондай-ақ SMART-технологияны пайдалануын біліктілігін арттыратын тыңдаушылардың оқу үрдісіне немесе халықаралық бизнес білім беруге енгізу керектігін ескеру керек. SMART және компьютерлік модельдеуді пайдалану мүмкіндігі педагогикалық мәселелерді шешуге жеңілдік береді деген иллюзияда болу керек емес. Керісінше осы технологияларды пайдалану оқытушыдан жүйелі түрде құрылған міндеттерді білім беру үрдісінің (талдау, синтез, жалпылау және т.б.) дамуының жоғары деңгейін қалыптастыруға бағытталатын болады. Бұл жағдайда оқытушының жұмысы оңай болмайды, күрделеніп, шеберлік пен біліктілікті талап етеді. Оқыту барысында компьютерлік модельдер мен SMART технологиясын пайдалану арқылы мынадай артықшылықтарға қол жеткізуге болады:

- көрнекі ақпарат көлемінің өсуі, дәріс оқу немесе тәжірибелік сабақтар жүгізу сапасы мен тиімділігін айтарлықтай арттырады;

- SMART мүмкіндіктер студенттер мен тыңдаушылардың белсенді жұмыстанып, шығармашылық қабілеттерін ынталандырады;
- компьютерлік графика әсерлігі көрнекі-бейнелік ойлау түрін дамыту мүмкіндігін береді;
- ақпараттың үлкен көлемін өңдеу қабілеті жүзеге асырылады;
- компьютерлік модельдермен жеке ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін жағдайлар жасалады, яғни, олар өз эксперименттерін жүргізе алады, қойылған гипотезаларын тез тексере алады, заңдылықтарды құра алады.

Қазіргі заманғы әлеуметтік тапсырыс және оқыту талаптары жоғары білікті маман даярлауға оқытушыға жаңа форматта сабақ жүргізуін талап етеді. Мысалы, Норвегияда, Францияда студент өз мобильді құрылғыларын ноутбук, планшет, компьютер, смартфонды дәріске алып келіп үй жұмысын орындауын талап етеді. Біздің ойымызша, қазіргі білім беру мекемелеріне осы бағытта жұмыстанып, оқытушылардан мобильді тапсырмалар, қосымшалар, тестілеу жүйесін құрастыруды, ақпараттар мен тәжірибе алмасу жолдарымен бақылауды талап ету керек.

SMART learning болмысы

Жаңа әдісті тарату және қолдануды құрудың кешенді үрдісі немесе ғылыми-техникалық шешімнің, адамдардың, ұсыныстардың, жаңа идеялардың тәжірибеге енуі, іске асырылуы және де соңында қолданылуы – инновация көрсеткіштері. Осы талаптарға отандық білім жүйесінің сай келуі, соңғы болып жатқан өзгерістерге, өскелең сұраныстарына үлгеру басты талапқа айналып отыр. Бүгінде әлемдік озық технологиялар мен жаңашыл ізденістер отандық білім жүйесінде кең қолданысқа ие болып отыр. SMART технологиясының кешенді дамуы – SMART-қалалардың негізі болып табылады, ал бірлесіп

жұмыстануымыздың нәтижесінде SMART-Қазақстанды құраймыз деген үлкен мақсатқа қол жеткізуге үміттіміз.

SMART-XXI ғасыр – технология ғасыры болғандықтан, Қазақстан әлем бойынша ең жаңа деген оқу формаларын зерттеп, білім саласында үнемі жаңарту жасап келеді. Сонымен қатар өкініштісі елімізде ақпараттық қоғам әлі толық қалыптаспай жатыр. Сұранысқа орай технология даму үстінде. Бірақ соңғы жылдары SMART технологиясы ұғымы яғни ақылды оқыту пайда болды және SMART қала, SMART фон, SMART құрылғы, SMART қондырғы, SMART орта деген тіркестерді жиі естіп жүрміз.

SMART education немесе ақылды білім беру – бұл ыңғайлы түрде интерактивті ортада жүзеге асырылған әлемдік деңгейдегі қолжетімді контент арқылы білім беру болып табылады. SMART education түсінігінің негізі ол кең ауқымды қол жетімді білім ресурстары. SMART education барлық білім беру үдерістерін және осы үдерісте қолданылатын барлық әдістер мен технологияларды түгелдей жаңаруын жүзеге асырады және де ақылды тақта, ақылды экран, кез-келген жерден интернетке қосылу сияқты жаңа технологиялардың туындауына себеп болады. Осы пайда болған жаңа технологиялар контентті жасақтап, жүйелеп, пайдаланушыға жеткізеді. Соның арқасында білім беруді жүзеге асыру тек сыныпта ғана емес, кез-келген жерде: үйде немесе мұражай, кафе сияқты қоғамдық жерлерде де мүмкін болады. Яғни білім беру үдерісінің кез-келген қатысушысы(оқушы немесе мұғалім) интернет желісі арқылы ортақ контентті белсенді пайдалана алады. Бұл өз кезегінде білім беру үдерісінің уақытқа немесе орынға(сынып, аудитория) тәуелділігін жояды.

Соңғы кезде әсіресе жастар арасында әлеуметтік желілердегі (Facebook, Twitter және т.б) білім ресурстарын пайдалану кеңінен таралды.

SMART оқулық – бұл интернет ресурстар арқылы үнемі толықтырылып отыратын мазмұны бойынша жинақталған құрама оқу материалдары. Өз кезегінде SMART білім берудің мақсаты білім беру үдерісін электрондық ортаға көшіру арқылы оқытудың тиімділігін арттыру болып табылады. Осы тұрғыдан қарағанда ғана мұғалім өз білімін оқушыларға түгелдей жеткізе алады. Білім беру шекарасы кеңейіп білім алушылар саны көбейіп қана қоймай, уақыт және орынға байланысты шектеулер болмайды. Білім беруді кез-келген жерде кез-келген уақытта ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады.

Смарт-қоғамда оқытудың дәстүрлі үлгісі. Смарт-қоғамда оқытудың дәстүрлі үлгісінен, яғни, e-learning-тен көшіп, одан кейін SMART-білім беру деп көзделеді. Бұл білім беру мекемелерінің рөлі «Біліммен қамтамассыз етумен» шектелмейді, студенттердің өз тәжірибесі мен дағдыларын қамту үшін жақсы жағдай жасау. Осыған орай, оқытушының негізгі функциясы «Дайын материалды» беру емес,

ақпараттық және компьютерлік технологиялар мен әлемдік ақпараттық ресурстардың сапалық навигациясы болып табылады. SMART-білім студенттердің жаңа білімді дамытып, смарт-адам тұлғасын қалыптастыру, ақпараттық-компьютерлік технологиясымен ақпараттарды іздеу, өңдеу, талдау және инновация қалыптастырумен ерекшеленеді. Ақпараттық технологиялар және электрондық оқыту білім беру саласының тұжырымдамалық моделін өзгереді. Осы үрдістерді көрсететін негізгі сипаттамалар; ол қол жетімділік, ұтқырлық, икемділік, тарату, жеке бағдар, оқу-әдістемелік материалдар мен оқытушылар құрамын орталықтандыру электронды технологияларды пайдалануға негізделген, қазіргі заман жағдайында жұмыс істеу үшін түлектердің тиімді бейімделуі болып табылады. Ақпараттық технологиялар академиялық білімді басқаруға өз септігін тигізеді; жоғары оқу орындарын басқаруын ақпараттандыру; білім беру сапасын қадағалап басқарудың заманауи жүйесін құру; білім беру кластерлерін құру арқылы білім беру саласын, ғылым мен инновацияны интеграциялау. Сонымен қатар, технологиялар шағын кәсіпорындарының инновациялық көлемін арттырады. Бұл колледждер мен жоғары оқу орындарының заманауи бағытта ғалымдардың ғылыми басылымдарын жариялау белсенділігін арттырады; колледждер мен жоғары оқу орындар қызметкерлерінің біліктілігін арттыру жүзеге асырылады. Бұл еңбекақы жүйесіндегі өзгерістер, жұмысқа қабылдау ережелер мен рәсімдер, оқытушылар мен ғылыми зерттеушілерді бағалау үшін жаңа механизмдерді енгізу арқылы жүреді.

Сабақ беру барысында қолданатын классикалық дидактикалық принциптердің қызметтері: ол ғылымилық, саналылық пен белсенділік, көрнекілік, жүйелілік пен бірізділік, беріктілік, тиімділік, теория мен тәжірибенің байланыстылығы жатады. Осы барлық қағидалар өзара байланысып жатыр, бір-бірін толықтырады. Іс жүзінде білім беру барысында олар, әдістер мен ережелер, оқыту жұмысы мен ұйымдастыру формалар арқылы іске асырылады. Ал білім беру жүйесіндегі соның ішінде оқыту үрдісіне инновациялық аспект болып саналатын IT-технологиялар (желілік, ұялы және ақпараттық) енгізілуде. Жаңа жабдықтардың пайда болуына байланысты (аудио және бейне жүйелер, проекциялық құрылғылар) білім беру үрдісіне оны қалай тиімді қолдану керектігі туралы сұрақ туындайды. Осыған орай, жаңа материалды интерактивті жабдықтар (интерактивті тақталар SMART Boards, интерактивті дисплейлер Sympodium) көмегімен меңгерту, ол студенттің өзіндік жұмысы бойынша жасалған презентация болып саналады. Сабақ беру үрдісінде мультимедиялық тақтаны қолдану SMART-технологияларды негізгі компоненттерінің бірі ретіндегі көкейтесті мәселесін зерттей келе, проекциялық технологиясымен бірге аудиқұралды қолдану; жаңа материалдың кестелерін түсіндіргенде студенттер қызығушылығын арттырады, бейне - анықтамалық материал; ақпараттық схеманы және

электрондық оқулықтардың материалын талдауға көмек көрсетеді. Бұл көрнекілік, жүйелілік пен бірізділік принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтамен «дидактиканың алтын ережесі» (көрнекілік принципі) жүзеге асырылады. Осылайша, интерактивті тақтамен, керекті көрнекілік материалды блок-схема түрінде, динамикалық алгоритм немесе жалпылау таблицаларын қолдануға мүмкіндік береді, осы мәліметтерді аудиторияда, сабақ үстінде үлкен экран арқылы мультимедиялық материалдармен жұмыстану іске асырылады. Бұл экранды аудиторияда отырған барлық қатысушылар көре алады, студент пен оқытушының өзара іс-қимылын, қарым-қатынасын жаңаша деңгейге көтереді, студенттер оқу материалдар мен жаңа әрекетті бақылап, содан кейін талдап, классификациялап, белгілі бір заңдылықтарды құруға белсенді түрде қатысуын қамтамасыз етеді. Осы жағдайда, SMART интерактивті тақтасында жазылған барлық ақпараттар студенттерге беріледі, магниттік тасығыштарда сақталады, басып шығарылады, электрондық пошта арқылы жіберіледі [4, с. 47].

«Қазіргі заманғы жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», - деп Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде пайдаланудың маңызы зор. Соңғы жылдары ақпараттық-коммуникациялық заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану айтарлықтай нәтиже беруде. Сондай-ақ педагогтың компьютерлік сауаттылығы ақпараттық–коммуникативтік технологияны пайдаланудағы жеке тәжірибесін тұжырымдау есебінен сапалы түрде артады.

Жедел дамып отырған ғылыми-техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізі. Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану соңғы уақытта білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады, білім беру жүйесін ақпараттандыру мен ақпараттық–коммуникациялық технологияны оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану болашақ маманның өз мамандығына қызығушылығы мен мамандық сапасын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда қоғамның даму жолдарын анықтайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы (Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы);
2. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. Астана, Ақорда, 2007 жылғы қаңтардың 11-і, № 217 – III ҚРЗ.

3. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Жолдауы, 11 Қараша 2014 ж.;

4. Первая международная конференция по применению smart технологий в образовании «Смарт-образование» 2014. [Электронный ресурс] - режим доступа: <http://stet-14.Kesinternational.org>.

2.4. Жоғары өнімді параллель есептеулердің практикалық негіздері

Гульмира Тагибергеновна Азиева

аға оқытушы «Информатика және қолданбалы экономика» кафедрасы. Университет ҚазЭҚХСУ (Астана қ., Қазақстан)

Умут Казезовна Турусбекова

PhD, аға оқытушы «Информатика және қолданбалы экономика» кафедрасы. Университет ҚазЭҚХСУ (Астана қ., Қазақстан)

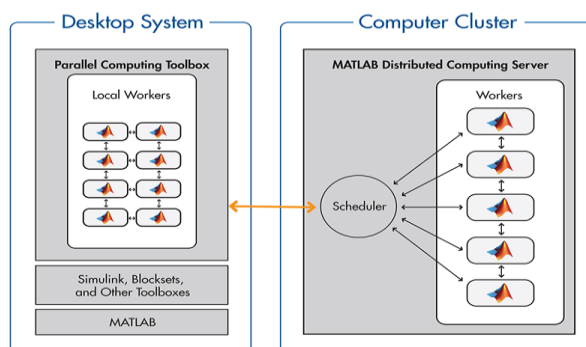
Гульшат Саветовна Енсебаева

Педагогика ғылымының кандидаты, аға оқытушы «Информатика және қолданбалы экономика» кафедрасы.
Университет ҚазЭҚХСУ (Астана қ., Қазақстан)

Параллель есептеулер көп ядролық процессорлар, графикалық процессорлар, және компьютерлік кластерлер қарқынды пайдалану, есептеу және деректер мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Жоғары деңгейдегі параллель цикл (parallel for-loops), массивтерді арнайы түрлері, және параллелденген сандық алгоритмдерді CUDA немесе MPI бағдарламалауынсыз MATLAB-тың қолданбаларын параллелдеуге мүмкіндік береді.

Toolbox ядролы жұмыс үстелінде жергілікті қосымшаларды іске қосу үшін он екі жұмысшыларды (MATLAB есептеу жүйелері) қамтамасыз етеді. Кодын өзгертпей, компьютерлік кластер немесе бөлінген есептеу (MATLAB Distributed Computing Server) қызметін бірдей қолданбаны пайдалана отырып іске қосуға болады. Сіз параллель қосымшаларды интерактивті немесе пакеттік режимде іске қоса аласыз (сур. 1).

Сур. 1– параллель қосымшалар интерактивті немесе пакеттік режимде

Жұмыс циклі

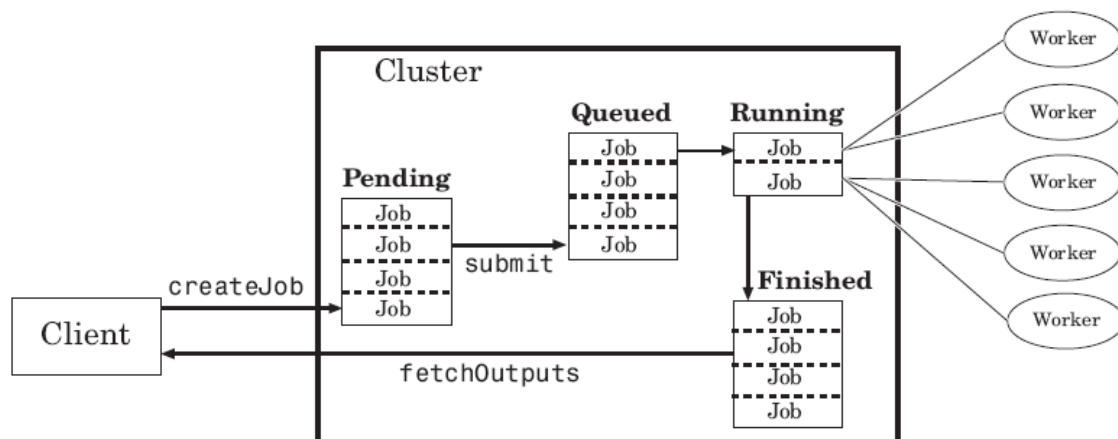
Төмендегі суретте жұмыс циклінің кезеңдері көрсетілген (сур.2). Тапсырмаларды құру және орындау барысында кезеңдер топтамаларынан өтеді.

Күту кезеңі: Сіз Toolbox есептеу параллель бағдарламалық қамтамасыз етудің клиенттік сесиясында createJob функциясымен жоспарлаушыда жұмыс құрасыз. Жұмыстың алғашқы жағдайы қарастырылуда жатады. Бұл уақытта оған тапсырма қосу жұмысын анықтайсыз.

Кезекте тұру кезеңі: жұмысқа функцияны ұсынып жатқан кезде жоспарлаушы тапсырманы кезекке орналастырады, жұмыс жағдайы кезекте тұрады. **Жіберу кезеңі:** тапсырма кезектің жоғарғы шегіне жеткенде, жоспарлаушы бағалау үшін жұмыс сессияларында жұмыс тапсырмаларын бөледі. Жұмыс жағдайы қазіргі уақытта дейін жұмыс жасайды. **Орындалу кезеңі:** жұмысшылардың барлық тапсырмалары бағаланған кезде, жұмыс дайын жағдайға көшіріледі. Осы уақытта fetchOutputs функциясының көмегімен барлық тапсырмалардың нәтижелерін алуға болады.

Іске аспау кезеңі: егер де жоспарлаушы өзінің командасын орындау барысында немесе өажетті файлдарға қолжетімділікте қателікпен жолықса, жоспарлаушыны қолдану барысында жұмыс іске аспауы мүмкін.

Өшірілу кезеңі: жұмыс деректері оның орналасу деректерінен өшірілетін болса, клиентте жұмыс жағдайы өшіріледі. Бұл жағдай тек клиентте болғасын ол қолжетімді болып табылады.

Сур. 2 – жұмыс циклі

Параллель for-loops (parfor)

Бұл цикл параллель орындалуы мүмкін екендігін көрсететін parfor параллелизмге жетудің ең оңай жолы. MATLAB клиенті осындай циклге жеткен кезде цикл итерациясы автоматты түрде жұмысшылар арасына бөлінеді, нәтижелері клиентке қайта оралады. Parfor-ды қолдану

итерация толығымен тәуелсіз болып табылуын талап етеді. Деректерге қол жеткізу туралы кейбір шектеулер де бар [2].

Параллель for-loop жұмысшылар жиыны бойынша тәуелсіз тапсырмалар жиынын таратуға мүмкіндік береді. Parfor жобасы цикл үшін таныс синтаксис қолданады және осындай тапсырмалар мен параметрлер тазарту үшін сәйкес келеді.

Parfor жобасы MATLAB сессиясы және жұмысшылар клиентінің арасында қажетті деректер мен кодтарды анықтау және алмасу үшін механизмдері бар. Нәтижесінде кластерде қиын командалық тапсырмаларды ұсынуға және құруға тура келмейді.

Parfor циклы төрт түрлі жұмысшыда итерацияны белгілеу жолымен бірнеше процессорлар арасында жұмысты бөлуге тырысады. Жалғыз талап Parfor көмегімен бөлуді орындау үшін итерация циклы орындау уақытында жұмысшылар арасында бір-бірінен тәуелсіз болуы қажет [3].

Жұмысты бөлу динамикалық болып табылады. Итерацияның тұрақты аумағы белгіленеді, жұмысшылар олардың ағымдағы итерациясын өңдеуді аяқтаған соң жаңа итерацияны белгілейді, нәтижесінде жұмыс жүктеуі теңдей бөлінеді.

MATLAB функциясы

matlabpool параллель есептеу үшін MATLAB сессиясының пулын ашу және жабу.

matlabpool MATLAB клиенті үшін пул қосу және жұмысшылар пулына арнайы жұмысты құру жолымен MATLAB-та параллель тілдің (parfor) толық функционалдық мүмкіндіктерін береді. matlabpool кластер профилін әдепкі бойынша, профильде көрсетілген пулдың өлшемін қолдана отырып жұмысшы пулын бастайды. Сондай-ақ пулдың қлшемін matlabpool PoolSize көмегімен көрсете аласыз, бірақ көптеген кластерлер өздері бастай алатын (локальді кластерлер үшін 12) процесстің максимум көлеміне ие. начинает бассейн работник, используя профиль кластера по умолчанию, размером бассейна, указанного профиля. PoolSize сандық мәнге ие болуы қажет.

matlabpool open – пулды ашу. Ашу және жабусыз-ақ команда ашық болады.

matlabpool size – егер де ол ашық болса жұмыс пул өлшемін қайтарады немесе егер де жабық болса, оның мәні 0ге тең.

Matlabpool close жұмыс жасап тұрған пулды тоқтатады, пул тапсырмасын жояды және де барлық параллель тілі ерекшеліктері олардың нәтижелерін есептеу үшін MATLAB клиентінің көмегіне оралады. Пулды ашпаса, spmd және parfor –ды қоспаса клиентте бір ағымда жұмыс жасайды.

1. Жұмысшылардың санын анықтау үшін профильдің көмегімен пулды бастау

matlabpool

2. myProf профилін шақыру арқылы 12 жұмысшы пулын қосу:

matlabpool open myProf 12

3. local профилін қолдана отырып 2 жұмысшы пуылн қосу:

matlabpool local 2

4. жұмысшылар пулын тексеру мақсатында функция ретінде matlabpool қосыңыз:

isOpen = matlabpool('size') > 0

5. Әдепкі бойынша пулды қосу және де жұмысшылар үшін екі файл кодын жіберу

matlabpool('open','AttachedFiles',{'mod1.m','mod2.m'})

6. Әдепкі профиль бойынша анықталған кластерді білдіретін объекті құрамыз және де Matlab пулды бастап кластер объектісін пайдалану. Пул өлшемі профиль бойынша анықталады:

c = parcluster

matlabpool(c)

matlabpool командасының көмегімен анықталып және қорғалған жұмысшы кластерінде параллельді орындайтын қолдану немесе код блогын үшін цикл жазуға мүмкіндік береді.

Параллель және тізбектей есептеу үшін келесі мысалды қарастырып көреміз. М-файлда parforExample1.m атты кодымызды сақтаймыз.

matlabpool open 6% параллель циклін ашу

N = 100;

M = 200;

d = zeros(N,1);

tic; % тізбектей есептеу,

for i = 1:N

d(i) = d(i) + max(eig(rand(M)));

end

toc;

% параллельді есептеу

tic; % таймердің басталуы

parfor i = 1:N

d(i) = d(i) + max(eig(rand(M)));

end

toc; % таймердің аяқталуы

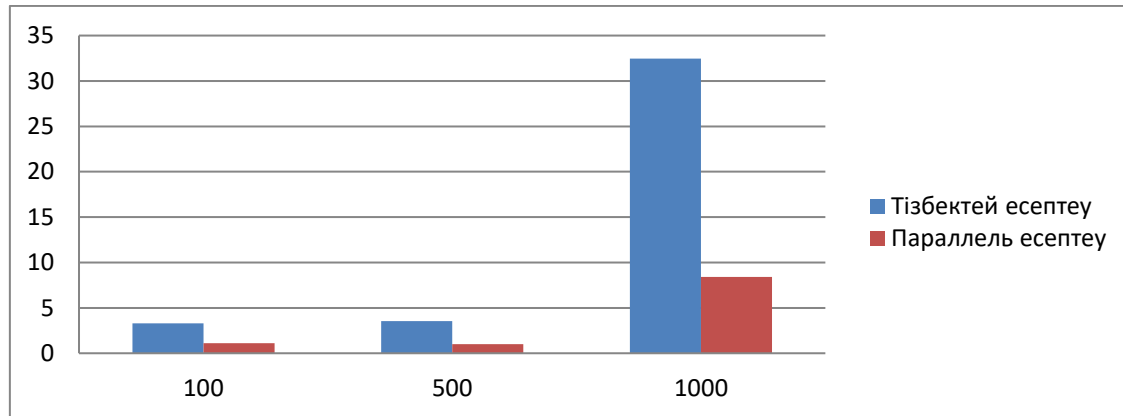
matlabpool close; % параллель циклін жабу

Тізбектей және параллель есептеулер нәтижелері келесі 1 - кестеде көрсетілген.

Сур. 3 - данкөріп отырғанымыздай параллель есептеулер тізбектей есептейлерге қарағанда анағұрлым жоғары.

1-кесте. Тізбектей және параллель есептеудің нәтижелері

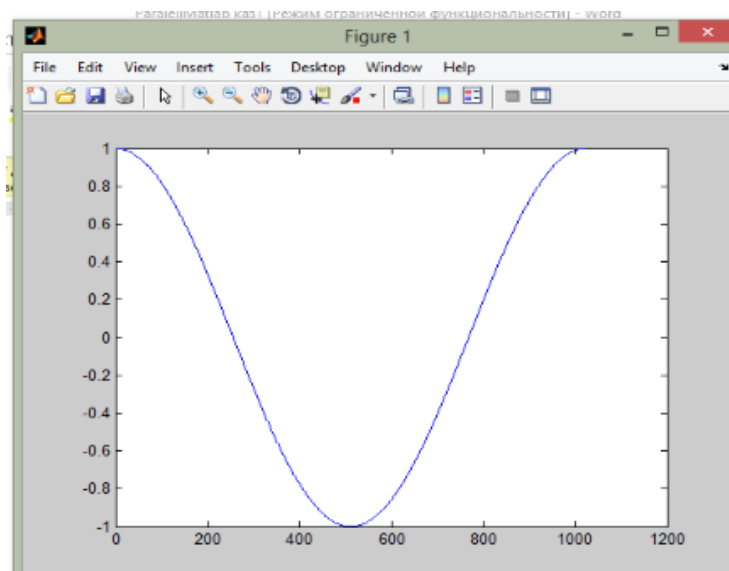
N	Тізбектей есептеу	Параллель есептеу
100	3.290052	1.116220
500	3.553430	0.988722
1000	32.466363	8.396253

Сур. 3 - Тізбектей және параллель есептеудің нәтижелері

Келесі цикл косинус мағынасын есептеу үшін және оның графикасы (сур. 4) шығару үшін арналады. Бұл есепте 2,4,8 процессорлар қолданылды. Бірінші тізбектей орындаймыз.

```
tic;% таймердің басталуы
for i=1:1024% шығыс коды
    A(i) = cos(i*2*pi/1024);
end
plot(A)% графикасы
toc;% таймердің аяқталуы
```


Сур. 4 – косинустың графикалық бейнесі

Параллель циклі бар кодты интерактивті режимде орындау үшін Matlab пул ашамыз.

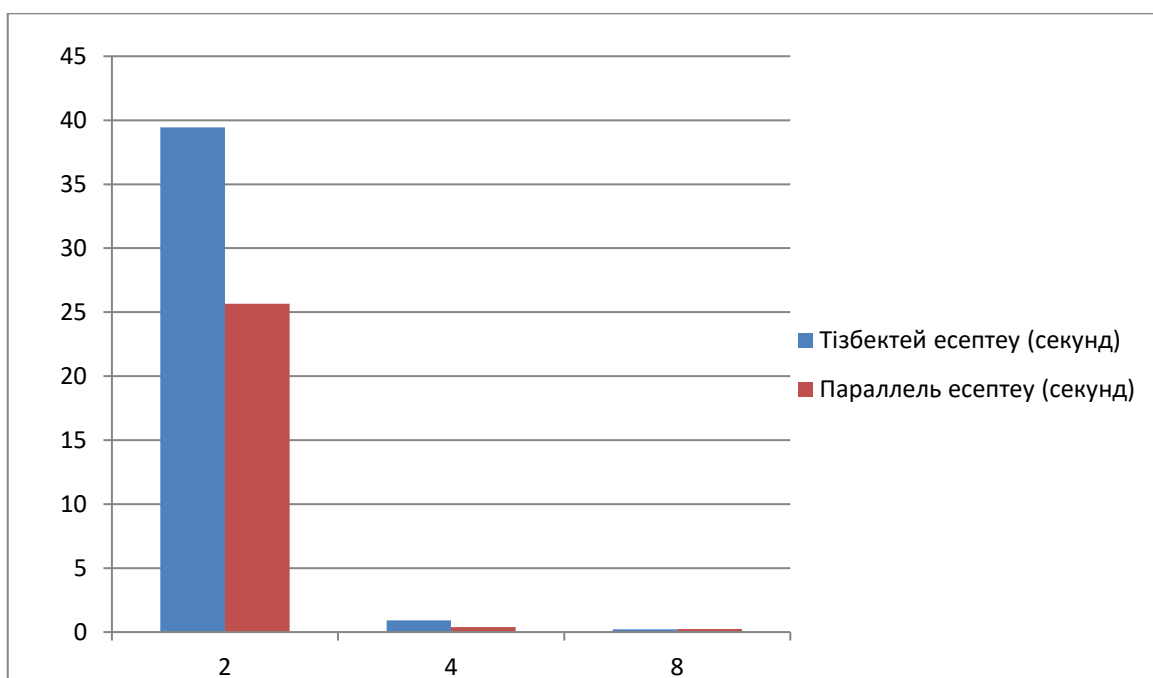
```
matlabpool open 2
```

```
tic;% таймердің басталуы
parfor i=1:1024% шығыс коды
A(i) = cos(i*2*pi/1024);
end
plot(A)% графикасы
toc;% таймердің аяқталуы
```

Тізбектей және параллель есептеудің нәтижелері 2-кесте мен сур. 2-те көрсетілген

5-кесте. Тізбектей және параллель есептеудің нәтижелері

Процессор саны	Тізбектей есептеу (секунд)	Параллель есептеу (секунд)
2	37,2	25.66
4	0.914	0.391
8	0.211	0.230

Сур. 5 -Тізбектей және параллель есептеудің нәтижелері диаграммасы

Parfor операторын қолдану.

Parfor циклы Монте-Карло сияқты қарапайым есеп циклының көп итерациясы қажет болған жағдайда ыңғайлы. Parfor жалпы итерация санынан кейбір бөлімін әрбір жұмысшы орындайтындай итерация циклін топтарға бөледі. Parfor орындау үшін көп уақыт талап ететін цикл итерациясын қолданған кезде ыңғайлы, себебі жұмысшылар итерацияны бір уақытта орындауы мүмкін [4].

parfor-циклін басқа итерация нәтижелерінен тәуелді циклдегі итерацияны қолдана алмайсыз. Әрбір итерация басқа қалғандарынан тәуелсіз болуы мүмкін. Өйткені сіз тек қарапайым есептеулерді саны аз болған кезде parfor таратылған байланыс құнын бірін пайдаланып кез келген артықшылығы болуы мүмкін емес.

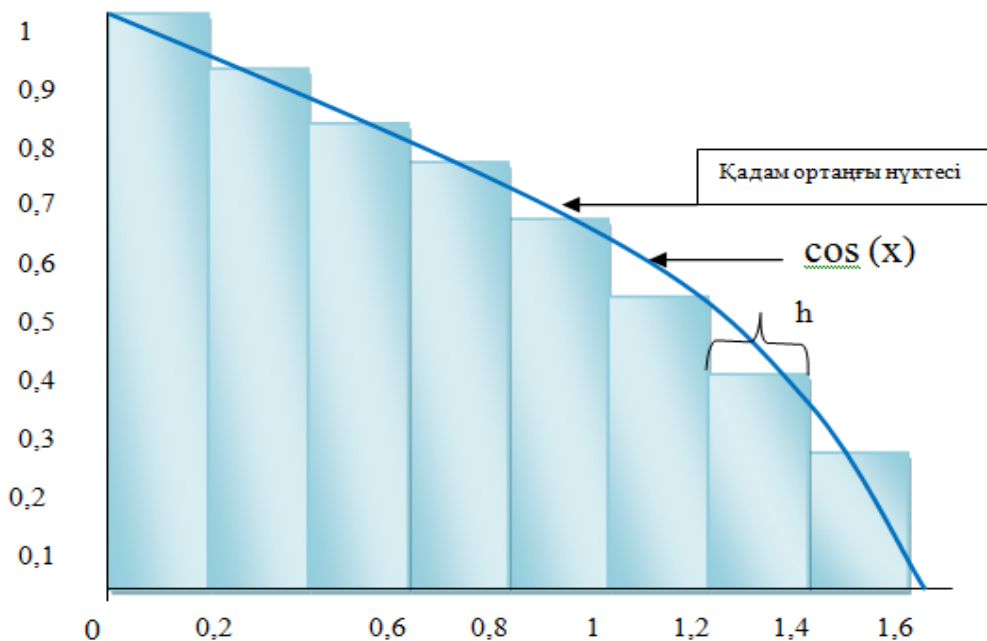
Сандық интеграция

Интеграция сандық есептеулердің көптеген түрлерінің бірі болып табылатындықтан параллель есептеу үшін өте қолайлы болып табылады. Есептеу процессі барысында процессорлардың арасында байланысты қажет етпегендіктен параллельді интеграциямен жоғары тиімділікке қол жеткізуге болады. Одан бөлек, ол көптеген жұмысшыларды масштабтайды. Есептеудің соңында, барлық процессорлардан интеграл суммасын жинап және қорытынды интеграл суммасын есептеп шығаруға міндетті[5].

Косинус интегралын $[a, b]$ диапазонында есептейміз (өрнек-1).

$$\int_a^b \cos(x) dx = \sum_{i=1}^p \sum_{j=1}^n \int_{a_{ij}}^{a_{ij}+h} \cos(x) dx \approx \sum_{i=1}^p \left[\sum_{j=1}^n \cos(a_{ij} + \frac{h}{2}) h \right] \quad (1)$$

Диапазон абсциссе бойымен біртекті p бөлімнен бөлінеді. Әр бөлім өз кезегінде n жүйелі аралықтарға бөлінеді. Әр аралықта интеграцияның ортаңғы нүктесінің ережесі ажырамас ауқымында тұрақты болып табылатынын бекітеді, сондықтан косинустың қисық астындағы ғана ауданы аралығындағы интеграл болып табылады. Өріс биіктігі, яғни косинус ортаңғы нүктесінде интервалдың ені болып бағаланады (сурет-6).

Сур.6 – ортаңғы нүкте ережесімен косинус интеграциясы

Мұнда:

$a = 0$;

$b = \pi/2$; % диапазон

$m = 8$; % # қадамы

$h = (b-a)/m$; % қадам

$p = \text{numlabs}$;

$n = m/p$; % inc. / жұмысшы

$a_i = a + (i-1)*n*h$;

$a_{ij} = a_i + (j-1)*h$;

Интеграцияны бірнеше жолмен шешеміз.

1. Ядромен сериялық интеграция циклы есептеледі. Бастау үшін, біз сериялық интеграция интегралды пайдалануды көрсетеміз. Тек бір бөлімі және интервал мөлшері, $m, 10,000$.

tic

$m = 10000$;

$a = 0$; % интеграция төменгі шегі

$b = \pi/2$; % интеграцияның жоғарғы шегі

$dx = (b - a)/m$; % ұзындықтың өсуі

$intSerial = 0$; % *intSerial* инициализация

for $i=1:m$

$x = a+(i-0.5)*dx$; % i қадам ортасы

$intSerial = intSerial + \cos(x)*dx$;

end

toc

2. Вектор түрінде есептелген сериялық интеграция

tic

$m = 10000$;

$a = 0$; % интеграция төменгі шегі

$b = \pi/2$; % интеграцияның жоғарғы шегі

$dx = (b - a)/m$; % ұзындықтың өсуі

$intSerial = 0$; % *intSerial* инициализация

for $i=1:m$

$x = a+dx/2:dx:b-dx/2$; % i қадам ортасы

$intSerial = \text{sum}(\cos(x)*dx)$;

end

toc

3. Parfor операторын қолдану

matlabpool open 4

tic

$m = 10000$;

$a = 0$;

$b = \pi/2$;

$dx = (b - a)/m$; % increment length

$intParfor = 0$;

parfor $i=1:m$

$intParfor = intParfor + \cos(a+(i-0.5)*dx)*dx$;

end

toc

matlabpool close

Жоғарыда қолданылған барлық параллель парадигмалар үшін уақыт тізбекті интеграция және векторлықпен салыстырғанда жоғары

емес (3-кесте). Бұл параллельді өңдеумен байланысты үстеме есебінен болады.

3 кесте. Сандық интеграция нәтижесі

Қадам	Тізбекті	Тізбекті вектор	parfor1	drange1	parfor2	drange2
10000	0.027	4.52	0.49	0.14	0.03	0.18
20000	0.02	12.3	0.08	0.08	0.05	0.10
40000	0.03	39.3	0.12	0.08	0.03	0.17
80000	0.03	102.6	0.23	0.08	0.03	0.23
160000	0.05	950.1	0.37	0.08	0.03	0.38

Параллель есептеулер көп ядролық процессорлар, графикалық процессорлар, және компьютерлік кластерлер қарқынды пайдалану, есептеу және деректер мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Мақаламыздың жұмысының жалпы сипаттамасында: Параллельді деректер қорларын есептеу мен GPU графикалық процессорының мүмкіндіктерін пайдаланып күрделі есептерді Матлаб ортасында өңделді.

Жоғары өнімді параллель есептеулер негізінде теориялық негіздерін зерттеп және практикалық жүзеге асырылып біз мақсатымызға жеттік. GPU графикалық процессоры көмегімен Матлаб ортасында үлкен ресурсты деректерді болжап, есептеулер жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Калиткин Н.Н. Численные методы. – Москва: Наука, 2011. – 512 С.
2. Samarskii A.A. The theory of difference schemes. New York: Marcel Dekker Inc, 2011. – 225 P.
3. Сандерс Дж., Кэндрот Э. Технология CUDA в примерах. Введение в программирование графических процессоров. – Москва: Издательство ДМК, 2011. – 240 С.
4. Инструмент для выполнения параллельных вычислений на многоядерных компьютерах, графических процессорах (GPU) и кластерах. <http://matlab.ru/products/parallel-computing-toolbox> [14.01.15].
5. Сандерс Дж. Технология CUDA в примерах. Введение в программирование графических процессоров. – Москва: Издательство ДМК, 2011. – 240 С.

2.5. Информационная система по управлению задачами бухгалтерского отдела предприятия

Гулбакыт Какейкызы Сембина

кандидат технических наук, доцент, ассоциированный профессор
кафедры «Информационные системы» АО «Международный
университет информационных технологий» (г. Алматы, Казахстан)

Сымбат Амантаевна Нурбай

магистрант АО «Международный университет
информационных технологий» (г. Алматы, Казахстан)

Abstract

This article discusses one of the methods to improve the efficiency of management of the accounting department of an enterprise. In the course of the work, were analyzed the labor activity of the company's employees and the labor costs for performing each task with performing mathematical calculations. The article proposes the development of an information system as the main tool for implementing the described method.

Аннотация

В данной статье рассматривается один из методов повышения эффективности управления бухгалтерским отделом предприятия. В ходе работ была проанализирована трудовая деятельность сотрудников компании и трудозатраты на выполнение каждой задачи с проведением математических расчетов. В статье предлагается разработка информационной системы как главного инструмента для реализации описываемого метода.

Ключевые слова: управление задачами, бухгалтерия, информационная система.

Современные принципы управления требуют коллективных подходов к выполнению поставленных задач, стоящих перед организациями. Однако, иногда проведение собраний, долгие обсуждения между сотрудниками могут быть затратными по времени, тогда как клиенты бухгалтерских предприятий требуют качественного решения проблем в кратчайшие сроки.

Одним из решений данной проблемы может послужить создание информационной системы, с помощью которой сотрудники организации напрямую могут отправлять клиенту решение задачи, в то время как клиенты смогут сразу принять или отклонить данное решение, а также проследить за всем циклом работы над задачей. Это уменьшит сроки выполнения работ в связи с тем, что система автоматически распределяет новые задачи между сотрудниками организации.

Рассмотрим пример для расчета времени, затрачиваемого каждым сотрудником компании на обработку данных. Допустим, у компании есть 100 клиентов и каждый клиент отправляет по одной заявке в месяц. Если предположить, что в одном месяце 30 календарных дней и 20 из них рабочие, то получается сотрудники

обрабатывают 5 заявок в день. Бухгалтер в среднем затрачивает от 30 минут на прочтение и понимание содержимого письма, на дополнительные вопросы клиенту, на распределение заданий между сотрудниками. Из этого следует, что в один день сотрудник тратит на обработку 5 задач 2,5 лишних часа, а это 12,5 часов в неделю и 50 часов в месяц [1].

Для того, чтобы уменьшить количество времени, потраченного на задания:

- все заявки должны отправляться по определенному шаблону;
- данные клиента должны быть сохранены в системе, чтобы клиенту не приходилось их заполнять каждый раз, а сотруднику дополнительно запрашивать эти документы;
- система должна автоматически обрабатывать заявки, чтобы распределить задачи между бухгалтерами и отправлять им уведомления.

На основе вышеперечисленных задач исследования была разработана информационная система по управлению задачами бухгалтерской организации. Любое предприятие имеет возможность зарегистрироваться в системе. В случае, если в команде работает несколько сотрудников, администратор аккаунта компании может добавить их в систему. Помимо этого, администратор имеет возможность приглашать своих клиентов, регистрируя их в системе. Таким образом клиенты организации могут добавлять свои запросы в лист задач.

Клиенты компании имеют свой аккаунт в системе, под этим аккаунтом они добавляют новый запрос по шаблону. Страница добавления нового запроса отображена на рисунке 1.

MD TICKET | ОПЕРАТИВНЫЙ ЦЕНТР ОБСЛУЖИВАНИЯ
КЛИЕНТОВ КОМПАНИИ MARUSEDK

Добавить новый тикет

Данные тикета	Данные контрагента
Счет фактура накладная	МонтажСпецСтрой
Наименование услуги / товара	Наименование компании
Производство и монтаж пластиковых окон, жалюзи,	МонтажСпецСтрой
Количество	Юридический адрес
2	ул. Байзакова 280
Единица	БИН
услуга	1234567890ABCDEFHJIK
Сумма	Наименование банка
3282900	HalykBank
Валюта	Номер расчетного счета
тенге	MCC-2016-1819
Добавить позицию	Дата документа: 3 окт. 2018 г., 10:31
Дополнительные условия:	Отправить

© 2008 - 2018 MADE WITH ♥ BY MARUSEDK | RELEASE 3.03.01 POWERED BY ⚙️ AUTOMATO

Рисунок 1. Окно добавления новой задачи

После этого система распределяет задачу между бухгалтерами. Каждый отдельный бухгалтер несет ответственность за определенные категории задач, в то же время несколько бухгалтеров также могут быть ответственными за одну категорию. В таком случае система считает, кого из бухгалтеров нужно сделать ответственным за задачу. Для этого высчитывается время, когда сотрудники освободятся от своих текущих задач, по следующей формуле:

$$D = D_n + \sum T_{avg} + T_p \quad (1)$$

здесь: D - дата, когда сотрудник освободится. D_n - настоящее время. $\sum T_{avg}$ - сколько времени сотрудник потратит на все свои задачи из очереди (входящие/новые). То есть суммируется среднее время, которое тратится на выполнение каждой задачи. Среднее время считается индивидуально для каждого сотрудника по его предыдущим выполненным задачам и вычисляется по следующей формуле [2]:

$$T_{avg} = \sum (D_s - D_e) / n \quad (2)$$

здесь: D_s - дата начала исполнения задачи, а D_e - дата окончания работы над задачей. n - количество выполненных задач в данной категории.

T_p - время, затрачиваемое на завершение текущих задач, вычисляется по формуле:

$$T_p = \sum (T_{avg} - (D_n - D_s)) \quad (3)$$

то есть от T_{avg} отнимается время, которое было потрачено на выполнение задачи.

После расчетов система отдаст задачу тому, кто может освободиться первым. При этом крайний срок, к которому должна быть выполнена задача, считается автоматически. Для этого используется следующая формула:

$$D_m = D + T_{avg} \quad (4)$$

Если сотрудник не успевает по срокам, то он может изменить крайний срок, указав объективную причину.

После завершения задач сотрудник меняет статус задачи на «На согласование». Затем клиент проверяет задачу, выбирает один из вариантов: принять или отклонить. Если задача принята, то она переходит в состояние «Завершенные», если отклонена, то обратно в состояние «В процессе». Страница со списком задач отображена на рисунке 2, где отклоненная клиентом задача выделена красным цветом.

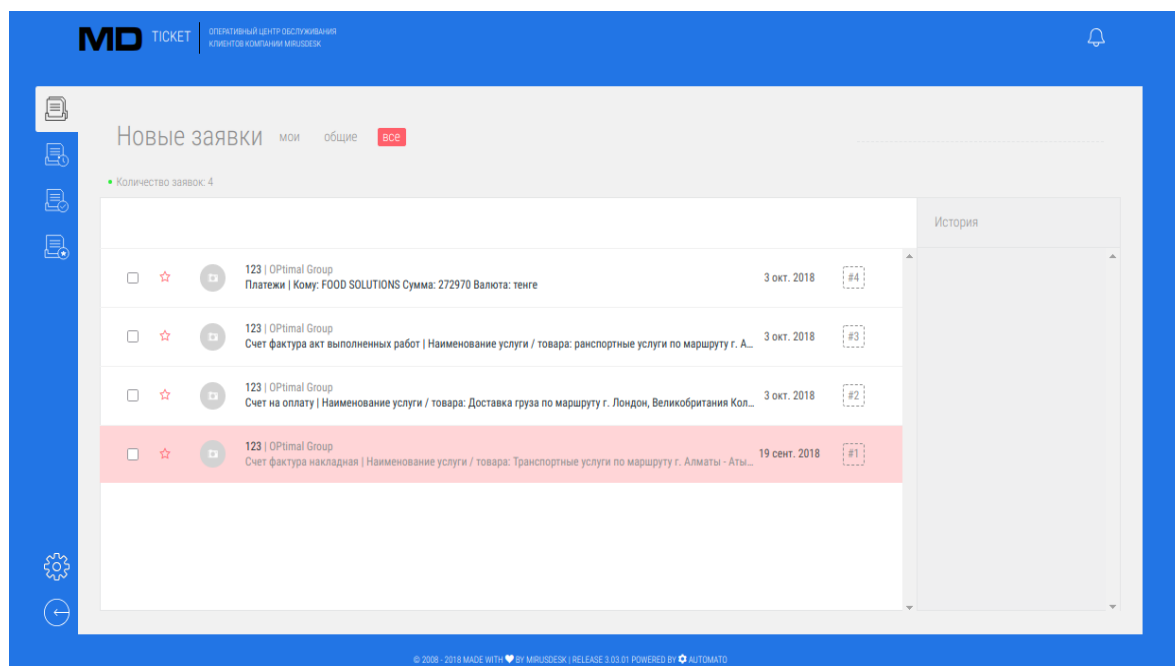

Рисунок 2. Вид страницы списка задач

Администратор аккаунта компании на странице «Аналитика» может видеть, сколько в среднем каждый сотрудник тратит на выполнение одной задачи (без категории и по категориям).

На этой странице также отображаются следующие аналитическая информация: обработанные задачи за последние 24 часа; динамика обработанных задач по месяцам; задачи, которые были исполнены после истечения сроков выполнения. Эта страница представлена на рисунке 3.

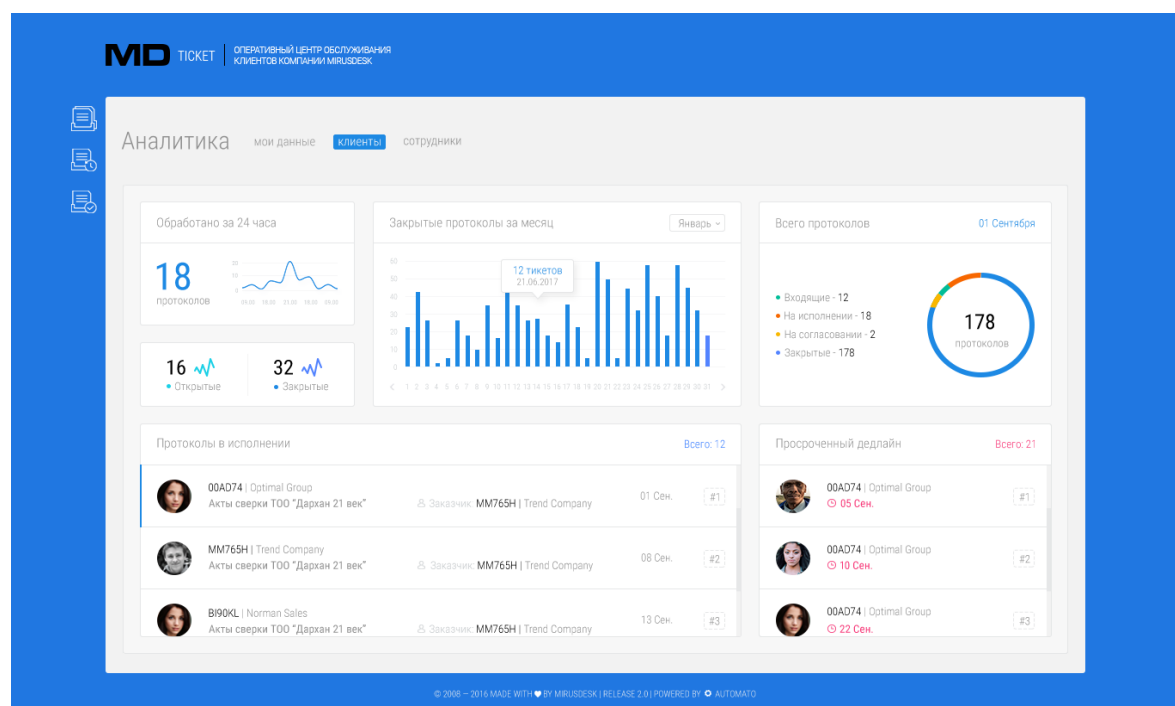

Рисунок 3. Вид страницы «Аналитика»

Здесь также отображается среднее время всей компании, затрачиваемое на все задачи (по месяцам, по годам), а также процент повышения или понижения производительности в сравнении с прошедшим месяцем/годом. Для этого высчитывается коэффициент k [3, 4], который означает динамику производительности сотрудников в процентах:

$$k = \frac{(Tavgprev - Tavgnow)}{Tavgprev} * 100\% \quad (5)$$

Данную аналитику предприятие может использовать для принятия дальнейших стратегических решений по улучшению деятельности компании.

Предлагаемая автоматизированная система позволит сотрудникам предприятия вести работу организованно и более эффективно. На сегодняшний день уже разработано много систем для ведения бухгалтерского учета, однако разработать универсальную систему для всех компаний невозможно, так как каждое предприятие имеет отличительный характер при ведении своей деятельности. Поэтому данная информационная система была разработана специально для одной компании, чтобы решить проблемы, с которыми предприятие сталкивалось при использовании других популярных систем.

Список литературы:

1. Сорокина, Е. Определяем, насколько загружена бухгалтерия [Электронный ресурс] / Е. Сорокина // HRMaximum - Электрон. текстовые дан. - Режим доступа: http://hrmaximum.ru/articles/ocenka_i_attestaciya/934/
2. Среднее арифметическое [Электронный ресурс] - Электрон. текстовые дан. - Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Arithmetic_mean/
3. KPI сотрудника: советы по эффективному внедрению и дальнейшему применению [Электронный ресурс] - Электрон. текстовые дан. - Режим доступа: <https://practicum-group.com/blogs/stati/kpi-sotrudnika-3/>
4. Производительность труда. Её показатели и измерители [Электронный ресурс] - Электрон. текстовые дан. - Режим доступа: <http://ta-aspect.by/proizvoditelnost-truda/>

2.6. Қазақ тілінде мобильді оқыту қолданбаларын әзірлеу технологиялары

Лаззат Мерейхан

магистр технических наук, преподаватель. Казахский университет
экономики, финансов и международной торговли

(г. Астана, Казахстан)

Гулшат Советовна Енсебаева

кандидат педагогических наук, старший преподаватель. Казахский
университет экономики, финансов и международной торговли

(г. Астана, Казахстан)

Жарас Жантуғанұлы Ергеш

магистр технических наук, старший преподаватель. Казахский
университет экономики, финансов и международной торговли

(г. Астана, Казахстан)

Қазіргі уақытта ақпараттық және коммуникациялық технологиялар бүкіл әлемнің білім беру саласында шешуші рөл атқарып отыр. Барлық дерлік мектептер мен жоғары оқу орындарында компьютерлік оқыту орталары құрылған, оқытушылар мен мұғалімдердің кәсіби деңгейін көтеру желілері құрылған, танымал университеттер мен фондтардың білімінің бүкіл салаларында оқыту курстары мен оқулықтар түріндегі ашық білім беру ресурстарын ұсынатын жүздеген порталдары бар. Мобильді оқыту - білім беру саласындағы жаңа және даму үстіндегі бағыт.

Мобильді оқыту - телефондар, смартфондар, планшеттер, кей кезде ноутбуктер және тағы сол сияқты портативті құрылғылар көмегімен жүргізілетін кез келген білім беру қызметі.

Мобильді және портативті құрылғылардың қолжетімділігі және жаппай таралуының арқасында «алақандағы білім» идеясын жүзеге асыруға болады.

Ұялы телефон білім беру материалдары бар ғаламтор сайттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді, қашықтықтан оқытуда да пайдаланылады.

Ең көп таралған ғаламдық желіге қол жеткізу құралы ұялы телефон болып табылады. Электронды оқыту курстары, тесттер, практикалық жаттығулар мен қосымша оқу материалдары (сызбалар, фотосуреттер, аудио және бейне файлдар) бар арнайы сайттарға мобильді құрылғылар арқылы қолжетімділікті ұйымдастыруға болады. Сондай-ақ білім беру мақсатында электрондық поштамен алмасуға және ICQ, QIP жылдам хабар алмасу бағдарламаларының ұялы телефондарға арналған нұсқалары бар. Осылайша, мобильді оқытуда оқытудың барлық кезеңдерінде білім алушы үшін ақпараттық материалдармен алмасудың көптеген мүмкіндіктері қарастырылған,

сонымен қатар, бүкіл оқу үдерісінде туындаған мәселелерді шешуге және бақылауға көмектеседі [1, б. 76].

Білім беру материалдары кез келген ақпарат түрлерінен тұратын және оларды дербес құрылғыда қол жетімді ететін цифрлық оқу материалдары.

Қалта компьютерлері қолданылатын мобильді оқыту педагогика және технология тұрғысынан алғанда дамудың бастапқы кезеңінде болғандықтан, құрылғылар мен технологиялар, мобильді білім алушылар, мобильді оқыту тұрғысынан және мобильді оқытудың білім алушылары тұрғысынан мобильді оқытудың анықтамасы пікірталас үстінде.

Зерттеушілер мен оқытушылардың көбі мобильді оқытуды электронды оқытудан туындаған деп санайды. Мобильді оқытуға әдебиеттерде келтірілген анықтамаларға тоқталайық.

Pinkwart (2003 ж.) мобильді оқытуды электронды оқытуды «цифрлі-электронды құралдар және бұқаралық ақпарат құралдары көмегімен оқыту» деп, сәйкесінше мобильді оқытуды «мобильді құрылғыларды және сымсыз тасымалды қолданатын электронды оқыту» деп анықтайды.

Quinn (2000 ж.) «мобильді оқыту – мобильді есептеулердің қиылысуы немесе мобильді құрылғылар көмегімен жүреді, ал электронды оқытуды ақпарат және коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып оқыту» деп тұжырымдаған.

Traxler (2005 ж.) келесідей анықтама берді: «mLearning – бірегей немесе басым түсетін технология, портативті немесе қалта құрылғыларын қолданатын кез-келген білім беру қызметі».

Мобильді оқыту және e-learning түсініктері жиі шатастырылады. Сол себепті, мобильді оқытудың электронды оқытудан айырмашылығына тоқталайық. Бұл форматтар арасындағы айырмашылықтарды қарастырайық. Ең алдымен, мобильді оқыту өзінің автономдылығымен сипатталады. Мобильді оқыту көбінесе бейресми, оған әдетте, оқытушылар мен тьюторлар мүлдем қатыспайды. Осы аталғандардың арқасында оны электронды оқытудан ажыратады. Сонымен бірге, мобильді оқыту – қатысушыларына қай жерде және қашан оқитындығына байланысты кең еркіндік ұсынады. Мобильді оқыту электронды оқытуға қарағанда тез әрі ширақ жүреді. Мобильді оқытуға арналған контент шағын, сыйымды және орынды бөліктермен беріледі, әрбір бөлік нақты сұраққа қатысты болады. Сондықтан, мобильді оқыту классикалық электронды оқытуға қарағанда жоғары өнімділікті қолдауға бағытталған.

Мобильді оқытуды ұйымдастыру білім беруде жаңа технология ретінде қарастырылады. Мобильді оқытудың мынадай санаттары көрсетілген:

- Технологиялық мобильді оқыту (Technology-driven mobile learning) - Кейбір нақты технологиялық инновациялар техникалық

мүмкіншілік пен білім беру мүмкіндіктерін көрсету үшін академиялық ортада пайдаланылады.

- Миниатюралық, бірақ тасымалданатын электрондық оқыту (Miniature but portable e-learning) - электрондық оқыту құралдарында пайдаланылатын мобильді сымсыз және портативті технологиялар бүгінде шешімдерді қабылдауда қолданылады. Мысалы, (VLE) сияқты виртуалды оқыту ортасына электрондық оқыту технологияларын көшіру, немесе жұмыс ортасының статикалық технологиясын мобильдіге алмастыру.

- Аудиторияға байланысты оқыту (Connected classroom learning) - мұндай технологияны сыныпта бірлесіп оқытуды қолдау үшін басқа (интерактивті тақталар) технологияларды пайдалану.

- Бейресми, жеке, ситуациялық мобильді оқыту (Informal, personalized, situated mobile learning) - бұл технология қосымша функциялармен күшейтілген, мысалы, білім беру қызметтеріне бағытталған бейнелерді жеткізу немесе жергілікті ақпараттандыру.

- Мобильді оқыту / тиімділікті қолдау (Mobile training/ performance support) - мобильді қызметкерлердің өнімділігі мен тиімділігін арттыру үшін пайдаланылады, тікелей уақыт және олардың басымдықтары бойынша ақпарат беру және қолдау көрсетуді қамтамасыз ететін технология.

- Қашықтық / ауылдық / даму үстіндегі мобильді оқыту (Remote / rural / development mobile learning) - дәстүрлі электронды оқыту технологиясы жұмыс істемейтін жерлердегі, білім беруге негізделген, қоршаған ортаны қорғау және инфрақұрылымдық проблемаларды шешу кезінде жиі қолданылады.

Forbes.kz сайтының зерттеулері бойынша AppStore және Google play интернет дүкендеріне жүктелген қазақстандық мобильді қосымшалардың үздік 30 тізімі көрсетілген. Бұл тізім қосымшаларды құрылғыға ең көп жүктелгендігіне байланысты жасалды. Солардың ішінде жаңалықтар, хабарландырулар, банктер, көлік тасымалдарына арналған қолданбалар көп кездеседі. Мобильді оқытуға арналған қолданбалар өте аз яғни 0,6 пайызды құрайды. Бұдан шығатын қорытынды, қолданушыларға білім беру жолында отандық әзірлеушілерге бұл мәселені шешу үшін келесі нұсқауларға аса назар аударуы керек:

- қосымшаларды барынша қызықты етіп жасалуы;
- қолданыстағы бар құрылғыларда қосымшаның қатесіз жұмыс жасауы;
- жарнамалар мен вирустық спамдардың жоқ болуы;
- оқытылатын мәліметтердің ақиқаттылығы мен сапалылығы;
- жиі жаңартылып отыруы;
- автономды жұмыс жасауға барлық мүмкіндіктердік жасалуы.

Осы нұсқаларға сәйкестендіріп жасалған қолданба мобильді қолданбалар нарығында үлкен сұранысқа ие болмақ.

Біз, өз тарапымыздан мобильді оқытудың келешегі оның интеллектуалдандырылуында деп санаймыз, яғни интеллектуалды оқыту қолданбалары білім беруде қолданылуы білім сапасын арттырады.

Осылайша, мобильді оқыту, соның ішінде интеллектуалды мобильді қолданбаларды әзірлеу жаңа білім беру ортасын құруда маңызды құрал болып табылады. Заманауи ақпараттық технологиялардың теріс әсерлерінен жағымды жақтары басым түсіп, оқытуды жаңа сапалы деңгейге шығаруға мүмкіндік береді. Технологиялық құраушы қазіргі уақытта жоғары периодпен өссе де, оқу үрдісіне мобильді оқытудың жеке компоненттерін енгізу үшін құралдар тапшы емес. Интеллектуалды оқыту қолданбалары бар мобильді құрылғылар көмегімен жүргізілетін оқу әдістерін іздеу және жасау оқушы мен оқытушы арасындағы қатынасты жақсартуға әсерін тигізуі, оқушылардың оқуға деген талпыныстарын арттыруы, жеке оқу ортасын жасауға себепші болуы мүмкін. Ал электронды оқытуда жаңа стандарттарға көшу өмір бойы үздіксіз оқуға дағды қалыптастырады.

Оқушы стационарлы компьютерге байланысты емес, мектеп ішінде және одан тыс жерлерде де жүріп пайдалануға мүмкіндігі болатын ортаны ұйымдастырудың алғашқы талпыныстары портативті компьютерлер қолданысқа шыққан кезде ақ пайда болды. Мобильді компьютерлерді білім саласында қолдану негізгі бағытын Алан Кэй ұсынды. Оның ойынша «дайнабук» білім беру процесінің негізгі құралы болуға тиіс еді. Олардың көмегімен балалар мектепте де, одан тыс жерлерде де электрондық кітаптар оқуға және өз бағдарламасын жасай алу мүмкіндігі болады.

Электронды оқыту ақпараттық және коммуникациялық технологияларды жетілдіруге ықпал етеді; ақпараттық қоғам қалыптастыруға әсер етеді; мобильді оқыту дамытады, яғни кез келген уақытта және кез келген жерде мобильді құрылғылар арқылы оқыту; Электронды педагогика тұжырымдамасы пайдаболады; білім беру мәтіндері, графикалық материалдар және бейнеконференция жүргізу сияқты мобильді телекоммуникациялық қызметтердің жаңа мүмкіндіктері негізінде икемді оқыту қалыптастыру. Талдау бойынша мобильді білім беру технологияларының әлемдік орны мен рөлі, сондай-ақ білім беру саласындағы мобильді құрылғыларды пайдаланудың теориясы мен практикасы кеңінен талқылануда екенін көрсетеді.

Мобильді оқытуды енгізу заманауи мобильді құрылғылардың функциялары кең ауқымды болуының арқасында мүмкін болды, атап айтқанда, дауысты байланыс, хабар алмасу, графика алмасу, Интернет браузерлер және тағы да басқалар.

Оқушылар мобильді құрылғылардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқыту жүйесіндегі келесі мақсаттарға қол жеткізуге болады:

- білім алушыларды әкімшілік ақпаратпен қамту (оқу кестелері, оқу төлемдері және т.б.);
- электронды білім беру ресурстарының жеке медиакітапханасы, білім беру контентімен жұмыс (оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер, аудиовизуалды ақпарат);
- оқыту бағдарламасы бойынша тренингтер, іздеу жүйелерін және білім алушылар мен оқытушылар арасында коллективті іс-шара жүршізетін интернет-ресурстарын ұйымдастыру;
- кеңес беру;
- жылдам хабар алмасу, ақпарат беру;
- вебинарлар, әлеуметтік желі;
- тестілеу және білімді бағалаудың басқа да түрлері.

Мобильді оқыту нақты уақыт режимінде жұмыс істейді және өзекті ақпарат материалдарымен қамтамасыз етеді. Ол бір жағынан жеке жұмысқа, екінші жағынан оқыту қауымдастығын құрып ынтымақтастыққа негізделген. Осылайша, ұялы оқыту білім алушыларды әлеуметтендірудің дәрежесін көтереді, коммуникативтік дағдылар және командада жұмыс істеу қабілетін дамытады.

Мобильді оқытудың техникалық негізін шағын сымсыз құрылғылары (ұялы телефондар, қалта компьютерлері, ноутбуктер) құрайды; осындай оқыту құралдарын пайдалану техникалық мүмкіндіктерін шектейді. «Бір студентке бір компьютер» принципі негізінде мобильді оқыту мақсаты үшін ең ыңғайлы техникалық құрал ретінде нетбук пайдалануды көздейді. Білім беру процесінде арнайы бағдарламалық қамтама болған жағдайда білім алушылар мектепте және үйде пайдалануына болады. Бұл тұжырымдаманы толықтай қанағаттандыратын мобильді оқытудың техникалық құралы ретінде смартфон сәйкес келеді. Мобильді оқыту құралдарын олардың атқаратын функцияларына сәйкес келесідей жіктеуге болады:

- мобильді контентті зерттеуге арналған мобильді құралдар (мобильді оқулық, электрондық кітап, мобильді сөздік, интерактивті аудармашы, мобильді теледидардың техникалық құралдары, мобильді саяхат, онлайн презентация, қорларға сілтемелер жинағы, мобильді анықтамалық (гид), подкаст, водкаст, мультимедиялық объектілерді желілік сақтау);
- білім алушымен мобильді байланыс құралы (мобильді чат, мобильді электрондық пошта, мобильді бейнебайланыс конференциялары, мобильді форумдар, мобильді блог) ;
- білім деңгейін мобильді бақылауға арналған құралдар (SMS тестілеу құралдары, SMS сауалнама, SMS дауыс беру құралдары; мобильді форумдар мен чаттардағы сауалнама құралдары, смартфондар, коммуникаторлар және қалта компьютерлеріндегі

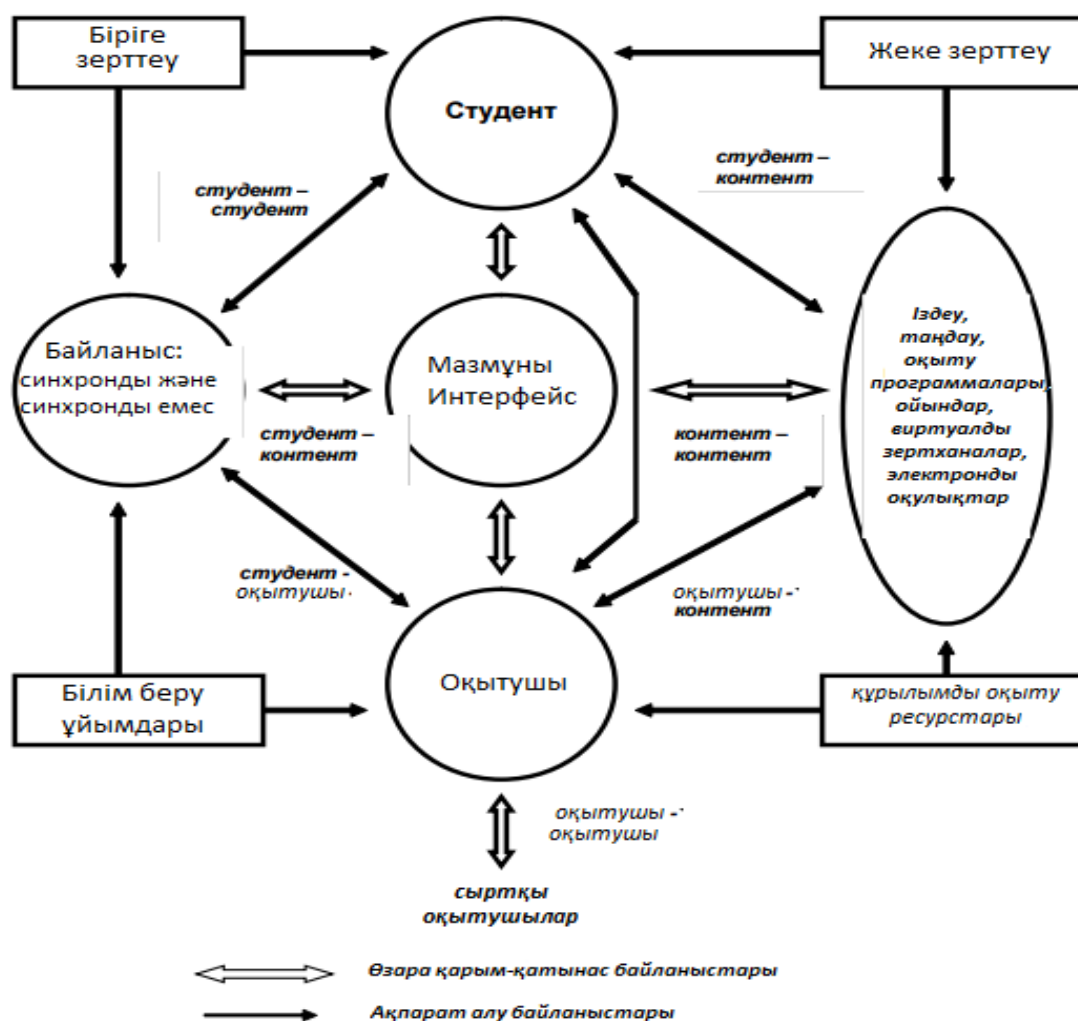
мобильді тестілеу құралдары; мобильді интернет құрылғыларына арналған тестілеу құралдары);

- дағдылары мен қабілеттерді қалыптастыруға бағытталған мобильді құралдар (ұялы ойын және моделі; мобильді тренинг, мобильді топтық жоба, мобильді зерттеу);

- мобильді оқыту қолдайтын құралдар (мобильді ақпараттық-анықтамалық жүйе; компьютерлік желілердегі ақпаратқа мобильді қол жеткізу құралдары).

Мобильді оқыту моделі (сурет 1) негізгі педагогикалық функциялар және ақпараттық-коммуникациялық технологияларға тіректенеді. Ол мақсатты бағытталған және реттелген оқытушы мен студенттің іс-әрекеттерінің үйлесімдігі мен реттілігін біріккен немесе (және) жеке оқыту қорларын зерттеу, білім беру ұйымдарындағы жұмысы арқылы қамтиды [2, б. 206].

Мобильді оқыту және e-learning түсініктері жиі шатастырылады. Сол себепті, мобильді оқытудың электронды оқытудан айырмашылығына тоқталайық. Бұл форматтар арасындағы айырмашылықтарды қарастырайық. Ең алдымен, мобильді оқыту өзінің автономдылығымен сипатталады. Мобильді оқыту көбінесе бейресми, оған әдетте, оқытушылар мен тьюторлар мүлдем қатыспайды. Осы аталғандардың арқасында оны электронды оқытудан ажыратады. Сонымен бірге, мобильді оқыту – қатысушыларына қай жерде және қашан оқитындығына байланысты кең еркіндік ұсынады. Мобильді оқыту электронды оқытуға қарағанда тез әрі ширақ жүреді. Мобильді оқытуға арналған контент шағын, сыйымды және орынды бөліктермен беріледі, әрбір бөлік нақты сұраққа қатысты болады. Сондықтан, мобильді оқыту классикалық электронды оқытуға қарағанда жоғары өнімділікті қолдауға бағытталған.

Сурет 1 - Мобильді оқыту моделі

Мобильді оқыту процесінде оқытудың ауызша, көрнекі және практикалық әдістері әртүрлі өзгерістерге ұшырайды.

Ауызша әдістер (хикая, түсініктеме, әңгіме, пікірталас, дәріс, консультациялар, кітаппен жұмыс) аудио, видео, графикалық фрагменттер, гипермәтіндік, гипермедиялық, медиа дәрістер, слайд-дәрістер, жанды немесе жазылған аудио (подкаст), блог, форум, чат, бейнеконференция түрінде ұсынылған [3, б. 58].

Мобильді оқытудың көрнекі әдістері медиа дәрістер, бейне клип фрагменті, мәтін, гипермәтіндік, гипермедияда, интерактивті карталар, сұлбалар, интерактивті сұлбакурстары, интерактивті компьютерлік семинарлар, диаграммалар және интерактивті сенсорлы тақта, графикалық планшет арқылы іске асырылуда.

Практикалық әдістер (жаттығулар, зертханалық және практикалық жұмыстар, есептеу тапсырмалар) интерактивті карталар, диаграммалар, графиктер, компьютерлік практикум, интерактивті тесттер, компьютерлік тренажерлар, компьютерлік ойындар, виртуалды саяхаттар көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін.

Аудиториялық жұмыс формасы өзгертілуде: жалпы (жеке, жұптық, топтық, командалық); ішкі (практикалық, аралас, бақылау); сыртқы (ойын, бірлескен және жеке жобалық жұмыс, өзіндік жұмыс және т.б.). Мобильді оқытудағы сабақтан тыс жұмыстың нысандары форум, чат, блог, аудио, бейнеконференция, іскерлік ойындар, компьютерлік ойын, ресурстарды бірлесіп жобалау және өңдеу, білім беру ресурстарын құру мен сақтау, желілік ұйым жобаларына қатысу, интерактивті аударма, оқиғаларды, процестерді координаталарға байланыстыру, сауалнама, дауыс беру, білім мен дағдыларды компьютерлік бақылау болып табылады.

Талдау электрондық оқытудың дамуы еңбек нарығындағы маңызды өзгерістерге, кадрларға қойылатын талаптардың артуына, мамандардың қызметіне ақпараттық технологиялардың енуімен байланысты екендігін көрсетті. Электронды оқыту ақпараттық және коммуникациялық технологияларды жетілдіруге ықпал етеді; ақпараттық қоғам қалыптастыруға әсер етеді; мобильді оқыту дамытады, яғни кез келген уақытта және кез келген жерде мобильдік құрылғылар арқылы оқыту; Электронды педагогика тұжырымдамасы пайда болады; білім беру мәтіндері, графикалық материалдар және бейнеконференция жүргізу сияқты мобильді телекоммуникациялық қызметтердің жаңа мүмкіндіктері негізінде икемді оқыту қалыптастыру. Талдау бойынша мобильді білім беру технологияларының әлемдік орны мен рөлі, сондай-ақ білім беру саласындағы мобильді құрылғыларды пайдаланудың теориясы мен практикасы кеңінен талқылануда екенін көрсетеді.

Мобильді оқыту ашық және қашықтықтан оқытудың бір бөлігі болып табылады, және дәстүрлі оқыту технологияларын пайдаланады. Мобильді оқыту әдістері технологияны білім алушы үшін бейімдеуге мүмкіндік береді, оқытуды білім алушы үшін барынша ыңғайлы жасайды, ұйымдастырудың сапалы болуына ықпал етеді. Мобильді оқыту білім беруге жаңа сапа енгізіп, қазіргі заманғы адамның қалыптасуындағы үздік беталысты бейнелейді, кез келген уақытта ақпаратқа жедел қол жеткізуді қамтамасыз етеді; ақпараттық қоғам адамын қалыптастыруда орын мен уақытқа тәуелсіз орта қалыптастыратын жаңа құралы болып табылады. Электрондық оқыту компоненті ретінде мобильді оқыту облысында мобильдіконтент ретінде компьютерлік кітаптар, электрондық кітаптар, мобильді оқулықтар кең таралғандығы анықталды. Мобильдітестілеу жүйесі (мысалы, 3МЗ-тестілеу) даму барысында. Мобильді ойындар мен оларыдың модельдері пайда болуда. Қалта компьютерлерінің, смартфондар, коммуникатор, ультрапортативті-бюджеттік ноутбук (мысалы, ASUS Eee PC 701) және басқа да сымсыз құрылғылар санының өсуі мобильді контенттіобъективті пайдалануға әкеледі. Жасалған талдау негізінде дәстүрлі оқыту нысандары қашықтықтан оқыту жүйесінде де үлкен орын алады деген қорытынды жасалды,

қашықтықтан оқыту технологияларында (кейс-технологиясы, желілік және телекоммуникациялық технологиялар) жүзеге асуы мүмкін, бірақ белгілі бір спецификаларға ие.

Мобильді оқыту принциптері қалыптасты. Қазіргі заманғы дидактиканың әсерінен оқытудың негізгі принциптерінің мазмұнына өзгерістер енді, ол электронды қашықтықтан оқыту, мобильді оқыту формасында да көрініс тапты. Теориясының бастапқы ұстанымын, ғылым немесе көзқарас қалыптастыратын қағидаттар кез келген қызмет ережелерін қалыптастырады. Қашықтан оқыту шартында дәстүрлі оқыту принциптері жаңа ОДО (тегін қол жеткізу, қашықтықтан оқыту, т.б.) принциптермен толықтырылды. Жаңа принциптер енгізу білім беру жүйесінің барлық элементтерінің өзгерісіне әкеп соғады: білім берудің мазмұнының негізі ретінде кәсіби міндеттер айналады, білім сипатын өзгереді, оқытушының дайындық деңгейі, сондай-ақ мұғалім және студент қызмет түріне қойылатын талаптар өзгеріске ұшырайды. Мобильді оқытудың ең маңызды принциптері үздіксіздік және бейімдеу, оқыту процесінің жекешелендіру болып табылады; оқытудың контексттілігі; қол жетімділігі; уақыт пен оқытуды басқаруды қолдау; білім алушы мен оқытушы арасындағы икемді қарым-қатынас. Анықтаушы принцип өздігінен білім алу болып табылады. Осыған байланысты, ақпарат беру бірінен екіншісіне, бір-көпке, көптен-көпке жүргізіледі, ол сөзсіз мобильді оқытуда оқытушының рөлінің өзгеруіне алып келеді.

Педагогикалық критерийлер ретінде мобильді оқытуда ұтқырлық элементтері; ұялы қызметкерлерін қолдаудың техникалық қасиеттері; жеке сандық көмекшілер мен басқа да мобильді құрылғыларды пайдалану жатады. Ал мобильді оқытудың техникалық өлшемдері ретінде пайдалану қарапайымдылығын; мобильді қатынас түрлері; оқыту құралдары ұсынылады. Мобильді құрылғылардың байланыс мүмкіндіктері артқан сайын дидактикалық оқыту принциптерінің мазмұны дамиды және жаңартулар енуі жалғасады. Оқытуды автоматтандыру және компьютерлендіру оқу-әдістемелік әдістердің өзгерісіне әсер ететіні анықталды. Дәстүрлі оқыту әдістері электрондық және мобильді оқытуда ақпараттық-білім беру спецификалық қызмет көрсету аясында қолданылады. Даралау және саралау негізінде мобильді оқыту тұлғалық-бағдарланған тәсілді іске асыруға мүмкіндік береді. Білім даралау қашықтан оқытуда іргетасы төселді, демек мобильді оқытуды әрбір білім алушы өз жеке жолымен жылжиды.

Оқу-әдістемелік материалдар мазмұнын бағалау үшін квалиметрикалық талдау тәсілі мүмкіндік береді. Мазмұнды сарапшылық көзқараспен сынап, бағалау үшін кем дегенде сегіз білім және ғылым сарапшылары өкілдері болуы тиіс. Сараптама нәтижелерін статистикалық өңдеуі базалық тақырыптардың көптеген түріне материалды ядро мазмұнын таңдауға мүмкіндік береді. оқу жүйесінің

құрамдас бөлігі болып білім сапасын кешенді көрсеткіштері жатады. «Электромагниттік экология» интеграцияланған курсы мысалында модульдік оқыту қарқынды технологиясы рейтингінің осындай жүйесіні көрсетеді.

Бұл технология білім беру сапасын арттыру үшін бірнеше артықшылықтары бар.

Полимеразды әдісіне негізделген қосымша ақпаратты жүзеге асыру, қадамдық ядроны жүзеге асыру үшін квалиметрикалық әдісі ұсынылған.

Мобильді қолданбаларды әзірлеудің екі негізгі әдісі бар: әзірленетін платформаға арналған программалау тілі қолданылатын нативті технология және қолданба үшін CSS, HTML және JavaScript пайдаланылып әзірленетін гибриді технология. Кей уақытта үшінші технология – мобильді веб-қолданбаға арналған аталады, алайда егер біз қолданбаны смартфонға қондыру және Apple Store немесе Google Play-ге жүктеу жайлы айтатын болғандықтан, онда нативті немесе гибриді технологияларға тоқталамыз [4].

Нативті (ағылшынша native – туған) қолданбалар – платформаның «туған» тілінде жазылған қолданбалар. Мысалы, андроид үшін Java, iOS үшін objective-C. Алайда қазіргі кезде Apple өзінің операциялық жүйесіне қолданбалар жасауға арналған жаңа бағдарламалау тілі Swift-ті сүйемелдеуде.

iOS платформасына арналған қолданба жазудың тек Apple-ге өзіндік қиыншылықтары бар соның ішіндегі ең елеулісі - Mac OS X операциялық жүйесі орнатылған компьютер қажет. Айналма жолдар да бар мысалы, қажетті операциялық жүйесі бар бұлтта компиляция жасау, немесе «хакинтош» жасау, яғни Apple компаниясының мак-компьютеріне емес басқа компьютерге орнату.

Андроидқа арналған қолданба жазу ықтиярлы. Бұл операциялық жүйеге қолданбаны MAC-та, линукста, виндоуста да жаза беруге болады. Қайсысы қолайлы өз еркіңізде.

Нативті қолданбалар «туған» деп аталады, себебі күрделі, үлкен қор талап ететін қолданбалар әзірлеуді қамтамасыз етеді, мысалы көп көлемде анимациялары бар және күрделі есептеулері бар қолданбалар, ойындар. Сізге кездескендері де аз емес деп ойлаймын.

Гибриді қолданбалар мүлде басқа қырынан қолайлы. Осыдан бірнеше жыл бұрын олар туралы біз естіген де жоқпыз, бізде тек нативті қолданбалар болды, бірақ технологиялардың дамуымен, әсіресе мобильді браузерлердің дамуымен қолданба әзірлеудің басқа қырлары ізделе басталды.

Сіздің қолданбаңыз желіден деректер алу қажеттілігі туындайтын жағдай болу мүмкін. Күрделі анимацияларды қажет етпейтін қолданба болуы мүмкін. Сіз деректерді телефоныңызда сақтауыңыз қажет, бірақ жүздеген мегабайт емес. Әрине ыңғайлы UI қамтамасыз ету қажет, бірақ «шектен тыс кетіп» әрбір пикселді анимациялаудың қажеті жоқ.

Егер компанияның алдында осындай жағдай туындаған болса, ол күрделі немесе бейтаныс технологияларды пайдалану қажеттілігі болмай қалады.

Бұл жағдайда гибриді мобильді қолданбасын жасау арқылы шешімін табуы әбден мүмкін. Гибриді қолданбалар деп HTML, CS, және JavaScript көмегімен әзірленетін қосымшалар айтылады, яғни олар интернет сайттары жасалынатын технологиялар көмегімен әзірленеді, ал смартфонға қондыру кезінде код нативті түрге ауыстырылады. Осы үрдісті орындау үшін бірнеше ақылы сонымен қатар тегін шешім бар, ең көп тараған PhoneGap және Cordova болып табылады.

Бүгінгі күні, әрбір қадамда кең ауқымды бағдарламалық жүйелер мен технологияларды кездестіруге болады. Мобильді құрылғылар біздің өміріміздің барлық салаларына енуде, және ұтқырлық білім алушыларға қойылатын негізгі талаптардың бірі болмақ. Мобильді байланыс арқылы білім алудың дәстүрлі емес формасы зор мүмкіндіктерге ие. Болашақ білім беру мобильді оқытуға сүйенетініне сенімдімін, сондай-ақ технологиялардың дамуы қажеттілік туындаған жерде кез келген ресурсқа қол жетімділікті қамтамасыз етеді.

Мобильді оқыту - телефондар, смартфондар, планшеттер, кей кезде ноутбуктер және тағы сол сияқты портативті құрылғылар көмегімен жүргізілетін кез келген білім беру қызметі.

Мобильді және портативті құрылғылардың қолжетімділігі және жаппай таралуының арқасында «алақандағы білім» идеясын жүзеге асыруға болады.

Ең көп таралған ғаламдық желіге қол жеткізу құралы ұялы телефон болып табылады. Электронды оқыту курстары, тесттер, практикалық жаттығулар мен қосымша оқу материалдарына (сызбалар, фотосуреттер, аудио және бейне файлдар) мобильді құрылғылар арқылы қолжетімділікті ұйымдастыруға болады.

Мобильді қолданба бір маңызды артықшылыққа ие – әрбір бөлек тұтынушы қажеттіліктеріне және қызығушылықтарына жеке дара бейімделеді және мобильді барлық мүмкіндікті пайдалануға икемді.

Мобильді қолданбалардың маңызды артықшылығы болып көрсету үшін жүктелген әр түрлі элементтерді ұдайы жүктемеу есебінде басқа белсенді элементтерді және «ауыр» суреттерді қолдану мүмкіндігі жатады.

Мобильді қолданбаларды әзірлеудің екі негізгі әдісі бар: әзірленетін платформаға арналған программалау тілі қолданылатын нативті технология және қолданба үшін CSS, HTML және JavaScript пайдаланылып әзірленетін гибриді технология.

2016 жылдың бірінші тоқсандағы Қазақстанның ұялы телефон нарығы, IT-нарығының барлық күрделілігіне қарамастан ең белсенді болып қалып отыр. Смартфондар мобильді байланыстың 83% алып отыр, ол алдыңғы жылмен салыстырғанда 5,7%-ға артық. Жылдың

қорытындысы бойынша ұялы байланыс нарығының, шамамен иеленді. Өткен жылы жуықтап 100% жекелеп сатылса, 0,4% іскерлік және басқа да сегменттерге сатылды. Операциялық жүйелер бойынша өзгерістер бар, Android жағында басымдылық ауысты: Android - 75,5%, Windows - 1% аз, IOS - 6,6% құрайды.

Алдыңғы жылдың ұялы телефондар нарығының есебіне сүйенсек, қазақ тілді қолданбаны пайдаланушылар санының көбірек болуына байланысты андроид платформасына арналған нативті технология Android SDK пайдаланып жазу ықтиярлы. Бұл операциялық жүйеге қолданбаны MAC-та, линукста, виндоуста да жаза беруге болады. Қайсысы қолайлы өз еркіңізде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ватага С. Краткий словарь русского жестового языка. — Архангельск: АРО ВОГ, 2008. — Б. 76.
2. Базарбекова Ә.Р., Андасова Б.З., Болатулы Н. Мобильді оқытуды қолдану тиімділігі. Қоғамды ақпараттандыру V халықаралық ғылыми-практикалық конференция еңбектері. Астана, 2016. — Б. 206.
3. Гейльман И.Ф. Ваш друг — жестика. Словарь. Упражнения. Разговорник. — Санкт-Петербург: ЛИО «Редактор», 2005. — Б. 58.
4. [Электрондық ресурс]: URL: http://www.mobl21.com/Basics_Of_Mobile_Learning.pdf.
5. Гейльман И. Ф. Знакомьтесь: ручная речь. Учебное пособие. — Москва: «Загрей», 2007. — Б. 110.

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. Бұқаралық ақпарат құралдарының сөз еркіндігінің құқығы

Галия Амангельдиновна Жумабаева

докторант АО «Қазақ-Орыс Халықаралық» университеті
(Ақтөбе қ., Қазақстан)

Қоғамның маңызы институты ретінде бұқаралық ақпарат құралдарының құқықтық мәртебесі, оның қоғамның саяси жүйесіндегі орны мен рөлі, бұқаралық ақпарат еркіндігінің конституциялық-құқықтық негіздері, бұқаралық ақпарат құралдары қызметін құқықтық реттеу мәселелерін жетілдіру жолдары қарастыралған.

«Қазақстан бүгінгі таңда әлеуметтік – экономикалық жаңару мен саяси демократияландырудың жаңа кезеңіне қадам басқалы тұр. Әлемдік рейтинг кестесінің жоғарғы бөлігіне іліккен елдер тобының ішінен орын алуымызға мүсіндік беретін. Біз еркін, ашық әрі демократиялық қоғам орнатудамыз. Біз демократиялық дәстүрлерді дамытумен бірге оны қорғаудың жеткілікті жүйесін қарастыруымыз керек» [1, 12 б.]-деген ел басымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылы 5 қазандағы Қазақстан халқына арналған жолдауын басшылыққа ала отырып, қазіргі таңдағы демократия оның маңызды және қажетті элементі болып табылатын бұқаралық ақпарат еркіндігінсіз мүмкін еместігіне көз жеткіземіз. Халық болып жатқан шынайы саяси, экономикалық, әлеуметтік процестерге сай келетін, объективті және нақты ақпараттарды иелене отырып, өз билігін жүзеге асыра алады. Сондықтан, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы мәліметтерді кедергісіз іздеу, жинау, өндіру және тарату елдегі кез келген демократиялық процестің негізін қалдыраы сөсіз [3, 7 б.].

Бүгінгі қоғам ақпараттық қоғам. Ақпараттық қарым-қатынастардың дамуы қоғам өміріне үнемі жаңаша жаңалықтар әкелуде. Бұл өз кезегінде ақпараттар ағынының аясын кеңейтеді. Ақпараттық қоғамдағы жеке тұлғалардың мүддесі ақпарат алуға деген бостандық, еркіндігінің жүзеге асуымен сабақтасады. Құқық, теңдік, еркіндік, бостандық ұғымдарының өзара үйлесімділікке әрекеттесуі демократиялық қоғамның алғышартын қалыптастырады. Аристотельдің сөзі бойынша «демократиялық құрылыстың негізгі бастамасы – бостандық. Жалпы танылған пікір бойынша тек осындай мемлекеттік құрылыс кезінде барлығы бостандыққа қол жеткізеді, өйткені кез келген демократия оған ұмтылады. Барлық азаматтар тең құқықтарға ие болуы керек деп көрсетіледі, сондықтан да демократияларда меншігі жоқтар бай адамдарға қарағанда көбірек билікке қол жеткізеді, өйткені олар көпшілікті құрайды, ал демократияда көпшіліктің шешімі жоғарғы күшке

ие». Адам және азаматтардың заңмен тыйым салынбаған қызметтер үшін ақпараттарды пайдалану құқығының мәні қоғамның рухани жаңаруы, құқықтық-әлеуметтік мемлекеттің құрылуы, демократияның қанат жаюымен сипатталады. Себебі бұл қоғам дамуының талабы болып отыр. Бұл мәселе «ҚР ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі Тұжырымдамасында» мемлекеттің әл-ауқатының қажетті шарты болып табылатындықтан ақпараттық саладағы негізгі ұлттық мүдделері ретінде:

- 1) Азаматтардың ақпаратты алу және таратуға конституциялық құқықтарын іске асыру;
- 2) Ақпараттық қоғамның қалыптасуы және дәйекті дамуы;
- 3) Мемлекеттің әлемдік ақпарат алмасуға тең құқылы қатысуы;
- 4) Елдің біріңғай ұлттық ақпараттық кеңістігінің қалыптасуы жұмыс істеу және қорғалуы;
- 5) Ақпараттық коммуникация озық дамуы;
- 6) Мемлекеттік билік органдарын тиімді және уақытылы ақпараттық қамтамасыз ету;
- 7) Мемлекеттік құпияларды құратын мәліметтерді, сондай-ақ өзге де қорғалатын ақпаратты жоғалту және ету фактілерін жол бермеу.

Алдымен, бұқаралық ақпарат еркіндігі жұртшылық үшін ақпаратты тарату процесіне мемлекеттің араласпауын қажет етеді. Ақпарат процестердің бұқаралық ақпарат еркіндігі аясындағы қатынастарды құқықтық реттеу мәселелеріне әкеп соқтырады. Елдің нақты тарихи жағдайына, әдет ғұрпына, менталитетіне, билік ететін құқықтық доктрина ұрпағына, байланысты ақпараттық қоғамдық қасына байланысты ақпараттық қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді туйындайтын мәселелерді шешудің көптеген теориялық тәсілдері бар. Сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының әр алуандығы, ақпараттық технологияның дамуы, ақпарат аясында қалыптасқан қатынастарды реттеу күрделілігі, жаңа саланың ақпараттық құқықтың қалыптасуына әкеп соқтырады. Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігін жариялау цензураға тыйым салу, жаңа технологияның дамуы ақпарат көлемнің өсуіне әкеледі. Ақпарат аумағындағы әлсіз құқықтық жүйесінің орын алуы, яғни бақылаудың болмауы, адам құқығының бұзылуы үшін тиімді ортаға айналары сөзсіз.

Міне, осы жерде Ата Заңының 20-бабында Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі [1, 12 б.] - деп орын алған адамның басты бостандықтарының біріне айналған сөз бостандығы-бүгінгі қоғамның жаңалығы емес, сонау ғасырлар қойнауына кеткен ұлттық мемлекет тарихының иірімдерінен ешіріліп қалмай, өз бағасын жоймай келе жатқан құндылық. Сөз бостандығы кез-келген мемлекеттің адам құдығын іске асырудағы басты жетістігі болып есептеледі. Цензураға тыйым салынады. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын

мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді [1, 14 б.]. Ал, бүгінгі таңда біздің кейбір БАҚ-да осындай бұзушылықтар кеңінен етек алуда. Дегенмен, адам құқығы саласындаегенмен, адам құқығы саласында көптеген ұлттық заңдар мен халы көптеген ұлттық заңдар мен халықаралық құқықтың қалыптар қабылданғанымен, кейбір мәселелер арқ құқықтың қалыптар қабылданғанымен, кейбір мәселелер арықарай зерттеуді қажет етеді. Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған Конституциясының 18-бабының 3-тармағы [1, 12 б.] - бойынша азаматтар мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктерден, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарынан еркін ақпарат алуға құқықты. Осы салаға қатысты басқа да қалыптық-құқықтық актілерде сөз бостандығы және ақпараттану құқықтары туралы айтылған. Азаматтар өздерінің ой-пікірлерін еркін баяндауға да құқықты. Бүгінгі демократиялық қоғамдардың негізгі шарттарының бірі еркін БАҚ-тың болуында. БАҚ-тың еркіндіктерімен қатар мемлекеттің әлеуметтік, саяси және экономикалық өмірін дамытудағы жауапкершіліктері де демократиялық елдерде алдыңғы қатардағы маңызды мәселенің бірі болып табылады. [2, 35 б.].

Бізде демократиялық мемлекеттерде «төртінші күш» деп аталатын бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) төңірегіндегі дау басылар емес. Әлемнің ең демократиялы, ең еркін саналатын елдерінің өзінде БАҚ сөз бостандығының жетіспейтіні және журналистердің проблемалары туралы ақпараттарды таратып жатады. Мұның негізінде жалаң кәсіби себептерден гөрі БАҚ-ты билмейтін саяси, қаржы және экономикалық күштердің өз мақсаттарын толықтай орындай алмауы тұрса керек. Өйткені, қылмыскерлердің кесірінен тек журналистер ғана емес, көптеген қарапайым азаматтар да жапа шегуде.

Елімізде сөз бостандығы және БАҚ саласында кейбір өзекті проблемалардың бар екені рас. Бірақ, бұл заңдарымыздың шикілігінен яки еркіндікті шектеуінен емес, көбінесе журналистер уә атқарушы билік уәкілдерінің заң нормалары мен кәсіби ережелерді жөнді орындамауынан, өз құқықтары мен бостандықтарын жете білмеуінен туындауда. АҚШ, Германия (ГФР), Швеция, Швейцария, Түркия және Қазақстан елдерінің «БАҚ», «Бұқараны мәліметтендіру», «Ақпарат еркіндігі», «Баспасөз еркіндігі туралы Акт», «Баспасөз Заңы» сияқты заңдарын салыстырғанда 1999 жылы қабылданған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы ҚР Заңының» халықаралық талаптарға сәйкес екені аңғарылады. Қайта, аталмыш елдердің заңдарында бізден өзгеше шектеулер мен жазалау шараларының (қаржылай санкциялар мен бас бостандығынан айыру) бар екенін байқауға болады.

Соңғы кездері БАҚ-тың іс-әрекеттеріне байланысты барлық проблемаларды заң жүзінде атқарушы биліктің құзыретінен алып, арнайы қоғамдық ұйымға беру туралы ұсыныстар айтылуда. Бұл әлемдік озық тәжірибеде кездеспейтін және еліміздің ішкі тұрақтылығына нұқсан тигізуі мүмкін жаңалық. Атқарушы биліктің міндеті қабылданған заңдар шеңберінде мемлекет жұмыстарын орындау, заңды және жеке тұлғалардың арақатынасын реттеу, тиісті инфрақұрылымды дайындау болып табылады. БАҚ-ты атқарушы биліктің қарамағынан шығарып, «қоғамдық» ұйымға бағындыру практикада мүмкін емес. Ал, Қазақстан сияқты күрделі трансформациялық процестер қарқынды жүріп жатқан алуан этникалық топтар және мәдениеттерді, тілдер діндерді қамтитын, әлемдік деңгейдегі қақтығыс аймақтарының кіндігінде орналасқан мемлекетте бұл қадамның қауіпті нәтижелер беруі әбден мүмкін. Осындай ахуалда БАҚ-тың қоғамдық пікірге әсерін ескеруге міндеттіміз. Алайда, бұқаралық ақпарат құралдарының басын біріктіретін, дәлірек айтқанда журналистерді бір рухани билікке бағындыратын қоғамдық ұйымның құрылуы пікірін қолдаймыз. Мұндай ұйымды құру журналистердің өз міндеті. Сот және прокуратура органдарымен қатар «омбудсман» институты азаматтардың құқықтарын қорғау және даулы мәселелерге шешім табу жағынан көптеген елдерде табысты жұмыстарды атқарып келеді. Сол сияқты, БАҚ-тың тиісті заңдар мен құқық актілері тарапынан белгіленген қағидалар бойынша істеуін бақылайтын, оның қоғам алдындағы абыройы мен сенімділігін арттыратын, журналистика кәсібінің беделін көтеретін бір ұйымның болғаны жөн. Журналистика саласында абыройлы есімге ие болған тұлғалардың ерікті бастамасымен. «БАҚ Биік Кеңесі» журналистиканың ұзақ жылдар бойы қалыптасқан кәсіби қағидалары уә ережелерін жазбаша түрде анықтап, журналистердің назарына ұсынады. Журналистер өз кезегінде осы беделді де бейтарап ұйымның ережелерін басшылыққа алып, орындауға міндеттенеді. «БАҚ туралы Заң» және өзге де қалыптық-құқықтық актілермен бекітілген қағидаларды заңның императивті күшімен орындауға онсыз да міндетті болған журналистер үшін «БАҚ Биік Кеңесінің» ережелері кәсіби тұрғыдан алғанда моральдық және этикалық характерге ие болады.

БАҚ-тың кәсіби қағидалары жөнінде жоба ретінде мынандай қағидаларды ұсынуға болады (Түркия тәжірибесі бойынша): «Ақпарат еркіндігін елімізде өмір сүріп жатқан адамдардың жариялылыққа негізделген мемлекеттік басқару жүйесіне қол жеткізуінің және демократиялық түзімнің басты қажеттілігі санайтын журналистер ретінде халықтың ақиқатты білу құқығын басшылыққа ала отырып, журналистиканың негізгі міндеті – шындықтарды ешқандай бұрмалаусыз, қоспасыз қоғамға білдіру парызы екенін ескере отырып, төмендегі «Баспасөздің кәсіби қағидаларын» мүлтіксіз орындайтынымызды бұқара жұртшылыққа білдіреміз:

1. БАҚ-та Қазақстан Республикасының мемлекеттілігіне, ішкі және сыртқы қауіпсіздігіне нұқсан тигізетін, елімізді халықаралық қоғамдастық алдында ұятқа қалдыратын ақпараттарды таратуға болмайды

2. БАҚ-та ешкімді нәсілі, ұлты, жынысы, жасы, денсаулығы, денедегі ақаулығы (кемтарлығы), әлеуметтік деңгейі және діни сенімдері бойынша төмендетуге, қорлауға, сөуге болмайды.

3. Ойлау, ар-ұждан және ойын білдіру еркіндігін шектеуші, жалпы халықтың этикалық құндылықтарын аяқасты етуші, діни сенімдер мен жанұя институтының негіздерін құлатушы ақпараттарды таратуға болмайды.

4. Бұқара жұртшылыққа адал қызмет етуге тиісті журналистер этикалық құндылықтарға қарсы іс істемейді және белгілі бір топтардың мүдделерін орындайтын қолшоқпар болмайды.

5. Заңды яки жеке тұлғаларды сынау шегінен асатын қорлаушы немесе олардың абыройына тіл тигізуші, балағаттаушы, жала жабушы ақпараттарды таратуға болмайды.

6. Адамдардың жеке өмірі тек қоғамның мүддесі тұрғысынан алғанда ғана тақырып бола алады. Бұдан тыс жағдайларда адамдардың жеке өмірі туралы мәлімет таратуға болмайды.

7. Журналистік тексеру шеңберінде шындығына жетуге болатын ақпараттар мен фактілерді растығы анықталмайынша ақпарат ретінде көпшіліктің талқысына ұсынуға болмайды.

8. Оқырмандар мен басқа да жекелеген адамдар құпия қалу (конфиденциалды) мақсатымен тапсырған мәліметтерді бұқараның мүддесіне айтарлықтай дәрежеде зиян тиюі ықтималынан тыс жағдайларда әшкерелеуге болмайды.

9. Бір бұқаралық ақпарат құралының өз еңбегімен тапқан ақпаратын (хабарын, өнімін, шығармасын) сол органның таратылу процесі аяқталмайынша екінші бұқаралық ақпарат құралы өзінің өніміндей қолдана алмайды. Ақпарат агенттіктерінен келіп түскен ақпараттарды пайдаланғанда агенттіктің аты аталуы тиіс.

10. Сот үкімімен «қылмысты», «айыпты» яки «кінәлі» саналмайынша ешкімді қылмысты, айыпты, кінәлі деп жариялауға болмайды.

11. Журналист ақпарат көзін жасырын (аноним) сақтауға құқықты. Бірақ, қоғамдастықтың пікіріне экономикалық, саяси немесе жеке басының мүддесі тұрғысынан қысым жасау мақсатымен таратылған ақпараттардың көзін айтуға міндетті.

12. Журналист өзінің кәсіби міндеттерін журналистиканың абырой беделіне дақ түсірмейтін әдістермен жүзеге асыруға міндетті.

13. Журналист қатыгездік пен зорлық-зомбылықты уағыздайтын, сонымен қатар адами құндылықтарды рәсуа қылатын ақпараттарды таратпайды.

14. Бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланатын жарнамалар да жоғарыда аталған қағидаларға сәйкес болуы керек.

15. БАҚ қате таратылған мәліметтерді түзету міндетін орындайды».

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тілінің қолданылу дәрежесін тағы да талқылау керек. Заңда көрсетілген 50 пайызды бүгінгі күні телеарналар мен радиолар орындайтын сияқты заңға өзгеріс енгізіп, қазақша бағдарламаларды халық көретін уақытқа қойғызуымыз керек.

Шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының еліміздегі іс-әрекеттері мен басылымдарын, теле-радио хабарларын заң талаптарына сәйкестік тұрғысынан тексеру керек. Кейбір елдердің заңдарында жауапты редактор яки құрылтайшы болу үшін сол елдің азаматы болу шарты келтірілген. Шетелдік БАҚ Сыртық істер министрлігі және Ішкі істер министрлігінен арнайы рұқсат алуы мәселесі айқындалуға тиісті. Интернет, X-25, X-45, э-почта сияқты электрондық ортаны пайдалану арқылы таратылатын ақпараттар мен мәліметтердің заңдағы мәртебесін (статус) белгілеген жөн. Әсіресе, осындай қызметті берушілер (сервис провайдер) пайдаланушылардың құқықтық жауапкершілігі нақтылануға тиісті. Мұндай заң Батыс елдерінде (мәселен, Германиядағы мультимедия туралы заң) мемлекет (э-мемлекет, e-state) және мемлекеттік емес құрылымдардың ресми құжаттарына қойылатын талаптарды белгілейді.

Мемлекетіміздің унитарлық сипатына, ұлттық егемендігіне, ұлттық қауіпсіздігіне, қоғамдық тәртіпке, қоғамдық мүддеге, денсаулық пен моральдық құндылықтарға қарсы басылымдардың елімізде шығарылуы немесе шетелдерден елімізге кіргізілуі мәселесі БАҚ туралы заң актілерінде қарастырылуы және Үкіметтің қажетті шараларды қолдануы нақтылануы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.

2. Подробнее - на Znanija.com: <https://znanija.com/task/20186056#readmore>.

3. БАҚ туралы заңы, 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451 заң, 698 бап.

4. Қазақстан халқы Ассамблеясының «Қазақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғыру» тақырыбымен өткен XIX сессиясы Барлық құқықтар қорғалған. inform.kz белсенді сілтеме: http://www.inform.kz/kz/kazakstanda-soz-bostandygy-tolyk-kolemde-kamtamasyz-etilgen-kr-prezidenti_a2459489.

5. Назарбаевтың халыққа арнаған жолдауы 5.10.2018 ж. kaz.nur.kz/1756417-nazarbaevty-halykka-arnagan.

3.2. Исследование профессиональной компетентности педагога в русле теории социализации личности

Татьяна Георгиевна Бортко

Доктор педагогических наук, профессор кафедры гуманитарных наук
Костанайского социально-технического университета им. З. Алдамжар
(г. Костанай, Казахстан)

Если рассматривать образование человека в контексте его социализации в обществе, а не только в контексте усвоения суммы знаний, накопленных человечеством, то формирование компетентностей становится ведущим фактором содержания образования и его основным результатом.

В аспекте педагогической деятельности педагога на первый план выходит проблема формирования профессиональных компетентностей, как необходимых умений, направленных на разрешение профессионально-педагогических проблем. Профессиональная компетентность педагога, как оценка эффективности и результативности его профессиональных действий, требует самостоятельного рассмотрения в теории и практике современного образования.

Впервые понятие «компетенция» стало использоваться в США в сфере бизнеса в 70-х годах прошлого века, как способность успешно отвечать на индивидуальные или общественные требования, или выполнять задание (вести деятельность) [1]. Усиливающиеся тенденции переориентации процесса образования на качественный конечный результат символизировали внедрение компетентностного подхода в практику работы образовательных учреждений Казахстана.

Терминологически понятия «компетенция» и «компетентность» близки по содержанию. «Компетенции» выступают как самостоятельные универсальные составляющие любой профессиональной деятельности, влияющие на её успешную реализацию, и характеризуют то, чем человек обладает (способности, умения, круг полномочий, круг вопросов), а «компетентности» обозначают характеристику человека, обладающего той или иной компетенцией, о котором говорят: знающий, сведущий, компетентный и т.д. [2]. При этом «компетенции» можно понимать и шире – как освоение тех или иных форм мышления и деятельности, тогда как «компетентности» характеризуют конкретную выраженность тех или иных компетенций в профессиональной деятельности человека.

Несомненно, что профессиональные компетентности, как характеристики, присущие человеку, занимающемуся профессиональной деятельностью, могут быть диагностированы относительно его профессиональной деятельности, а также могут формироваться в процессе такой деятельности.

Таким образом, цель нашего экспериментального исследования заключалась в установлении условий и выявлении факторов для формирования профессиональной компетентности педагога в процессе педагогической деятельности.

Соответственно задачи исследования были сформулированы в следующих утверждениях:

1. Разработать теоретическую модель профессиональной компетентности учителя.

2. Диагностировать и охарактеризовать уровни сформированности профессиональной компетентности учителей.

3. Выработать необходимые методические рекомендации по формированию профессиональной компетентности педагога в процессе педагогической деятельности.

Проведение исследования планировалось в два этапа: теоретический и практический. На теоретическом этапе исследования разрабатывалась теоретическая модель профессиональной компетентности учителя, определялся терминологический аппарат исследования, составлялся план и процедура практического этапа. Соответственно возникла необходимость в формулировании определения понятия «профессиональная компетентность учителя» и его отличия от понятия «педагогическая компетентность».

Наш исследовательский поиск позволил установить существование нескольких видов педагогической компетентности в педагогической теории:

- социально-психологическая – наличие у педагога знаний и умений в области взаимодействия с общественными институтами и людьми, владение им приемами профессионального общения и поведения;

- специально-педагогическая – готовность педагога к самостоятельному выполнению конкретных видов деятельности, умение решать типовые профессиональные задачи педагогической деятельности и оценивать результаты своего труда, способность самостоятельно приобретать новые знания и умения по специальности;

- методическая – знание педагогом существующих форм и методов обучения, сформированность у него методологического мышления, умение использовать в своей профессиональной деятельности оптимальные методические приемы для полноценной реализации дидактических принципов процесса обучения;

- дифференциально-психологическая – наличие в индивидуальном опыте педагога знаний и умений, выходящих за рамки профессии, выработка на их основе наиболее эффективных способов осуществления профессиональной деятельности, нахождение собственных методических приемов, улучшающих качество выполнения работы;

- аутопсихологическая – адекватное представление педагога о своих социально-профессиональных характеристиках и владение способами преодоления профессиональных затруднений.

Таким образом, педагогическая компетентность характеризует различные стороны профессиональной деятельности учителя, его надпрофессиональные умения и представления, необходимые, чтобы эффективно работать в организации. В наиболее общем виде компетентности можно классифицировать в три больших класса:

- профессиональные (специальные), необходимые данному специалисту для реализации его профессиональной деятельности;

- надпрофессиональные, необходимые, чтобы эффективно работать в организации;

- ключевые, в которые входят умения и качества, необходимые каждому члену данного общества для его успешной социализации.

Профессиональная компетентность, в отличие от педагогической, представляет собой целостное качество личности, характеризующее степень профессионализма конкретного педагога. Как целостное качество, профессиональная компетентность отражает специальные, необходимые педагогу компетентности, позволяющие реализовывать его педагогическую деятельность на уровне профессионала.

Соответственно профессиональная компетентность, как личностное качество, должна характеризовать личность профессионала целостно, в совокупности его теоретической подготовки (знаний), педагогической деятельности (умений, навыков, действий) и мотивации. Таким образом, мы пришли к выводу, что теоретическая модель профессиональной компетентности учителя должна состоять из трех компонентов: теоретического (знаниевого), практического (действенного) и мотивационного.

Ядро модели профессиональной компетентности педагога составляет знаниевый компонент, объединяющий в себе теоретические специально-педагогические знания, без наличия которых невозможно осуществление педагогической деятельности.

Специальную теоретическую подготовку проходят все педагоги, обучаясь по конкретной педагогической специальности в системе высшего и среднего профессионального образования Республики Казахстан. Необходимые педагогические знания рассредоточены по различным учебным дисциплинам специально-педагогической, методической и практической направленности. При разработке знаниевого компонента теоретической модели профессиональной компетентности педагога нами были выделены такие теоретические разделы (блоки) педагогической науки, которые соотносятся с практической педагогической деятельностью учителя и совершенствуются в ней. Они и составили центр модели, её знаниевую основу:

- 1) знания и научные представления о возрастных особенностях школьников;
- 2) знания и научные представления о развитии личностных структур;
- 3) знания и научные представления о процессе образования;
- 4) знания и научные представления о процессе воспитания;
- 5) знания и научные представления о процессе обучения;
- 6) знания и научные представления о целостности педагогических процессов.

Действенный компонент модели объединяет в себе умения, навыки и действия, составляющие педагогическую деятельность учителя. Следуя Л.Ф. Спирину [3] мы считаем, что педагогические действия следует рассматривать в качестве индикаторов умений. Основными показателями умений педагогической деятельности могут служить следующие:

- а) гуманистическая направленность действий, то есть их соответствие высоким гражданским идеалам;
- б) профессиональность действий, то есть наличие в ориентировочной основе действий научных знаний (действия строятся на научной основе);
- в) целесообразность действий, то есть их соответствие по содержанию и по форме комплексу тех целей, которые определяются требованиями педагогической деятельности;
- г) новаторство и оригинальность действий, то есть в составе их проявляется новое и эффективное (яркое, остроумное) содержание, ранее не использовавшееся в подобных действиях (уход от штампов, стереотипов, формализма);
- д) освоенность действий, то есть наличие в составе и форме исполнения действий отработанных, точных, экономно используемых операций, наличие хорошо сформированных профессиональных навыков;
- е) своевременность действий, то есть их соответствие моменту педагогической ситуации.

В таблице представлены показатели для диагностики сформированности действенного компонента профессиональной компетентности учителя и их соотнесение со знаниевым компонентом модели.

Таблица 1 - Соотнесение знаниевого и действенного компонентов профессиональной компетентности учителя

Знаниевый компонент	Профессиональные педагогические компетентности
знания и научные представления о возрастных особенностях школьников	– Умение учитывать возрастные особенности школьников в процессе педагогической деятельности;

Знаниевый компонент	Профессиональные педагогические компетентности
	– Умение проектировать педагогическую деятельность с учетом возрастных особенностей школьников;
знания и научные представления о возрастных особенностях школьников	– Умение осуществлять педагогическое воздействие с учетом возрастных особенностей школьников
знания и научные представления о развитии личностных структур	– Умение учитывать закономерности психического развития школьников в процессе педагогической деятельности; – Умение проектировать педагогическую деятельность по развитию личностных структур;
знания и научные представления о развитии личностных структур	– Умение осуществлять педагогическое воздействие с учетом закономерностей развития личностных структур школьников
знания и научные представления о процессе образования	– Умение формулировать цели процесса образования и проектировать педагогическую деятельность; – Умение конструировать образовательный процесс, планировать достижение результатов педагогической деятельности по совершенствованию процесса образования; – Умение осуществлять педагогическое воздействие и реализовывать цели процесса образования в практической педагогической деятельности.
знания и научные представления о процессе воспитания	– Умение формулировать цели процесса воспитания и проектировать педагогическую деятельность; – Умение конструировать воспитательный процесс, планировать достижение результатов педагогической деятельности по совершенствованию процесса воспитания; – Умение осуществлять педагогическое воздействие и реализовывать цели воспитательного процесса в практической педагогической деятельности.
знания и научные представления о процессе обучения	– Умение формулировать цели процесса обучения и проектировать педагогическую деятельность; – Умение конструировать процесс обучения, планировать достижение результатов педагогической деятельности по совершенствованию процесса обучения; – Умение осуществлять педагогическое воздействие и реализовывать цели процесса обучения в практической педагогической деятельности.

Знаниевый компонент	Профессиональные педагогические компетентности
знания и научные представления о целостности педагогических процессов	– Умение целостно представлять результаты педагогического процесса, проектировать педагогическую деятельность; – Умение конструировать целостную структуру педагогического процесса, планировать достижение результатов педагогической деятельности;
знания и научные представления о целостности педагогических процессов	– Умение осуществлять педагогическое воздействие и системно реализовывать цели педагогического процесса в практической педагогической деятельности.

Главной целью современной общеобразовательной школы, как института социализации, является развитие личности каждого школьника и присвоение учащимися социальных знаний как средства развития личности. В связи с этим структура педагогической деятельности наполняется новым содержанием. Цели педагогической деятельности реализуются в двух формах: в форме обучения, направленного на сознательное, прочное усвоение системы знаний, умений и навыков, и в форме воспитания, направленного на развитие качеств целостной личности.

Соответственно можно говорить о двух видах результатов педагогической деятельности. Один из них относится к функциональным продуктам (знания, умения ученика), второй предполагает психологические продукты деятельности (преобразования в личности учащегося). Целью образовательного процесса в этом случае является социализация личности.

Список литературы:

1. Angela Stoof, Rob L. Martens, Jeroen J.G. van Merriënboer (перевод с английского Е. Орел). Что есть компетенция? Конструктивистский подход как выход из замешательства. Источник: Open university of the Netherlands. Дата публикации: 12 мая 2004 года <http://www.ht.ru/press/articles/print/art26.htm>
2. Иванов Д.А. Компетенции и компетентностный подход в современном образовании // Управление современной школой. Завуч. - № 1. - 2008. - С. 4-24.
3. Спирин Л.Ф. Профессиограмма общепедагогическая // Завуч. - № 4. - 1999. – С. 130-140.

3.3. Функции семьи и ее условия в процессе социализации детей дошкольного возраста

Аксауле Ержанбаевна Манкеш

доктор педагогических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра дошкольного образования и социальной педагогики (г. Алматы, Казахстан)

Мейрамгул Кадыровна Сураншиева

доктор философии PhD, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра дошкольного образования и социальной педагогики (г. Алматы, Казахстан)

Роль семьи в процессе социализации детей дошкольного возраста огромна. Понимая социализацию в широком плане как приобщение ребенка ко всему богатству человеческой культуры, важно понимать, что основным условием является овладение им речью и, соответственно, развитие понятийного, специфически человеческого мышления.

Эта проблема, на наш взгляд, актуальна довольно-таки. Потому, что семья всегда была, есть и будет важнейшим институтом воспитания социализации личности ребенка. То, каким вырастет ребенок, зависит, прежде всего, не от детского сада и школы, а как раз от семьи, в семье ребенок воспринимает и усваивает модель своей будущей семьи, своих социальных ролей в ней. Однако семья, этот важный институт воспитания и социализации личности ребенка находится под угрозой: материальное положение современной семьи оставляет желать лучшего, снижается рождаемость, падает уровень педагогической культуры родителей, не есть ли это кризис современной семьи, и соответственно, ее влияние на ребенка?

Понятие «социализация» характеризует в обобщенном виде процесс усвоения индивидом определенной системы знаний, норм, ценностей, установок, образцов поведения, которые входят в понятие культуры, присущей социальной группе и обществу в целом. Это позволяет функционировать индивиду как активному субъекту общественных отношений. Социализацию не следует сводить к образованию и воспитанию, хотя она и включает эти процессы.

Социализация ребенка осуществляется в ходе его деятельности, которая, по мнению таких ученых, как В.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин и других, включает в себя две стороны: предметную и социальную. Социальная сторона тесно связывается со становлением мотивационно-потребностной сферы личности [1]. Социализация личности осуществляется под влиянием совокупности многих условий, как социально-контролируемых, и направленно-организуемых, так и стихийных, возникающих спонтанно. Она и есть атрибут образа жизни

личности, и может рассматриваться как ее условие и результат. Непременным условием социализации является культурная самоактуализация личности, ее активная работа над своим социальным совершенствованием.

Дошкольный возраст является периодом активного усвоения социальных норм. Высокий темп психического и личностного развития ребенка дошкольника, его открытость миру и новому опыту создают благоприятную психологическую почву для вступления в общественную жизнь. Нередко, однако, окружающие ребенка взрослые недооценивают важность этого возрастного периода в развитии ребенка, расценивая его как подготовительный к будущей, «настоящей» жизни, которая по их мнению, начинается с момента поступления в школу. Первые сколько-нибудь серьезные требования к ребенку в плане овладения им социальными нормами предъявляются именно в школе, поэтому родители и воспитатели не ставят перед собой задачи социального развития дошкольника.

Приоритет отдается умственному развитию, обучению, подготовке к школе, а социализация идет стихийно, как бы сама по себе и ее качество редко становится предметом родительского внимания и переживания. Между тем, именно в дошкольные годы складываются первые стереотипы социального поведения, формируется индивидуальный стиль поведения человека.

Дошкольный возраст - яркая, неповторимая страница жизни каждого человека. Именно в этот период начинается процесс социализации, становление связи ребенка с ведущими сферами бытия: миром людей, природы, предметным миром. Происходит приобщение к культуре, к общим людским ценностям. Дошкольное детство - время первоначального становления личности, формирования, основ самосознания и индивидуальности ребенка.

В педагогике понятие «социализация» связано с такими понятиями как «воспитание», «обучение», «развитие личности». Итак, социализация — это процесс формирования и развития личности, происходящее под влиянием воспитательной и учебной деятельности.

Степень социализации личности является важным критерием ее адаптации к жизни в обществе. Л.С. Выготский в теории культурно-исторического развития психики обращал внимание на то, что «Социальная ситуация развития представляет собой исходный момент для всех динамических изменений, происходящих в развитии в течение определенного периода. Она определяет те формы и тот путь, следуя по которому ребенок приобретает новые свойства личности, черпая их из действительности, как из основного источника развития, тот путь, по которому социальное развитие становится индивидуальным» [2].

Поскольку самая близкая, значимая для ребенка среда – семья, он прежде всего подражает родным, впитывая дух внутрисемейных

отношений, и переносит его в свои отношения с взрослыми и детьми вне семьи.

Семья – это основанная на браке или кровном родстве малая группа, члены которой связаны общностью быта, взаимной моральной ответственностью и взаимопомощью; в ней вырабатывается совокупность норм, санкций и образцов поведения, регламентирующих взаимодействие между супругами, родителями и детьми, детьми между собой [3].

Основой семейного микроклимата, по мнению исследователей А.И. Добрович, А.И. Захарова, А.С. Макаренко, А.В. Петровского и других является межличностные отношения, которые и определяют его климат.

Именно по отношению родителей к своему ребенку, как считает Е.М. Волкова, можно предположить, каким он станет в будущем.

Социализация – процесс весьма длительный, расширение и обобщение социального опыта происходит на протяжении всей жизни человека. Однако начинается она очень рано, одновременно с тем моментом, когда ребенок физически отделяется от матери. В процессе социального развития семья играет большую роль в связи с тем, что ее одобрение, поддержка, безразличие или осуждение сказываются на социальных притязаниях человека, помогают ему или мешают искать выходы в сложных жизненных ситуациях, адаптироваться к изменяющимся обстоятельствам его жизни, устоять в меняющихся социальных условиях. Ценности и атмосфера семьи определяют и то, насколько она становится средой саморазвития и ареной самореализации ее членов, возможные аспекты того и другого.

Задачи семьи состоят в том, чтобы:

- создать максимальные условия для роста и развития ребенка;
- стать социально-экономической и психологической защитой ребенка;
- передать опыт создания и сохранения семьи, воспитания в ней детей и отношения к старшим;
- научить детей полезным прикладным навыкам и умениям, направленным на самообслуживание и помощь близким;
- воспитывать чувство собственного достоинства, ценности собственного «я».

К общим принципам семейного воспитания можно отнести:

- гуманность и милосердие к растущему человеку;
- вовлечение детей в жизнедеятельность семьи как ее равноправных участников;
- открытость и доверительность отношений с детьми;
- оптимистичность взаимоотношений в семье;
- последовательность в своих требованиях (не требуя невозможного);

- оказание посильной помощи своему ребенку, готовность отвечать на вопросы.

Кроме этих принципов есть ряд частных, но не менее значимых для семейного воспитания: запрещение физических наказаний, запрещение читать чужие письма и дневники, не морализировать, не говорить слишком много, не требовать немедленного повиновения, не потакать и др.

В целом можно определить следующие функции семьи в процессе социализации, роль которых, будучи различной на отдельных этапах социализации, остается существенной на протяжении всего жизненного пути человека.

Во-первых, физическое и эмоциональное развитие человека. В младенчестве и в раннем детстве семья играет определяющую роль, которая не может быть компенсирована другими институтами социализации. В детском, младшем школьном и подростковом возрастах ее влияние остается ведущим, но перестает быть единственным. Затем роль этой функции уменьшается, а в старческом возрасте вновь становится доминирующей.

Во-вторых, семья влияет на формирование психологического пола человека. В первые три года жизни ребенка — это влияние определяющее, ибо именно в семье идет необратимый процесс половой типизации, благодаря которому ребенок усваивает атрибуты приписываемого ему пола, которые содержат личностные характеристики, особенности эмоциональных реакций, а также различные установки и вкусы, связанные с мужественностью или женственностью. Как выяснилось, решающее значение в этом имеет отец, ибо именно он, как правило, дифференцированно относится к дочери и сыну (в частности, поощряет активность, агрессивность у сына и женственность, мягкость у дочери). Поскольку мать обычно одинаково относится к детям обоего пола, поскольку отсутствие в семье отца или его лишь формальное наличие (что весьма типично), делает эффективность половой социализации проблематичной.

В-третьих, семья играет ведущую роль в умственном развитии ребенка, а также влияет на отношение детей, подростков и юношей к учебе и во многом определяет их успешность. На всех этапах социализации образовательный уровень, семьи, интересы ее членов сказываются на интеллектуальном развитии человека, на том, какие пласты культуры он усваивает, на стремлении к продолжению образования и к самообразованию.

В-четвертых, семья содействует в овладении человеком социальными нормами, а когда речь идет о нормах, определяющих исполнение им семейных ролей, влияние семьи становится кардинальным. Родители, которые сами в детстве подвергались депривации или которым не удалось успешно решить в семье свои

детские или пубертатные конфликты, как правило, не способны установить со своим ребенком тесную эмоциональную связь.

В-пятых, в семье формируются фундаментальные ценностные ориентации человека в сферах социальных и межэтнических отношений, а также определяющих его стиль жизни, сферы и уровень притязаний, жизненные устремления и планы, и способы их достижения.

В-шестых, семье присуща функция социально-психологической поддержки человека, от чего зависят его самооценки, уровень его самоуважения, мера самопринятия, аспекты и эффективность самореализации. И это характерно для любого общества [4].

Отсюда следует вывод что, именно в семье происходит ни с чем несравнимый по своей воспитательной значимости процесс социализации ребенка, что предполагает разностороннее познание им окружающей социальной деятельности, овладение навыками индивидуальной и коллективной работы, приобщение его к человеческой культуре. Ведущими в формировании личности ребенка являются нравственная атмосфера жизни семьи, ее уклад, стиль. Под этим подразумеваются социальные установки, система ценностей семьи, взаимоотношение членов семьи друг с другом и окружающими людьми, нравственные идеалы, потребности семьи, семейные традиции. Внутрисемейные отношения для ребенка – первый специфический образец общественных отношений. Как важную особенность семейного воспитания следует отметить то, что в условиях семьи ребенок рано включается в систему этих отношений.

Семью называют «школой чувств». В семье в общении с родителями, с братьями и сестрами у ребенка формируется социально ценная способность к сопереживанию. Любовь близких к ребенку, их забота о нем вызывают у него ответный отклик. Так, начиная с раннего возраста, закладывается эмоциональный фундамент, на котором в дальнейшем будут строиться более сложные социальные чувства [5].

Общая задача социализации в семье заключается в приобщении ребенка к нормам и ценностям социальных общностей и групп, в формировании социально зрелой личности.

Для гармоничной социализации ребенка необходимы эмоциональные отношения с родителями. Именно эмоциональная сторона детско-родительских отношений в значительной степени предоставляет благополучие психического развития ребенка и реализацию воспитательного потенциала родителей как социального института. Для развития здоровой личности, ребенку требуется воспитание в полной благополучной семье. В атмосфере постоянных сердечных эмоциональных отношений.

Таким образом, главными условиями социализации ребенка дошкольника в семье являются общественные убеждения взрослых членов семьи, отношения дружбы и взаимоуважения между ними,

умение родителей организовать содержательную жизнь и деятельность детей, так как именно детско-родительские отношения побуждают лучшие нравственные чувства и стремление к совершенствованию. На этой основе создается педагогически ценное общение взрослых и детей. Неповторимая эмоциональная атмосфера семейных отношений, постоянство и длительность общений детей и взрослых в самых разных жизненных ситуациях, как и естественно возникающая трудовая деятельность – все это создает благоприятные условия для социализации в семье ребенка дошкольника, впечатлительного и склонного к подражанию. Именно в семье происходит ни с чем несравнимая по своей воспитательной значимости процесс социализации ребенка дошкольника, что предполагает разностороннее познание им окружающей социальной деятельности, овладение навыками индивидуальной и коллективной работы, приобщение его к человеческой культуре.

Использованная литература:

1. Ананьев В.Г. Избранные психологические труды, 1 и 2 тт. Педагогика, 1980. Избранные психологические труды, 1 и 2 тт. Педагогика, 1980.
2. Л.С. Выготский. Собр. соч.: В 6-ти томах Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика, 1982 г. - 504 с.
3. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 200 с.
4. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 416 с.
5. Н.Н. Авдеева, Т.В. Архиреева. Воспитание детей раннего возраста. М.: Просвещение, 1996 г.

3.4. Подготовка вузом будущего учителя к процессу адаптации в школе

Вера Константиновна Омарова

кандидат педагогических наук, доцент,
профессор кафедры педагогики

Павлодарского государственного педагогического университета
(г. Павлодар, Казахстан)

Окончание вуза и получение диплома еще не показатель того, что выпускник педагогического вуза уже профессионал. Ему предстоит нелегкий путь профессионального становления, первый этап которого достаточно сложный – адаптационный и эффективность которого в

полной мере отразится на всей последующей деятельности молодого учителя, на его служение делу образованию. Экзамен, который держит учитель в течение всего первого года работы, может укрепить его веру в свои силы и сформировать чувство удовлетворения, без которого нет полноценного освоения профессии, но может также стать источником глубокого разочарования и неверия в себя.

К вопросу адаптации молодого учителя в разное время обращались ученые, педагоги и психологи: Альберт А., Л.Г. Борисова, С.Г. Вершловский, Т.А. Воробьева, Ф.Н. Гоноболин, П.А. Жильцов, Н.А. Ершова, Л.М. Митина, А.Г. Мороз, Г.И. Насырова, С.В. Овдей, М.И. Педаяс, П.А. Просецкий, М.И. Скубий, В.А. Слостенин, А.И. Ходаков и др.

Профессиональная адаптация – период вхождения в профессиональную деятельность. Как отмечает А. Щербаков, это процесс вхождения личности в новое социальное окружение с целью совместной деятельности в направлении прогрессивного изменения, как личности, так и среды [1].

Готовность будущего специалиста к работе в школе, эмоциональная удовлетворенность собственной деятельностью в первые годы работы в школе, в первую очередь, зависит от сформированности профессиональной мотивации, которая определяет направленность на конкретную профессиональную деятельность.

Задача формирования *мотивационного компонента педагогической деятельности* не является только задачей послевузовского этапа. Ее решения охватывает все периоды: довузовский, вузовский и послевузовский. Именно системность в работе на протяжении всего срока обучения позволяет сформировать действительно устойчивый мотив и выраженную осознанность выбора педагогической деятельности будущего молодого педагога.

На довузовском этапе должны осуществляться:

- реализация целостной стратегии и тактика профориентационной политики в регионе;
- на постоянной основе организация психолого-педагогической консультативной помощи учащимся и родителям в выборе профиля обучения;
- разработанная и реализованная система «образовательного хедхантинга» – система поиска, отбора и поддержки одаренных детей на всех уровнях общего и профессионального образования;
- функционирование на факультетах при вузах «малых академий» и заочных школы для школьников.
- система поддержки и нормативно-правового обеспечения деятельности педагогических классов в общеобразовательных школах;
- регулярное проведение педагогических конкурсов, областных олимпиад для учащихся школ;

– реализация специального экзамена на определение склонностей абитуриентов к педагогической деятельности.

Результат деятельности на довузовском этапе – выявление молодёжи, склонной к педагогической профессии.

В процессе обучения в вузе происходит дальнейшее формирование и совершенствование социально значимых мотивов профессиональной, учебной деятельности, которое предполагает осознание:

- роли учителя в обществе;
- гуманистической направленности деятельности учителя;
- назначения учителя в решение задач научно-технического и социального развития;
- ведущей роли учебной и самообразовательной деятельности в профессиональном становлении и повышении педагогического мастерства учителя; творческой деятельности педагога.

В процессе обучения в вузе студенты более углубленно знакомятся с основными нормативными документами, определяющими обязанности педагогов: «Типовые квалификационные характеристики должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц» [2], документами, регулирующими деятельность организаций образования: Законом об образовании [3], Программой развития науки и образования Республики Казахстан на 2016-2019 годы [4] и др.

С учетом системы компетенций, характеризующих личность современного педагога, и профессиональным стандартом: «Педагог», разработанным Союзом предпринимателей «Атамекен», Павлодарским государственным педагогическим университетом скорректировано содержание всех образовательных программ по направлению «Образование». Совместно с управлением образования региона создана система привлечения работодателей к разработке и оценке качества образовательных программ педагогического образования.

Обновление содержания дошкольного и школьного образования в Казахстане потребовало радикальной корректировки всех образовательных программ. Содержание вузовских образовательных программ носит инновационный характер, коррелирует с обновленным содержанием дошкольного и среднего образования.

В программах произведен перенос акцента с предметно-дисциплинарной и содержательной стороны образовательного процесса (при одновременном сохранении ее достоинств) на компетенции и ожидаемые результаты; Пересмотрено содержание методики преподавания дисциплин, профессиональных практик.

В режиме эксперимента осуществляется подготовка специалистов для работы в условиях малокомплектной школы по сдвоенным образовательным программам.

Учебный процесс организован в соответствии с требованиями трехязычного обучения. Осуществлен переход на уровневую модель обучения. Пересмотрено содержание рабочих учебных программ языковых дисциплин, с ориентацией на профессиональную специализацию.

Разработана Программа деятельности ПГПУ по развитию трехязычного образования на 2015-2019 гг., согласно которой осуществляется преподавание 50% учебных дисциплин на языке обучения (казахский или русский), 20% учебных дисциплин – на втором языке (русский или казахский соответственно) и 30% учебных дисциплин на английском языке.

Предусмотрены курсы по робототехнике, конструированию, программированию, моделированию, 3D-проектированию, STEAM-образованию и инклюзивному образованию.

Внедрены современные образовательные технологии на основе уровневых Программ повышения квалификации педагогических кадров ЦПМ АОО «НИШ» – Кембридж университет с 2017 года. Студенты знакомятся с этими технологиями при изучении курса «Профессиональные ориентиры учителя».

Технологии формирования профессиональной компетентности будущего учителя предусматривают:

- внедрение элементов системы дуального обучения в учебный процесс на специальностях «Дошкольное обучение и воспитание», «Педагогика и методика начального обучения», «Дефектология», «Социальная педагогика и самопознание», «Биология»;

- использование эффективных технологий индивидуализации образовательного процесса и создания коллаборативной среды: проектные технологии, кейс-технологии, технологии критического мышления, Case study, диалоговые технологии, использование Web-квестов и др.

Формирования новой практики показало, что:

- в познавательный процесс включаются все обучающиеся;
- студенты проявляют большую заинтересованность в нахождении нестандартных решений проблемных ситуаций;
- закрепляется ответственность, самостоятельность, повышается уровень креативности.

В последнее время увеличивается количество педагогов из базовых организаций образования, привлеченных к проведению учебных занятий, руководству дипломными работами по педагогике и методике преподавания.

Для педагогического университета послевузовский период работы с выпускниками является логическим продолжением деятельности всех его подразделений.

Основные задачи данного периода:

- укрепление мотивационного компонента деятельности выпускников вуза;
- педагогическое сопровождение преподавателями вуза процесса становления молодого учителя;
- оказании помощи органам образования в осуществлении мероприятий по повышению профессионального мастерства всех категорий педагогических кадров;
- получение информации от работодателей об уровне подготовленности выпускников к самостоятельной деятельности;
- корректирование деятельности вуза на основе типичных недостатков в подготовке специалистов.

На этапе распределения выпускников по местам будущей работы:

- организуются встречи с руководителями школ, работниками районных, городских отделов образования, учителями;
- проводится ознакомление с особенностями учебно-воспитательного процесса в сельских школах, условиях быта учителей и пр.;

Осуществляется предварительное закрепление за выпускниками кураторов – преподавателей, которые в течение первого года профессиональной деятельности молодого педагога поддерживает с ним тесный контакт и оказывает необходимую педагогическую и методическую помощь. В случае необходимости куратор привлекает к консультированию, оказанию конкретной помощи молодому педагогу преподавателей специализированных кафедр.

В помощь молодому педагогу разработан диск аналогичного названия, который содержит:

- нормативно-правовые документы;
- государственные общеобязательные стандарты образования разного уровня образования;
- типовые школьные планы, программы начального, основного и общего среднего образования;
- типовые учебные программы для обучающихся с особыми образовательными потребностями;
- инструктивно-методические письма об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан;
- ряд методических рекомендаций по планированию и анализу урока, воспитательной работе, организации предпрофильной и профильного обучения и пр.

На этапе непосредственной деятельности молодого учителя в организациях образования вуз получает первичную информацию о прибытии на место распределения, условиях его трудоустройства, нагрузке, морально-психологическом климате коллектива и др. Поддержание постоянной связи осуществляет куратор, который регулярно отчитывается на заседаниях кафедры о проводимой работе.

Контроль за эффективностью осуществляемой работой возложен на деканов факультетов и проректора по учебно-методической работе и новым технологиям.

Постоянно организуется выезд кураторов и преподавателей кафедр в районы области для организации научно-методических, психолого-педагогических консультаций и семинаров для молодых учителей и оказания им, в том числе, индивидуальной помощи различного характера.

Сбор и анализ информации от работодателей и самих молодых педагогов о уровне подготовленности выпускников университета как теоретической, так и практической, сформированности компетенций решать профессиональные проблемы, об их организаторских и деловых качествах, системы взглядов, убеждений, активной жизненной позиции предусматривает выявление недостатков и соответствующую корректировку содержания подготовки будущих специалистов, и организацию деятельности университета.

На наш взгляд, процесс адаптации молодых педагогов был бы более управляемым и продуктивным в следующем случае, если бы после завершения в вузе:

- выпускник принимался на работу в должности-педагога стажера;
- за ним закреплялся официально, с соответствующей нагрузкой преподаватель выпускающей кафедры для оказания необходимой методической помощи и психологической поддержки молодого педагога;

- в ходе практической деятельности молодой специалист работал бы над дипломной работой. Мы считаем, что написание дипломной работы, особенно ее экспериментальной части, необходимо осуществлять именно в первый год работы в школе;

- и только после первого успешного года работы, положительной оценки администрации школы (или методического объединения учителей соответствующего профиля) и руководителя от кафедры, защиты дипломной работы, которая, еще раз подчёркиваем, должна проходить на базе школы, присуждать квалификацию «учитель», подтверждая его дипломом.

Таким образом, вся система подготовки будущего учителя в вузе в полной мере отразится на адаптационном периоде работы в школе молодого педагога. Нами предпринята попытка наметить пути дальнейшего совершенствования содержания каждого из этапов подготовки университетом будущих учителей, что должно способствовать более эффективному вхождению молодым педагогом в профессиональную деятельность и поможет снять ряд проблем адаптационного периода.

Список литературы:

1. Щербаков А. Профессиональная адаптация начинающего педагога на рабочем месте // Народное образование. – 2009. – № 6. – С. 127-133.

2. О внесении дополнения в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 июля 2009 года № 338 «Об утверждении Типовых квалификационных характеристик должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц»: Приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 мая 2017 года № 217 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/V1700015260>.

3. Закон Республики Казахстан «Об образовании» (с изменениями и дополнениями от 04.07.2018) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>.

4. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы // Указ Президента РК от 1 марта 2016 г. № 205 – Астана: Акorda, 2016. – 70 с.

3.5. Здоровьесберегающее обучение студентов в вузе, как составная часть гуманного типа образования

Наталья Михайловна Федченко

старший преподаватель. Жезказганский
университет им. О.А. Байконурова
(г. Жезказган, Казахстан)

Алия Турлыбековна Амирсеилова

старший преподаватель. Жезказганский
университет им. О.А. Байконурова
(г. Жезказган, Казахстан)

Уклад жизни современного общества резко отличается большой динамичностью, напряжённостью, резким возрастанием объёма информации. Организм человека не в состоянии самостоятельно меняться так же быстро, подстраиваться под нужный ритм. Выраженный дисбаланс нагрузок усиливает дезадаптацию к ним. Малоподвижный образ жизни дополняется умственными и нервно-психическими перегрузками. Современные условия жизни выдвигают повышенные требования и к студенту высшей школы.

Исследования многих современных ученых свидетельствуют о том, что обучение в высшем учебном заведении вносит свой «вклад» в ухудшение здоровья студентов, поскольку в условиях непрерывного роста информации (научной, социальной и политической и т.д.), дефицита времени на её переработку, нерационального режима учебной и внеучебной деятельности, несовершенства, методов

обучения у студентов развивается стойкое переутомление, приводящее к истощению адаптационных резервов молодого организма. Как правило, это результат не только изменения социальных, экономических, экологических условий обитания человека, но зачастую отсутствия в высших учебных заведениях рациональной организации педагогической деятельности, направленной на формирование здоровьесберегающего образа жизни. Эти данные говорят о том, что сохранение и укрепление здоровья молодежи — это прежде всего нравственная и педагогическая проблема, так как здоровье выступает как одно из необходимых условий активной, творческой, полноценной жизни человека.

Только здоровый человек с хорошим самочувствием, оптимизмом, психологической устойчивостью, высокой умственной и физической работоспособностью способен активно жить, успешно преодолевая профессиональные и бытовые трудности, добиваться успеха в современном динамичном мире (В.А. Ананьев и др.) [1, с. 54].

Сегодня сохранение и укрепление здоровья молодежи — одна из главных стратегических задач развития страны. Она регламентируется и обеспечивается таким нормативно-правовым документом, как Закон РК «Об образовании». В 48 статье «Об охране здоровья обучающихся, воспитанников» сказано: «В организациях образования обеспечивается выполнение необходимых мер по предотвращению заболеваний, укреплению здоровья, физическому совершенствованию, формированию здорового образа жизни обучающихся, воспитанников» [2].

В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 5 октября 2018 года: «Рост благосостояния: повышение доходов и качества жизни» основной акцент был сделан на человеке и качестве его жизни, и в частности на здоровье» [3].

Явное противоречие общественно-государственной потребности в формировании здорового поколения и современных условий труда и жизни указывает на необходимость ориентации системы образования на сохранение и развитие здоровья, установки на здоровый образ жизни молодого поколения.

Обеспечение, сохранение, укрепление и улучшение здоровья студента становится важным компонентом современного вузовского образования — отражением общественного заказа на подготовку не только грамотного специалиста, но и человека, способного эффективно противостоять стрессам, природно-климатическим, эргономическим, социокультурным и другим факторам, влияющим на работоспособность и общее самочувствие человека.

Здоровье выступает важнейшей потребностью человека, определяет его способность к труду и обеспечивает гармоническое развитие личности. Оно является важнейшей предпосылкой к познанию окружающего мира, к самоутверждению и счастью человека.

На здоровье студентов влияет огромное количество факторов:

- факторы, непосредственно связанные с образовательным процессом, образовательными учреждениями факторы (внутривузовские факторы);

- все остальные факторы, потенциально оказывающие воздействие на здоровье студента.

Среди внутри вузовских факторов особое влияние на здоровье студентов оказывают: шум, освещенность, воздушная среда, размер помещений, кубатура, дизайн, цвет стен (видеоэкологические факторы), используемые стройматериалы, краска, мебель: размеры, размещение в помещении, видеоэкранные средства - компьютеры, пищеблок: ассортимент, качество пищи, организация питания, качество питьевой воды, экологическое состояние прилегающей к университету территории, состояние сантехнического оборудования.

Существуют учебно-организационные факторы: объем учебной нагрузки, ее соответствие индивидуальным возможностям студента; расписание занятий, распределение нагрузки по дням, неделям в учебном году; организационно-педагогические условия проведения занятия; объем физической нагрузки - по дням, за неделю, за месяц; медицинское и психологическое обеспечение вуза; психологический климат педагогического коллектива, интегрированность вуза в окружающий социум; наличие (отсутствие) системы работы по формированию культуры здоровья и здорового образа жизни студентов; позиция и уровень компетентности руководства по вопросам сохранения и укрепления здоровья обучающихся.

К психолого-педагогическим факторам, оказывающим воздействие на здоровье студента и зависящим в большей степени от преподавателя относят: психологический климат в студенческой группе, на занятии; наличие эмоциональных разрядок; стиль педагогического общения педагога со студентами; характер проведения опросов и экзаменов, проблема оценок; степень реализации преподавателем индивидуального подхода к студентам; соответствие используемых методик и технологий обучения, степень ограничений в свободе естественных телесных, эмоциональных и мыслительных проявлений студентов на занятиях; личные, психологические особенности преподавателя, его характера, эмоциональных проявлений; состояние здоровья педагога, его образ жизни и отношение к своему здоровью; обременение преподавателя собственными проблемами, его способность психоэмоционального переключения; степень педагогической автономии и возможности инновационной деятельности преподавателя; профессиональная подготовленность педагога по вопросам здоровьесберегающих образовательных технологий.

Исследованием проблемы здоровьесберегающего образа жизни; разработкой педагогических технологий и моделей

здоровьесбережения студентов занимается целый ряд ученых: А.Е., Бусыгин, А.Л. Бусыгина; Н.Ш. Абаскалова и др.

Констатируя большое количество исследований в области здоровья, необходимо отметить, что в высшей школе явно недостаточно внимания уделяют формированию готовности студентов к здоровьесбережению. В образовательный процесс вузов крайне мало внедряют современные педагогические технологии, направленные на воспитание потребности в ЗОЖ и формирование готовности к здоровьесбережению студентов. Преобладающее большинство преподавателей вузов не являются носителями здоровьесберегающего фактора, в основном из-за собственного низкого уровня физической подготовки, недостатка специальных знаний в области педагогики здоровья и недостаточной информированности о новейших технологиях здоровьесбережения студентов [4, с. 5-6].

Существует несколько подходов к классификации здоровьесберегающих технологий. Наиболее проработанной и используемой в образовательных учреждениях является классификация, предложенная Н.К. Смирновым [5, с. 27-43]. Среди здоровьесберегающих технологий, применяемых в образовательных учреждениях, он выделяет несколько групп, в которых используется разный подход к охране здоровья, а соответственно, и разные формы работы.

К первой группе относятся медико-гигиенические технологии. Это совместная деятельность педагогов и медицинских работников. Также к медико-гигиеническим технологиям относятся контроль и помощь в обеспечении надлежащих гигиенических условий. Медицинский кабинет осуществляет проведение прививок студентам, оказание консультативной и неотложной помощи обратившимся, проводит мероприятия по санитарно-гигиеническому просвещению студентов и педагогического состава.

Ко второй группе относятся физкультурно-оздоровительные технологии (ФОТ), которые направлены на физическое развитие. Реализуются на занятиях физической культуры и секциях на внеурочных спортивно-оздоровительных мероприятиях.

К третьей группе относятся экологические здоровьесберегающие технологии (ЭЗТ), которые направлены на создание природо-сообразных, экологически оптимальных условий жизни и деятельности людей, гармоничных взаимоотношений с природой.

К четвертой группе относятся технологии обеспечения безопасности жизнедеятельности (ТОБЖ). Их реализуют специалисты по охране труда, защите в чрезвычайных ситуациях, архитекторы, строители (учебных корпусов), инженерно-технические службы, пожарной инспекции и т.д.

К пятой группе относятся здоровьесберегающие образовательные технологии (ЗсОТ), которые делятся на три подгруппы:

- организационно-педагогические (ОПТ), определяющие структуру учебного процесса, способствующие предотвращению состояния переутомления и гиподинамии и прочих дезадапционных состояний.

- психолого-педагогические технологии (ППТ) связаны с непосредственной работой на занятиях физической культуры. Сюда же входит и психолого-педагогическое сопровождение всех элементов образовательного процесса.

- учебно-воспитательные технологии (УВТ), которые включают в себя программы по обучению заботе о своем здоровье и формированию культуры здоровья обучающихся, мотивации их к ведению здорового образа жизни (ЗОЖ), предупреждению вредных привычек, предусматривающие также проведение организационно-воспитательной работы со студентами после занятий.

Все вышеперечисленные здоровьесберегающие технологии необходимо использовать системно и в комплексе.

Крикунова М.А. предлагает к рассмотрению следующую базовую модель системной комплексной работы по сохранению и укреплению здоровья студентов в вузе [6, с. 78-84]. Она состоит из шести блоков.

Первый блок – здоровьесберегающая инфраструктура образовательных учреждений. Блок включает:

- состояние и содержание учебных корпусов и помещений вуза в соответствии с гигиеническими нормами;

- оснащенность спортивных залов необходимым оборудованием и инвентарем;

- наличие и должное оснащение медицинского кабинета;

- наличие и должное оснащение студенческой столовой;

- организация качественного питания;

- необходимый (в расчете на количество учащихся) и квалифицированный состав преподавателей и специалистов.

Ответственность и контроль за реализацией этого блока лежит на администрации вуза.

Второй блок – рациональная организация учебного процесса. Блок включает:

- соблюдение гигиенических норм и требований к организации и объему учебной и внеучебной нагрузки на всех этапах обучения;

- использование методов и методик обучения, адекватных возможностям и особенностям студентов и прошедших апробацию;

- введение любых инноваций только под контролем специалистов;

- строгое соблюдение всех требований к использованию технических средств в обучении (компьютер, аудиовизуальные средства);

- рациональная и соответствующая требованиям организация занятий физической культуры и занятий активно-двигательного характера;

- индивидуализация обучения (учет индивидуальных особенностей организма), работа по индивидуальным программам.

Реализация этого блока создаст условия для снятия перегрузки, нормального чередования труда и отдыха, повысит эффективность учебного процесса, снимая при этом чрезмерное функциональное напряжение и утомление.

Третий блок – организация физкультурно-оздоровительной работы. Блок включает:

- полноценную и эффективную работу во всех группах здоровья (на уроках занятиях физической культуры, секциях),

- организацию ЛФК;

- создание условий для работы спортивных секций;

- регулярное проведение спортивно-оздоровительных мероприятий;

Правильно организованная физкультурно-оздоровительная работа может стать основой рациональной организации двигательного режима студентов, способствовать нормальному физкультурному развитию и двигательной подготовленности студентов всех специальностей, позволит повысить адаптивные возможности организма, и значит, станет средством сохранения и укрепления здоровья студентов.

Четвертый блок – просветительско-воспитательная работа со студентами, направленная на формирование ценности здоровья и здорового образа жизни. Блок включает:

- включение образовательных программ, направленных на сохранение и сбережение здоровья;

- лекции, беседы, консультации по проблемам сохранения здоровья и профилактики вредных привычек;

- проведение «Дней здоровья», праздников;

- создание общественного совета по здоровью, включающего представителей администрации и студентов.

Пятый блок – организация системы просветительской и методической работы с преподавателями и специалистами для повышения квалификации работников вуза. Блок включает:

- лекции, семинары, консультации, курсы по вопросам здоровьесбережения;

- приобретение и использование научно-методической литературы;

- привлечение преподавателей и кураторов к совместному проведению спортивных соревнований.

Шестой блок – профилактика и динамическое наблюдение за состоянием здоровья. Блок включает:

- использование рекомендованных и утвержденных методов профилактики заболеваний, не требующих постоянного наблюдения врача (витаминизация, профилактика нарушения осанки и зрения);
- регулярный анализ и обсуждение на заседании кафедры состояния здоровья студентов;
- регулярный анализ результатов динамических наблюдений за состоянием здоровья;
- создание системы комплексной педагогической, психологической и социальной помощи студентам;
- привлечение медицинских работников к реализации всех компонентов работы по сохранению и укреплению здоровья студентов.

Основываясь на вышеописанную модель системной комплексной работы по сохранению и укреплению здоровья студентов в вузе, коллектив любого образовательного учреждения, может организовать здоровьесберегающее обучение и воспитание, способствующее: систематической актуализации внимания студентов на их здоровье и здоровом образе жизни; созданию комфортной образовательной среды для всех обучающихся; оптимизации учебной нагрузки студентов, чередованию их учебного труда и отдыха; усилению диагностических функций для выявления: во-первых, резервных возможностей здоровьесберегающего обучения и воспитания; во-вторых, для усиления рефлексии преподавателя и студента с целью развития их способностей к самопознанию, самосовершенствованию.

Таким образом, здоровьесберегающее обучение – это составная часть гуманного типа образования, являющегося олицетворением современного подхода к обучению в новом тысячелетии. Принципиальными особенностями этого типа обучения являются: ориентация на благополучие человека, удовлетворение его разноуровневых потребностей и интересов, развитие в нем таких личностных и социально значимых качеств, которые позволили бы ему быть здоровым и успешным.

Список литературы:

1. Ананьев Б.Г. Психология здоровья: пути становления новой отрасли человекознания / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб., 2000.
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г.).
3. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. народу Казахстана: «Рост благосостояния: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 года.
4. Бусыгин А.Г., Бусыгина Т.А. Постановка вузовской лекции и оценка ее качества. Научно-методическое пособие для преподавателей вузов и заведующих кафедрами / Под ред. д.п.н., проф. Бусыгиной А.Л. Самара: ГП «Перспектива»; Изд-во СГПУ. 2005.

5. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе. – М.: АРКТИ, 2005.

6. Крикунова М.А. Здоровьесберегающие технологии в Вузе. Автореферат дис. канд. педагогических наук. - Саратов, 2012 г.

3.6. К проблеме изучения психолого-педагогической готовности детей к школе

Наталья Михайловна Федченко

старший преподаватель. Жезказганский
университет им. О.А. Байконурова
г. Жезказган, Казахстан)

Развитие воспитания и обучения в системе образования Республики Казахстан является одним из приоритетных направлений государственной образовательной политики.

Цель дошкольного образования состоит в создании условий для максимального раскрытия индивидуального возрастного потенциала ребенка. Необходимы условия для развития функционально грамотной личности — человека, способного решать любые жизненные задачи (проблемы), используя для этого приобретаемые в течение всей жизни знания, умения и навыки и оставаясь при этом человеком.

Создание национальной системы дошкольного образования, ориентированного на полноценное развитие личности каждого ребенка, выдвигает повышающиеся требования к подготовке ребенка к обучению в школе. Задачами педагогической деятельности становятся воспитание личности, способной встраиваться в социум, самостоятельно мыслить добывать и применять знания, четко уметь планировать свои действия.

В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции», глава государства, говоря о новом качестве образования, подчеркнул, что: «Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний» [1].

Как первый уровень системы непрерывного образования дошкольное воспитание и обучение создает условия для формирования и развития личности ребенка, способного успешно адаптироваться в современном постоянно меняющемся мире. Многочисленные психолого-педагогические исследования, проведенные ведущими учеными и практиками, доказали, что именно дошкольный возраст является определяющим условием интеллектуального, личностного, социального и эмоционального

развития человека. Вовремя полученное дошкольное образование имеет важное значение, как для каждого ребенка, так и для благополучия страны. Учитывая, что вопросы развития детей дошкольного возраста неразрывно связаны со стратегией национального развития и являются неотъемлемой частью государственной политики, возникла необходимость разработки стандартов как вектора модернизации системы дошкольного образования Республики Казахстан.

Государственный стандарт дошкольного воспитания и обучения включает систему требований к психолого-педагогическим основам воспитания и обучения детей в детском саду и группах предшкольной подготовки. Стандарт задает правила организации педагогического процесса, определяет роль и место его участников, регулирует отношения системы дошкольного воспитания и обучения с семьей и сообществом [2].

Современное дошкольное воспитание и обучение в регионе:

1) обеспечивают преемственность и непрерывность дошкольного и начального образования с учетом принципа единства воспитания, обучения, развития и оздоровления детей;

2) ориентируются на реализацию задатков, наклонностей, способностей, дарований каждого ребенка и подготовку его к освоению образовательной программы начального образования на основе индивидуального подхода с учетом особенностей развития и состояния здоровья.

Общеобразовательные учебные программы дошкольного обучения формируют элементарные навыки чтения, письма, счета и опыта языкового общения и предусматривают создание равных стартовых условий для освоения начального образования.

Подготовка детей к школьному обучению занимает одно из важнейших мест в развитии представлений психолого-педагогической науки.

На сегодняшний день практически общепризнано, что готовность к школьному обучению – это многокомпонентное образование, которое требует комплексных психолого-педагогических исследований. В структуре психологической готовности принято выделять следующие компоненты (по данным Л.А. Венгер, А.Л. Венгер, В.В. Холмовской, Я.Я. Коломинского, Е.А. Пашко и др.):

1. Личностная готовность. Включает формирование у ребенка готовности к принятию новой социальной позиции – положение школьника, имеющего круг прав и обязанностей. Эта личностная готовность выражается в отношении ребенка к школе, к учебной деятельности, учителям, самому себе. В личностную готовность входит и определенный уровень развития мотивационной сферы. Ребенок, готовый к школе, хочет учиться и потому, что у него уже есть потребность занять определенную позицию в обществе людей, а

именно позицию, открывающую доступ в мир взрослости (социальный мотив учения), и потому, что у него есть познавательная потребность, которую он не может удовлетворить дома.

2. Интеллектуальная готовность – предполагает наличие у ребенка кругозора, запас конкретных знаний, формирование у него начальных умений в области учебной деятельности. Ребенок должен владеть планомерным и расчлененным восприятием, элементами теоретического отношения к изучаемому материалу, обобщенными формами мышления и основными логическими операциями, смысловым запоминанием.

3. Социально-психологическая готовность – включает в себя формирование у детей качеств, благодаря которым они могли бы общаться с другими детьми, учителем, предполагает развитие у детей потребности в общении с другими, умении подчиняться интересам детской группы.

Однако, анализ результатов деятельности дошкольной организации в плане подготовки детей к обучению в школе свидетельствует о том, что некоторые дети, поступив в школу, трудно адаптируются к школьным условиям, имея при этом хорошее интеллектуальное развитие.

Особая актуальность изучения проблемы психологической готовности ребенка к школьному обучению связана с тем, что на сегодняшний день именно несформированность у ребенка психологической готовности к школе часто является главной причиной проблем, возникающих у ребенка в первый год обучения в школе. Основной причиной неуспеваемости большинства учащихся является своего рода их "незрелость", недостаточная готовность к сложному процессу обучения. Чрезвычайно важно своевременное выявление такого рода незрелости детей, так как возможно более полное ее преодоление еще в дошкольном возрасте, что позволит предупредить само возникновение многих проблем. Первыми какие-либо отклонения и развития дошкольника способны заметить окружающие его взрослые - родители и воспитатели. В психолого-педагогической литературе [3-6], ГОСО РК [2] по дошкольному образованию существуют примерные ориентиры нормального развития ребенка с учетом возраста. Например, общеизвестно, что к 5 годам ребенок уже умеет назвать свою фамилию, имя, отчество, возраст, адрес, транспорт, идущий к дому. Умеет пользоваться конструктором, собрать игрушку по схеме. Может нарисовать человека со всеми частями тела. С 5,5 лет ребенку доступны все виды обучения, он в принципе готов к обучению.

К 6 годам словарный запас составляет около 4000 слов. Ребенку доступен смысл простых пословиц и поговорок, он легко видит сюжетную связь картинок и составляет по ним рассказ. Без затруднений обобщает и вычленяет предметы, решает простые арифметические задачи. Знает много игр, умеет выдумывать сюжет. Ориентируется в

пространстве, времени (вчера, сегодня, завтра), в отношениях между людьми. Изображая человека, рисует шею между головой и туловищем, одежду, обувь [7].

В дошкольной организации выявлены следующие основные показатели психологической незрелости ребенка, поступающего в школу:

1. Слабое речевое развитие детей (25%). Здесь выделяется два аспекта: а) отставание ребенка в уровне речевого развития других детей; б) формальное, неосознанное владение детьми смыслом различных слов, понятий. Ребенок пользуется ими, но на прямой вопрос, что означает данное слово, часто неправильный или приблизительный ответ. Особенно часто такое использование лексики наблюдается при заучивании стихотворений, пересказе текстов. Это связано с излишним упором на ускоренное вербальное (речевое) развитие ребенка, выступающее для взрослых показателем его интеллектуального развития.

2. Незрелость тонкой моторики (у 10% детей). В основном эта незрелость руки проявляется при вырезании фигур по контуру, в несоразмерности частей фигуры при лепке, неточности склеивания и пр.

3. Неправильное формирование способов учебной работы (15%). Многие дети испытывают трудности, связанные с усвоением правил. Умея применять правило при выполнении задания, дети с трудом запоминают его формулировку. Более того, многие ребята сначала делают упражнение, а потом учат правило, на выполнение которого и было направлено данное упражнение. Психологический анализ показывает, что причина этого кроется не столько в неудовлетворительной формулировке правил, сколько в несформированности у детей необходимых навыков работы с правилами.

4. Отсутствие у детей ориентировки на способ действия, слабое владение операциональными навыками (15%). Дети, хорошо умеющие считать к моменту поступления в школу, испытывают затруднения при решении задачи, когда необходимо показать ход решения в развернутом виде, по действиям, - условия решения и способ решения начинают путаться, ребенок с трудом находит ошибку в решении задачи.

Этим же обусловлена и проблема понимания, принятия и удержания учебной задачи в течение всего периода ее выполнения, особенно если оно требует ряда последовательных действий. Часто, особенно в первом классе, дети понимают поставленную перед ними задачу, принимают ее, но выполняют все равно не так, как объяснил взрослый. При пошаговом контроле со стороны взрослого дети вполне успешно справляются с заданием.

5. Слабое развитие произвольного внимания, памяти (20%). Дети несобранны, легко отвлекаются, с трудом следят за ходом коллективной работы, за ответами других ребят, особенно при чтении или пересказе цепочкой, друг за другом.

6. Низкий уровень развития самоконтроля (15%). Дети испытывают затруднения в тех случаях, когда взрослый требует от них сравнить то, как они выполнили задание, с тем, что от них требовалось, найти собственные ошибки. При этом в чужой работе дети достаточно легко находят ошибки. То есть умения, необходимые для действия проверки, сформированы, но применить эти навыки к контролю за собственной работой ребенок еще не может.

7. Низкий уровень развития мотивационной готовности к обучению (12%). Этих детей привлекает только внешняя сторона школы (атрибуты школьной жизни: портфель, учебники, тетради), а не возможность получать новые знания, что затрудняет развитие у детей познавательных интересов, произвольности, самоконтроля. В этом случае дети быстро теряют интерес к школе, испытывая разочарование и неуверенность в процессе освоения учебной деятельности.

Таким образом, указанные проявления психологической незрелости детей старшего дошкольного возраста и являются следствием слабого внимания взрослых к развитию познавательных психических процессов и личностных качеств ребенка в период дошкольного детства. Противоречия между реальным состоянием готовности ребенка к обучению и желаемым определяет проблему, связанную с определением механизмов повышения уровня готовности к обучению детей в школе.

Для решения проблемы ниже предлагается программа диагностики психологической зрелости детей старшего дошкольного возраста, составленная с учетом выделенных выше показателей. Весь комплекс методик направлен на качественную диагностику развития тех психических функций, которые занимают центральное место в общей картине психологической зрелости ребенка и его готовности к систематическому обучению. Выполнение каждого задания демонстрирует сформированность у ребенка не только того психического познавательного процесса, на диагностику которого оно направлено в первую очередь, но и ряда других, сопряженных с ним функций, уровень развития которых в значительной мере определяет качество решения экспериментальной задачи (таблица 1).

Таблица 1. Стратегии решения проблем незрелости к обучению в школе

Проблемы	Стратегия решения
1. Слабое речевое развитие детей	<i>Диагностика речевого развития ребенка, осознанности восприятия и использования им речи</i>

Проблемы	Стратегия решения
2. Незрелость тонкой моторики.	<i>Диагностика развития тонкой моторики и умения работать по образцу</i>
3. Неправильное формирование способов учебной работы	<i>Диагностика умения ребенка действовать по правилу</i>
4. Отсутствие у детей ориентировки на способ действия, слабое владение операциональными навыками	<i>Диагностика развития элементов логического мышления</i>
5. Слабое развитие произвольного внимания, памяти	<i>Диагностика развития элементов логического и образного мышления, способности к анализу и синтезу, а также особенностей внимания и восприятия цвета, формы и величины</i>
6. Низкий уровень развития самоконтроля	<i>Диагностика самоконтроля и произвольного запоминания</i>
7. Низкий уровень развития мотивационной сферы	<i>Диагностика уровня мотивации к обучению в школе</i>

Таким образом, вышеописанная стратегия решения проблем незрелости к обучению позволяет выявить особенности психического развития ребенка, установить нарушения интеллектуальной, речевой, эмоционально-волевой, мотивационных сфер, выявить сохранные, потенциальные возможности ребенка и, тем самым, эффективно управлять процессом психолого-педагогической подготовки детей к школе, определяя оптимальные условия обучения, развития и осуществления школьной адаптации с учетом индивидуально-групповых особенностей психологического статуса ребенка.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10. 01. 2018 г.
2. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Дошкольное воспитание и обучение, ГОСО РК – 2016 г.
3. Практическая психология образования / Под. ред. И.В. Дубровиной. – М.: ТЦ «Сфера», 1997.
4. Доронова Т.Н., Рунова М.А., Якобсон С.Г., Гризик Т.И., Соловьева Е.В. Проект примерной общеобразовательной программы воспитания, образования и развития детей старшего дошкольного возраста. – М.: 2007.
5. Короткова Н.А. Образовательный процесс в группах детей старшего возраста. – М.: ЛИНКА-ПРЕСС, 2007.
6. Волков Б.С., Волкова Н.В. Детская психология. Психическое развитие ребенка до поступления в школу. – М., 2000.

7. Вьюнова Н.И., Гайдар К.М., Темнова Л.В. Психологическая готовность ребенка к обучению в школе. – М., 2005.

3.7. Формирование навыков самоконтроля у младших школьников

Алия Турлыбековна Амирсеилова

старший преподаватель, магистр. Жезказганский университет
имени О.А. Байконурова (г. Жезказган, Казахстан)

Наталья Михайловна Федченко

старший преподаватель, магистр. Жезказганский университет
имени О.А. Байконурова (г. Жезказган, Казахстан)

В Послании Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10.01.2018 года отмечено, что "необходимо повысить качество человеческого капитала в Казахстане. Все уровни системы образования в стране должны отвечать современным реалиям и потребностям экономики". По словам Назарбаева, надо "повысить престиж профессии учителя", изменить структуру и содержание образования в школе, использовать активные методы обучения, принципы оценивания учебных достижений, системы взаимоотношений, которые в совокупности определяют качество образования [1].

В Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2016-2019 годы акцент направлен на формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан удовлетворение его потребности в получении образования [2].

С 2016 года в Республике Казахстан введен новый государственный стандарт начального обучения. Особенность стандарта - обновленное содержание образования: подготовка к реальному трехязычию, информационно-коммуникационные технологии, интегрированное изучение языка и литературы, музыки, изобразительного искусства и технологии, и изучение нового предмета – естествознания, как введение в мир науки. Самое ценное в новом стандарте начального образования – то, что первоклассник, окончив школу, будет иметь образование, которое соответствует признаваемому во всем мире 4-му уровню Европейской рамки квалификаций и поэтому может на равных поступать в университеты не только страны, но и мира [3].

Обновление содержания образования – это, прежде всего, пересмотр самой модели среднего образования, его структуры, содержания, подходов и методов обучения и воспитания, внедрение

принципиально новой системы оценки достижений учащихся. Содержание образования направленно на создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности.

В современном мире учителя уже не являются передающими знания, а направляют обучающихся в самостоятельном обретении их. А обучающиеся не являются носителями информации. Они знают способы приобретения знаний и умеют их успешно реализовывать. Уроки нового формата строятся на формировании самостоятельного исследования новых знаний. На таких уроках дается возможность саморегулироваться, самовыражаться. Уроки выстроены на формировании открытости обучающихся. Цель современного урока - научить обучающихся добывать знания самостоятельно, а помогают в этом новые подходы в преподавании и обучении. Учителю необходимо создать образовательную среду, благодаря которой обучающиеся будут активно участвовать в учебном процессе, а не пассивно принимать информацию.

Современная школа делает акцент на обучение и воспитание грамотной личности. Формирование орфографически-грамотного письма – одна из наиболее трудных задач, решаемых в школе. Несмотря на многочисленные исследования, проводимые в методике орфографии, учить младших школьников правописанию одна из сложных и непростых задач. Эта проблема остается нерешенной до сих пор в силу разных причин, обозначенных в исследованиях методистов, психологов и педагогов, а также в научно-методических публикациях учителей-практиков.

Таковыми причинами являются трудности самой орфографии, разрозненность изучаемых орфографических правил, отсутствие мотивации к орфографической деятельности, невнимание учащихся, к слову, к родной речи, а также ограниченность словарного запаса и отсутствие у них интереса к чтению. Связано это и с тем, что дети, погружаясь в море орфографических правил, не могут уловить логики правописания и воспринимают орфографию как набор разрозненных, не связанных между собой «нужно» и «нельзя».

Как это ни парадоксально, но живя в век информационных технологий, вступая в пору цифровизации, учителя бьют тревогу по поводу грамотности учащихся. В старших классах грамотность учащихся определенно снизилась (хотя в начальных классах осталась на прежнем уровне, но в течение последних двух десятилетий не повысилась). Поэтому в целях повышения орфографической грамотности необходимо формировать у учащихся навыки самоконтроля.

Педагоги, ученые (психологи, методисты), учителя ищут причины такого явления (низкой орфографической грамотности), чтобы принять действенные меры по улучшению положения в этой составной части

обучения. Одной из причин недостаточно высокой орфографической грамотности младших школьников является несформированность их орфографического самоконтроля, т.е. неумение «видеть» орфограммы.

Методика обучения орфографии не совершенна: в ней не предусмотрено специальное обучение, направленное на развитие орфографического самоконтроля [4, с. 156].

Самоконтроль - осознание и оценка субъектом собственных действий, психических процессов и состояний. Появление и развитие самоконтроля определяется требованиями общества к поведению человека.

Самоконтроль начинается там, где ребенок сам участвует в производстве контроля - в выработке ее критериев, в применении этих критериев к разным конкретным ситуациям.

Поэтому контроль и самоконтроль навыков следует выстраивать на следующих принципах: содержательный самоконтроль работы должен быть предельно дифференцирован, чтобы каждое усилие ученика контролировать отдельно, контрольные шкалы должны быть все время разные, чтобы система контроля обладала гибкостью, могла тонко реагировать на процесс (или регресс) в успеваемости ребенка, самоконтроль ребенка должен предшествовать контролю учителя, лишь тогда отношения перестанут быть односторонними.

Чем младше ребенок, тем больше он нуждается в контроле своих усилий. Как сделать, чтобы ученик совершал усилия не ради учительской похвалы или хотя бы не только ради нее? Зависимость от внешнего контроля снижается тогда, когда у человека формируется внутренняя контролирующая инстанция - самоконтроль.

В ходе самоконтроля человек совершает умственные и практические действия по самооценке, корректированию и совершенствованию выполняемой ими работы, овладевает соответствующими умениями и навыками. Кроме того, самоконтроль способствует развитию мышления.

В свою очередь самоконтроль опирается на мышление и другие психические процессы. Большое значение для поведения человека, его самооценки и саморегуляции имеет речь. Особенно велика роль внутренней речи, являющейся механизмом самосознания. Самоконтроль также тесно связан с памятью и вниманием. Так, память обеспечивает закрепление образца, чтобы можно было сравнивать с ним ход и результаты выполняемой работы. Большую роль в реализации самоконтроля играют ощущения и восприятие.

Формирование произвольной саморегуляции предполагает возможность человека осознавать и контролировать ситуацию, процесс. Самоконтроль предполагает наличие эталона и возможности получения сведений о контролируемых действиях и состояниях [5].

"Генеральной линией" психического развития младших школьников в условиях учебной деятельности является становление рефлексии - способности человека обращаться к основаниям своих и чужих действий.

Рефлексия включает в себя эмоционально-волевую регуляцию.

Волевая регуляция основана на самоконтроле человека, как компонента саморегуляции, в то же время самоконтроль может быть объектом волевой регуляции.

Под волевой регуляцией поведения (или волей, волевыми проявлениями - все эти термины применяются как идентичные) понимается сознательное саморегулирование человеком, в данном случае младшим школьником, своего поведения в затрудненных условиях, когда нужно прилагать инициативные сознательные усилия, чтобы не отступить от поставленной задачи.

К концу дошкольного возраста у ребенка появляется способность к волевому усилию. Эта возможность проявления произвольности поведения формируется под воздействием включения ребенка в ведущую деятельность этого периода развития - сюжетно-ролевую игру. Но в отличие от нее учебная деятельность обладает целенаправленностью, которая формируется под влиянием внешних требований к ребенку, его общего психического развития, совершенствования и усложнения самой деятельности и к началу школьного обучения проявляется в способности неуклонно следовать цели. Именно в условиях целенаправленной деятельности проявляются организованность, настойчивость, упорство, самостоятельность, поскольку цель как потребное будущее определяет поведение. Способность к целенаправленности в деятельности характеризует волевую готовность ребенка к школе. Степень развития этой способности, а, следовательно, и уровень волевой готовности к школе, определяется воспитательной работой в этом направлении, в которой должны быть учтены возрастные и индивидуальные факторы.

Возрастные особенности сказываются в том, что деятельность ребенка приобретает характер целенаправленный не при всяких условиях. Так, известны случаи необычайного упорства, терпения и изобретательности дошкольника в достижении привлекающей его цели. Это сохраняется и при поступлении в школу, выражаясь в интенсивной настойчивости и терпеливости маленького ученика при положительной эмоциональной настроенности к деятельности и в отказе от выполнения неинтересных заданий. Лишь по мере становления учебной деятельности как таковой и осознания школьником обязательности учебных заданий фактор интересности постепенно утрачивает самодовлеющее значение, тем не менее, не теряя обычно свойственной ему в любой деятельности мотивирующей силы.

Очень важна для младшего школьника доступность цели. Она обуславливает уверенность и стимулирует усилия. С доступностью цели непосредственно связана разрешимость задачи. Деятельность, направленная на решение учебных задач, приобретает целенаправленность, когда задачи разрешимы. Разрешимая задача, создавая объективную вероятность успеха, заставляет ребенка мобилизовать силы для достижения цели, проявлять организованность, терпение, настойчивость. Для начинающего школьника разрешимость задачи часто определяется не только тем, в какой мере он владеет средствами для ее решения, но и тем, насколько ему видна цель. Поэтому ребенок не безразличен к тому, где начало и конец задания. "Открытость" цели в наибольшей мере обеспечивается таким ограничением объема работы, который создает возможность обозрения всего пути к цели. Обозначение каких-либо вех на этом пути, указание конечной цели при наличии промежуточных и четкое определение последовательности отдельных шагов к решению являются необходимыми условиями придания деятельности школьника целенаправленности. И наоборот, "размытость" границ видения, неочерченность задачи становится препятствием для ее решения.

Разрешимость задачи, как известно, во многом определяется степенью ее трудности. С точки зрения волевой регуляции поведения и деятельности младшего школьника важно, чтобы задачи (задания) предъявлялись по возрастающей сложности. Это обеспечивает переживание успеха вначале и тем самым делает более доступной цель, что, в свою очередь, активизирует дальнейшие усилия для ее достижения.

И, наконец, необходимым условием проявления детьми элементов организованности, упорства и других волевых качеств является такая организация деятельности, при которой исполнение приближено к достижению цели. Если ребенок видит свое продвижение к цели и осознает его как следствие собственных действий и усилий, то он максимально устремлен к цели, а его деятельность носит результативный характер. Отсутствие такого осознания сбивает на поглощенность самим по себе процессом исполнения.

Индивидуальные особенности волевого поведения также оказывают свое воздействие на учебную деятельность, определяя ее своеобразие и результативность в целом. В наибольшей мере варьируют реакции детей на трудности. Одни идут им навстречу, мобилизуются для их преодоления. Другие отступают, едва попытавшись взять преграду или даже не проявив малейшего усилия. Тем самым у первых есть стимул для проявления выдержки, упорства и других волевых качеств, а в поведении вторых для них не остается места. Хотя причины подобных тенденций коренятся во всей истории психического развития ребенка в раннем и дошкольном детстве, эти

тенденции нелегко преодолеваются (имеются в виду отрицательные) в процессе учения, т.к. за ними стоят определенные мотивационные установки и привычные способы поведения.

Значение волевой регуляции поведения в процессе учебной деятельности особенно возрастает в свете все большего утверждения проблемного обучения в начальной школе.

Таким образом, уровень сформированности и частоты волевых проявлений можно рассматривать как необходимое условие для развития самоконтроля младших школьников. Только ученик, обладающий способностью к регуляции своей деятельности и поведения, будет не только стремиться к достижению поставленной цели, например, к решению учебной задачи, но и контролировать выполнение каждого своего учебного действия и предвидеть возможные ошибки [6, с. 252].

Психологи и методисты выделяют три вида самоконтроля:

- предварительный — это умение составить план действий, необходимый для решения задачи и заранее предвидеть трудные места. В этой связи планируется и подготовительная работа.

Предварительный самоконтроль - самый сложный. Его осуществление возможно лишь, когда ученика есть достаточный "багаж знаний", позволяющий ему оценить сложность поставленной задачи и дать оценку будущей деятельности, исходя из ее важности и сложности. Самоконтроль по ходу действия, или пооперационный — этот вид проще, так как предполагает лишь постоянную сверку выполняемых действий с уже готовым планом.

Обучение самоконтролю не является разовой акцией. Это сложный процесс, которому учат в течение всех лет обучения. В идеале ребенок должен самостоятельно уметь выбирать эталон решения и составлять полноценный алгоритм выполнения задания, уметь вычленять в этом алгоритме самые трудные этапы и намечать пути самосовершенствования.

На первых порах учитель сам предоставляет готовый эталон, образец, ученикам необходимо лишь сверить свои результаты. Лучше всего с этой задачей справляются разнообразные дидактические игры. Они, во-первых, оживляют процесс обучения, во-вторых, вводят элемент соревновательности. А самое главное - учат внимательности и скорости мышления.

Вот несколько способов, которые вполне окажутся под силу самым маленьким ученикам: сверка с написанным образцом; проверка по словесной инструкции; проверка с помощью сигнальных карточек.

От наглядного - к речевому. Теперь ученик, видя конечный результат, должен озвучить свою оценку. Насколько он был успешен в выполнении, все ли этапы работы выполнены, нужны ли были исправления и т.д. То есть, ребенок учится проговаривать свои выводы. Этот этап самоконтроля можно вводить уже во 2-3 классах, когда

ребенок в состоянии логически изложить свои выводы. Варианты заданий: взаимопроверка в паре, группе; подбор нескольких способов решения и выделение самого оптимального с проговариванием обоснованности своего выбора.

В старших классах вместо забавного рисунка подобным образом можно зашифровать цитату, фразу, правило и т.д.

От констатирующего - к корректирующему. На данном этапе обучения самоконтролю ученик должен не только увидеть ошибку, но и исправить ее, выбрав правильный вариант.

Широко применимы на занятиях кластеры. Кластеры - прекрасно помогут ребенку оценить уровень и полноту своих знаний по теме. Например, ученикам предлагается составить кластер для имени существительного. Дается только слово, на "лучах" схемы учащийся должен написать все признаки, по которым можно узнать имя существительное: вопросы "Кто? Что?", "обозначает предмет или лицо", категория одушевленности / неодушевленности, собственные / нарицательные, изменение по родам, изменение по падежам и т.д.

Неплохо работает и обратный вариант - когда дается перечень признаков, а ученикам необходимо узнать обозначенный предмет. Например, на уроке литературы можно указать несколько характерных черт героя произведения, а ученики должны назвать имя этого героя.

От внешнего - к внутреннему. Этот этап вводится, когда ученики уже в достаточной степени владеют речью и накопили опыт, позволяющий им проговаривать свои суждения, отстаивать свою точку зрения. Теперь внешняя речь перетекает во внутренний монолог. Как результат озвучивается лишь вывод, оценка своего труда.

Это самый сложный этап, который подготавливает учеников к предварительному самоконтролю. Один из приемов, которые возможны: анонсированная контрольная. То есть ученикам заранее, недели за две, сообщается о проведении контрольной и дается перечень тем, которые будут затронуты в работе. Ученикам предстоит разработать план подготовки, вычленив из плана те пункты, которые представляют трудности для данного ученика (возможно, эту тему он пропустил) и далее - планомерна подготовка с решением подобных заданий. Главное, чтобы учитель постоянно контролировал эту подготовительную работу, а не пускал все на самотек, иначе смысл анонса теряется, а ученики, как всегда, кинутся готовиться в последний вечер перед контрольной.

Обучение самоконтролю — это объемная, многоплановая и многоэтапная работа, стоящая перед современным учителем. И результат будет, если приемы самоконтроля будут использоваться регулярно, на каждом уроке, а не от случая к случаю.

Таким образом, самоконтроль — это сложный, но очень важный механизм самопознания. С помощью самоконтроля индивид, тематически изолируя отдельные собственные интеллектуальные

операции, эмоциональные состояния и переживания, тем самым, по словам психолога Д. Узнадзе, как бы «объективирует» их для себя.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы.
3. Государственный общеобязательный стандарт в редакции постановления Правительства РК от 13.05.2016, № 292.
4. Баранов М.Т. Методика преподавания русского языка в школе / М.Т. Баранов. М., 2000.
5. Варова Т.В. Самоконтроль в работе над грамотностью. Алгоритм поиска и квалификации орфографической ошибки / Т.В. Варова // Вестник. – 2003. - № 11.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. - М.: Логос, 2001.

3.8. Студенттердің қарым-қатынас мәселесінің этникалық ерекшеліктері

Гульден Саматовна Куркбасова

Магистрант. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Ақтөбе қ., Қазақстан)

Топтағы оқшауланып жүретін студенттердің қарым-қатынасын нығайту үшін әлеуметтік-психологиялық ахуалды дұрыс бағдарлануымен қатар, өзара жағымды қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру барысында дамиды. «Бірлік болмай, тірлік болмас» дегендей, топ пен ұжым мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, көңіл-күйі, ондағы тіршілікке қанағаттандық сезім, студенттер мен құрдастарының бірін-бірі түсінесе алуы, жұртқа ортақ тәртіп пен жауапкершілік іске пайда тигізетін сын мен өзара сын, талап тілектерді қайшылықсыз бөлісу, топтың үйреншікті жеке стилі, ортақ пікірдің қалыптасуы – осылардың барлығы топтың жағымды психологиялық ахуалын туғызады. Жолдастарына деген жылы шырайлық пен мейірімділік, бір-біріне деген шексіз сенімі, достарының ақыл кеңесіне үнемі құлақ асуы, жаңашырлық пен қолдау көрсету арқылы достық ұжымдық құлшыныспен алға қарай өрлеуіне жол ашады. Бұндай ұжымда ешқандай немқұрайылық пен өкініш, сары уайымға салыну, жабырқау, тіпті өзін-өзі төмен түсіруге орын алмайды.

Қарым-қатынас мәдениетіне тоқталмас бұрын, жалпы мәдениет туралы түсінікті қарастырайық.

Мәдениет дегеніміз (латын тілінде *cultura* – өңдеу, тәрбиелеу, білім беру, даму, сыйлау) – адамдардың өмірі мен қызметін ұйымдастыру қалпы мен түрлерінен, сонымен қатар олардың жасаған материалдық және рухани құндылықтарынан көрінетін қоғам мен адам дамуының белгілі бір дәрежедегі тарихи деңгейі [1, 5].

Ежелгі уақыттан бастап күні бүгінге дейін «мәдениет» ұғымының ұзақ тарихы Еуропаның рухани әлемінде кеңінен орын алған. XVII ғ. қарсаңында Еуропа мен дүниежүзілік теориялық терминдер әлемінде «мәдениет» деген түсінік, қоғамдық, мазмұнды түсінуге айналды. Нейл Сметзер жалпы социологияға арнаулы оқулығында сенімді, құндылықты, көркемдік құралды қазіргі замандағы мәдениет түйсігінің анықтамасының символы ретінде есептейді. Ол мәдениет – құндылықтардың, нормалардың, тәртіп үлгілерінің жиынтығы деп түсіндіреді. Өйткені, мәдениет адамдар арасындағы қарым-қатынас белгілі нормалар мен стандарттар арқылы қоғамдық және табиғатқа қатынастарын дұрыс жолмен реттейді.

Ал ағылшынның қазіргі заманғы әлеуметтанушы Энтони Гидденстің тұжырымы бойынша, мәдениеттің құндылығы – адамдардың кейбір топтары жасаған нормалардан, өмір талаптарынан материалдық өндірістерінің негізінде пайда болатын идеялардан тұрады деп есептейді [2, 14]. Сонымен құндылықты бағалау, гуманизм, үміттену, қалаулылар, тілеулестік сияқты категориялар адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы. Күнделікті өмірде «мәдениет» деген сөзді әрбір адамның аузынан естуге болады. Мәдениет құбылыстарын көптеген ғалымдар – философия, көркем-өнер, эстетика, мораль, дін т.б. ғылымдар зерттейді. 1920 жылдан бастап 1950 жылға дейін бұл ұғымның 157 анықтамасы шықты. Қазіргі кезде ғалымдардың пікірінше 500-дің үстінде мәдениеттің анықтамасы бар көрінеді [3, 23].

Ұжымда мәдениеттің жоғары деңгейде көтеруі - жағымды қарым-қатынастың тууына себепші болады. Студенттердің қарым-қатынас жасауында мәдениет нормаларын сақтау, келешекте ортасына беделді және зиялы адам болып өсуіне кепілдік береді. Қазіргі кездегі білім беру ұйымында студенттер арасындағы бір-бірімен қарым-қатынас жасауында адами құндылықтың құнсызданып бара жатқанын жиі көруге болады. Мәдениеттің төмен қарай құлдырауы, білім алушылардың сана-сезімі мен дүниеге деген көзқарасының төмендеуіне әкеледі. Бұл дегеніміз – ата-бабамыздан қалған салт-дәстүріміз бен мұрамызды аяққа таптағанымызбен бірдей. Мәдениет – адамның ішкі рухани күйі, тілі мен діні, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, сонымен қатар ежелгі дәуірден бастап қазіргі кездегі даналарымыздан қалған даналыққа толы өсиеттері мен тілектері. Өрқашанда адамзат бар жерде мәдениетте болатыны белгілі, өйткені адам өзі жасаған ортада өмір сүреді. Бұл ортаға өзгерген табиғат, материалдық өндіріс, қарым-қатынас, сондай-ақ қоғамның рухани және материалдық байлығы да енеді.

Адамзаттың тіршілігінде кездесетін күнделікті іс-әрекетінде, қарым-қатынасында, өмірінің әрбір тынысында құндылық деген дара атауы бар көзге көрінбейтін, бірақ жанымызға медеу болатын рухани иесін сеземіз. Ол адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі, қамқорлығы, мейірімділігі, бүкіл тіршілік иесіне деген кең махаббатынан көрініс беруі мүмкін. Олар көбіне адамдардың өзара қарым-қатынасының сипатын ғана емес, олардың адамгершілік бағытын, мінез-құлқын, тіпті қоғамның жалпы рухын және де бұл қоғамның басқа ортадан ерекшелігі мен артықшылығын анықтайды. Әрине игілікті, пайданы, бостандықты, әділдікті, теңдікті және т.б. адамдардың барлығы бірдей түсінбейді. Сондықтан да жеке құндылық бағыттары әр түрлі болуы мүмкін. «Әрбір адам – ол тұтас бір әлем...» деп, И.В. Гёте айтқандай, бұл жерде жеке бастың қайталанбайтын, субъективтік пікірі болатынын білдіреді. Топтағы студенттердің қарым-қатынасында көрнекі мәдениетін дамыту үшін халықтық педагогикамен ұштасуы қате болмас еді. Жасөспірімдердің халықтық тағылым мен өнегелер арқылы бойына сіңіріп тәрбиелеу арқылы мәдениеттің биік шыңына жетуге болады.

«Дәстүрлі мәдениетті жаңғырту, өз халқының тарихи тәжірибесіне жүгіну – бұл өзі тәуелсіздікке ие болған елдің өмірінен орын алатын заңды құбылыс» екенін Елбасы Н. Назарбаев та өзінің сөйлеген сөзінде айтып өткен [4, 3]. Демек, мәдениеттің негізгі қайнар бастауы – еліміздің алтын тарихы мен салт-дәстүрімізді танудан басталатын көруге болады. Елбасының Қазақстан халқына арналған жолдауында бүгінгі қоғам «арды бағалайтын, белсенді, жоғары моральды, әдепті және рухани байлығы мол адамдардан тұруы керек» деген сөздерінен ҚР «Білім туралы Заңында» «Жалпы адамзаттың және ұлттық құндылықтар негізінде жастардың өз Отанына сүйіспеншілігін, халық дәстүрлеріне деген құрметін тәрбиелеу, қажет деген жетекші міндеттерінен де байқауға болады [4, 4]. Жастардың бір-біріне деген ізгі қатынасы, ең алдымен, отбасы құндылықтары мен тәрбиесімен өлшенсе, қоғамда іс-әрекеті мен сөйлеу мәнерінен көрінеді.

Бүгінгі таңда бұл проблемаға ғалымдар әр қырынан мән беріп, түрлі зерттеулер жүргізеді. Мәселен, мынадай еңбектер: қарым-қатынастың философиялық негізін В.С. Библер, Л.Н. Коган, М.Х. Балтабаев, Д. Кішібеков т.б. қарастырған. Қарым-қатынастың психологиялық мүмкіндіктерін Қ.Б. Жарықбаев, Ә. Алдамұратов, С. Бабаев, А.А. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн зерттеген т.б. Қарым-қатынастық этномәдени аспектілерін қарастырған С.А. Ұзақбаева, К.Ж. Қожахметова, Ж. Наурызбай, т.б. болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда ұлттық тәрбие беру мәселелерін Қ. Бөлеев, Б.А. Тойлыбаев, К.А. Оразбекова, С.К. Қалиев, Ә.Қ. Қисымова, т.б. білім мазмұнын, әдістемелік міндеттерді шешуде Л.К. Керімов, С.Ж. Пірәлиев, М.Н. Сарыбеков, А.Г. Қазмағамбетов, Б.К. Момынбаев, О. Сәлімбаев, О. Сыздықов, Е. Омар т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Халықтық педагогикасы – ғасырлар бойы халықтың халық тарих сахнасына шыққан күннен бергі жас ұрпақты рухани және материалдық мәдениетті меңгеруге жұмылдыратын тәлім-тәрбие құралы, ұлт мәдениетінің негізі [5, 23].

Халықтық педагогика ежелгі халық жазған көркем шығармаларда, идеяларда, өлеңдерде, ырым-тыйымдарда, ертегілерде, аңыздарда, ойындарда, өнегелік әңгімелерде, жырларда, діни ілімдерде пайда болды. Халық өте ерте заманнан бастап моральдық нормалары мен адамгершілік қағидаларын және рухани мәдениетін қалыптастырды. Халықтық педагогика ескеркіштерінен халық мінезін, басқаға деген мейірімділігін, сұлулық туралы түсініктерін, қарым-қатынас жасау мәдениетін, тіпті болашақтағы армандары мен тілектерін көруге болады. Халық ауыз әдебиеті жастарды бір-бірін сыйлауға, сабырмен әрбір ойын тыңдауға, адамгершілік қасиеттерін бойына қалыптастыруға және топ арасында жылы, эмоционалды атмосфераны ұстауға, еркін және жауапкершілікті болуға шақырады.

«Халық педагогикасының негізгі мақсаты – өзінің бай тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбексүйгіштікке, өнерге баулу, жанұя, ауыл-аймақ, Отанын ар-намысын қорғай білетін, жаны жайсаң, арлы азамат тәрбиелеу» деп ғалым С. Қалиев қазақ этнопедагогикасының тарихи-теориялық мақсаттарын айқын көрсетеді.

Халықтың мәдениетінде эстетикалық, гумандық, философиялық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік ойлар мен жолдастық, достық, махаббат пен сүйіспеншілік туралы тақырыпта мәліметтер өте мол. Қазақтың халық педагогикасының үлкен бір саласы ауыз әдебиеті ұрпақты адамгершілікке, еңбеке, әсемдікті сезуге, тіл мәдениетіне құштарландыра тәрбиелейтін құдіретті құрал. Мәдениеттің өмірдегі көрінісі – ұлттық тәрбиенің жемісі. Әдебиет тәрбиенің (мәдениеттілікке тәрбиелеудің) басты құралы болып табылады. Кез-келген әдеби шығарманың эстетикалық (көркемдік) мәні жастардың этикасын, яғни мәдениетін қалыптастыруға себебін тигізеді, әсер берумен қатар адамдығын қалыптастырады. Мәдениеттің табысты дамуы, жоғары шегіне жетуі, табиғи, көп ғасырлық халық дәстүрі негізінде болады. Жастардың жеке басына тән тұлғалық қасиеттер тек бір-бірімен қарым-қатынас ықпалымен ғана емес, айналадағы кіші ортаның дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарының әсерімен де қалыптасады.

И.В. Сухановтың анықтамасы бойынша, «бұл салт пен дәстүр құрылымының элементі, өткен ұрпақтың қалыпты өмір сүруі үшін қажет және қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру үшін туындаған, олардың ой-пікірлері мен сезімдері жинақталған, символикалық әрекеттер жүйесін көрсетеді» [4, 67].

XIX ғ соңы мен XX-ғасырдың бас кезеңінде «мәдениет» терминін екі жақты түсіндіруге қалыптасқан көзқарастар пайда болып, этнография ғылымы саласында белсенді зерттеле бастады. Бұл көзқарастар бір жағынан алғанда мәдениетті тұлғаның ішкі рухани

дүниесінің мазмұны деп сипаттаса, екінші жағынан сыртқы материалдық қоғамдық форма ретінде тұжырымдап беруге талпынды. Бұл көзқарастардан рухани мәдениет, көзге көрінбегенімен адамзатқа мол тәрбиелік мәні бар екенін және ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейін адамгершілік руханият әрқашанда ең бірінші орында тұратындығы жөнінде есте сақтаған жөн. Ал материалдық мәдениетке келсек, адамның өз қолымен жасаған дүниелік заттары қоғамдық мазмұнды өзгертеді. Мәдениет бір орында тұрмайды, әрдайым ескіден жаңаға, қарапайымнан күрделіге ауысу арқылы сан ғасырлардан бері қоғамды түрлендіріп келеді. Ұлттық мәдениетіміз бен дәстүріміз арқылы қарым-қатынас жасауымызда бірқатар өзгерістер еңгізуге болады.

Қарым-қатынас мәдениетін халықтық педагогика тұрғысынан жан-жақты зерттей келе, Р.С. Омарова мен М.И. Есенғұлова әдеп ұғымы жөнінде «халық педагогикадағы өрнекті де салиқалы ұғым – «әдеп». Әдепті ұлттық мәдениет пен игі қарым-қатынастарды қамтитын жеке тұлғаның үлгілі іс-әрекеті түрінде қарастырған жөн. Себебі, қазақ баласын мәдениеттілікке үйретуді әдеп үйретуден бастағанымыз жөн. Әдептілік қағидаларды басшылыққа алған адам толыққанды мәдениетті болары сөзсіз» - деп жазады.

Ұжымдағы қарым-қатынас мәдениетінде дербес рөл атқаратын – сөйлеу мәдениетін ерекше атап өтуге болады. Сөйлеу мәдениеті арқылы жастардың ішкі жан дүниесіндегі көрініс беретін сезімі мен реципиентке берілетін ұшқыр ойында тұтастылығы мен жүйелігімен белгіленеді. Әр субъектінің іс-әрекеті мен мотиві, болмысы мен даралығымен ерекшеленуі, тек өзін-өзі тәрбиелеуі нәтижесінде ғана емес, қандай ортамен байланыс орнатуында және сөйлеу мәнерінің құрылымымен де тығыз байланысты. Ақылдың көзі логикалық дұрыс ойда жатыр. Логикалық жүйемен ойлай білу – дұрыс жүйелеп сөйлей білуге жетектейтін жол, сөйлеу мәдениетінің алғашқы баспалдағы. «Тіл мен ойлау – еңбектің жемісі. Тіл ойдың сыртқа шыққан көрінісі», - деп К. Маркс текке айтпаған.

Қазақ халқы ұлттық тәрбиеде тіл мәдениетіне ерекше көңіл бөлген: «Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Қаһарлы сөз қамал бұзар», «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір» деп, халық сөз мәдениетін сақтай білуді уағыздайды. 28/ Белгілі қазақтың педагогы М. Жұмабаев: «Ойдың тілі сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз» десе [6, 160], ал орыстың жазушысы Г. Белинскийдің пікірінше, сөз – ойдың көрінісі, ой бұлдыр болса, сөз де бұлдыр деп, яғни, сөйлеушінің ойы мен сөзі бір жерден шығуы тиіс. Демек, «Тіл – халықтың рухани байлығы» дей келе, жастардың сөйлеу мәдениеті оның рухани мәдениетінің айнасы, сезімі мен пікірін білдіретін тәрбие құралы деп атауға болады.

Шығыстың классик ақыны Ә. Науаи: «Ас тұзбен дәмді, су мұзбен дәмді, ал адамзат салиқалы, саналы сөзімен сәнді», десе, Француздың

данышпан жазушысы О. Бальзак: «Сөз өнері – өнер атаулының қиыны және құдіреттісі», дейді. Осы ойды тереңдеткен ұлы ақын Абай: «Сөз өнері дертпен тең», десе, Л.Н. Толстой: «Сөз – ұлы нәрсе. Сөзбен адамдарды достастыруға да болады, жауластыруға да болады», - дейді [6, 73].

Топ арасында студенттердің бір-бірімен тілдесу барысында «Мен» және «Басқалар» позициясын ұстану арқылы белгілі дәрежедегі ой мотивін көрсететін әртүрлі сөйлеу формаларын қолданады. Мәселен, студенттер оқытушыларымен оқу процесінде сөйлесу рәсімі ресми түрде болса, ал құрдастарымен пікірлескенде ашық, еркін формада: тікелей, жанама, әзіл-қалжың, эмоциялы немесе ақыл-парасатты түрінде көрініп отырады. Бірақ пікірлесу арасында, ортақ дистанцияны сақтап, сөйлеу этикетінің бір шегін білу маңызды. Өйткені, этикет туралы түсініктің аздығы мен мән бермеушіліктің салдарынан жастардың арасынан көптеген қолайсыз жағдаяттар туындап жатады.

«Этикет» ұғымын көптеген зерттеушілеріміз адамгершілікті мәдени қарым-қатынастың құрамды бір бөлшегі десе, Т.Т. Алдабергенова: «этикет – адамның сыртқы қарым-қатынасын реттеп отыратын мінез-құлық ережесінің жиынтығы». Ежелгі грек жұртының данышпаны ұлы Аристотель: «этиканың мақсаты – тиым емес, ізгілікке үйрету. Этикалық зерттеулердің адамгершілік дегеніміз не екенін білу үшін емес, осы адамгершілікке жетудің жолдарын үйрету үшін қажет, олай болмағанда бұл ғылымның пайдасы болмас еді» - десе, ал Әл – Фарабидің пікірінше, «этика» - адамның адамгершілік сатылары мен интеллектуалдық қабілеттері туралы ғылым, ол адам мінез-құлқының ережесі мен нормаларын және бақытқа жету тәсілін зерттейді».

Адамгершілік этикалық қасиет адаммен қарым-қатынас мәдениеті барысында жетілдіре білген. Қарым-қатынас мәдениеті адамның адамгершілік этикалық мәдениетінің көрсеткіші деп бағалаған. Осыдан барып, балалар мен жастардың мінез-құлық пен ақыл-парасаты дұрыс қалыптасуына аса назар аударған [5, 23]. Ұлттық құндылықтар арқылы жастарды ерлікке, адамгершілікке, туған елге деген сүйіспеншілігін, үлкенге деген сыйластығын тәрбиелеп қана қоймай, ең бастысы, қоғаммен қарым-қатынас жасауында әдептілік пен шынайы болуын қадағалап отырған. Ең маңызды құндылық – «адам бол» деген философиялық қағиданы жастардың санасына құю арқылы бір-бірімен қатынастарында қоғамдық тәртіпті сақтауға болады.

Сөйлеу этикеті – қарым-қатынас процесі кезіндегі өзара сөйлесу мен тілдесудің қалыптасқан тәртібі мен қағидалары. Сөйлеу этикетінің негізін әдептілік құрайды.

Әдеп – өзін орынсыз олақ, салақ сөзден және қолайсыз іс-әрекеттерден тыю, сондай-ақ өзінді де, өзгені де тәрбие шекарасынан шығармай, абырой аясынан табылу қасиеті. Ал әдептілік – адам

бойындағы жағымды қасиет, оның қоғамда қабылданған әдеп талаптарын орындау [4, 234].

«Өнер алды – қызыл тіл» екенін жақсы түсінген Баласағұн тіл өміріне, сөйлеу мәдениетіне биік талаптар қоя білген. Сөйлеу мәдениеті адамның рухани деңгейін, ой-өрісін, тіл байлығын ішкі жан дүниесінің көрінісін байқатады.

«Әдепті бала – арлы бала» дегендей жастардың ізгілік әліппесінің тереңірек мәнін түсіну барысында, құрдастарының жеке пікірін сыйлауға, өзге адамдардың көзқарасымен қарауға, әрбір адамның тұлғалық ерекшелігін құрметтеуге көп мүмкіндік береді. Жастардың ұлттық мәдениет пен құндылықтар арқылы тәрбиелеу – қарым-қатынасының нығаюына үлкен себепші болады. Біздің зерттеу болжамымызға сәйкес жастардың ересектермен, басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас құруға жаттығулары қажет, ал, бұл жаттығулар құрдастар тобында ерекше ұйымдастырылған үрдіс болса ғана, қарым-қатынасты жастардың қажетсінуі, оған мотивтері пайда болып, жағдайдан тыс – жеке бастық қарым-қатынас формасының қалыптасуы жүзеге асырылады, қарым-қатынастың жалпы нәтижесін алуға мүмкіндік болады.

Сонымен, қорытындылай келе, қарым-қатынас мәдениеті оқу-тәрбие процесіндегі аса маңызды ұғымдардың бірі болып табылады. Қарым-қатынасыз қоғамның болуы мүмкін емес десек, мәдениетсіз қарым-қатынастың да мәні жоқ. Сондықтан қарым-қатынас мәдениеті де педагогика және психология ғылымдарындағы өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Н. Сәрсенова. Мәдениеттану: Оқу құралы. – Алматы, Нур-Принт, 2013. – 320 б.
2. Ж. Жанақұлов. Мәдениеттану. – Алматы: «Эвро», 2009. – 288 б.
3. Ш. Нағымұлы. Мәдениеттану: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 312 бет.
4. С. Ұзақбаева. Қазақ халық педагогикасы: Оқу құралы. – Алматы, «Глобус» баспасы, 2013 - 468 бет.
5. Мұқанова Б., Ильясова Р. Этнопедагогика: Оқу құралы. - Астана: Фолиант, 2008. – 440 б.
6. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. – Алматы, 2004.

3.9. Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалауын дамытудың теориялық мәселелері

Айдана Сибатова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
магистранты (Атырау қ., Қазақстан)

Нуржауған Сарсеновна Жумашева

Педагогика ғылымдарының кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті (Атырау қ., Қазақстан)

Еліміздің болашағы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігіне, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығына, білімі мен біліктілігіне тікелей байланысты. Қазіргі таңда әр балаға жеке тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі, өзін-өзі бағалау, әрекет жасай алатын ортасы бар екенін ескере отырып, оқушының білімге, ғылымға деген ынтасын арттыру, олардың ақыл-ой қабілетін, дүниетанымын, өмірлік мақсат-мүдделерін айқындауға жеке басының қабілеттерін дамыту маңызды міндет. Бұл міндеттердің жүзеге асуы оқушының жеке тұлғасының қалыптасуында маңызды болып табылатын - өзін-өзі бағалауына тікелей байланысты. Сондықтан оқушының өзін-өзі бағалау мәселесі өзектілігінің артуы қазіргі қоғам дамуына байланысты туындап отыр. Себебі өзін-өзі бағалау арқылы, өзінің іс-әрекетін объективті тұрғыда саналы реттеу арқылы ғана оқушының жеке тұлғасы қалыптасып қана қоймай, еңбекке, білім алу мен жеке өміріне, мемлекеттік маңызды істер мен өзін-өзі жетілдіруге дұрыс бағытының қалыптасуына негіз болады.

Абай Құнанбаев: «Егер есті кісі қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса жұмасыңда бір, ең болмаса айында бір өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңнен өзің есеп ал», -деп өзіңді-өзің тәрбиелеу үшін, алдымен жасаған іс-әрекетіңді талдап, бағасын беріп, алға қарай нәтижелі іс жасау үшін өміріңді бағдарлап, талдап отыр деген ой-пікір айтады [1].

Шығыс ғұламалары Ибн Сина, Әл-Фараби, Имам Ғазали, Әбу Жүсіп Ысқақ т.б. адамның дамуы үшін оның өзінің ішкі мүмкіндіктеріне, қасиеттеріне, іс-әрекеттеріне орынды баға беру мен дұрыс өмірлік бағыт-бағдар ұстану мәселесіне, өзін-өзі тәрбиелеудегі адамның ішкі ой таразысының қажеттілігіне терең мән беріп құнды пайымдаулар айтқан.

Ибн Сина адамгершіліктің бастауы өзін-өзі тәрбиелеу мен саналы іс-әрекетіне талдау жасап, үлкендерге еліктеу жолымен қалыптасатынын айтса, Әбу Насыр Әл-Фараби адам өз бойында туа біткен қасиеттерді жетілдіруі қажет, әсіресе, мейлінше жақсының бәрін түсінетін, талдап айтылған сөзді сөйлеушінің ойындағысындай және істің жай-жапсарына сәйкес ұғып алатындай болу керек, өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында сақтайтын, бұлардан ешнәрсені ұмытпайтын болуы керек, алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болуы шарт, -дей отырып адам өз іс-әрекетіне жауапты, бойындағы ізгі қасиеттерін көрсете отырып, жақсы қасиеттерін дамытып отыру қажеттілігіне тоқталады [2, 3].

Өзін-өзі бағалаудың кейбір түрлерін кез келген мәдениеттің даму сатысында кездестіруге болады. Мысалы, гомерлік гректерде ол өзіндік ішкі жан дүниесінің бір нәрсені қажетсінуі деп түсіндіреді. Гераклит

«өзін-өзі тану» жөнінде жазған еңбектерінде «өзін-өзі тану», «өзіне-өзі баға беру» ұғымдары кездеседі. Антифон «өзін-өзі иелену», «өзін-өзі жеңіп алу» десе, Платонның қолданған рефлекссті формулалар ішінде «өзін-өзі тану», «іштей қанағаттану» және «өзін-өзі анықтау» ұғымдары кездеседі. Декарт өз еңбектерінде жеке *мен-ні*, тану субъектісі ретінде қарастырып, *менді* тікелей рухани жанмен теңестіреді [4, 5].

Дж. Локк рефлекссті ойлар өмірлік тәжірибемен байланысты деп ойлайды, тек ересек жасқа келгенде ғана ішкі әлем туралы белгілі білім қорын алу арқылы адамдар ішкі жан-дүниесінде не болып жатқандығы жайында толыққанды ойлана алады [6].

Фихте «Мен-ді» тек танып қана қоймай, өзінен барлық қоршаған ортаны ойлап табатын іс-әрекеттің әмбебап субъектісі ретінде қарастырады. Гегель «Мен» тұжырымдамасын барлық әлемді жұтаң көрініске айналдырады деп ойлап, «Мен» тұжырымдамасының табиғи, әрекетшіл тұлғадан және оның өмірде өз-өзін көрсету үшін ашылуынан тұратындығын есепке алмайды. Фейербах өзін-өзі бағалаудың табиғилығы материалдық шарттарға байланысты дейді [7, 8].

Өзін-өзі бағалауы туралы мәселелердің зерттелуі философиялық бағыттарға байланысты. XX ғасырдың бас кезінде социолог Кулидің пікірінше, «Мен идеясы» өзге адамдардың көзқарасына қарай үш негізгі құрамдас бөліктерден тұрады:

- мен өзге жанға қалай көрінемін деген ой,
- өзге адам мені қалай бағалайды,
- өзін-өзі бағалау.

Жеке тұлғаның белгілі бір әлеуметтік топтарда өзге адамдармен өзара байланыста болу үрдісінде адами «Мен»-нің қалыптасуын Д.Т. Мид зерттеп, өзін-өзі бағалауға- тұлғаның өзге адамдармен өзара практикалық байланысы болып саналатын үрдіс деген анықтама береді [9].

А. Маслоудың өз-өзін белсендіру теориясында *тұлғаның дамуы* оның өзіндік бейінділігін белсендіруге ұмтылуымен байланысты ішкі үрдіс деп, өзіндік өзектілікті, өзін-өзі анықтауды адами қажеттіліктердің бірі ретінде қарастырады [10].

Осы күнге дейін психологияға әсерін тигізіп келе жатқан, кең таралған теориялардың бірі Фрейдизм және Неофрейдизм. Фрейдтің «Мен» концепциясында сезіну, өзін-өзі сезіну – бір мәнді құбылыстар, ал, өзін-өзі бағалаудың дамуын анықтаушы факторлар ретінде тума биологиялық инстинктерді айтады [11].

Неофрейдистер өзін-өзі бағалаудың өмірлік шарттармен және тұлғааралық қатынастармен байланысын растайды. Олар қорқыныш, тынымсыздық, нәзіктіктің қажеттілігі тәрізді психикалық факторлар күшіне енген кезде әлеуметтік ортаның тұлғалық қалыптасуға әсерін тек белгілі бір шамаға дейін ашты.

Психолог-идеалистердің баланың өзін-өзі бағалауы туа пайда болады деген қарама-қайшы пікірлеріне біздің отандық ғалымдарымыз

балада туа пайда болатын қасиеттер сол қабілеттің пайда болуына, дамуына әсер ететін алғышарттар деп есептейді. Л.С. Рубенштейн өзін-өзі бағалаудың қозғаушы күші мен пайда болу көзін туа біткен қасиеттерден іздемеу керек, оны өсіп- жетіліп келе жатқан тұлғаның қоршаған ортамен өзара байланысының өзгерісінен байқалатын шынайы қасиеттерден іздеу қажеттігін айтады [12].

Отандық педагогикада адамның өзіндік практикалық іс-әрекеті және оның қоршаған ортамен өзара байланысы өзін-өзі бағалаудың анықтаушы факторлары ретінде алынады.

Осы мәселе бойынша жазылған еңбектердің көптеген авторлары өзін-өзі сезіну когнитивті және эмоционалды негізгі екі құрамдас бөліктерден тұратынын көрсетеді. И.И. Чеснокова өзін-өзі сезінуді негізгі үш құрамдас бөліктің бірлестігі ретінде қарастырады:

- өзін-өзі тану,
- өзіне деген эмоционалды-құнды қатынас
- тұлғаның әрекетін өзіндік реттеуі.

И.С. Кон бойынша өзін-өзі сезіну 4 құрамдас бөліктен тұрады:

- өзіндік теңбе-теңдікті сезіну,
- өзіндік «Мен»-ді сезіну,
- өзіндік психикалық қасиеттерді,
- белгілі бір әлеуметтік өзін-өзі бағалау жүйесі [13].

Л.Д. Олейник өзін-өзі бағалаудың алты құрамдас бөліктерін атап айтты:

- өзін-өзі сезіну,
- өзін-өзі тану,
- өзін-өзі бағалау,
- өзін-өзі қадағалау,
- өзін-өзі сынау,
- өзін-өзі реттеу немесе басқару.

В.В. Столиннің өзін-өзі бағалаудың тұжырымдамасын құрып, белсенділіктің үш түріне сәйкес, ол өзін-өзі бағалауды дамытудың үш деңгейін атап көрсетті:

- денелік,
- жеке,
- тұлғалық [14].

Өзін-өзі бағалаудың нақты тұжырымдамаларын ұсынған В.С. Мухина өзін-өзі бағалау ішкі тарихи және әлеуметтік шартталған құрылым арқылы дамиды деп түсіндіреді.

Педагогикалық психологияда, өзін-өзі бағалауға арналған әдебиеттерде еңбектердің көпшілігі өзін-өзі бағалау механизмі және жинақталған білім ретінде сарапталады. Бұл еңбектер көпшілік кездерде негізінен мектеп жасын және сол жастағы кезеңдерде өзін-өзі бағалау функцияларын қарастырады.

Шетелдік және отандық ғалымдар өзін-өзі бағалау қабілеті адамда туа пайда болмайды, онда тек сол қабілеттің дамуына әсер ететін

алғышарттар ғана болады деп есептейді. Бала бойында - өзін-өзі бағалаудың алғашқы формасы өзін-өзі бағалау қабілетінің пайда болуын ерте жастан байқауға болады. Өзін-өзі бағалаудың дамуындағы жаңа кезең бала өзін атымен атай бастаған кезде басталады. Кейін үшінші жылы ғана жеке «Мен» пайда болады. Сонымен қатар, балада алғашқы өзін-өзі бағалауы – тек «Мен» ғана емес, «мен жақсымын», «мен өте жақсымын» пікірлері қалыптасады.

Кіші мектеп жасы - оқу әрекеті қозғаушы күш бола алатын мектеп өмірінің алғашқы сатысы. Алғаш мектепке келгенде бала өзінің қоғамдық байланыстардағы орнын сезіне бастап, өзі үшін ұстаздар жоғары бағалайтын оқу әрекетін орындауға тырысатын оқушы бағытын алады. Осы кезді әлеуметтік «Мен»-нің туу кезеңі деп атауға болады.

Туғаннан бастап, бір жасқа дейін балаларда тіл табысуға деген қажеттіліктер мен қабілеттері қалыптасады. Ерте балалық шақта ересектердің рөлі қозғаушы күш болып, олар баланың қабылдауы мен іс-әрекетін реттеп отырады. Бала үлкендердің араласуынсыз өз бетімен әрекет етуге ұмтылысы, жаңа тенденциялар баланың белсенділігін арттырады («мен өзім») да, үлкендермен өзара жаңа байланыстың пайда болуын қамтамасыз етеді. Онтогенездің әрбір кезеңінде – нәресте жылдарында, ерте және мектепке дейінгі, кіші мектеп жасында, жасөспірім және жоғары мектеп буынында, баланың тұлғалық қалыптасуы мен дамуы сатыларында оның белсенділігі мен өзін-өзі бағалауы дамиды.

Л.И. Божевичтің пікірінше, бұл кезеңдегі баланың танымдық әрекеті тек ішкі әлеміне ғана емес, сонымен қатар өзіне де көңіл аударатынын, баланың ерте жастағы қалыптасуы орталық тұлғалық білімнің «Мен жүйесі» түрінде пайда болуымен аяқталады [15].

Мектепке дейінгі кезеңде өздігінен әрекет ету мен белсенділігінің өсуі айқын байқалады. Бала өзінің жаңа мүмкіндіктерін әр алуан істерде қолдану қажеттігін сезінеді. Ол өз күшімен жаңа бір мақсаттарға, күтілген нәтижелерге жеткісі келеді және қойылған талаптарды орындауға, сонымен бірге тіл табысуға, өзіне назар аудартуға тырысады.

Ойын кезінде мектепке дейінгі жастағы баланың қоршаған ортаға белсенді түрде әрекет етуінің адами қажеттілігі дамиды, алғашқы өз іс-әрекетін бағалай білу қабілеті, мектепке дейінгі кезеңнің соңына қарай алғашқы мектептік кезеңнің дамуының алғышарты болып саналатын баланың өзін-өзі бағалауының алғашқы түрлері қалыптасады және бала ересектерге еліктей отырып, өзіндік «Мен»-ін сезіне отырып, өз-өзін, белсенділігін көрсетуге ұмтылады.

Л.С. Выготскийдің пікірінше, мектептегі оқу баланың ойлау қабілетін танымдық іс-әрекетке итермелеуі өзін-өзі сезіну дегенді білдіреді. Ойлау қабілеті негізгі қызмет бола отырып, сезіну функцияларының жұмысын анықтай бастайды [16].

«Өзін-өзі бағалау» және «өзін-өзі анықтау» ұғымдары психология мен педагогика ғылымында кеңінен, әрі көп мәнде қолданылатын іргелі ұғымдары болып табылады.

Психолог С.Л. Рубинштейн еңбектерінде өзіндік сананың әлеуметтік тұрғыдан басым бөлігі және жеке тұлғаның белсенділігін жүзеге асыру тетігі деп өзін-өзі бағалауға анықтама береді. Сондықтан қазіргі кезеңде өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі анықтауды психологиялық тұрғыдан өзін-өзі тану, өзін-өзі сезіну, жеке тұлғаның сыртқы әлеммен байланысын қамтамасыз ететін қажетті бөлім ретінде қарастырылады.

Б.Г. Ананьевтің пікірінше, оқушыға тура немесе жанама түрде, жолдастары, отбасының өзін бағалауы арқылы тікелей ықпал ету арқылы педагогикалық бағалау оқушы тарапынан белсенді қарым-қатынас туғызады да бірте-бірте өзінің педагогты, отбасын, жолдастарын өзара бағалауы пайда болады. Ал, өзара бағалау педагогикалық бағалаудың маңызды нәтижелерін – оқушының өзін-өзі бағалауын танытады.

Біздің қарастырып отырған мәселеміз – оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамытуға байланысты әдебиеттерді талдау нәтижесінде өзін-өзі бағалауға тән төмендегі белгілерді анықтауға мүмкіндік берді:

- диагностикалық мақсат қоюшылық;
- нәтижелілік;
- үнемділік;
- жүйелеу, реттілік;
- жобалаушылық;
- біртұтастық;
- басқарушылық;
- реттеушілік.

Өзіндік бағалаудағы басты артықшылықтарының бірі - оқушыларда өзіндік танымдық дербестіктің жоғары дәрежесі болып табылатын білім алудың жүйелілігі және мақсатқа бағытталуы.

Танымдық дербестік оқу материалын өз бетінше оқып-үйрену үрдісінде қалыптасады. Өзін-өзі бағалау оқытуды даралау саласында үлкен әлеуетті мүмкіндіктерге ие, өйткені оқушының интеллектуалдық қабілетке ие екендігін және олардың заттар мен құбылыстардың, шынайы үрдістердің негізгі және қосымша белгілерін өз бетінше айыра білуін және жаңа түсініктердің мәнін дерексіздендіру мен тұжырымдау жолы арқылы айқындауын көрсетеді.

Өзін-өзі бағалау оқыту тиімділігін арттыруға және мотивтік-мазмұндық, іс-әрекеттік, бағалау-нәтижелілік сияқты оқыту үрдісінің барлық компоненттерін кешенді зерттеу негізінде жүзеге асырылады.

Компоненттердің ішінде мазмұны жағынан айқын, әрі маңыздысы болып мотивтік-тұлғалық компонент болып табылады. Оның ерекшелігі дидактикалық мақсаттардың оқыту мақсатына сай өзгеруі болып табылады да, олардың танымдық іс-әрекетінде бағдар болып, оқу

материалын оқып-үйрену үрдісінде оқушылардың ықпалдық қалпын және белсенділігін арттырады.

Өзін-өзі бағалаудың сәтті болуы үшін операциялық-әрекеттілік компонент үлкен маңызы бар. Баға, бағалаудың әдістері мен тәсілдері туралы білімдер негізгі құрал болып табылып, оқытудың түрлері мен әдістерін қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен, оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту мәселесінің өзектілігі бүгінгі өмірдің жас ұрпаққа қоятын нақты талаптарынан туындайды. Бұл мәселені зерттеудің маңыздылығы - өзін-өзі бағалау оқушы тұлғасының негізгі сипаты болып табылатындығында, оның адамгершілігінің қалыптасуы мен дамуында басты рөл атқарады.

Өзін-өзі бағалауын дамыту жеке тұлғаның әлеуметтік көзқарастарының бағыты мен белсенділігін, еңбекке даярлығының және өндірістік, мемлекеттік әрі қоғамдық істерге қатысуының, өзін-өзі жетілдіруінің тиімділігін айқындайды.

Өзін-өзі бағалау жүйесі құрушы компоненттері аралығындағы құрылымдық-функционалдық байланыстардың күрделілігімен сипатталады. Оның құрылымдық компоненттері жеке тұлғаның белсенділік, бағыттылық, сондай-ақ білім, білік және дағды арқылы сипатталады. Оқушылардың өзін-өзі бағалауының дамуына оқуға деген көзқарасының тәуелділігі дамыған сайын, оқу барысындағы сәттіліктер мен сәтсіздіктерін талдау арқылы өзіндік бағалауы дами түседі. Оқу әрекетінде өзін-өзі бағалаудың қалыптасуы үрдісінде көптеген маңызды қасиеттер: адамгершілік, интеллектуалдық, эмоционалдық, моральдық-жігерлілік сапалар дамиды.

Сонымен, ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде «өзін-өзі бағалау» ұғымына төмендегіше анықтама беруге болады.

Өзін-өзі бағалау дегеніміз - өзіне сыни тұрғыдан қарап, өзін-өзі түсініп, қабылдаудың психологиялық тетіктерін басқару және тұлғалық маңызды сапаларды дамытудағы ой-өрісі мен санасының өзіне деген қатынасы.

Оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамытудың қажеттілігі бір жағынан оқыту әдістері мен түрлерімен, екінші жағынан – тәрбиемен байланысты. Бұл байланыс оқыту үрдісінде мұғалім мен оқушылар арасында орнайтын өзара қарым-қатынас жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі.

Оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту мәселесінің теориялық тұрғыдан зерттелуі мен іс жүзінде жүзеге асырудың әдіснамалық алғышарты оқу үрдісінің төмендегі негізгі қағидаларын сақтау қажет:

- мақсатқа бағытталушылық қағидасы бойынша, оқушыларда қалыптасатын өзіндік бағалау белгілі бір мақсат, арман-мұраттарға, нормалар мен құндылықтарға бағыттталып, оқушының тәжірибесімен тікелей байланысты болуы тиіс;

- барлық факторлардың өзара байланыс және кешенділік қағидасы бойынша оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту барысында есепке алынуы қажет;

- оқыту, тәрбиелеу мен дамыту біртұтастығы қағидасы бойынша өзін-өзі бағалауы оқу-танымдық және қоғамдық-тәрбиелік жұмыстардың ықпалымен жүргізілуі тиіс;

- педагогикалық басқару оқушылардың белсенділігі, өзіндік бастамашылдығымен үйлестіру қағидасы - оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамытуға бағытталған шаралар жүйесіне бағдарлануына, қажетті өмірлік тәжірибеге дербес ие болуына педагогтың ықпалымен үйлесімді болуы керек;

- жүйелілік және бірізділік қағидасы бойынша, оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту жұмысы бірінші сыныптан бастап сатылай, бірізділікпен мектепті бітіргенге дейін үздіксіз, әрі сабақтастыра ұйымдастыру қажет. Оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту жүйесі жас ерекшелігіне сай және дамудың психологиялық-педагогикалық заңдылықтарымен байланысты болуы тиіс;

- ұжымда оқыту мен тәрбиелеу қағидасы бойынша оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту ұжымдық, бірлескен іс-әрекет түрінде т.б. жағдайларда жүзеге асыруға бағытталады;

- оқушының жеке тұлғасына қойылатын талаптар мен құрметтің бірлігі қағидасы бойынша педагог оқушыларға өзінің бағалауы, пікірлерін ұсына отырып, балалардың белгілі бір бағаға деген көзқарастарына құрметпен қарауы тиіс;

- жеке тұлғаның жас және жеке ерекшеліктерін есепке алу қағидасы бойынша жұмыстар оқушылардың жас және жеке, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылуы тиіс.

Сөйтіп, оқушылардың өзін-өзі бағалауын дамыту үрдісіне диалектикалық тұрғыдан қарауды, үрдісті ұйымдастыру мен іске асыру барысында тарихи жағдайларды зерттеуді; балалардың қажеттіліктеріне байланысты оқушылардың іс-әрекетін қарастыруды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 355 б.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М., 1977.- 180 с.
3. Әл-Фараби. Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары трактаты. – Алматы, 1990
4. Познавательная традиция: философско-методологический анализ (сб. статей). – М.: Философское общ., 1989. – 203 с.
5. Декарт Р. Сочинения в 2-х томах. Т.1. – М.: Мысль, 1989.
6. Дж. Локк Педагогические сочинения / Под. ред. Г.Н. Джибладзе. – М., 1981. Т. 1. – 653 с.

7. Гегель Г. Сочинения. М.-Л., 1956. – Т. 3. – С. 701-705.
8. Краткая философская энциклопедия. – М.: Изд. гр. «Прогресс».
9. Никандров Н.Д. Некоторые вопросы педагогики высшей школы / Социально-психологические проблемы высшей школы. – Л., 1971. – 120, с. 9.
10. Мид Д.Т. Культура и мир детства. М., 1988.
11. Маслоу А. Самоактивизация личности. Тексты. – М., 1982. – 45 с.
12. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. - М., 1990. – 240 с.
13. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М., 958. 147 с.
14. Кон И.С. Психология старшеклассника. - М., 1980. – 211 с.
15. Мухина В.С. Психология дошкольного возраста. – М., 1980. – 111 с.
16. Божович Л.И. Психология о личности. - М.: Изд-во МГУ, 1988. – 187 с.
17. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти т. – Т.3. – 1983. – 560 с.

3.10. Сабақта мультимедиялық технологияларды қолданудың тиімділігі

Алмагуль Жеткербаевна Берденкулова

Биология ғылымдарының кандидаты, «Биология, география және химия» кафедрасының аға оқытушысы. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Жансая Сламханқызы Шөкен

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің магистранты. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Қазіргі білім берудің жүйесі үздіксіз өзгеріп және жаңартылып отырады. Білім беру жүйесіндегі өзгерістердің сипатын анықтайтын маңызды фактор - бұл ғылыми-техникалық прогресс болып саналады, оны компьютерлік технологиясыз елестету мүмкін емес. Компьютерлік технологиялар үнемі жетілдіріліп, қол жетімді, икемді болып келеді. Мультимедиялық оқу құралдары (интерактивті бағдарламалық қамтамасыз ету ортасына кіріктірілген көрнекі, аудио және басқа ақпараттық бейнелеу құралдарының жиынтығы) оқу үрдісіне жиі енгізілуде, оның ішінде мультимедиялық презентациялар маңызды рөл атқарады.

Презентация (лат. Praesento - ұсыну) - бір құжат немесе бірнеше құжаттар жиынтығын арнайы табыс ету. Презентация жасау арқылы әр түрлі слайд беттерінің кез-келгеніндей мәтін, суреттер, сызбалар, бейне

және аудио, анимация, 3D-графика, әр түрлі дизайн элементтерін қолдануға болады.

Ал мультимедиялық сабақтар келесі дидактикалық тапсырмаларды шешуге көмектеседі:

- пән туралы негізгі білімді үйренуге;
- алған білімін жүйелеуге;
- өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға;
- оқуға мотивация жасайды;

- оқушыларға оқу материалдары бойынша өзіндік жұмыстарды орындауда оқу-әдістемелік көмек көрсетеді.

Мультимедиа технологияларды іске асырудың негізгі ортасы, бейнелеудің компьютерлік және бейнекомпьютерлік ортасы болып табылады. Мультимедиа — бұл компьютерде дыбысты, ақпаратты, тұрақты және қозғалыстағы бейнені біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология. Мультимедиа өзі көптеген мәлімет тасымалдаушылар жиынын білдіреді. Мультимедиялық зат құрамына музыкалық және ауызекі жетелеу, бейнеклиптер, анимация, графикалық слайдтар және мәтіндік базасы кіретін интерактивті жиынтық кіреді. Өзіндік бағыттағы «компьютерлік жүйе» ретінде Америкада 1990 жылдың басында пайда болды. Сол кезде алғашқы программалық жабдықтамалар компакт дискілер арқылы шыға бастады. 1990 жылы CD-де барлығы 10 мультимедиялық бағдарламалар шығарылды, ал бүгін олардың саны одан мыңдаған есе артық болып отыр [1].

Бұл мультимедиялық форма оқу процесінде пәнді кешенді құрылымдық ақпараттармен толтырып, суреттермен әрленген бейнесін ұсынуға мүмкіндік береді. Білім туралы ақпаратты ұсынудың бірінші кезектегі мақсаты - оқушылардың бейнелі ойлау жүйесін қалыптастыру болып табылады.

Әр бір мұғалім ақпараттың қалай жатталатындығын біледі: егер ақпарат тек есту арқылы қабылданса, оның көлемінің 20% сіңіріледі; ал егер көзбен көрсе 30% есте қалады. Ал мәліметтер бір мезгілде құлақпен естіп және көбен көру арқылы берілсе онда оқушылар ақпараттың 60%-ын қабылдай алады [2].

Мультимедианы пайдалану мәтіндік, дыбыстық, графикалық кескінді, бейнені, сондай-ақ балаларға ұнайтын анимацияны (көбейту) біріктіруге мүмкіндік береді. Осылайша, мультимедианы пайдаланып сабақ өткізу әр бір оқушының білім беру ақпаратын терең меңгеруіне ықпал етеді.

Мультимедиа - бұл объектілер мен процестерді дәстүрлі мәтіндік сипаттамамен емес, фотосуреттер, графика, анимация, дыбыс арқылы, яғни бүгінгі күні белгілі барлық формаларда ұсыну. Сондай-ақ ауызша-визуалды көрсетіліммен ауызша сипаттамалар арқылы түсіндіруді салыстыру кезінде сапалы, мүмкіндіктері айқын екені белгілі. Сандық артықшылықтар ақпараттың дәстүрлі тәсілдеріне қарағанда

мультимедиялық ортада ақпарат тығыздығынан әлдеқайда жоғары екендігін көреміз. Шынында да, белгілі бір мәтіннің беті шамамен 2 килобайт ақпаратты қамтиды. Мысалы, мұғалім бір мәтінді түсіндіруге 1-2 минут уақыт жұмсаса, дәл сол мәліметті толық экрандағы бейне арқылы көрсету шамамен 1,2 Гбайт ақпарат 1 минутқа жетпей беріледі. Міне, сондықтан да «жүз рет естігеннен бір рет көрген артық».

Мультимедиялық технологияларды қолдану әдісі төмендегілерді қамтиды:

- сабақтың түрлі сатыларында білім берудің басқару жүйесін жетілдіру;
- оқытудың мотивациясын жоғарылату;
- оқушылардың ақпараттық мәдениетін арттыратын оқыту мен білім беру сапасын арттыру;
- заманауи ақпараттық технологиялар саласында оқушылардың оқыту деңгейін арттыру;
- компьютерлік мүмкіндіктерді ойын ойнау құралы ретінде ғана емес екенін көрсету [4].

Мультимедиялық сабақтар келесі дидактикалық тапсырмаларды шешуге көмектеседі:

- тақырып бойынша негізгі білімді алу;
- алынған білімді жүйелеу;
- өзін-өзі басқару дағдыларын дамыту;
- жалпы білім алуды ынталандыру;
- оқушыларға тақырыптары бойынша өз бетінше жұмыс істеуде оқу-әдістемелік көмек көрсету.

Бұл технологияны түсіндірме-иллюстрациялық оқыту әдісі ретінде қарастыруға болады, оның негізгі мақсаты оқу материалын хабарлау және оның көрнекі жады қосылған кезде жетілдірілген сәтті қабылдауды қамтамасыз ету арқылы оқушылардың ақпаратты игеруін ұйымдастыру болып табылады.

Қазіргі таңда оқушыларға оқытуды ұйымдастырудың келесі негізгі әдістемелік ерекшеліктерін ұсынуға болады:

1) мультимедиялық презентацияларды пайдалана отырып сабақтар мультимедиялық проекторлар, резиденттік анықтамалықтар, автоматтандырылған оқыту жүйесі, әртүрлі бағдарламалардың бейне жазбаларын қолдану арқылы компьютерлік сыныптарда жүргізіледі;

2) зертханалық сабақтарда әрбір оқушыға бөлек компьютер тағайындалуы керек, оған сәйкес оның жеке папкасын жасау керек, ол сынып нөмірі мен оқушының атымен сақталады;

3) жекелеген оқу бағдарламаларын, көп деңгейлі тапсырмалар жиынтығын (практикалық жаттығулар мен зертханалық жұмыстар үшін) кеңінен пайдалануды қамтитын жеке тәсіл қолданылуы тиіс;

4) сабақтың едәуір бөлігін іскерлік ойындар түрінде өткізу ұсынылады;

5) тапсырмалар ретінде, шынайы өмірді көп мағыналы және түсініксіз мәселелерді шешуге арналу керек;

6) жоба әдіс кеңінен қолданылуы тиіс, оның шеңберінде дәйектілік пен үздіксіздік принциптері сақталуы тиіс;

7) бұл бір жаһандық міндет үйлесімді толық жүйеде іске асырылатын толық және кеңейтілген барлық практикалық (зертханалық) және есептік-графикалық жұмыстарда дәйекті түрде орындалуы тиіс;

8) бағдарламаның негізгі бөлімдерін қатарлас және концентрациялық зерттеу мүмкіндігі болуы керек, себебі бұл оқушыларға пәнді толық меңгергендіктен, барлық материалдарды таныстырудың тұтастығын жоғалтпастан, әр секцияда тереңірек білім алуға мүмкіндік береді;

9) келесі өзара байланысты қағидаттарға сүйену керек: білімнің мотивациясы; жан-жақты қабылдау; жүйелік-ақпараттық талдаудың «енуін»;

10) оқу процесінде пайдаланылуы мүмкін нақты бағдарламалар (құжаттар, кестелер, деректер базалары) оқушылардың дамуын қамтамасыз ету үшін проблемалық оқыту әдісін кеңінен қолдану қажет.

Білім берудегі мультимедиялық технологияларды пайдалану дәстүрлі біліммен салыстырғанда келесі артықшылықтарға ие:

- түсті графиканы, анимацияны, дыбысты, гипермәтінді пайдалануға мүмкіндік береді;

- үздіксіз жаңарту мүмкіндігін береді;

- жариялау және көбейтудің қажеттілігі жоқ;

- тесттер немесе жұмыс кітабы сияқты интерактивті веб-элементтерді орналастыруға мүмкіндік береді;

- қосалқы бөлшектерді көшіруге және аударуға мүмкіндік береді;

- электронды кітапханаларда немесе оқу орындарында қосымша әдебиеттермен гиперсілтеме жасайды.

Мультимедия оқушыларды ынталандыруға көмектесетін ауызша және көрнекі сезімдік ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік береді, оқу үшін нақты жағдай жасайды. Мультимедиялық технологияны пайдалана отырып, аудиториялық сабақтарды ұйымдастыру уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді, сол себепті кез келген оқушыға өте қарапайым құралдарды пайдалану арқылы оқу материалының көрсетілімін күшейтеді.

Сабақ барысында мектеп оқушылары «Информатика» пәнін қабылдауда сөзбе-сөз революциялық нәтиже беретін көрнекі түсті оқыту мен ойын ортасын шектей алады. Мультимедиялық компьютерлік технологиялар мұғалімге зерттелетін материалды тереңірек және ұқыпты меңгеруіне көмектесетін әртүрлі құралдарды жылдам араластыруға, сабақ уақытынан бөлек ақпаратпен қанықтыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы мультимедиялық технологияларды оқытудағы информатика курсын енгізу бірнеше оң сәттерді және бірнеше күрделі сәттерді анықтады. Мәселен, арнайы проекторды пайдалана отырып, мультимедиялық технологияларды қолданатын сабақтарды ұйымдастыру, зерттелетін бағдарламалық жасақтаманың мүмкіндігін көруге және уақытты үнемдеу, оқу материалының көрсетілуін күшейтеді. Сонымен бірге, мультимедиялық материалдарды дайындау мен сабақты ұйымдастыру қосымша талаптарды қажет етеді.

Мультимедиялық технологияларды сабақта қолдану тәжірибесі мынаны көрсетті:

- оқушылардың жұмысқа және олардың қызметіне қызығушылығын арттырады;
- ойлаудың алгоритмдік стилі дамиды, оңтайлы шешімдерді қабылдау қабілеті қалыптасады, айнымалы әрекет жасайды;
- мұғалімнің күнделікті жұмысы жеңілдейді, алынған нәтижелерге негізделген шығармашылық жұмыстар жасалуға мүмкіндік беріледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдраманова Г.Б., Таженова С.К. Оқу үрдісінде мультимедиа технологияларын қолдану // Молодой ученый. - 2015.- № 7.1. - С. 8-9.
2. Ашхотов О., Здравомыслов М., Ашотова А. Компьютерные технологии в образовании / Высшее образование в России. – 1996. – № 3 – с.109–118.
3. Е.В. Пищик. Методика использования мультимедийных технологий на уроке. // Технология все для учителя. № 3, 3 марта 2013 г.

3.11. Тәрбие көзі – халықтық педагогика

Алмагуль Амангалиевна Қасенова

учитель казахского языка и литературы, средняя общеобразовательная школа № 12 города Семей
(г. Семей, Казахстан)

Гульжан Ермековна Досалинова

учитель начальных классов, средняя общеобразовательная школа № 12 города Семей (г. Семей, Казахстан)

Гульнар Советовна Рахимова

учитель казахского языка и литературы, средняя общеобразовательная школа № 12 города Семей
(г. Семей, Казахстан)

Гульшат Данияровна Жармашова

учитель казахского языка и литературы, средняя общеобразовательная школа № 12 города Семей
(г. Семей, Казахстан)

Бибигуль Жумагазиевна Ахмадиева

учитель казахского языка и литературы, средняя
общеобразовательная школа № 12 города (г. Семей, Казахстан)

Қазіргі кезде әлемдік білім беру жүйесі жаңа, тың бағытта даму жолында. Білім беру жүйесінде жаңа педагогикалық технологиялар пайда бола бастады. Бүгінде Қазақстан Республикасының білім беру саласы да қарқынды дамып келеді. Қазақстан әлемде дамыған елу елдің қатарына қосылуды мақсат етіп отыр. Осы мақсатқа жетудің негізгі шарттарының бірі-мемлекеттік тілдің, қазақ тілінің қоғамдағы орнын, саяси қызметін дамыту.

Жас ұрпаққа сапалы білім беру – қоғам алдындағы басты міндет. Ал қазіргі оқу процесінде ескі әдіс-тәсілдердің жаңа заман талабына жауап бере алмайтыны белгілі. Сондықтан бүгінгі жас ұрпаққа уақыт талабына сай, сапалы білім беруді жетілдіру – оқу- тәрбие процесіне озық тәжірибелер мен ғылыми жетістіктерді талап етеді. Ал жан-жақты жетілген, өресі кең, ақыл-парасаты мол, Отанының нағыз азаматын тәрбиелеуде, оларға сапалы білім беруде ұстаздардың ролі ерекше.

Қоғамдағы болып жатқан әртүрлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білім беру, бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеу, әлемдік деңгейге сәйкес келетін біліммен қаруланған шәкірт дайындау міндеттерін жүзеге асыру ұстаздан үлкен шеберлікті қажет етеді. Өткізілетін сабақ қызықты, тартымды болып, оқушы зор ықыласпен, ынтамен қатысу үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану керек. Себебі олар тек білімді меңгертіп қана қоймай, жеке тұлғаның танымдық, шығармашылық қабілеттерін арттырады, белсенділіктерін жоғарылатады. Оқушылардың білімін арттыру және пәнге деген қызығушылығын жоғарылату үшін, ең алдымен олардың неге қызығатынын білу керек. Біздің өрен жастарымыз жаңалыққа құштар. Қазіргі кездегі озық технология жаңалықтарына бейім. Сондықтан да компьютерді білудің, компьютермен жұмыс жасай білудің, электронды тапсырмаларды орындай алудың маңызы өте зор. Қазіргі кезде еліміз жоғары қарқынмен дамып келеді. Алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттер қатарына қосылуға үлкен дайындықпен келу керек. Болашақ жастарымыз заман талабына сай, өмір ағымымен бірге жүзе алатын, бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейге сәйкес білімді азаматтар болу керек. Бүгінгі таңда мектептің де, мұғалімдердің де ең қасиетті міндеті- рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлға даярлап шығару. Мектептегі әр пәннің өзіндік ерекшеліктері бар. Солардың бірі- қазақ тілі мен әдебиет пәндері. Еліміздің білім беру саласындағы бүгінгі күннің аса бір өзекті мәселесі-қазақ тілі мен әдебиетінің оқытылуы жайы. Мектеп-білім негізі ғана емес, мемлекеттің іргетасы, алтын қазығы болса, қазақ тілі-білім тілі, мемлекеттің іргетасы мектептік білім берудің негізгі тіліне айналып келеді. Сондықтан да бәріміздің анамыздай аялы, қасиетті де киелі туған тіліміз бен әдебиетімізді оқыту

сапасын арттыру-бүгінгі күннің өзекті мәселесі. «Ана тілін жақсы білмейінше басқа пәндерді түсіну мүмкін емес»-дейді белгілі психолог, педагог-ғалым Ж. Аймауытов. «Тіл –ақылдың өлшемі» деп халық бекер айтпаған. Тіл-кез-келген ұлттың ұлттығын, елдің елдігін танытатын белгі. Әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі бар. Оны әр елдің тұрмыс – тіршілігінен байқаймыз. Салт – дәстүрі сол халықтың қасиетін танытады. Қазақ халқында да өзіне тән қасиеттері бар.

Қай халықтың болмасын әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тұрмыстық салты оның тұрмыс-тіршілігімен тікелей астасып жатады. Қазақ халқы нәресте шыр етіп дүние есігін ашқаннан бастап, оның бойы сергек, ойы алғыр, ниеті ақ, арманы биік болуын мақсат еткен. Нәрестесінің тілін байытар тілашары, кішкентайынан өлең-жырға баули отыра, айтқан қызықты ертегі – аңызы, төгілдіріп салар терме жыры, тәрбиелі өнегесі, көргенді тәрбиесі, ақ жүрегінен шығар ақ батасы, баласына тілеген жақсы тілектері арқылы ұлттық қасиеттерін ұрпағының бойына сіңіре білген. Атадан балаға жалғасып келе жатқан бұл ұлттық қасиетті ұрпағына беруде тәрбиелер үлгі өнегесі, көп жылғы өмір тәжірибесі, әлдилеген тал бесік табиғат, ұлағатты ата-баба өсиеті, шапағатын төгіп, арайлап атқан әрбір таң да қызмет еткен.

Ата-бабаларымыз ұрпағына берер тәрбие жолында әр түрлі әдіс – тәсілді мол пайдаланған. Осындай тәрбие құралының бірі – халық арасында көп айтылар ырымдар болып саналады. Халқымыздың рухани қазынасына айналған ырым үлгілері көп. Солардың бірі-халқымыз ежелден қасиетті деп санап келген жеті саны болып саналады. Жетіге дейін біреу , екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу деп санаудың өзінде де үлкен мән жатыр.

Ұлттық таным бойынша жеті шәріп, жеті ғалам, жеті ғылым, жеті қазына, жеті жұрт, жеті қақ, жеті қат көк, жеті қат жер деген жұмбақ сырлы сөздер бар. Осы жеті санына байланысты дүниелердің бәрі де негізсіз емес. Біріне – бірі сабақтас нақты мәні, әрі ғылыми негізі бар ұғымдар мен түсініктерді тану арқылы халқымыз ерте заманнан –ақ өнер, білім, ғылым, ілімнің сан-саласын терең меңгергенін көреміз. Жеті санының жұмбақ сырын түсініп, түйсінуде халқымыздың әдет, әдеп, әлеуметтік, тұрмыстық заңының тамаша үлгілері бар.

Жеті санына мысал келтірер болсақ, «Жеті жарғыны» жасаушылардың бірі, Арғынның ел ағасы, ғұлама ғалым, би Әнет бабаның «Дүниеде неше жетім бар?» - деп сұрағанда берген жауабы мынадай:

- «Дүниеде жеті жетім бар». Олар:
«Сөз жетім, ынтаменен тыңдалмаса,
Боз жетім, киілместен тозған болса,
Жер жетім, иесі жоқ қалған болса,
Ел жетім, жақсы басшы арман болса,
Көл жетім, қаз қонбаса, құстар ұшып,
Ер жетім, жеке қалса, тізе құшып,

Болмаса замандасың тойға барма,
Басыңа жалғыздықтың торы түсіп» - деген ұлағатты сөзі бар.
Ал «жеті жоқты» Әнет баба былай айтқан екен:
Аспанда тіреуіш жоқ,
Жерде сүйеніш жоқ,
Таста тамыр жоқ,
Желде тұрақ жоқ,
Тасбақада тамақ жоқ,
Аққуда сүт жоқ,
Жылқыда өт жоқ.

Бабамыздың «Жеті қазынаға нелер жатады?» деген сауалға берген жауабы мынадай болған екен: «Әйел, ер жігіт, ілім-білім, жүйрік ат, қыран бүркіт, берен мылтық, алғыр ит». Әнет бабамыздың ғұламалығын мынадан да көруге болады:

- Бірде жиылған ел Әнет бабаға дүниеде не арсыз, не ғайып, не даусыз, не қадірсіз, не тәтті, не күшті, не жаман – деп жеті сұрақ қойыпты. Сонда баба жеті сауалға үш-үштен топтап, былай деп жауап берген екен:

Үш арсыз: ұйқы, күлкі, тамақ.
Үш ғайып: ажал, қонақ, несібе.
Үш дауасыз: мінез, кәрілік, ажал.
Үш қадірсіз: жігіттік, денсаулық, әйел.
Үш тәтті: жан, мал, жер.
Үш күшті: ақыл, жүрек, тіл.
Үш жаман: нақақ қан төгу, кісі малын ұрлау, ескі жұртты бұзу.

Бұл тағылымда мағынасы терең атадан қалған мұра, ұлттық мирас, асыл қазына, құнды қасиет жайында айтылып отыр. Олар: ана тілі, ұлттық әдет – ғұрып, салт-сана, рухани қазына, ұлттық байлық пен ұлттық қасиеттер.

Бұл тағылымдардың тәрбиелік мәні де өте зор. Әжелеріміз жеті түрлі ас дәмнен даярлайтын ұлттық тағамымыз- «Наурыз көженің» құрамына қандай тағам кіреді деген сауал туады. Осыған ой жүгіртіп қарап көрелік. Адам баласының ішкі, сыртқы құбылыстарды жеті түрлі сезім мүшесі арқылы қабылдайтыны белгілі. Олар: көз, құлақ, мұрын, тіл, тері, кинетезия, ішкі сезім. Ал әдемі әуенді жеті түрлі дыбыстан қабылдаймыз, ал ақ сәуле жеті түстен құралатын спектрді түзеді. Олар: қызыл, қызғылт, сары, жасыл, көгілдір, көк, сиякөк.

Дана халқымыз асты да қастерлеген, оны қасиетті деп санаған. «Ас - адамның арқауы»- деген дана халқымыз. Жай ғана айта салмай, терең мағыналы сөздермен жеткізе білген. Асты жеті түске балап: «көк» деп суды, «ақ» деп сүт тағамдарын, «қызыл» деп ет тағамдарын, «қара» деп тұзды, «сары» деп майды, «жасыл» деп дәмді, «қоңыр» деп талқанды айтқан екен. Ендеше халқымыздың даналық үлгісімен жеті түрлі тағамнан пісірілетін қасиетті асымыз «Наурыз көже» - нұр сәулені түзетін жеті түсті топтамаға кіретін дәм – тағамнан құралатын нәрлі де,

қуатты ас екені ақиқат. Қазақ халқы асты өте жоғары бағалаған, әрі қастерлей білген. Халқымыз адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтың бәрінен де жоғары қойған.

Бүгінгі күні егеменді еліміздің болашағы – жастарға білім беріп қана қоймай, тәрбие беру - ұстаздардың үлесінде. Ұлттық болмысымызды, ұлттық байлығымыз-халқымыздың салт-дәстүрлерін дәріптеу, рухани – адамгершілікті оқушылардың бойына дарыта білу–халықтық педагогиканың бір саласы болып табылмақ. Халықтық педагогиканы сабаққа пайдалану сабақтың құндылығын арттырмақ.

Қазіргі сабақтарды заманымыздың озық технологияларын пайдалана отырып өткізу, оны халық педагогикасымен ұштастыру шеберлікті қажет етеді. Оқытудың жаңа технологиясын қолдану, сабақты ойын түрінде ұйымдастыру-оқушылардың белсенділігін арттырады, олардың сөйлеу дағдысын қалыптастырады. Қазіргі кезде әлемдік білім беру жүйесі жаңа, тың бағытта даму жолында. Білім беру жүйесінде жаңа педагогикалық технологиялар пайда бола бастады. Бүгінде Қазақстан Республикасының білім беру саласы да қарқынды дамып келеді. Қазақстан әлемде дамыған елу елдің қатарына қосылуды мақсат етіп отыр. Осы мақсатқа жетудің негізгі шарттарының бірі-мемлекеттік тілдің, қазақ тілінің қоғамдағы орнын, саяси қызметін дамыту. Қазіргі кездегі қазақ тілі сабағына қойылатын негізгі талап – қазақ халқының бай тілін оқыту, сабақта халық педагогикасын қолдану, пәнаралық байланыс жасау және сабақты қызықты, мәнді етіп өткізу. Ол үшін сабақты компьютер және интерактивті тақтаны пайдалана отырып жүргізу. Мұғалімнің алдына қойылар басты мақсаты – оқушылардың білім сапасын арттыру. Олардың пәнге қызығушылығын, ізденімпаздығын, өздігінен ойланып, жұмыс жасай білу қабілеттерін жетілдіруге, өзіндік дамуына, қазақ тіліндегі қиын дыбыстарды меңгеруіне, еркін сөйлеп, мәнерлеп оқи білулеріне оқытудың жаңа технологиялары зор мүмкіндік береді. Сондықтан да сабақты түрлендіріп өткізудің мәні зор. Сабақты әртүрлі әдіс – тәсілдерді қолдана отырып, оқыта үйрету, ойын элементтерін пайдалану, түрлі жаттығулар жүргізу – оқушылардың іскерлігін, дағдыларын жетілдіріп, айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым әрекеттерін дамытып, өздеріне деген сенімдерін нығайта түспек. Өз сабақтарымызда өткен сабақты пысықтауда, жаңа сабақты түсіндіруде, сабақ барысында, өтілген материалдарды бекітуде және жаңа талаптарға сәйкес білім алу мақсатына жету үшін, компьютермен жұмыс, интерактивті тақтаны пайдалану, әр түрлі электронды тапсырмаларды орындату әдіс-тәсілдерін пайдаланамыз. Оған жоғарғы сыныптарда өткен «Қазақ халқының ұлттық тағамдары» атты сабақ мысал бола алады. Сабақта оқушыларымызды қазақ халқының бай дастархан мәзірі мен тамаша қасиеті - қонақжайлығымен таныстық. Қазақ халқы бес саусағынан өнері тамған шебер халық қана емес-бауырмал, кішіпейіл, қонақжай халық. Қонақжайлық қасиет – ата-бабаларымыздан қалған қасиет. Бай тіліміз

тәрізді біздің салт-дәстүріміз де алуан түрлі. Бұл - біздің мақтан етер, көзіміздің қарашығындай қорғар мол қазынамыз. Қазақ халқы асты өте жоғары бағалаған, әрі қастерлей білген. Халқымыз адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтың бәрінен де жоғары қойған.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған жолдауында елдің тірегі -білімді ұрпақ екенін атап көрсетті. Сондықтан туған елін, жерін сүйетін, Отанын қорғайтын білімді, саналы, рухани бай, мәдениетті, үлкенді сыйлап, салт-дәстүрді қастерлейтін азамат етіп тәрбиелеу- біздің басты міндетіміз. Жаңа технологияларды сабақта қолданудың тиімді жақтары өте көп. Елбасымыз айтқандай, «Еліміздің ертеңі- бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры-ұстаздардың қолында». Ал біздің, ұстаздардың мақсаты – заман талабына сай, білімді де, білікті мамандар тәрбиелеу.

Ата-бабамыздың ата салтымен, дәстүрімен қанымызға сіңіп кеткен ұлттық тәрбиенің ұрпақ тәрбиелеуде атқаратын ролі зор. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өседі. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы. Жаңа ғасырдың жастары ана тілін, тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, қолөнерін біліп, қазіргі заманға сай озық біліммен қарулануы және отаншыл болуы керек. Ол үшін бабалар дәстүрінен тағлым алып, ұлттық салт-санамен сусындауы керек. Туған елін, жерін сүйетін, Отанын қорғайтын білімді, саналы, рухани бай, мәдениетті, үлкенді сыйлап, салт-дәстүрді қастерлейтін азамат етіп тәрбиелеу-біздің басты міндетіміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кенжеахметұлы Сейіт «Қазақтың дарқан дастарқаны» Алматы: «Алматы кітап».
2. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде» журналы. 11, 2011 ж.
3. «Педагогика жаршысы» журналы. № 4, 2007 ж.
4. «Ұстаз» газеті.
5. Жанболатұлы М. «Таным. Талғам. Тағылым». Алматы. 1996 ж.

3.12. Диалоговое обучение как одна из форм эффективных педагогических технологий

**Екатерина Павловна Петрик,
Людмила Александровна Умирова,
Румия Сыдековна Танырбергенова,
Малика Омербековна Жамбурбаева**

учителя начальных классов средней общеобразовательной
школы № 12 города Семей (г. Семей, Казахстан)

В условиях обновления содержания образования целью начального образования становится создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности обучающегося, обладающего основами следующих навыков широкого спектра:

- 1) функционального и творческого применения знаний;
- 2) критического мышления;
- 3) проведения исследовательских работ;
- 4) использования информационно-коммуникационных технологий;
- 5) применения различных способов коммуникации, в том числе языковых навыков;
- 6) умения работать в группе и индивидуально.

Важнейший принцип работы учителя – ориентация на обновление методов обучения, использование эффективных образовательных технологий. Это выражается в замене монологических методов предъявления учебной информации диалоговыми формами общения педагогов с учениками и учащихся между собой, в повышении уровня самостоятельности обучающихся в своей учебной деятельности, в использовании в образовательном процессе ролевых и учебно-деловых игр, метода моделирования жизненно-практических ситуаций, социально-психологических тренингов.

Обучение должно быть построено как процесс «открытия» каждым школьником конкретного знания. Из пассивного слушателя ученик должен превратиться в самостоятельную, критически мыслящую личность. Современная теория речевой деятельности рассматривает диалог как форму социально-речевого общения, основу сотрудничества и взаимопонимания между людьми в процессе совместной деятельности.

Диалог – это особая среда, в которой учащиеся чувствуют себя раскрепощено и комфортно. В дружественной, принимающей атмосфере учащиеся обогащают друг друга новыми мыслями, раскрывают свой творческий потенциал, личностно развиваются.

Диалог – это понятие, которое может означать беседу двух и более людей, обмен репликами, обмен мнениями, переговоры, а также интервью. Диалог является неотъемлемой частью нашего общения. С помощью диалога мы решаем какие-либо вопросы, делаем определенные выводы, узнаем мнение наших собеседников по той или иной проблеме. Диалог предоставляет возможность для вербального выражения своего понимания темы. Обучение на основе диалога помогает осознать, что люди могут иметь другую точку зрения, мысли. В процессе диалога учитель может установить стадию, на которой находится ученик в процессе своего обучения.

Преимущества диалогового обучения: повышается активность учеников, развивается внимательность, наблюдательность,

критическое мышление, происходит саморегуляция деятельности учащихся. В процессе диалога ученики также учатся аргументировать свои высказывания, доказывать свою точку зрения, давать объективную, адекватную оценку. Диалоговое обучение предполагает взаимообучение, когда ученики и учитель являются субъектами учебного процесса. Диалоговое обучение основано на прямом взаимодействии учеников с опытом своих друзей, большинство упражнений обращается к опыту самого ученика. Диалог на уроках помогает учителю преодолевать проблемы и находить пути их решения.

Успех диалогической беседы заключается в правильной постановке вопросов. На своих уроках учителя начальных классов, используя таксономию Блума, составляют вопросы «высокого» и «низкого» порядка, которые не только раскрывают и поясняют основную тему урока, но и развивают мышление каждого ученика:

1. Оценку: навыки судить, ценить, выбирать, расценивать, определять, подсчитывать, измерять.

2. Синтез: навыки формулировать, обучать, разрабатывать, развивать, предлагать, создавать.

3. Анализ: навыки отличать, дифференцировать, рассчитывать, относить, сравнивать, противопоставлять.

4. Применение знаний: навыки демонстрировать, назначать, выполнять, применять, использовать, заниматься.

5. Понимание темы: навыки пересматривать, обсуждать, располагать, объяснять, рассказывать.

6. Знание темы: навыки вспоминать, определять, перечислять, повторять, называть, рассказывать, находить.

Основным методом диалогического обучения является групповая работа – обучение детей в сотрудничестве. В диалоге ученики обмениваются различными идеями, информацией, учатся друг у друга. Диалог предполагает три вида бесед (по Мерсеру):

Кумулятивная беседа. «Это беседа, в которой происходит обмен знаниями, когда каждый принимает и соглашается с тем, что говорят другие; участники беседы терпимы по отношению к идеям других; идеи повторяются и разрабатываются, но не всегда тщательно оцениваются». (Мерсер)

Как это происходит?

- работая в паре, выполняя задание по отбору и сортировке информации. В случае ошибки одного из учащегося можно получить информацию от товарища, где происходит обмен опытом и знаниями;

- работая в групповом упражнении «карусель», по очереди комментируя свои действия, в этом упражнении каждый учащийся вносит вклад в общее дело;

- работая в паре «штурман – навигатор», где сильный ученик направляет, обучает и оказывает помощь более слабому учащемуся;

- презентация карты опыта, когда докладчик представляет работу группы, остальные участники учебного процесса слушают, оценивают и вносят свои коррективы в презентуемую работу.

Исследовательская беседа. Используется на занятиях с целью развития познавательных потребностей учащихся, умения работать с различными источниками информации, и понимания важности самостоятельно полученных результатов.

Как это происходит?

- при составлении карты опыта, когда дети, работая в команде, предлагают уместную информацию, анализируют ее и отбирают нужную.

- при решении проблемы (задача без одного данного, исключение «лишнего», решение ребусов и головоломок и т.д.);

- отбор и сортировка информации (при подготовке к урокам-исследованиям дети дома работают с журналами, фото, газетами, интернетом, энциклопедиями - сортируя и отбирая нужную информацию для занятия);

- на уроках-исследованиях (где дети обсуждают в группах информацию, с которой они работали дома, отбирают главное и составляют карту опыта);

- при составлении и отборе вопросов для интервью.

Беседа – дебаты. «В беседе существует расхождение во мнениях и каждый приходит к своему решению; общение часто происходит по типу «Да, это так!» - «Нет, не так!»; атмосфера скорее конкурентная, нежели ориентированная на сотрудничество» (Мерсер).

Беседы - дебаты включаются в занятия, с целью развития у детей способности самостоятельно определять свою позицию, заинтересовано и терпимо относится к позициям и интересам других людей. Класс делится на две группы (оппозиции), которые аргументируют свой выбор.

Построить весь урок на диалоге – сложно, потому что детям данного возраста необходимы разные виды работы, также следует учитывать разный уровень умственных способностей. Обучение, в ходе которого происходит взаимодействие учащихся, создает условия для развития навыков говорения учащихся. А это, в свою очередь, приводит к взаимодействию, взаимопониманию и к решению общих задач. Также для этих целей можно проводить работу с учениками в парах и малых группах. Это является эффективным способом вовлечь в работу не только сильных, но и слабых учеников. Все учащиеся получают возможность работать вместе, практиковать навыки сотрудничества, умение слушать, а впоследствии и приходить к общему мнению. Постепенно, даже самые малоактивные дети проявляют активность при работе в парах и группах.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что диалог на уроке — это особая коммуникативная атмосфера, которая помогает

ученику развивать свои интеллектуальные и эмоциональные свойства личности, это способ отношений, это форма взаимодействия, позволяющая искать истину вместе.

Опыт работы с применением диалогового метода позволил нам сформулировать определенные принципы построения комфортного обучающего пространства для его реализации в школьном обучении:

- Принцип открытости. Предполагает возможность добровольного вхождения и выхода ученика из диалога, вовлечение в него всех присутствующих и заинтересованных лиц.

- Принцип удовлетворенности средой общения. Ориентирует на уважительное отношение к позиции собеседника, даже в тех случаях, когда мнения дискурсантов существенно расходятся.

- Принцип согласованности. Все участники дискуссии, или, по крайней мере, большинство из них, должны быть заинтересованы и согласны вести диалог на, поставленную педагогом или школьниками, тему.

- Принцип синтеза обучающих методик. Диалог может затрагивать вопросы изучаемой темы учебного курса. В зависимости от их содержания и уровня рассмотрения и ситуативных обстоятельств педагог должен быть готов применить широкую номенклатуру методов обучения, или их объединять их в комплексы.

- Принцип «зоны перспективного развития». Предполагает обсуждение не только актуальных вопросов, значимых для «ближайшего» развития, но и более отдаленной перспективе. Поиск ответов на такие вопросы задает «вектор» интеллектуального и личностного совершенствования ученика.

- Принцип концептуальной целостности. Предполагает опору на положения системно-деятельностного подхода и усиления роли средств познавательной деятельности в проектировании учебного процесса. Концептуальная схема выступает как новый дидактический инструмент; сам принцип построения схемы и ее использование в познавательном процессе становится для учащегося предметом освоения. Тем самым усиливается концептуальная сторона мышления учащегося.

- Принцип сбережения здоровья. Из этого следует, что диалог дает возможность общаться через знания, а знания получать через общение.

Таким образом, использование диалогового обучения на уроках способствует тому, что учащиеся учатся критически мыслить, анализировать, взвешивать альтернативные мнения, принимать совместные продуманные решения, участвовать в дискуссиях с друг с другом и с учителем.

Список литературы:

1. Булавская В.А. Организация групповой работы на уроках в начальной школе. – <http://www.azbyka.kz/organizaciya-gruppovoy-raboty-na-urokah-v-nachalnoy-shkole>.
2. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения: учебно-метод. пособие. – Минск: Тетра Системс, 2013. – 224 с.
3. Копилка активных приемов. – https://www.metod-kopilka.ru/kopilka_aktivnyh_priemov_k_kursu_quotorksequot-23161.htm.
4. Чечет В.В. Активные методы обучения в педагогическом образовании: учеб.-метод. пособие / В.В. Чечет, С.Н. Захарова. – Минск: БГУ, 2015. – 127 с.

3.13. Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың тиімділігі

Гульмира Бостановна Абдраманова

"Биология, география және химия" кафедрасының аға оқытушысы, биология ғылымдарының кандидаты. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Айша Балтабайқызы Балтабай

"Биология, география және химия" кафедрасының магистранты. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Қазіргі кезде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, қазақстандағы білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталады. Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістерге байланысты студенттердің таным-білім белсенділігін арттыру, логикалық ойлау қабілеттерін дамыту, жеке шығармашылық қабілеттерін дамыту жұмыстары ерекше мәнге ие.

Студенттерге кәсіби бағыттылықты қалыптастыру жолдарының бірі – білім беру үрдісінде олардың өзіндік жұмыстарын күшейту. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы олардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруға жағдай туады.

Өзіндік жұмыс мәселесі бойынша біршама алыс және таяу шетел ғалымдары өз зерттеу жұмыстарының нысанасы еткен. Мәселен, Ю.К. Бабанский, И.Я. Лернер, П.И. Пидкасистый, Л.В. Усова т.б. өзіндік жұмыс түрлері мен мазмұнын жан-жақты зерттеген. Жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктерін Г. Ахметова, Н. Асанов, А.К. Садыкова, К.Л. Гончарова қарастырды. Сонымен қоса, жоғары мектеп дидактикасының тұрғысынан студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың мәнін ашуға А.Е. Абылқасымова, Н.А. Адельбаева, С.И. Архангельский,

М.В. Буланова-Топоркова, М.Г. Гарунов, И.И. Кобыляцкий,
Р.А. Низамов еңбектері арналды.

Өзіндік жұмысты оқу үдерісінде жүйелі түрде қолдану қажеттігі және жүйелік әдістің тиімділігі мен аспектілері У. Абдукаримова, В.К. Буряк, Т.Т. Галиев, Е.Я. Голант, К. Дүйсенбаев, Б.П. Есипов, Р.М. Микельсон, Е.С. Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде негізделді [1, 82 б.].

Студенттердің өзіндік жұмысы - болашақ мамандарды даярлаудың және білім сапасын арттырудың ең басты резервтерінің бірі. Осыған орай жоғары оқу орындарында әр білім алушыдан ой еңбегінің ұтымды әдістерін білуі, яғни аз уақыт жұмсап қажетті ақпаратты іздеп және меңгеруді, фактілер, теорияны, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білуді, өз көзқарасын нақты айтып және дәлелдей білуді, түрлі күрделі сұрақтарды шығармашылықпен шеше білуді үйренуін талап етеді.

Студенттің өз бетімен жұмысы - бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өз бетімен орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі.

Студенттерің өзіндік жұмысының ғылыми-теориялық, әдістемелік жақтарын жан-жақты талдап, оның студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастырудағы педагогикалық мүмкіндіктері зор.

Жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың теориялық, ғылыми, дидактикалық, әдістемелік негіздері және олардың кәсіби даярлығын қалыптастыру мәселелері Ш.А. Абдраман, А.Р. Анасова, Ы.А. Нәби, Ш.Т. Таубаева, Р.И. Бурганова, Б.Т. Кенжебеков, Қ.М. Кертаева, М. Құрманов, М.А. Лигай, М.С. Мәлібекова, А.А. Саипов, Г.Ж. Меңлібекова, О.Ү. Мұсабеков, О.С. Сыздықов, К.М. Беркимбаев, Р.С. Омарова, Г.К. Нұртаева, А.Н. Тесленко және т.б. ғалымдар еңбектерінде зерттелген.

Студенттің өз бетімен жұмысы - оқу үрдісінің құрамдас бөлігі. Сабақ барысында толық игере алмаған материалдарды түрлі әдістер арқылы, яғни өз бетімен істейтін жұмыс түрлері негізінде жан-жақты игереді. Ол үшін тапсырманың тиянақты болуын қадағалай отырып, студенттерді уақытты тиімді пайдалануға үйретуіміз қажет. Сонда ғана жұмыс өз нәтижесін береді.

Оқытушының басқаруымен студенттің өзіндік жұмысы - оқытушының тікелей қатысумен өтетін, бірақ оқытушының тапсырған жұмыстары және әдістемелік басқаруымен орындалатын студенттің жоспарланған жұмысы.

Өзіндік жұмысты тиісті дәрежеде орындау үшін студент өзін-өзі бақылауға, өзін-өзі жаттықтыруға, міндеттеме алуға тәрбиелеуі қажет. Өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын меңгерген студент дербес білім алуға, өз бетімен ізденуге, оқытушының берген кеңестерін тыңдауға, өзіндік пікір айтуға үйренеді.

Өзіндік жұмысты орындауда студент психологиялық тұрғыдан қызмет атқарады. Ол әрбір жағдаятты түсіну, қабылдау, сырттан әсер ететін ақпараттарды іріктеу, өңдеу, керегіне қарай жүйелеп пайдалану. Мұндай жағдайда оған қабылдау, еске түсіру, назар аудару, ойлану сияқты психологиялық үрдістер қатысады. Мұндай жағдайда студентке оның жігері мен шешімділігі көмектеседі. Өзін-өзі реттеп, өзін-өзі басқарып, ой елегінен өткізу әрекеті басым болады.

Өз бетімен жүзеге асыратын жұмыс негізінде студент сабақта толық қамтылмай кеткен мәселелер бойынша тереңірек ізденіп, берілген әдебиеттермен жұмыс жасайды. Сондықтан студенттердің өз бетімен орындайтын жұмысы тиянақты, мақсат қоя ұйымдастыруға, әрдайым білімін жетілдіріп отыруға назар аударылады.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру оқытушыдан шығармашылықты, шеберлікті, жоғары методикалық дайындықты талап етеді. Өзіндік жұмысты ұйымдастырудың негізгі шарттары мыналар:

- оқытушының нақты тапсырмалар беруі;
- жұмысты орындаудың уақытын белгілеу;
- оқытушының басқаруымен студенттердің дербестігінің өзара байланысы;
- олардың жұмысты өз еркімен және қолдарымен істеу, оған әсер ететін мотивтер;
- өзіндік жұмыс барысында орындалатын тапсырмалардың мазмұнын студент түсінуі керек;
- оның орындалуы жайлы студенттерге нұсқау беру керек;
- жұмыстың орындалуын қадағалау керек;
- өзіне-өзі талдау жасау, байқау;
- студенттердің жұмысын тексеру, қателерін анықтау [2, 3].

Студенттердің өзіндік жұмысына оқытушының тапсырмасы бойынша, өздері жоспар жасап, істің тәсілін анықтап, оның нәтижесін бағалап орындайтын жұмыстары жатады. Сонымен қатар, студенттердің өзіндік жұмысының жоғары түріне олардың өз еркімен жаңа амал-тәсілдер қолданып жасайтын шығармашылық жұмыстары жатады.

Студенттердің өздік жұмыстарын тиімді ұйымдастыру сабақ сапасының артуына септігін тигізеді. Өздігінен білім алуға талпынады. Жұмысы нәтижелі болса, студенттің пәнге деген қызығушылығы артады. Өздік жұмыстар ұйымдастыруда мынадай талаптар орындалуы қажет:

- өздік жұмыстың мазмұны бағдарламаға қойылатын талаптарға сәйкес келуі керек;
- студенттердің ойлау қабілетін дамытуға тиісті;
- өздік жұмыстар түрі және мазмұны жағынан әртүрлі болуы керек;
- әрбір өздік жұмыс тексеріледі және бағаланады;
- өздік жұмысты тек қайталау кезінде ғана жүргізбей, сабақтың барлық кезеңдерінде, орынды жерінде өткізу керек.

Дидактикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған жұмыс білімді тереңдетуге, толықтыруға, дағды мен іскерлікті қалыптастыруға, танымдық әрекетке қызығуды туғызуға, таным үрдісінің әдіс-тиәсілдерін игеруге, танымдық қабілетінің дамуына, адамның дербес жұмыс істеу және ғылыми жұмыстармен айналысуға мүмкіндік жасайды.

Өзіндік жұмыстың тәрбиелік жағы да басым. Ол адамның жеке басының қасиеттерінің (мақсат қоюшылық, ізденушілік, қызығу, т.б.) қалыптасуына әсер етеді.

Жоғары оқу орындарында жеке өзіндік жұмыстың түрлері өте көп. Аудиториядан тыс орындалуы міндетті өзіндік жұмыс түрлері: дәріс материалын қарау, конспектілеу, әдебиеттерді рефераттау, рефератты оппоненттеу, баяндама әзірлеу, кітаптар мен мақалаларға аңдатпа жазу, глоссарий құрастыру, ізденіс-зерттеу сипатындағы тапсырмаларды орындау, ғылыми-әдістемелік әдебиетті терең талдау, тәжірибе жүргізу, коллоквиумға, практикалық және семинар сабақтарына дайындалу, ғылыми немесе проблемалық хабарламалар мен шолулар, жоба әдісі, телекоммуникациялық жоба, оқыту бағдарламалары (жеке бөлімді/тақырыпты игерудің кезеңмен орындалатын оқу жоспары), шығарашылық сипаттағы тапсырмаларды, диплом, курс жұмыстарын орындау.

Педагогикалық әдебиеттерде өзіндік жұмыс түрлерін әр түрлі тұрғыдан қарастырып, төмендегідей жіктейді: 1) ұйымдастыру түрлеріне қарай: ұжымдық, топтық, жеке-дара жұмыс; 2) мақсатқа бағытталу сипатына байланысты: теориялық және практикалық; 3) логикалық бағыттылығына байланысты: фактілерді бақылау және ұғымның белгілерін айрықшалау, құбылыстар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтату; өз бетімен игерген оқу материалындағы ұғымдарды анықтату және игергендерді жинақтау; кейбір типтес құбылыстарды айрықшалау; фактілер арасындағы байланысты анықтату; 4) іс-әрекеттің сипаты бойынша: репродуктивті (қайталаушы), реконструктивті-вариативті, жартылай ізденісті және зерттеушілік (шығармашылық) өзіндік жұмыс; 5) танымдық үдерістегі қолдану орнына байланысты: жаңа білімді қабылдау және игеру үшін арналған; алынған білімнің негізіндегі өзіндік жұмыстар; бекітуге бағытталған; білімі мен білігін жүйелеп, жалпылауға бағытталған; қайталау мен білім, білік және дағдыны тексеруге арналған өзіндік жұмыс түрлері; 6) оқытушы ұйымдастыратын СӨЖ–ді өткізілу уақыты мен орнына, оқытушы тарапынан жасалынатын жетекшіліктің сипатына, нәтижелеріне бақылау жасау тәсілдеріне байланысты шартты түрде мынандай түрлерге бөлуге болады: негізгі аудиториялық сабақ (дәріс, семинар, зертханалық жұмыс) үстінде жүргізілетін өзіндік жұмыстар; жоспар бойынша жүргізілетін кеңестер, шығармашылық байланыстар, сынақтар мен емтихандар түрінде оқытушы жетекшілігімен орындалатын өзіндік жұмыстар; оқу және шығармашылық сипаттағы үй тапсырмаларын орындаудағы аудиториядан тыс студенттің өзіндік

жұмыстары; 7) студенттің өз бетімен жұмыс істеу (дербестілік) деңгейіне қарай: еліктеу, жаттықтыру, шығармашылық, зерттеу өзіндік жұмыстары; 8) білім көздері мен оқытушының тарапынан бақылаудың дәрежесіне байланысты: оқулықтармен, оқу әдебиеттерімен, анықтамалық әдебиеттермен жұмыс; есептер шығару, жаттығулар, шығарма және сипаттама беру, қадағалау, және басқа да жұмыстар; 9) ЖОО-дағы оқу үдерісінің құрылымына байланысты: міндетті (оқу сабағының үдерісіндегі және сабаққа дайындалудағы) және қосымша өзіндік жұмыстар (студенттің жеке қызығушылығы мен бейіміне қарай міндетті оқу жұмыстарынан тыс); 10) аудиториялық СӨЖ түрлері: конспектілеу, алдыңғы үлгі бойынша өзі жазу, дәлелдеу (мысалы, теореманы), дәрістің логикалық карта-сұлбесін жасау, оқытушы сауалына жауап беру, пікірталасқа қатысу, проблемалық сұрақтарға жауап даярлау [4, 79 б.].

Педагогикалық-психологиялық тұрғыдан алсақ, өзіндік жұмыс студенттің оқу әрекетіне ене отырып, студенттің алдына мақсат қоя білуін, мақсатты шешудің жолын іздеуін, әрекет етуін, ойлауын, ой қорытуын, нақты нәтижеге қол жеткізуін қамтамасыз ететіндігі белгілі.

Өзіндік жұмысты орындау барысында жаңа технологияларды қолдана білуінде де көп мән бар. Әсіресе, студенттер жұмысты орындау барысында олардың педагогикалық көзқарастары, дүниетанымы, жұмыс атқарудағы дербестігі (мақсатын өзі анықтау, атқаратын әрекетті таңдау, уақытты дұрыс пайдалана білу, өзін-өзі тексеру т.б.) оларды шығармашылықпен жұмыс істеуге жетелейді. Бұл тұста студенттің белсенділігі басым орын алуға тиісті. Шығармашылықтың дамуына олардың педагогтік мамандыққа қызығушылығы мен қажеттігі көп әсер етеді.

Студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру барысында түйінделген ойлар:

- оқытушы көбінесе бағыт-бағдар беруші, өзіндік жұмысты орындау кезінде студенттер өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланады;

- әрбір студент өз білімінің деңгейін анық байқайды, білімді жүйелі түрде өз бетінше алуға үйренеді;

- студенттердің ауызша және жазбаша баяндау дағдысы қалыптасады;

- жазба жұмыстарын сауатты жазуға, сөйлемдерді стильдік тұрғыдан дұрыс әрі көркем жазуға машықтанады, ойы ұшқырланады;

- студенттердің танымдық қабілеттерін де, танымдық үрдістерін дамытуға мүмкіндік береді;

- қажетті білімді меңгеру студенттердің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани-азаматтық қабілетінің қалыптасуына ықпалын тигізіп, өзін-өзі дамытуға көмектеседі.

Осылайша, студенттер өзіндік жұмыс арқылы білмегенін білуге, білгендерін жетілдіруге ұмтылады. Берілетін материалдардың сипатын анықтап, оқытудағы сабақтастықты сақтағанда, студенттердің білімі

кеңейе түседі. Сондықтан болашақ мамандардың білім алу мақсатындағы ізденістерін жетілдіру керек.

Сонымен, сапалы ұйымдастырылған өзіндік жұмыстар студенттердің үлгерімін жақсартудың бірден-бір кепілі. Сондықтан студенттердің өзіндік жұмысының тиімді жақтарын қарастырып, сапалы түрде ұйымдастыру бүгінгі күннің талабы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т. Жоғары мектеп педагогикасы: оқу құралы. - Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2013. – 147 б.

2. Қойбағарова Т.Қ., Ельтинова Р.А. Информатиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы. Павлодар: ПМПИ, 2013. – 195 б.

3. Оразалинова Д.К. Физика. Өзіндік жұмысты ұйымдастыру: Оқу-әдістемелік құрал. - Қостанай, 2017. – 94 б.

4. Сматова К.Б. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың педагогикалық алғышарттары: дисс... канд. пед. ғыл.- Алматы, 2008. - 79 б.

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

4.1. Поведенческие показатели бычков разных генотипов мясных пород скота в условиях Южного Прибалхашья

Куат Шайполлаевич Нургазы

Доктор сельскохозяйственных наук, профессор.
Казахский национальный аграрный университет
(г. Алматы, Казахстан).

Назгуль Жарылкасыновна Ережепова

PhD докторант. Казахский национальный аграрный университет
(г. Алматы, Казахстан).

Аннотация

В статье приведены результаты исследований поведения бычков разных генотипов в условиях Южного Прибалхашья. Изучены этологические особенности бычков путем хронометража в зимний период содержания в комплексе. Дан сравнительный анализ результатов изучения поведения чистопородных и помесных бычков в зимний период.

Ключевые слова: казахская белоголовая, Абердин Ангус, помеси, бычки, порода, этология, хронометраж.

Анықтама

Мақалада Оңтүстік Балқаш аймағында түрлі генотиптердің бұқаларының мінез-құлқының зерттеу нәтижелері келтірілген. Қысқы кешендегі этологиялық ерекшеліктері хронометраждық өлшеу тәсілімен зерттелді. Таза және шағылысқан бұқалардың қысқы кезеңдегі мінез-құлқына салыстырмалы талдау жасалынған.

Түйінді сөздер: қазақ ақбасы, Абердин Ангус, этология, хронометраж, тұқым, бұқалар.

Abstract

The article presents the results of studies of the behavior of bull-calves of different genotypes in the conditions of the Southern Balkhash region. The ethological features of bull-calves are studied by timing in winter. The comparative analysis of the results of studying the behavior of pure-bred and cross-breeding bulls in the winter.

Keywords: Kazakh white-headed, Aberdeen Angus, cross breeds, bull-calves, breed, ethology.

Введение. Изучение ритма основных физиологических функций (поведения) животных приобретает все больше значение в связи рационализацией их содержания и кормления. В новых условиях, как никогда, необходимы глубокие знания физиологии, биологии и патологии животных. В связи изучение поведения животных как проявление высшей нервной деятельности является основным показателем для выбора системы содержания, типов

животноводческих помещений с тем, чтобы создать им соответственно оптимальные условия содержания [1], [2].

Наряду с изучением физиологических и биологических процессов, происходящих в организме, важное значение для понимания приспособленности животных к конкретным природно-климатическим и производственным условиям имеют исследования поведения животных. У сельскохозяйственных животных поведение является механизмом реализации генетически детерминированных физиологических свойств и потенциальных продуктивных возможностей организма в конкретных условиях среды [3].

Поведенческие реакции помогают животным справиться с неблагоприятными факторами среды и избавляют их от вредных для организма последствий. Спокойный отдых животных является хорошей предпосылкой увеличения их продуктивности. Этологическая оценка животных должна учитываться при выборе систем содержания, а также типов помещений для животных с целью создания комфортных условий содержания [4].

Цель и задачи. Целью исследований явилось изучение этологических данных бычков казахской белоголовой, Абердин ангусской пород и помесей. Исходя из целей исследований, была поставлена задача:

Изучить поведенческие показатели бычков полученного от маток разных генотипов (казахская белоголовая-КБ, Абердин ангусская-АА и их помеси- F_1) при беспривязном стойловом содержании путем круглосуточного хронометража при исследовании опытных групп.

Материалы и методы исследования. Научный опыт проводился в ТОО «Агрофирма «Dinara-Ranch», Балхашского района, Алматинской области. Объектом исследования являлись потомства полученные от чистопородных казахской белоголовой, Абердин ангусской пород и их помеси (F_1 - ♂ Абердин ангус × ♀ казахская белоголовая).

Хронометраж поведения бычков проводился при беспривязном стойловом содержании в декабре, январе. Кроме того, в январе осуществлялось круглосуточное наблюдение над группами бычков с численностью по 37 голов в каждой при беспривязном содержании.

Суточный ритм основных элементов поведения животных изучали методом хронометража и визуальных наблюдений путем индивидуальных и групповых методов регистрации по методике ВНИИРГЖ (1975), Т.Н. Венедиктовой (1982), так же поведение животных оценивали методом хронометража (Ковальчикова М., Ковальчик К., 1978).

Результаты исследований. При определении адаптационных способностей животных оценивают их поведение, которое характеризует реакцию на разные факторы внешней среды. Практически регистрируя то или иное поведение животных, можно говорить о степени их адаптации к окружающей среде (таблица 1).

Таблица 1 – Поведенческие реакции бычков

Группа	Лежание, мин	Стояние, мин.	Передвижение, мин.	Потребление корма, мин	Потребление воды, мин.	ИФА
АА	803	362	11	254	10	0,19
КБ	827	345	5	255	8	0,19
F ₁	809	359	4	260	8	0,19

Хронометраж показал, что животные Абердин ангусской породы меньше отдыхали лежа (803 мин.). Время, проведенное лежа, было больше у казахской белоголовой породы (827 мин.), что является свидетельством пассивного поведения скота.

Больше других отдыхали стоя животные Абердин ангусская порода (362 мин.), на 17 мин. превосходившие животных казахской белоголовой породы и помесей на 3 мин.

Особый интерес вызывают затраты времени животных на двигательную активность. По этому параметру лидировали животные Абердин ангусская порода, хотя различия с другими группами были невелики. Труднее адаптируется Абердин ангусская порода, которые затратили больше времени на отдых лежа и меньше всех на потребление корма. Активные перемещения они осуществляли для подхода к кормушке и выбора более удобного места для лежания. Более активными оказались помеси: меньше лежали, мало стояли, больше времени тратили на потребление корма и перемещения.

Заключение. Таким образом, наибольшее положение затраченного времени на прием корма имели бычки помесей - 260 мин, промежуточное положение имели бычки казахской белоголовой породы - 255 мин. и наименьшее положение занимали помесные бычки - 254 мин. При отдыхе наибольшее количество времени было затрачено казахскими белоголовыми бычками - 827 мин, среднее количество времени затрачено бычками помесями - 809 мин. и наименьшее количество времени затрачено бычками Абердин ангусской породы - 803 мин.

Литература:

1. Скопичев, В.Г. Поведение животных / В.Г. Скопичев. Издательство: Лань, 2009. – 1 – 624 с.
2. Баскин Л.М., Чикурова Е.А. Поведение крупного рогатого скота / Л.М. Баскин, Е.А. Чикурова – М.: 2014. – 1 - 252 с.
3. Нургазы, К.Ш. Некоторые этологические и экономические показатели при разведении мясных пород скота в условиях Южного Прибалхашья / К.Ш. Нургазы, Г.Г. Габит // Научно-технический прогресс: Актуальные и перспективные направления будущего // Сборник материалов VI международная научно-практическая конференция (18 августа 2017 года) Том II г. Кемерово: ЗапСибНЦ, 2017, С. 84-88.

4. Нургазы, К.Ш. Этологическая реактивность телок мясных пород и их помесей в пустынной зоне Южного Прибалхашья / К.Ш. Нургазы, Досымбеков Т. // Многопрофильный научный журнал «Интеллект, идея, инновация», № 1-2 (9), март, 2011, с. 16-18.

4.2. Қойдың түбітті кекіреден улануының клиникалық-морфологиялық көрінісі

Бану Өміртайқызы Нұрғазы

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің профессоры,
ветеринария ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа. Қазақстанның оңтүстігінде қойлардың улы шөптен улануының клиникалық-морфологиялық сипаттамасы келтірілген. Зерттеу нәтижесі түбітті кекіре организмнің барлық мүшелерінде азды-көпті өзгерістер тудыратынын, алайда өте зілді өзгерістер мида өрбитінін көрсетті.

Кілт сөздер: улану, «кекек», түбітті кекіре, патологиялық морфологиялық өзгерістер, гидропиялық дистрофия, хроматолиз, пикноз.

Кіріспе. Қазақстанның Балқаш-Алакөл аймағында жылдан жылға малдың улы шөптен улануы байқалады. Халық арасында бұл фитотоксикоз «кекек» деп аталады, бұл атау ауруға тән клиникалық көріністі айқындайды. Кекек осы өңірде орналасқан шаруашылықтарға, жеке меншік малына көптеген зиян келтіреді. Бұл әсіресе қуаңшылық жылдары, улану етек алғанда қатты сезіледі [1].

«Кекек» бұршақ тұқымдастығына жататын улы өсімдік – түбітті кекірені (*Oxytropis ruberula*) жегеннен туындайды.

Түбітті кекіре – көп жылдық, көпсабақты, тік өсетін өсімдік. Биіктігі шамамен 80 см, тамыры тармақты, өте жақсы жетілген, сабақтары жұмыр, түбітті. Өсімдіктің өсіп-өну мерзімі осы өңірде өсетін басқа өсімдіктерге қарағанда өте ұзақ – мамырдың басында шығып, тамыздың ортасына қарай гүлдейді, қазанның соңына таман пісіп, жетіледі. Ылғалды, құмды ойпаттарда, көл табандарында өседі де, басқа өсімдіктерді ығыстырып, тұтас алқапты алып жатады. Түбітті кекіренің бойындағы у алакалоидтар тобына жатады. Алакалоидтар өсімдіктің барлық бөліктерінен табылған. Олардың малға қауіптілігі әсіресе жаз айының соңында және күз айларында қатты байқалады. Бұл мерзім шөп дайындайтын уақытқа сәйкес келеді [2].

Түбітті кекіреден уланудың ерекшелігі – мал шөптің дәмін бір татып алса болды, кейін тек қана сол шөпті іздеп тауып жейді де, ақыры уланып өледі. Төрт түлік малдан негізінен қой мен жылқы жиі уланады. Буаз мал іш тастайды, төл өлі немесе кемістіктермен туылады [2].

Біздің зерттеу мақсатымыз – қойлардың түбітті кекіреден улануына клиникалық-морфологиялық сипаттама беру.

Материал мен әдістер Материал ғылыми тәжірибе арқылы жасанды түрде уландырған және табиғи жағдайда уланған қойлардан алынды. Барлығы 33 бас.

Патологиялық материал кең таралған әдістермен өңделді. Гистологиялық зерттеу үшін мидан, жүректен, өкпеден, бүйректен, көк бауырдан, ұйқы безінен, бүйрек маңы, қалқанша безінен, қарыннан, ұлтабардан, беткейлік және бронхтық лимфалық түйіндерден кесекшелер алынды. Материал 96° этил спиртіңде, Карнуа сұйықтығында, 10 % бейтарап формалин ерітіндісінде бекітілді. Қатайту үшін целлоидин-парафин, парафин, сонымен қатар тоңазыту әдісі пайдаланылды. Қалыңдығы 5-7 микрон тілінділер гематоксилин-эозинмен, Ван-Гизон әдісімен боялды, ми мен жұлынның хромотофильді затын анықтау үшін Нисслъ, торшадағы майды анықтау мақсатында Судан III, ДНҚ анықтау үшін Фельген, РНҚ - Браше әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар. Тәжірибе арқылы уландырған және табиғи жағдайда уланған қойлардың клиникалық белгілері мен патологиялық морфологиялық өзгерістері негізінен ұқсас болды.

Уланудың клиникалық белгілері: түбітті кекірені жеген қойдың улану белгілері 1,5 – 2 ай өткен соң білінеді, өйткені улану созылмалы түрде өтеді. Бастапқы кезде қойлардың қондылығы жоғарылайды, олар біраз салмақ қосады. Сонан соң азыққа тәбеті өзгермесе де, қондылығы бірте-бірте төмендей бастайды, жануарлар жүдеп, әлсірейді. Малдың мінез-құлқы өзгереді: мазасызданады, дыбысқа деген сезімі күшейеді, үркек келеді, бұлшық еттері, кейін бүкіл денесі дірілдейді, басын шұлғи береді, қимыл-қозғалысы бұзылады. Қойлардың осындай күйі күйзеліске ауысады: қоршаған ортаның құбылыстарына жауап қайтармайды, ұзақ уақыт жатып қалады, жартылай немесе толық салдану белгілері пайда болады. Ақырында арықтап өледі.

Аутопсиядағы өзгерістер: жалпы жүдеу, табиғи қуыстардың аздап шеменденуі, тері асты шелдің сарысулы домбығуы, лимфалық түйіндер мен көк бауырдың атрофиясы, паренхималық мүшелердің диспротеинозы, аш ішектің катарлы қабынуы, мидың домбығуы, жұмсақ қабығының іркілмелі гиперемиясы.

Микроскопиялық өзгерістер. Ми. Барлық бөліктерінде нейрондар қатты зақымдалады. Нейрондардың, глиа торшаларының, қан тамырларының айналасында домбығу сұйықтығы жиналады. Көптеген нейрондар гидропиялық дистрофияға ұшырайды: Судан III әдісімен бояғанда олардың нейроплазмасында майға теріс реакция беретін көпіршіктер болады. Кейбір нейрондарда көпіршіктер өте көп және ұсақ болады. Ал басқа біреулерінде бір ірі тамшы бүкіл торшаны алып, ядроны шетке ығыстырғанын көруге болады (баллонды дистрофия). Енді бір нейрондар ісінеді, пішіні өзгеріп, хромотофилді заты түгел немесе жартылай ыдырайды (хромотолиз). Кейбір нейрондардың көлемі кішірейіп, бүрісіп қалады, Нисслъ әдісімен бояғанда бұл

торшалар күрең-көк түсті болып боялады (пикноз). Қан тамырлары жағынан болған өзгерістер перицеллюлярлы, периваскулярлы домбығумен, дистониямен, гиперемиямен, қабырғасының қалыңдауымен, мукоидты ісінуімен, гиалиндумен көрінеді. Жұлындағы өзгерістер мидағыдай болды.

Бауырда гепатоциттер түйірлі, майлану, гидропиялық дистрофияға ұшыраған. Олардың цитоплазмасында РНҚ және гликоген мөлшері азайған, ядролары бүріскен немесе лизис күйінде. Бөлікшелерде колликвациялық некроз, Диссе қуысының домбығуы, диапедезді қанталаулар, орталық және бөлікшеаралық веналар қабырғасының склерозы және гиалинозы, кейде дәнекер ұлпаның өсуі байқалды.

Бүйректе барлық ирек түтікшелерінің нефроциттері гидропиялық және түйірлі дистрофия күйінде болды. Нефроциттер тугелдей лизиске ұшыраған ошақтар болды. Судан III әдісімен бояу майға теріс реакция берді. Осындай өзгерістер тік түтікшелерде де байқалды, бірақ олар әлсіздеу көрінді.

Миокардта кардиомиоциттер дистрофиялық-некробиоздық өзгерістерге ұшыраған, олар ісінген, көлденең жолақтарынан айырылған, саркоплазмасында вакуолдер болды. Кейбір торшалар, керісінше, бүрісіп кішірейген.

Лимфалық түйіндер мен көк бауырдағы өзгерістер лимфоидты ұлпаның сиреюімен сипатталды. Қабығы мен трабекулалары ісінген, жуандаған, гиалинденген.

Қалқанша, бүйрек үсті, ұйқы бездерінде торшалар гидропиялық дистрофияға ұшыраған, олардың көлемі ұлғайған, цитоплазмалары үлкенді-кішілі вакуолдерге толған.

Аш ішек пен ұлтабардағы өзгерістер қатарлы қабынуға тән болды: эпителий жабындысы іргесінен ажыраған, жалпайған, кілегейлі қабықтың өзіндік қабатында гистиоцитарлы-лимфоидты шоғырлармен қатар склероз ошақтары да байқалды.

Қорытынды

Сонымен, зерттеулер түбітті кекіренің әсерінен көптеген мүшелер мен жүйелерде күрделі патологиялық үдерістер туындайтынын көрсетті. Уланудың клиникалық-морфологиялық көрінісі тән және ауруға постморталді дифференциалды диагностика жүргізуге мүмкіндік береді. Клиникалық тұрғыда улануға салданумен аяқталатын біртіндеп дамиды жүйкелік құбылыстар тән, патологиялық анатомиялық – жалпы жүдеу, табиғи қуыстарда транссудаттың жиналуы, мидың домбығуы, гистологиялық – орталық жүйке жүйесінде, бауырда, бүйректе, ішкі секреция бездерінде және т.б мүшелерде кең таралған гидропиялық дистрофия. Ең зілді өзгерістер орталық жүйке жүйесінде, әсіресе, мида дамиды. Фитотоксикозға тән клиникалық белгілер де, ақырында өрбитін салданулар да осыған байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Токбанов Ш.Т., Молдагулов М.А., Иглманов У.И. О природе пастбищного отравления с/х животных в Прибалхашье. «Вестник с/х науки Казахстана», Алма-Ата, 1982, № 11, с. 77-80.
2. Нургазы Б.О. О патоморфологической диагностике растительного токсикоза. Материалы второй Международной конференции. Исследования и результаты, Алматы, 2005, с. 119-123.
3. Нургазы Б.О. Изучение тератогенного влияния остролодочника пушистого на суягных каракульских овец разных экологических типов в условиях Южного Прибалхашья. Материалы третьей Международной конференции. Исследования и результаты, Алматы, 2006, с. 112-114.

4.3. «Агрофирма «Dinara-Ranch» ЖШС жағдайында қазақтың ақбас тұқымының әртүрлі аталық іздері төлдерінің өсіп дамуы

Қуат Шайполлаұлы Нұрғазы

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің профессоры, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан)

Бану Өміртайқызы Нұрғазы

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің профессоры, ветеринария ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)

Гүлзат Ғабитқызы Ғабит

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің қауымд. профессоры, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Жынысы мен жасы әртүрлі топтағы туылғаннан 18 айлық жасқа дейінгі қазақтың ақбас тұқымының әртүрлі аталық іздері төлдерінің тірі салмағы мен бойының өсуі өзгергіштігінің нәтижелері келтірілген.

***Кілт сөздер:** аталық із, қазақтың ақбас тұқымы, тірі салмақ, төл, тайынша, бұқашық, өсім.*

Кіріспе

Қазіргі кезде етті бағыттағы ірі қара малды өсіру барысындағы селекциялық үдерістің басты мақсаты - әлемдік стандарттарға сай мал популяциясын құру. Осыған байланысты нарыққа сай келетін жоғары өнімді малдың тұқымын шығаруда жаңа әдістер мен тәсілдер іздестірілуде. Оңтүстік Балқаш өңірі жағдайында қазақтың ақбас тұқымының төлдері пропорционалды дене бітімімен және жақсы еттілік қасиеттерімен сипатталады.

Қазақстанда қазақтың ақбас етті мал тұқымы кеңінен таралған, себебі бұл тұқым жергілікті климаттық, жем-шөп жағдайларына бейімделген және өнімділігі жоғары қасиеттерімен ерекшелінеді. Бірақ соңғы жылдары, өкінішке орай, аталған тұқым малының өнімділік

қасиеті жетілдіруді қажет етеді. Осы мақсатта, оның негізгі түрін өзгертпей, қазақтың ақбас тұқым малының өнімділігін жоғарлатуға Қазақстанда соңғы жылдары герефорд тұқымын кеңінен қолдана бастады, өйткені бұл тұқым қазақтың ақбас тұқымын жақсартушы ретінде танылған болатын.

Материал мен әдістер. Зерттеу нысаны ретінде Алматы облысы Балқаш ауданы «Агрофирма «Dinara-Ranch» ЖШС-на қарасты ірі қара мал пайдаланды. Қазақтың ақбас тұқымды ірі қара малы Қазақстанның солтүстік облысынан әкелінген. Тәжірибе жүргізу үшін әртүрлі аталық іздер төлдерінен екі топ құрылды. Бірінші топқа қазақтың ақбас тұқымының № 39 Жұмыр бұқасының зауыттық аталық ізі, ал екінші топқа қазақтың ақбас тұқымының № 07 Жалпақ бұқасының зауыттық аталық ізі алынды.

Жануарлар бірдей азықтандыру және бағып-ұстау жағдайы негізінде етті мал шаруашылығы технологиясы бойынша өсірілді. Бұзауларды емізу кезінде олар ана сүтімен қоса құрама жем қосылған үстеме азыққа үйретілді. Жаз кезінде жануарлар табиғи өрістерде жайылды.

Ана сүтінен айырғаннан кейін төлдер астауы бар жемшөп алаңында ұсталды. Таңғы азықтандыруға дейін төлдерді жеке өлшеп, олардың өсуін бақыладық. Нәтижесінде тірі салмақтың жалпы және орташа тәуліктік өсімі есептелініп отырды.

Төлдердің бойының өсуі мен дене бітімінің ерекшеліктері төлдерді 6, 12 және 18 айларында өлшеп отыру арқылы зерттелді. Алынған өлшем негізінде дене бітімнің индексі есептелді:

Алынған нәтижелер Microsoft Excel бағдарламасын және жеке компьютерді қолдану арқылы жалпы қабылданған әдістемелер бойынша өңделді.

Нәтижелер мен талқылау. Бірдей азықтандыру жағдайында тәжірибелік малдың өсуінің жоғары энергиясы байқалды. Сонымен қатар, № 39 және № 07 зауыттық аталық іздері малының тірі салмағы бойынша айтарлықтай айырмашылық көрінді. Бұқашықтар мен қашарлардың тірі салмағының өсу көрсеткіштері 1, 2 кестелерде берілген.

Туылған кезде № 39 аталық із бұқашықтарының салмағы төмен болды, олар № 07 зауыттық аталық із бұқашықтарынан 2,1 кг, немесе 8,3%-ға жеңілірек.

1-Кесте. Өр түрлі аталық із бұқашықтардың тірі салмағы, кг

Жасы, ай	№ 39 аталық із		№ 07 аталық із	
	$\bar{X} \pm m_x$	C_v	$\bar{X} \pm m_x$	C_v
Туылған кезде	25,3±0,7	9,3	27,4±0,8*	12,3
3 ай	81,4±1,3***	5,7	116,5±3,7	12,4
6 ай	139,6±2,1 ***	5,6	193,4±5,3	10,5
9 ай	223,5±1,3 ***	1,8	256,5±5,6	8,5
12 ай	284,3±2,4***	3,5	334,6±6,1	6,8

Жасы, ай	№ 39 аталық із		№ 07 аталық із	
	$\bar{X} \pm m_x$	C_v	$\bar{X} \pm m_x$	C_v
15 ай	367,2±4,5 **	4,8	398,5±8,4	8,1
18 ай	410,1±3,4 ***	3,2	458,4±9,1	7,5

Ескерту: № 39 және №07 зауыттық аталық ізі бұқашықтардың орташа көрсеткіші арасындағы айырмашылықтың нақтылығы * - $P > 0,95$; ** - $P > 0,99$; *** - $P > 0,999$

Үш айлық жастан бастап № 07 зауыттық аталық іздің бұқашықтары барлық өсу кезеңде ең ауыр салмақты көшті бастап тұрды. Үш айлық қатарластарынан оның салмағының айырмашылығы 35,1 кг болса, 18 айлығында бұл көрсеткіш 48,3 кг-ға дейін өсті.

Ал № 39 аталық ізі малының салмағы ең төмен болып, № 07 зауыттық аталық ізінең қалып қалды. Анықталған айырмашылық нақты болып табылады. Өсу кезінде артта қалушылық малдың аталық ізінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі, атап айтқанда: өсу кезеңінің ұзақтығы және төмен қарқындылығы.

Қашарлардың тірі салмағы көрсеткіштерін салыстыру кезінде (2-кесте) өзіндік ерекшеліктер байқалады.

№ 07 аталық із қашарлары туылған кезінде № 39 аталық ізінің әлдеқайда ірі болды. Қарқындылығының жылдамдығын олар өсірудің барлық кезеңінде сақтады. № 39 аталық ізімен салыстырғанда № 07 аталық ізі бұқашықтары туылған кезінде 4,2 кг болса, 18 айлығында 74,3 кг болды. № 39 аталық із бұқашықтары сияқты қашарларының да № 07 аталық ізінең салмағы төмен екені анықталды.

2-кесте. Өр түрлі аталық із қашарларының тірі салмағы, кг.

Жасы, ай	№ 39 аталық із		№ 07 аталық із	
	$\bar{X} \pm m_x$	C_v	$\bar{X} \pm m_x$	C_v
Туылған кезде	22,2±0,3 ***	4,5	25,4±0,8	13,4
3 ай	67,7±1,9 ***	10,3	94,6±2,5	9,8
6 ай	117,1±5,4	17,5	158,2±4,4	10,8
9 ай	169,7±5,8 **	15,6	221,2±4,4	7,4
12 ай	224,1±4,6 ***	8,3	280,1±5,5	7,3
15 ай	259,1±4,2 ***	6,2	332,1±4,8	5,5
18 ай	305,2±3,1	4,3	377,2±6,2	6,3

Ескерту: № 39 және № 07 зауыттық аталық ізі қашарлардың орташа көрсеткіші арасындағы айырмашылықтың нақтылығы * - $P > 0,95$; ** - $P > 0,99$; *** - $P > 0,999$

Бұқашықтардың тірі салмағы өзгеруінің көрсеткіші қашарларға қарағанда төменірек болды. Бұқашықтардың тірі салмағының топ ішіндегі өзгеруі 1,8-дан 12,4%-ды құрды. Тірі салмақтың жоғары өзгергіштігі № 07 аталық ізіне байқалады (6,8 - 12,4%), ал төмен көрсеткіш № 39 аталық ізіне көрінді (1,8 - 9,3%). Қашарлардың тірі салмағының өзгеруі 4,3-ден 17,5% болса, ең көп өзгеріс № 39 аталық ізіне байқалды. Өзгерудің мұндай белгісі № 39 аталық ізіне тән. Жалпы

айтқанда бұқашықтарда да, қашарларда да өсе келе топ ішінде малды теңдестіру жүзеге асады және тірі салмақ өзгерісінің көрсеткіштері азая түседі.

Жануарлардың қарқынды өсуі орташа тәуліктік өсімді сипаттайды. Алынған мәліметтерді талдау кезінде № 39 аталық ізіне жататын бұқашықтарда тең емес өсім байқалады. Онда алғашқы кезеңде (0-6 айлық) және соңғы 3 айда (15-18 айлық) барлық топта өсім аз болды, ал ең жоғарғы көрсеткіш орташа тәуліктік өсімде байқалды: 6-9 айлықта – 907 г және 12-15 айлықта – 934 г.

№ 07 аталық із бұқашықтары үшін жүргізілген тәжірибе кезінде алғашқы алты айлықта және 9-12 айлықта жоғары өсім байқалды. Бұл кезеңде негізінен басқаларына қарағанда өсім жоғары болды және ол 82-ден 407 г-ға дейін жетті.

Топ ішіндегі ортамерзімді өсімнің түрлілігі жоғары болды және өсе келе бұл да ұлғая түсті. Бұны малдың жеке ерекшеліктерінің ықпалымен түсіндіруге болады.

Малды өсіру кезінде олардың өсу қарқындылығын өсімге қатысты салыстырмалы көрсеткіштер айқын көрсетеді. №07 аталық із алғашқы өсу мерзімінде ең үлкен өсу қарқынына ие және ол үш айлық мерзімі кезінде өз салмағын 3,7 есе ұлғайтады деген қорытынды шығаруға болады. Алайда өсе келе олардың өсу қарқыны азаяды. 6 айлығында 67,9%, 12 айлығында 31,1% және 18 айлығында 15,0%-ды құрды. Төлдерінің осындай өсу ерекшеліктері бірқатар авторлардың зерттеулерінде де кездеседі [1, 2, 3, 4, 5, 6].

№ 39 аталық ізінің бұқашықтары №07 аталық із қатарластарымен салыстырғанда, алғашқы үш айында жылдам өсті және оның өсімінің көрсеткіші екі есе төмен болды. Кейін тоғыз айлық жасына дейін өсу қарқыны баяулады. Егер № 07 аталық із бұл көрсеткіш 32,9%-ды құраса, № 39 аталық із 58,8%-ды құрды. Өсірудің соңғы кезеңінде өсу қарқынының көрсеткіші 12,0%-ға дейін азайды, яғни өсу үдерісі осымен тыйылды.

Бұқашықтар мен қашарлардың өсуі мен дамуында бірқатар айырмашылықтар бар. Бұқашықтармен салыстырғанда, қашарларда орташа тәулікті өсім төменірек және өсу қарқыны да баяу, бұл жыныстық қатысымен түсіндіріледі.

Өсе келе малдың өсуі барысында өзгеріс 15-18 айлық мерзімінен басқа кезеңдерде орташа тәуліктік көрсеткіш 367 г-нан 591 г-ды құрап, №39 аталық ізде ең аз болғандығын атап өту керек. Онымен қоса, айқындалған айырмашылық 9-12 айлық және 15-18 айлық мерзімінен басқа кезеңдерде нақты ($P > 0,95 - 0,999$). Бұл топтағы қашарлардың қиғаш орташа тәуліктік өсімі өзінің тепе-теңсіздігімен және 591 г-ды көрсеткен 9-12 айлық және 533 г-ды көрсеткен 15-18 айлықта өсудің ең жоғарғы теңсіздігі анықталды. Яғни, жануарларға созылмалы өсу тән болды.

№ 07 аталық із қашарларының туылғаннан 18 айлығына дейін орташа тәуліктік өсімнің 770 г-нан 504 г-ға дейін баяу төмендеуі байқалды. Демек, жануарлар өзінің қатарластарымен салыстырғанда, жылдам өсті және бұл тұрғыда алдыңға қатарды бастап тұрды.

Екі топтағы салыстырмалы өсімнің түрлену көрсеткіші жоғары және ол 10,6 - 36,2%-ды құрайды.

Қашарлардың орташа тәуліктік өсу көрсеткішінің түрлілігі бұқашықтармен салыстырғанда көбірек және екі топта да 12,0%-дан жоғары болды. Онымен қоса ауытқу коэффициенті 12,6 — 19,0%-ды құраған № 07 аталық із малының орташа тәуліктік өсімі біркелкі болды. Ал № 39 аталық із қатарластарында ауытқу көрсеткіші жоғары, бұл № 39 аталық із ерекшелігімен түсіндіріледі.

Өндірісте малды өлшемей, көбінесе таразылайтындықтан, өсу көрсеткіштерінің корреляциялық байланысы - тірі салмақ мен ортатәулікті өсу мен өсірудің соңғы кезеңіндегі тірі салмақ арасындағы байланыс қызығушылық тудырады. Әр түрлі аталық із бен жастағы бұқашықтардың корреляция коэффициентінің көрсеткіштері 3-кестеде берілген.

Малды өсіру кезіндегі салмақ пен 18 айлықтың тірі салмағы арасындағы корреляция коэффициенттері № 07 аталық із көрсеткіштері дұрыс екендігін көрсетеді ($r = +0,85 - +0,96$; $P > 0,999$), яғни 3 айлық жастан бастап өсірудің соңына қарай тірі массаны болжамдауға болады. № 39 аталық ізінің тобында ондай жағдай тек 12-15 айлықта байқалады, ал оғанға дейінгі корреляциялық байланыс нақты емес.

18 айлық тірі салмақ пен орташа тәуліктік өсім арасындағы корреляциялық байланысты сараптау барысында келесідей белгілер байқалды: № 07 аталық ізінің корреляция коэффициенттері 1,5 жасқа дейін нақты көрінеді және дәл келеді (жасына қарай $+0,82$; $+0,53$), алайда келесі жарты жылда $+0,19$ - $+0,20$ -ға дейін түседі. Кейін 12-15 айлық жас шамасында байланыс нақтырақ көрінеді және $+0,67$ -ға дейін өседі ($P > 0,99$). № 39 аталық ізінің бұқашықтарында нақты корреляция тек 12 айлық кезден бастап байқалады. Оған қоса 12-15 айлық жас кезінде корреляция барлық топта дұрыс ($r = +0,40 - +0,74$).

3-кесте. Әр түрлі аталық із бұқашықарды өсіру барысында орташа тәуліктік және салыстырмалы өсу кезіндегі тірі салмақ арасындағы корреляция коэффициенті

Көрсеткіш	№ 39 аталық із	№ 07 аталық із
Өсу кезеңіндегі тірі салмағы		
Туылған кезде	-0,02	+0,02
3 айында	-0,18	+0,86***
6 айында	-0,13	+0,86***
9 айында	-0,01	+0,87***
12 айында	+0,52*	+0,93***
15 айында	+0,93***	+0,95***

Көрсеткіш	№ 39 аталық із	№ 07 аталық із
Орташатәуліктік өсімі		
0-3 айында	-0,16	+0,83***
3-6 айында	-0,01	+0,54*
6-9 айында	+0,11	+0,18
9-12 айында	+0,44	+0,21
12—15 айында	+0,75**	+0,68**
15-18 айында	-0,54*	+0,44
Салыстырмалы өсім		
0-3 айында	-0,11	+0,44
3-6 айында	+0,08	-0,43
6-9 айында	+0,14	-0,37
9—12 айында	+0,44	-0,34
12-15 айында	+0,64**	+0,48
15-18 айында	-0,65**	-0,08

Ескерту: дәлділік * - $P > 0,95$; ** - $P > 0,99$; *** - $P > 0,999$

Аз тірі салмақпен орташатәуліктік өсуге байланысты. Қашарларда өсу мен тірі салмақ арасындағы бұндай өзара байланыс малды өсірудің соңғы кезеңінде бірақ басқаша болады, олар 4-кестеде берілген.

№ 07 аталық ізінің қашарларының өсіру кезінде тірі салмақ 18 айлық кездегі салмақпен (туылғандағы салмақтан бөлек) өзара дұрыс байланысады. Корреляция коэффициенті +0,86-дан +0,95-ға дейін ($P > 0,999$) ауытқып отырады. № 39 аталық ізінің қашарларында да осындай байланыс байқалды, алайда ол кешірек, яғни 6 айлықтан бастап белгілі бола бастады (+0,52 - +0,93; $P > 0,95 - 0,99$).

№ 07 аталық із қашарларының 18 айлықтағы тірі салмағы мен орташа тәуліктік өсім көрсеткіші арасындағы өзара байланыс толқын тәрізді, яғни, туылғаннан кейін алғашқы айларда байланыс жоғары болды (+0,88 – +0,70) және 15–18 айлықта (+0,70), 9–12 айлықта (+0,54) көрсетті, ал басқа әлсіз, бұл жануарлар бойының әркелкілігімен түсіндіріледі. №39 аталық ізінің қашарларында ондай байланыс тек 9 айлыққа дейін 0,27-ден +0,66-ға дейін ($P > 0,99$) өседі, кейін тенденция ретінде теріс сипатта болады.

4-кесте. Әр түрлі аталық із қашарларды өсіру барысында орташа тәуліктік және салыстырмалы өсу кезіндегі тірі салмақ арасындағы корреляция коэффициенті

Көрсеткіш	№ 39 аталық із	№ 07 аталық із
Өсу кезеңіндегі тірі салмағы		
Туылған кезде	+0,03	+0,02
3 айында	+0,27	+0,84***
6 айында	+0,58*	+0,91***
9 айында	+0,77***	+0,76***
12 айында	+0,80***	+0,82***
15 айында	+0,82***	+0,97***

Көрсеткіш	№ 39 аталық із	№ 07 аталық із
Орташатәуліктік өсімі		
0-3 айында	+0,27	+0,88***
3-6 айында	+0,54*	+0,70**
6-9 айында	+0,66**	-0,18
9-12 айында	-0,48	+0,54*
12-15 айында	-0,14	+0,09
15-18 айында	-0,04	+0,70**
Салыстырмалы өсім		
0-3 айында	+0,21	+0,58*
3-6 айында	+0,48	+0,27
6-9 айында	+0,17	-0,60*
9-12 айында	-0,58*	-0,07
12-15 айында	-0,31	-0,17
15-18 айында	-0,23	+0,41

Ескерту: дәлділік * - $P > 0,95$; ** - $P > 0,99$; *** - $P > 0,999$

Екі топ малда 18 айлық жасында тірі салмағы мен салыстырмалы өсу көрсеткіштері арасындағы өзара байланыс бірде оң, бірде теріс сипатта болып, айрықша өзгерді. Яғни, көлемін пайдаланып, 18 айлық қашарларды тірі салмақ бойынша іріктеу қиындық тудырады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде малдың жынысына қарамастан, № 07 аталық іздің тірі салмағы № 39 аталық ізден: бұқашықтары 8,3 – 11,7%-ға, қашарлары 14,4 – 35,1%-ға ($P < 0,95$) асып түскені анықталды.

Тірі салмақ көрсеткіштері бойынша № 07 аталық іздің бұқашықтары әсіресе алғашқы айлардағы өсу қарқындылығының жылдамдығымен ерекшеленді. 18 айлығында № 39 аталық із бұқашықтарының тірі салмағы – 410,1 кг, №07 аталық ізінікі – 458,4 кг-ды болды. № 07 аталық із қашарлары бұл көрсеткіш бойынша № 39 аталық ізі қатарластарынан асып түсті. № 39 аталық ізі мен № 07 аталық із арасында анықталған айырмашылық көп жағдайда нақты болмады.

Өсіру кезеңінде 18 айлығында № 07 аталық із бұқашықтарының өлшемдері мен тірі салмағы арасында оң және нақты корреляциялық байланыс орнатылды $r = +0,44 - +0,82$ ($P > 0,999$).

Әдебиеттер тізімі:

1. Атайбеков Б. Оңтүстік Балқаш өңірінде әртүрлі тұқымды ірі қара мал төлінің өсіп даму ерекшеліктері / Б. Атайбеков, Қ. Нұрғазы, Т. Досымбеков, Б. Нұрғазы // Ізденістер, нәтижелер-2009. № 3. 45-46 б.

2. Нургазы К.Ш. Особенности роста и развития молодняка мясных пород крупного рогатого скота разных генотипов / К.Ш. Нургазы, Б.О. Нургазы, Г.Г. Гибит, Ф.А. Турганбаева // Сборник статей международной исследовательской организации «Cognitio» по материалам VII международной научно-практической конференции: «Актуальные проблемы науки XXI века» 2 часть, г. Москва, 2016. С. 126 (29.02.2016 г.).

3. Молодан, В.В. Рост и развитие герефордских бычков и кастратов при разном уровне концентрированных кормов в рационе / В.В. Молодан // Эффективные технологии в животноводстве Сибири: Сб. науч. тр. РАСХН. отд.-ие. СибНИПТИЖ. - Новосибирск, 2003. - С. 79-81.

4. Nurgazy Kuat International Journal of Advanced Biotechnology and Research (IJBR) / K. Nurgazy, Z. Iskakova, G. Gabit // Selection and Genetic Aspects of Beef Cattle Breed Improvement in Southeast Regions of Kazakhstan, Vol-8, Issue-2, 2017. – pp. 705-719.

5. Nurgazy K.Sh. Current Science / K.Sh. Nurgazy, K. Kairullaev, G.A. Kulmanova, B.O. Nurgazy, F.A. Turganbaeva // The scientific basis of variability of economically valuable traits of beef cattle of different genotypes in breeding them in the sandy deserts of the southern trans-balkhash area, Vol. 112, No. 5, 10 March 2017. – pp. 1627.

6. Нургазы К.Ш. Рост и развитие молодняка мясных пород / К.Ш. Нургазы, К.К. Кайруллаев, Г.А. Кулманова, Б.О. Нургазы, Ф.А. Турганбаева. // Вестник Государственного университета им. Шакарима, г. Семей. № 3, 2016, с. 193-195.

4.4. Оңтүстік Балқаш жағдайында герефорд тұқымының әртүрлі аталық іздердің төлдерін өсіру

Куат Шайполлаұлы Нұрғазы

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің профессоры, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан)

Бану Өміртайқызы Нұрғазы

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің профессоры, ветеринария ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)

Гүлзат Ғабитқызы Ғабит

КеАҚ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университетінің қауымд. профессоры, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Жынысы мен жасы әртүрлі топтағы туылғаннан 18 айлық жасқа дейінгі герефорд тұқымының әртүрлі аталық іздер төлдерінің тірі салмағы мен сызықтық өсуі өзгергіштігінің нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: аталық із, герефорд тұқымы, тірі салмақ, төл, тайынша, бұқашық, өсім.

Кіріспе. Етті бағыттағы ірі қара мал шаруашылығының дамуы асыл тұқымды базаға тікелей байланысты. Етті ірі қара мал шаруашылығының негізгі міндеттері – етті малды қарқынды өсірудің негізі болып саналатын асыл тұқымды шаруашылықтарды кеңейту және нығайту. Асылдандыру жұмысын жақсы әрі дұрыс бағытқа қоймай, сиыр етінің өндірісін күрт жоғарлатуға және тиімді экономикалық қарым-

қатынас орнатуға мүмкін емес [1]. Азықтың саны мен сапасы, малды өсіру технологиясы және қоршаған ортаның жағдайы ауыл шаруашылығы малының өнімділігін жоғарылатуда үлкен маңызға ие. Алайда жеткілікті дәрежедегі азықтандыру мен қоршаған ортаның қолайлы жағдайларында жоғары өнімділікке қол жеткізу үшін малдың тиісті тұқымдары, типтері, аталық іздері және тұқымдастықтары қажет. Мал шаруашылығында ауыл шаруашылығы малды өсірудің әртүрлі әдістері тарихи қалыптасқан. Тәжірибеде ғылыми зерттеулердің нәтижелері жинақталған сайын олар жөніндегі ақпарат, оларды қолданудағы тәсілдеме өзгеріп отырады.

Осындай әдістердің бірі малды аталық із бойынша өсіру болып табылады, ол асылдандыру жұмысында құнды негіз салушы бұқалардың ұрпағын пайдалануға негізделеді. Көзінің айналасындағы терісі мен түктері қара пигментті малдың болуы (көзілдірік) ұнамды селекциялық белгі болып саналады, өйткені мұндай жануарларда көз ауруы сирек кездеседі. Біздің жағдайымызда құрылатын аталық іздер малының көзінің айналасындағы терісі мен түктерінде пигменттену болды.

Материал мен әдістер. Зерттеу нысаны ретінде Алматы облысы Балқаш ауданы «Агрофирма «Dinara-Ranch» ЖШС-на қарасты ірі қара мал пайдаланды. Герефорд тұқымды ірі қара мал АҚШ мен Канададан әкелінген. Тәжірибе жүргізу үшін әртүрлі аталық іздерге жататын төл топтары құрастырылды (I - № 21 Жылдам бұқасының зауыттық аталық ізі, II - № 29 Сабырлы бұқасының зауыттық аталық ізі, III - № 27 Бұйра бұқасының зауыттық аталық ізі.

Тірі салмаққа есеп жүргізу үшін барлық тайыншаларды туылғаннан 18-айлық жасқа дейін таңертеңгілік уақытта азықтандыру алдында жеке-жеке өлшедік. Өлшеу нәтижесі бойынша тірі салмақтың орташа тәуліктік, абсолюттік және салыстырмалы өсімдерін есептеп отырдық. Сызықтық өсу мен төлдің дене бітімінің ерекшеліктері тәжірибе жүргізілетін жануарлардың туылған кезінде және 8, 12, 15 және 18 айлық жасында негізгі экстерьерлік өлшемдері бойынша зерттелінді, олардың негізінде дене бітімінің индекстері есептелінді.

Зерттеу нәтижелері Н.А. Плохинскийдің әдістемесі бойынша вариациялық статистика әдісімен өңделді [2].

Нәтижелер мен талдаулар. Малдың өсуін зерттеудің маңызы жөнінде А.А. Гайко былай деген еді «малдың өсуі оның аса маңызды биологиялық қасиеті, оның табиғатын түсініп білу өте мәнді». Өсу – бұл жас торшалардың көбею мен өсуінің есебінен дене салмағының ұлғаюы. Өсудің салмақтық, сызықтық және көлемдік деген түрлері болады. Біздің зерттеулерде салмақтық және сызықтық өсу есептелінді. Малдың тірі салмағы өсудің аса маңызды көрсеткіші болып табылады [3; 4; 5]. Әртүрлі аталық іздің герефорд тұқымды бұқашықтарының өсіру кезеңі бойы тірі салмағының өзгерістері 1 кестеде келтірілген.

1 кесте – Өртүрлі аталық із бұқашықтарының тірі салмағының динамикасы ($\bar{X} \pm m_x$), кг

Жасы, ай	Аталық із		
	I - № 21 Жылдам	II - № 29 Сабырлы	III - № 27 Бұйра
Туылғанда	23,6±0,51	27,1±1,08*	25,2±0,50*
3	102,2±3,1	106,1±1,8***	103,1±2,1**
8	211,3±9,3	214,2±3,9	212,3±8,1
12	308,4±9,6	310,2±5,1**	309,1±7,8
15	380,6±10,3	383,2±6,7**	380,1±6,9*
18	450,2±9,3**	455,6±5,6****	452,7±6,5****

Ескертпе: *- $P \geq 0,90$, ** - $P \geq 0,95$, *** - $P \geq 0,99$, **** - $P \geq 0,999$

1 кесте мәліметтерін талдау нәтижесінде, тәжірибе жүргізілген жануарлардың тірі салмағы өртүрлі жаста әрқилы өзгерді. Туылған кезде өртүрлі аталық іздерге жататын тайыншалардың тірі салмағының айырмашылығы шамалы болды, бұл буаздық кезінде сиырлардың азықтандырылуы жақсы болғанын дәлелдейді. Туылған кезде тірі салмағы бойынша ең жоғарғы көрсеткішке II аталық іздің бұқашықтары ие болды, ал ең төменгі көрсеткіш I аталық бұқашықтарда болды. Мұнда II және III аталық іздер бұқашықтарының I аталық із аналогтарынан артықшылығы анық болды ($P > 0,90$).

Сүтті кезеңде тайыншалардың өсуінде айтарлықтай айрмашылық байқалмады. Емізетін кезең бойы (8 айға дейін) өртүрлі аталық іздер бұқашықтарында тірі салмақ бойынша айырмашылық шамалы болды. Жасы 3 айда ең төменгі тірі салмақ I аталық іздің бұқашықтарында болды, қатарластары арасындағы айырмашылық 3,9; 0,9 кг құрды ($P > 0,99$) және ($P > 0,95$) тиісінше II және III аталық іздер арасында. I аталық із төлдері тірі салмағының төмен өсімін былай түсіндіруге болады, жайылымда тайыншалар әлі қатаймағандықтан жылдам шаршап, осы кезеңде негізгі азық болып табылатын сүтті жеткіліксіз емеді.

II аталық із бұқашықтарының артықшылығы 15-айлығында да байқалды. I және III аталық іздің қатарластары олардан 2,6 және 3,1 кг тиісінше төмен болды, ($P > 0,95$). 18 айлығында II аталық іздің бұқашықтары I аталық іздің аналогтарынан 5,4 кг, III- 2,9 кг ($P > 0,99$) асып түсті.

Аталық іздің төлдің тірі салмағына әсер ету үлесін анықтау үшін біз саны аз іріктеуде бірфакторлы кешеннің дисперсиясын есептедік.

Бұқашықтар бойынша дисперсиялық талдау нәтижелері 2 кестеде көрсетілген.

2 кесте – Аталық іздің өртүрлі жастағы бұқашықтардың тірі салмағына әсер ету деңгейі

Жасы, ай	Әсер ету үлесі, %	
	аталық іздің	басқа факторлардың
туылғанда	7,93	92,07
6	1,81	98,19

Жасы, ай	Әсер ету үлесі, %	
	аталық іздің	басқа факторлардың
18	2,61	97,39

2 кестенің мәліметтері көрсеткендей аталық іздің әртүрлі жастағы бұқашықтардың тірі салмағына әсер ету деңгейі 1,81-7,93% аралығында болды (барлық зерттелген жағдайда нақтылық 0,95 төмен). Өсе келе аталық іздің әсер ету үлесі азаяды, бұл басқа факторлардың елеулі әсер ететінін білдіреді (азықтандыру, бағып-күту және т.б.).

Бұқашықтарды әр айда өлшеу арқылы абсолюттік және салыстырмалы өсу анықталды. II аталық із бұқашықтары орташа тәуліктік өсім арқылы көрсетілген өсудің абсолюттік жылдамдығы бойынша зерттеудің барлық кезеңдерінде (0-8, 0-18 айлық жастан басқа) басқа аталық із қатарластарынан артта қалады. III және I аталық іздер бұқашықтарының өсімі жеткілікті жоғары дәрежеде болды.

Төлдің өсу қарқындығын сипаттауға өсіммен көрсетілген өсудің абсолюттік жылдамдығы жеткіліксіз болады. Сондықтан жастың жеке кезеңдеріндегі тірі салмақ пен туылған кездегі тірі салмақтың ара қатынасын көрсететін салмақтық өсу жылдамдығының коэффициенттері (3 кесте), кезеңнің басындағы тірі салмақ пен соңындағы тірі салмақ арасындағы пайыздық ара қатынасты көрсететін өсудің салыстырмалы жылдамдығы есептелінді (4 кесте).

3 кесте мәліметтері көрсеткендей, ең жоғарғы өсу қарқындығына I аталық із бұқашықтары ие, 18 айлығында олар туылған кездегі тірі салмаққа қарағанда тірі салмағын 19,0 есеге жоғарылатқан. Орташа есеппен туылғаннан 18 айлық жасқа дейін бұқашықтардың тірі салмағы 17,0-19,0 есеге артқан.

3 кесте – Әртүрлі аталық із бұқашықтарының тірі салмағының жоғарылау коэффициенттері

Аталық іздер	Өсу кезеңі				
	0-3	0-8	0-12	0-15	0-18
I - № 21 Жылдам	4,3	9,0	13,1	16,1	19,0
II - № 29 Сабырлы	4,0	8,0	11,4	14,1	17,0
III - № 27 Бұйра	4,1	8,3	12,1	15,0	18,0

3 айға дейінгі кезеңде барлық топтағы бұқашықтардың тірі салмағы шамамен бірдей өсті (4,0 – 4,3). Жалпы барлық жыныстық жастық топтарда өсу қарқындығы бірі бірінен аз ерекшеленді.

Кестеде көрсетілген бұқашықтардың жасына қарай өсу қарқындығы 3 айлық жастан кейін күрт, ал одан соң баяу төмендейтіндігімен сипатталды.

4 кесте – Өртүрлі аталық із бұқашықтарының өсуінің салыстырмалы жылдамдығы, %

Жас кезеңі, ай	Аталық іздер		
	I - № 21 Жылдам	II - № 29 Сабырлы	III - № 27 Бұйра
0-3	329,2	291,1	309,5
3-8	107,7	101,3	101,7
8-12	46,6	45,3	47,0
12-15	23,3	23,5	23,9
15-18	18,1	19,0	19,4

Өртүрлі аталық іздер тайыншаларының туылғаннан 18 айлық жасқа дейінгі тірі салмағының динамикасы 5 кестеде көрсетілген.

5 кесте – Өртүрлі аталық із тайыншаларының тірі салмағының динамикасы ($\bar{X} \pm m_x$), кг

Жасы, ай	Аталық іздер		
	I - № 21 Жылдам	II - № 29 Сабырлы	III - № 27 Бұйра
Туылғанда	23,0±0,39***	23,8±0,84*	23,5±0,83**
3	95,3±3,61	95,2±3,92	94,6±2,81
8	190,7±6,37	193,6±4,05	191,5±8,73
12	273,2±6,96	279,9±5,51*	273,8±8,51
15	343,3±6,71	345,3±5,96*	342,8±7,91
18	417,6±5,97	420,2±5,51	420,1±7,58

Ескерту: * - $P \geq 0,90$, ** - $P \geq 0,95$, *** - $P \geq 0,99$, **** - $P \geq 0,999$

5 кестедегі мәліметтер бойынша мынадай тұжырым жасауға болады, туылған кезде тайыншалардың тірі салмағы 23,0-23,8кг аралығында болды. Ең төменгі салмақ I аталық із тайыншаларында тіркелді. I аталық іздің тайыншалары II аталық іздің аналогтарынан 0,8 кг ($P > 0,90$) және III - 0,5 кг ($P > 0,95$) кем болды. Зерттеудің барлық кезеңдерінде I аталық із тайыншалары тірі салмақтың төмен көрсеткіштерімен ерекшеленді, басқа аталық іздердің қатарластары арасындағы тірі салмақ бойынша айырмашылық шамалы болды, айырмашылығы 2-5 кг құрды.

Аталық іздің өртүрлі жастағы тайыншалардың тірі салмағына әсер ету деңгейі 6 кестеде көрсетілген.

6 кесте – Аталық іздің өртүрлі жастағы тайыншалардың тірі салмағына әсер ету деңгейі

Жасы, ай	Әсер ету үлесі, %	
	Аталық іздің	Басқа факторлардың
Туылғанда	6,8	93,2
6	3,9	96,1
18	3,2	96,8

6 кестенің мәліметтері аталық іздің тірі салмаққа тигізетін әсері шамалы 3,2-6,8% аралығында екенін көрсетті, тайыншалардың тірі салмағына аталық із туылған кезде ең үлкен әсер етеді 6,8% ($P < 0,95$).

Бұл талдаудың нәтижесі тірі салмаққа басқа факторлар айтарлықтай әсер ететінін көрсетті (азықтандыру, күтіп-бағу, тұқым және т.б.).

Зерттеу кезеңі бойы тайыншалардың орташа тәуліктік өсімдері жасы мен аталық ізге байланысты өзгеріп отырды. Мәліметтерді талдау нәтижесінде өсе келе тайыншалардың орташа тәуліктік өсімі азаяды деуге болады. I аталық із тайыншаларының өсу жылдамдығы зерттеу мезгілінің барлық кезеңінде ең төмен болды. Басқа аталық із қатарластарынан тірі салмақтың орташа тәуліктік өсімінің артықшылығы жас кезеңіне қарай өзгереді (12 айдан 15 айға дейін - I аталық із тайыншаларында ең жақсы, туылғаннан 8 айға дейін, 8 айдан 12 айға дейін - II аталық іздің, 15 айдан 18 айға дейін - III аталық іздің).

Жалпы өсіру кезеңінде ең жақсы тірі салмақ өсімімен III аталық із тайыншалары ерекшеленді, олар I аталық із қатарластарынан 1,3% артты, II-ден тиесілі 3,1. Тайыншалар тірі салмағының туылғандағысымен салыстырғандағы өзгеруі жөніндегі мәліметтер (7 кесте) тірі салмақтың жоғарылауы бірқалыпты жүретінін көрсетті.

7 кесте – Өртүрлі аталық із тайыншаларының тірі салмағының жоғарылау коэффициенттері

Аталық іздер	Жасы, ай				
	3	8	12	15	18
I - № 21 Жылдам	4,2	8,2	12,0	15,0	18,0
II - № 29 Сабырлы	4,1	8,2	12,0	15,0	18,0
III - № 27 Бұйра	4,1	8,1	12,0	15,0	18,1

Тіршілігінің әр кезеңінде тайыншалардың өсу жылдамдығы біркелкі болмады (8 кесте). Ең жоғарғы тірі салмақ туылғаннан 3 айлық жасқа дейінгі кезеңде байқалды (3,5 есеге дейін), одан кейінгі кезеңдерде өсу жылдамдығы баяулады. Топтарды өзара салыстырғанда туылғаннан 3 айлық жасқа дейінгі, 3 айдан 8 айлыққа дейінгі кезеңде өсудің ең жоғарғы салыстырмалы жылдамдығы II аталық із, 15 айлықтан 18 айлыққа дейінгі кезеңде – III аталық із, 12 айлықтан 15 айлыққа дейін – I аталық із тайыншаларында болды.

8 кесте – Өртүрлі аталық із тайыншаларының өсуінің салыстырмалы жылдамдығы, %

Жас кезеңі, ай	Аталық іздер		
	I - № 21 Жылдам	II - № 29 Сабырлы	III - № 27 Бұйра
0-3	309,5	308	307
3-8	96,5	100,5	99,8
8-12	44,0	46,9	45,2
12-15	26,5	24,4	25,6
15-18	20,3	20,4	22,3

Жалпы өсу жылдамдығы бойынша топтар арасындағы айырмашылықтар шамалы болды, әсіресе 12-18 айлық жаста. Тіршіліктің осы кезеңіндегі мұндай өзгерістер азықтандыру мен күтіп-

бағудың қолайлы жағдайларымен түсіндіріледі. Герефорд тұқымының әртүрлі аталық іздері төлдерінің тірі салмағын талдау барысында II және III аталық іздер төлдерінің артықшылығы байқалды. Төменгі көрсеткіштер I аталық із төлдерінде болды.

Өлшемдер мен олардың ара қатынасы бойынша малдың дене бітімінің типін, оның өнімділігінің бағытын және шаруашылыққа пайдалылығын анықтауға болады.

Жасына байланысты төлдер өлшемдерінің абсолюттік шамаларының өзгеруін қарастыру барысында мынадай қорытынды жасауға болады: туылған кезде әр түрлі аталық іздер төлдерінің өлшемдері бірі бірінен аз ерекшеленеді, алайда биіктік өлшемдері бойынша III аталық із төлдерінің (бұқашықтары мен тайыншалары) біршама артықшылығын атап өтуге болады. Одан кейінгі зерттеу кезеңдерінде топтар арасында биіктік өлшемдері бойынша да, ендік өлшемдері бойынша да айтарлықтай айырмашылық байқалмады. Өлшемдер арасында жыныстық айырмашылықтар болды, тайыншалардың өлшемдері бұқашықтардікінен біраз төмен.

Өлшемдердің абсолюттік деректері дене бітімін толығымен сипаттай алмайды, өйткені әрбір өлшем басқаларымен байланыстырылмай жеке қарастырылады. Өлшемдердің арақатынасын анықтау үшін дене бітімінің индекстерін қолданады.

Келтірілген мәліметтер бойынша индекстердің мөлшері жасына қарай едәуір, әрі төлдердің жеке топтарында әрқалай өзгеретінін көруге болады. Өсе келе ұзынсырақтылық индексі біркелкі төмендейді. Бұл заңдылық барлық топтағы малға тән.

Барлық топтарда өсе келе созылыңқылық индексі де жоғарылады. Бұл көрсеткіштің топтар арасындағы артықшылығы жасына қарай өзгереді. Осы көрсеткіш бойынша туылған кезде I және II аталық іздердің бұқашықтары, 8 айлық жаста - II аталық іздің төлі, ал 18 айлықта – I және II аталық іздердің тайыншалары артықшылық көрсетті. Бұл олардың еттілігің өте жақсы дамуда екенін көрсетті.

Барлық аталық іздердің бұқашықтарында кеуделік индекс тайыншаларға қарағанда артық болды. Бұл олардың денесі тік қабырғалы бөшкетәріздес екенін дәлелдейді. Дене бітімі индекстері бойынша ерекше топаралық айырмашылық байқалмады. Индекс өлшемдеріне қарай артта қалушылық немесе алға шығушылық әр жаста әркелкі байқалды.

Еметін кезеңде енділік өлшемдерде, әсіресе шонданай төмпешіктерінде, айтарлықтай өзгерістер орын алды. Аталық іздер арасында айтарлықтай өзгерістер өзгешеліктері байқалмады, алайда шонданай төмпешігінің ені бойынша өзгерістердің ең жоғары пайызы I аталық іздің тайыншаларында болды.

Өлшемдердің өсуі 8-12 айлық кезеңде айтарлықтай жоғары, биіктік өлшемдерінің ең төменгі өзгерістері 2 - 6,4%, ендік – 6 - 39,0% құрады.

Жас ұлғая өсу баяулайды, 15 айдан 18 айға дейін өзгерістер тек 1,1 - 11,0% болды. Топтар арасындағы өзгерістер шамалы 12% аралығында.

Қорытынды. Жоғарыда баяндалғанның негізінде төл өсірудің барлық зерттеу кезеңдерінде II және III аталық іздерінің бұқашықтары мен тайыншалары өздерінің қатарластарын тірі салмағы мен өсу жылдамдығы бойынша асып түсті деп тұжырымдауға болады. Жалпы әртүрлі аталық іздердің төлдерінде дене бітімінің өлшемдері мен индекстері бойынша айтарлықтай айырмашылық байқалмады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Каюмов Ф.Г. Современное состояние и перспективы развития мясного скотоводства на Южном Урале / Ф.Г. Каюмов. В.К. Еременко // Молочное и мясное скотоводство. 2000, № 5. С. 7-10.
2. Плохинский Н.А. Руководство по биометрии для зоотехника. - М.: Колос, 1969. С. 256.
3. Гайко А.А. Мясная продуктивность крупного рогатого скота и качество говядины. - М.: Урожай, 1971. С. 208.
4. Nurgazy K. Growth and developing peculiarities of beef cattle bull-calves in different genotypes in conditions of Jlp "Agrofirma "Dinara-Ranch"/ K. Nurgazy, B. Nurgazy, Z. Iskakova // Научный журнал Исследования, результаты № 4 (73) 2017, с. 160-166
5. Nurgazy K. Growth and development peculiarities of helpers with different genotypes in conditions of Jlp "Agrofirma "Dinara-Ranch" / K. Nurgazy, B. Nurgazy, Z. Iskakova // «Известия» Национальной Академии Наук РК, Серия аграрных наук, № 6 (ноябрь-декабрь) 2017 г., с. 15–19, Алматы, НАН РК.

4.5. Исследование качества и безопасности яблук и яблочного сока в соответствии с нормативными требованиями к продуктам детского питания

Оразкуль Оспановна Дуйсенбекова

кандидат сельскохозяйственных наук, профессор кафедры «Технология и безопасность Пищевых продуктов», НАО «Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)

Ажар Адилханкызы Керимбаева

магистрант НАО «Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)

*Посвящается светлой памяти замечательного человека,
профессора, доктора биологических наук,
Смагулова Агыбая Кусмановича*

Введение

Яблоки являются источниками различных витаминов, макро- и микроэлементов, а также органических кислот, необходимых для полноценного и правильного развития детского организма. Как растительное сырье, они широко используются для производства соков, в том числе и для детского питания.

В зависимости от качества яблоки подразделяются на два товарных сорта: 1 и 2-ой. Внешний вид 1 и 2-го сортов должны быть здоровые, свежие, целые, чистые, вполне развившиеся, без повреждений сельскохозяйственными вредителями, без механических повреждений, типичной для данного помологического сорта формы и окраски, с плодоножкой или без нее. Для производства продуктов детского питания допускается применение яблок не ниже 1-го сорта. [1]

Продукты детского питания – это продукты специального назначения, отвечающие физиологическим потребностям детского организма. [2]

В настоящее время, в Казахстане наблюдается увеличение потребительского спроса на рынке соковой продукции, связанного, не только с повышением покупательской способности населения, но и возрастающим интересом потребителей к экологически чистым продуктам. [3]

В результате, на сегодняшний день, качество и безопасность соковой продукции является актуальной темой для изучения, на всех этапах его производства, включая растительное сырье.

Мировой рынок яблочных соков оценивается в 1,5 млн. тонн, что является индикатором популярности и востребованности яблочного сока, как одного из видов фруктовых соков. Крупнейшими экспортерами являются Китай, Польша, Украина, Чили и Австралия. [3]

Основной страной экспортером фруктовых и овощных соков для Республики Казахстан, с объемом экспорта 53% - является Российская Федерация, так как в последние годы в силу неблагоприятных погодных условий наметилась тенденция снижения урожайности овощных и фруктово-ягодных культур, что отрицательно влияет на ценовую политику сырьевой базы производства соковой продукции в стране. [3]

В объемах внутреннего производства - яблочный сок является одним из доминирующих. По итогам 2016 г. отечественными производителями было произведено 49,7 млн. литров яблочного сока, что составило 37% от общего объема фруктовых соков. [3]

По данным Комитета РК по статистике, на начало 2017 года основной объем валового сбора семечковых и косточковых культур приходится на плоды яблони - 188,1 тыс. тонн или 78% от общего объема. Что доказывает перспективность развития данного направления. [3]

Основным документом, определяющим требования безопасности к соковой продукции, является Технический Регламент Таможенного

Союза ТР ТС 023/2011, утвержденный комиссией в декабре 2011г. Кроме безопасности, технический регламент на соки устанавливает тип маркировки, и основные правила подачи информации, предназначенной для потребителя. В качестве подтверждения соответствия требованиям, ТР устанавливает государственную регистрацию и декларирование. [4]

С точки зрения ТР ТС 023/2011 соки в зависимости от способов их производства и обработки фруктов и (или) овощей бывают следующих видов:

- а) сок прямого отжима;
- б) свежавыжатый сок
- в) концентрированный сок;
- г) восстановленный сок;
- д) диффузионный сок. [4]

Примечание: в настоящее время яблочные соки в большей степени производят из яблочного концентрата.

В свою очередь, соблюдение всех требований качества и безопасности, предъявляемых к производству соков для детского питания, может обеспечить физиологические потребности казахстанских детей в пищевых и вкусовых веществах. А совокупность различных свойств соковой продукции, обуславливающих ее пригодность удовлетворять определенные потребности, а так же отсутствие недопустимого риска стали следствием всестороннего анализа яблочного сока.

Объекты и методы исследования

На базе Казахстанско-Японского инновационного центра КазНАУ, в лабораториях пищевой и экологической безопасности, были проведены испытания 3 образцов яблочных соков.

Объектами исследования выступили: Образец № 1 яблочный сок «Juicy Junior», объемом 200 мл; Образец № 2 яблочный сок «ОК»; Образец № 3 свежавыжатый яблочный сок из сорта «Столовка».

Образцы были испытаны на соответствие требованиям нормативной документации СТ РК 2207-2012 «Соки для детского питания. ТУ»; ТР ТС 023/2011 «Соковая продукция из фруктов и овощей»; ТР ТС 023/2011 «О безопасности пищевой продукции» по органолептическим и физико-химическим показателям.

Дополнительно, были изучены и проанализированы различная научная литература на определение опасных факторов в яблоках и яблочном соке.

Результаты и их обсуждение

В ходе проведенных испытаний были изучены органолептические и физико-химические показатели яблочных соков, предназначенных для детей дошкольного и школьного возраста, от 3-х лет.

Таблица № 1. Органолептические показатели

Наименование определяемых показателей	Единица измерения	НД на методы испытаний	Предельно допустимый уровень	Фактическое значение
Внешний вид, цвет				
Образец № 1	Визуальный осмотр	СТ РК 2207-2012	Прозрачная жидкость, без мякоти, однородный по всей массе.	Прозрачная жидкость, без мякоти, однородный по всей массе.
Образец № 2	Визуальный осмотр	СТ РК 2207-2012	Прозрачная жидкость, без мякоти, однородный по всей массе.	Прозрачная жидкость. Без мякоти, однородный по всей массе.
Образец № 3	Визуальный осмотр	СТ РК 2207-2012	Прозрачная жидкость, без мякоти, однородный по всей массе.	Прозрачная жидкость. Без мякоти, однородный по всей массе.
Вкус, аромат				
Образец № 1	Сенсорный анализ	СТ РК 2207-2012	Вкус и запах ярко выраженный, свойственный яблочному соку	Вкус и запах ярко выраженный, свойственный яблочному соку
Образец № 2	Сенсорный анализ	СТ РК 2207-2012	Вкус и запах ярко выраженный, свойственный яблочному соку	Вкус и запах слабовыраженный, свойственный яблочному соку
Образец № 3	Сенсорный анализ	СТ РК 2207-2012	Вкус и запах ярко выраженный, свойственный яблочному соку	Вкус и запах ярко выраженный, свойственный яблочному соку

Авторская работа

В таблице № 1 приведены результаты органолептической оценки яблочных соков. При проведении визуального осмотра 3-х образцов яблочных соков, на внешний вид и цвет, все образцы – показали достойные результаты. Так образцы 1, 2 и 3 – это прозрачные жидкости, однородные по всей массе, осветленные и без мякоти. При сенсорном анализе на определение показателей вкуса и аромата, образцы так же показали достойные результаты, так как не содержали посторонних вкусов и запахов, не свойственных яблочному соку. Но, наблюдалось небольшое различие, так в 1 и 2 образцах вкус и запах были ярко выраженными, а показатели 3-го образца были слабо выражены.

Исходя из результатов, было подтверждено соответствие яблочных соков требованиям СТ РК 2207-2012; ТР ТС 023/2011; ТР ТС 021/2011, т.к. все образцы соответствовали нормативным требованиям для детей дошкольного и школьного возраста.

Таблица № 2. Физико-химические показатели

Наименование определяемых показателей	Единица измерения	НД на методы испытаний	Предельно допустимый уровень	Фактическое значение
Определение титруемой кислотности				
Массовая доля титруемой кислотности	%	ГОСТ ISO 750-2013	не более 1,3	
Образец № 1	%	ГОСТ ISO 750-2013	не более 1,3	0,67
Образец № 2	%	ГОСТ ISO 750-2013	не более 1,3	0,33
Образец № 3	%	ГОСТ ISO 750-2013	не более 1,3	0,94
Содержание растворимых сухих веществ				
Растворимые сухие вещества	%	ГОСТ ISO 2173-2013	не более 16	
Образец № 1	%	ГОСТ ISO 2173-2013	не более 16	12
Образец № 2	%	ГОСТ ISO 2173-2013	не более 16	6
Образец № 3	%	ГОСТ ISO 2173-2013	не более 16	11
Определение содержания золы				
Массовая доля золы	г/дм ³	ГОСТ Р 51432-99	не нормируется	
Образец № 1	г/дм ³	ГОСТ Р 51432-99	не нормируется	3
Образец № 2	г/дм ³	ГОСТ Р 51432-99	не нормируется	0,5
Образец № 3	г/дм ³	ГОСТ Р 51432-99	не нормируется	6

Авторская работа

В таблице № 2 приведены результаты физико-химических исследований яблочных соков 3-х исследуемых образцов, по результатам которых, было установлено, что:

Образец № 1 яблочный сок «Juicy Junior», объемом 200 мл – показал результаты, соответствующие требованиям. Так по итогам испытания на определение массовой доли титруемых кислот – показал среднее значение, в разрезе испытанных образцов. По показателям содержания растворимых сухих веществ – данный образец, так же показал значения в пределах допустимой нормы.

Образец № 2 яблочный сок «ОК», объемом 200 мл – показал результаты, соответствующие требованиям. Так по итогам испытания на определение массовой доли титруемых кислот – показал наименьшее значение, в разрезе испытанных образцов. А по показателям содержания растворимых сухих веществ – данный образец показал значения в пределах допустимой нормы.

Образец № 3 свежавыжатый яблочный сок из сорта «Столовка», объемом 500 мл – показал результаты, соответствующие требованиям. Так по итогам испытания на определение массовой доли титруемых кислот – показал наивысшее значение, в разрезе испытанных образцов. А по показателям содержания растворимых сухих веществ – данный образец показал значения в пределах допустимой нормы.

Заключение

По результатам проведенных органолептических и физико-химических исследований яблочных соков: Образец № 1 яблочный сок

«Juicy Junior», объемом 200 мл; Образец № 2 яблочный сок «ОК», объемом 200 мл; Образец № 3 свежавыжатый яблочный сок из сорта «Столовка», объемом 500 мл, соответствуют требованиям СТ РК 2207-2012; ТР ТС 023/2011; ТР ТС 021/2011.

Изучение научной литературы на наличие опасных факторов, в яблоках, а также при производстве яблочных соков, выявил микотоксин - патулин, как основной опасный фактор, наличие которого не должно превышать 20 мкг/кг. Превышение, которого может отрицательно воздействовать на иммунную систему человека, а также негативно влиять на структуру клеток и хромосом.

Список литературы:

1. А.К. Смагулов, Р.Е. Елешев – Качество и безопасность сельскохозяйственной пищевой продукции, Учебник для ВУЗов / Алматы, 2002 – 544 с.;
2. Л.В. Донченко, В.Д. Надыкта – Безопасность пищевой продукции: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ДеЛи Принт, 2007. – 539 с.;
3. Данные комитета Республики Казахстан по статистике на 2017 год.
4. ТР ТС 023/2011 «Технический регламент на соковую продукцию из фруктов и овощей»;
5. ТР ТС 021/2011 «О безопасности пищевой продукции»;
6. СТ РК 2207 – 2012 «Соки для детского питания. Технические условия».

4.6. Характеристика питания населения, проживающего в экологически неблагоприятных территориях ВКО

Айгерим Мейрамбековна Мукышева

магистрант, Государственный медицинский университет г. Семей
(Казахстан, г. Семей)

Шолпан Ергалиевна Токанова

кандидат медицинских наук, профессор, Государственный
медицинский университет г. Семей
(Казахстан, г. Семей)

Проблема качественного питания является ключевым фактором повышения качества жизни населения. Качество питания напрямую влияет на здоровье нации, на демографическую ситуацию в целом, оно учитывается как базовый элемент национальной безопасности страны.

В соответствии с государственной программой «Денсаулык» на 2016-2019 гг. одной из основных задач является разработка научно-обоснованных принципов рационального питания, направленных на

предупреждение и контроль заболеваний и микронутриентной недостаточности.

В настоящее время в регионах, прилегающих к бывшему Семипалатинскому полигону (85 населенных пунктов с численностью населения почти 72 тыс. человек), отмечается высокий уровень онкологической заболеваемости и смертности населения, болезней системы кровообращения, пороков развития среди новорожденных и эффектов преждевременного старения [1, с. 274].

В зонах радиоактивного загрязнения облучение населения носит комбинированный характер – сочетание внешнего и внутреннего облучения, что приводит к сложному развитию патологических процессов [2, с. 182].

Для улучшения состояния здоровья наряду со снижением масштабов загрязнения окружающей среды необходимо внедрять систему мер, поддерживающих и улучшающих состояние здоровья населения на экологически неблагоприятных территориях [3, с. 76-77].

Цель исследования:

Характеристика питания населения, проживающего в экологически неблагоприятных территориях ВКО.

Задачи:

- Изучить состояние питания населения проживающего на территориях экологического неблагополучия ВКО (с. Бородулиха, с. Курчум, с. Караул).

- Провести сравнительную характеристику питания населения в разрезе места проживания.

- Разработать рекомендации для изучаемого населения.

Материалы и методы исследования:

Объект исследования: население в возрасте 18-50 лет, проживающие на территориях ВКО (с. Бородулиха, с. Курчум, с. Караул).

Методы исследования:

- социологический
- гигиенический
- статистический.

Результаты исследования:

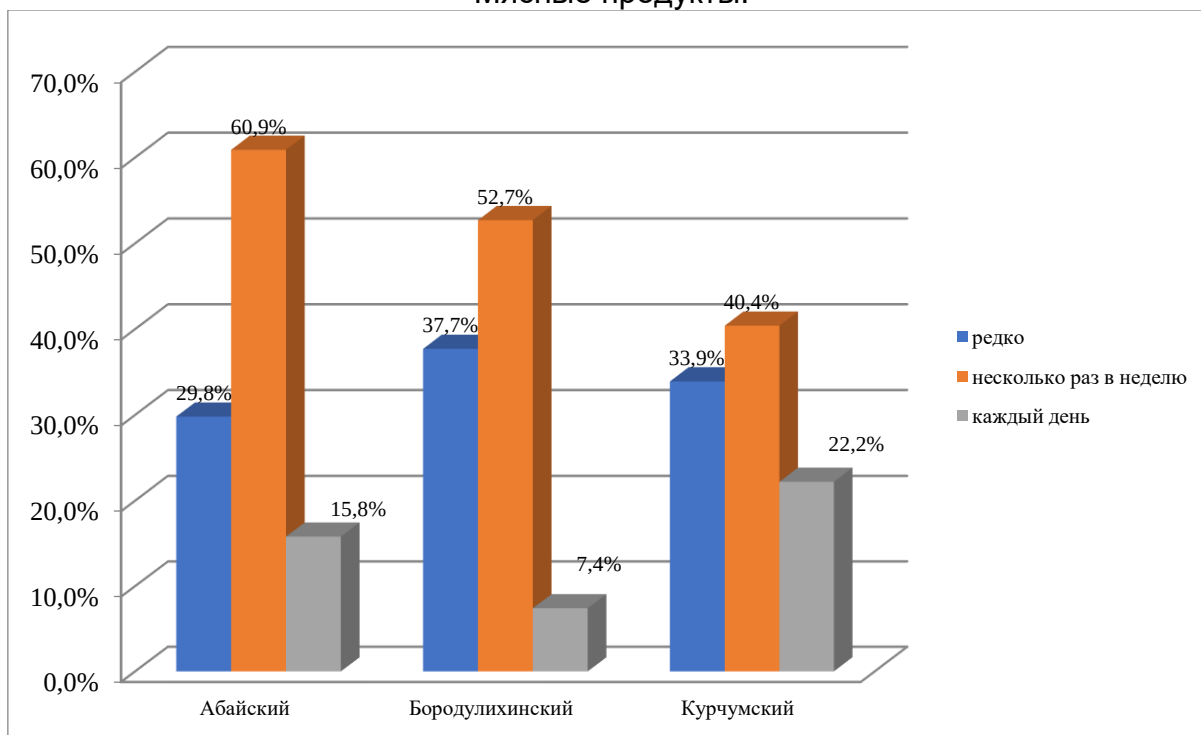
Проведено анкетирование населения ВКО с использованием стандартной анкеты по изучению качества питания и пищевого поведения населения «Food Frequency Questionnaire (FFQ)» (опросник пищевой частоты).

Характеристика групп исследования:

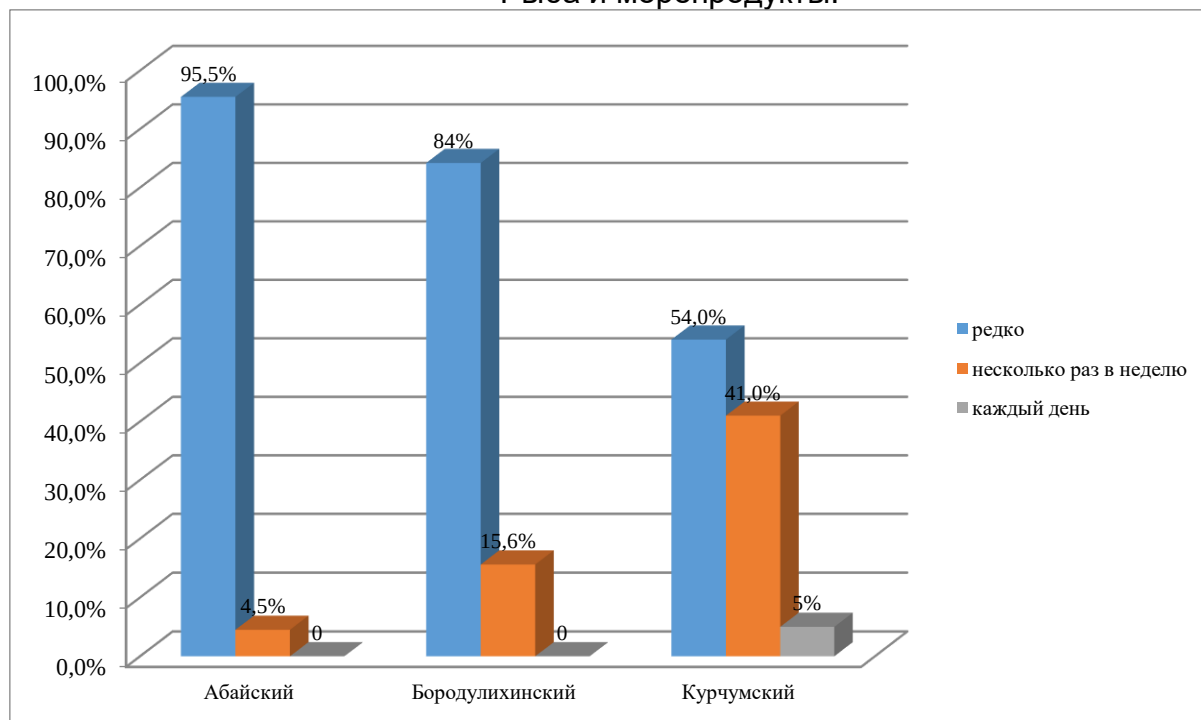
Районы	Мужчины	Женщины	Общее количество
Абайский	86	147	233
Бородулихинский	42	180	222
Курчумский	46	199	245
Итого:	174	526	700

Частота употребления продуктов:

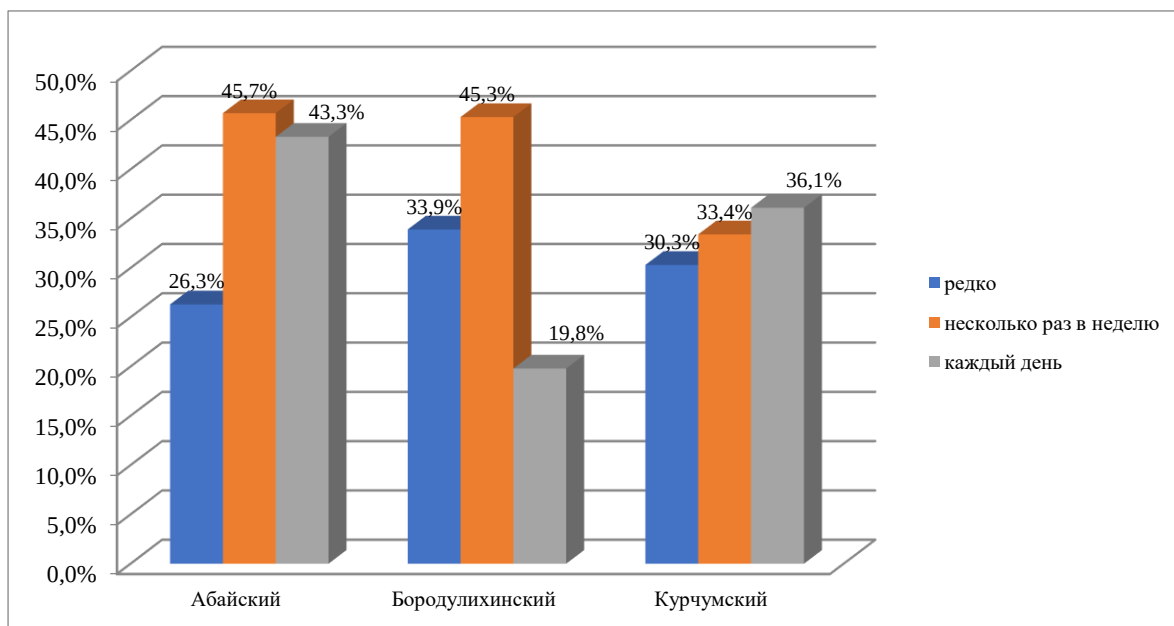
Мясные продукты:

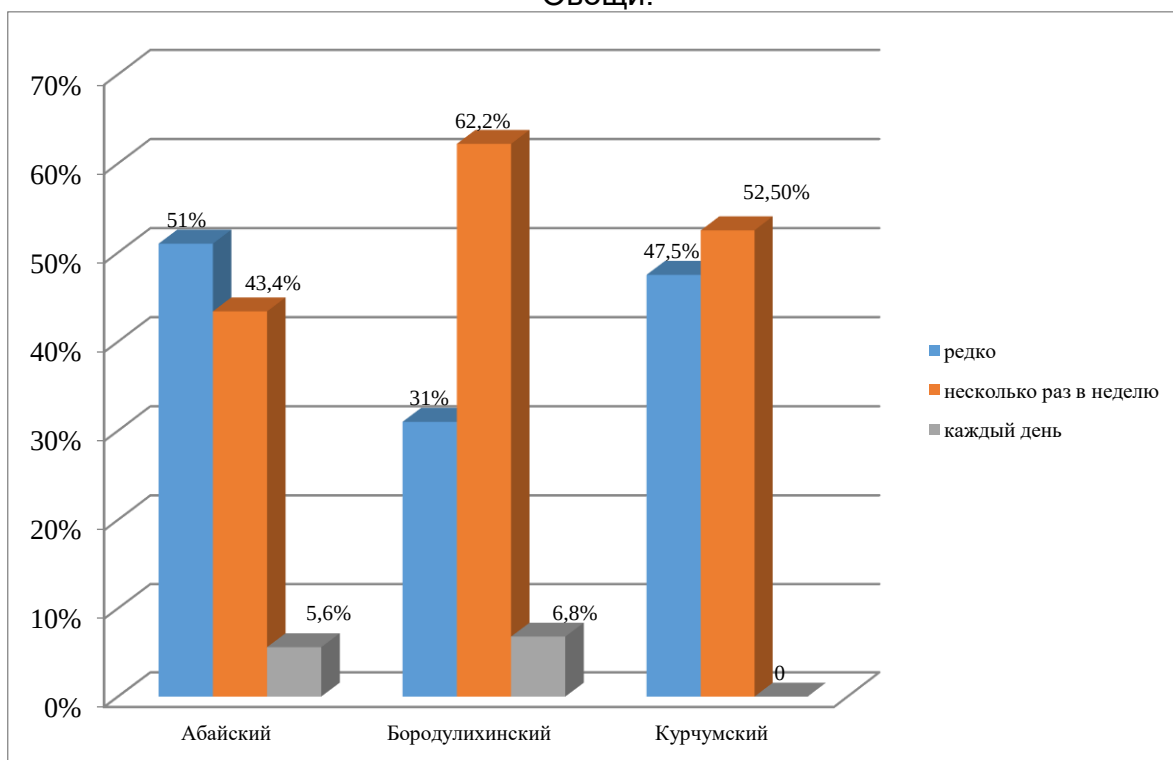
Рыба и морепродукты:

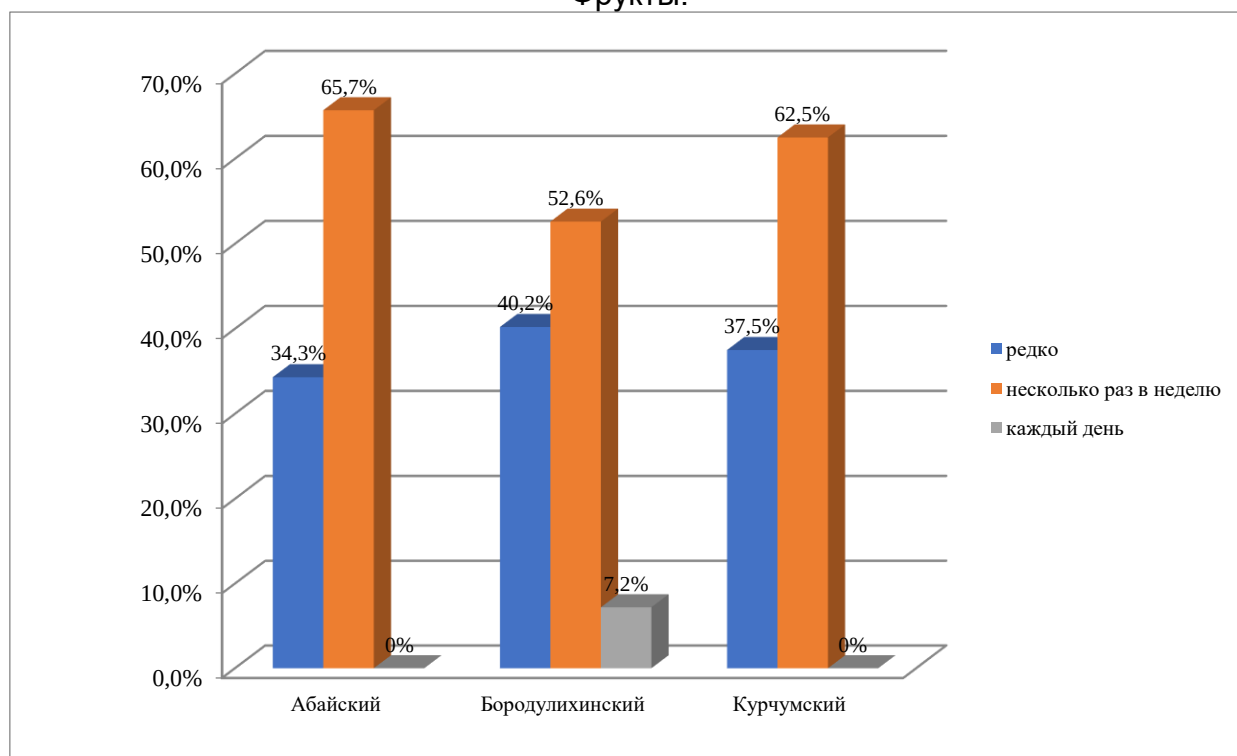
Хлебобулочные изделия:

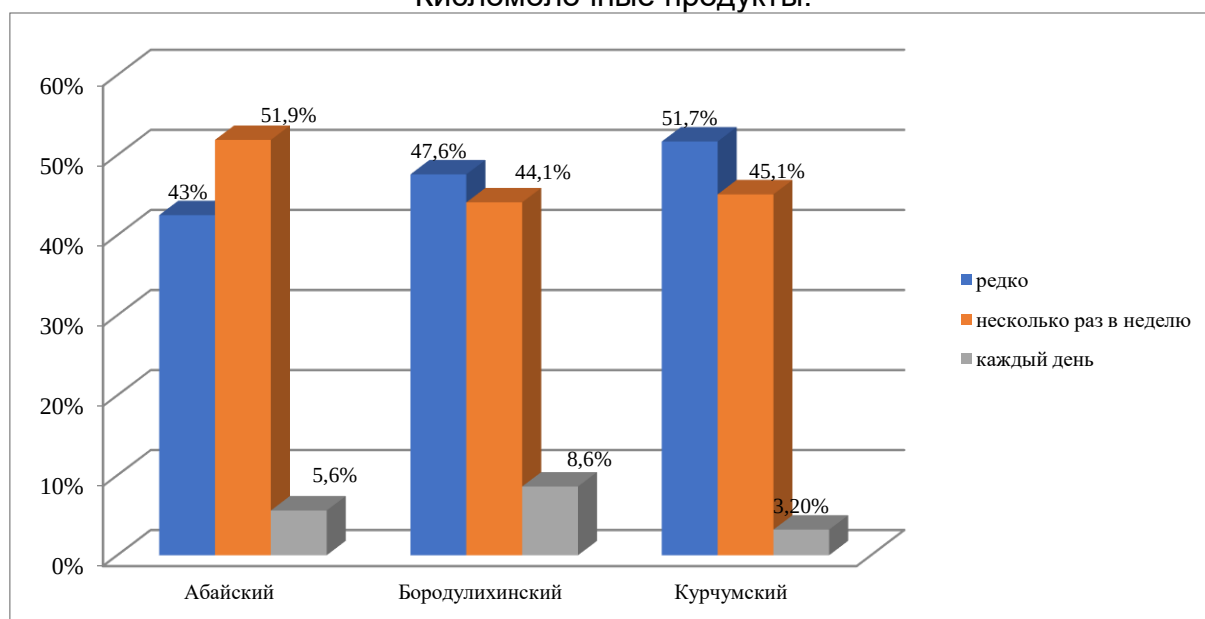
Овощи:

Фрукты:

Кисломолочные продукты:

Выводы:

- Несмотря на положительную динамику в потреблении населением отдельных видов пищевых продуктов, питание населения остается несбалансированным.
- Наименее благоприятно характеризуется состояние питания населения Курчумского района.
- Необходимо систематически проводить профилактические беседы с населением по разъяснению необходимости рационального питания и привитие правильных пищевых привычек.

Рекомендации:

- Проблема здорового питания, приведения рациона в соответствие с реальными физиологическими потребностями человека требует серьезных комплексных решений в части организации, систематизации и стандартизации питания. Важное место в формировании среди населения навыков культуры питания и в профилактике алиментарно-зависимых болезней могут и должны занять центры здоровья и кабинеты здорового питания.

- Необходимо предусмотреть разработку и издание специальной научной и популярной литературы для населения.

Список литературы:

1. Г.С. Джангирова Экологические проблемы Казахстана на современном этапе. Вестник КазНПУ. 2015 г. Алматы, с. 103-274

2. Радиационное воздействие ядерного оружия Ю.А. Сапожников, Р.А. Алиев, С.Н. Калмыков «Радиоактивность окружающей среды», изд-во «БИНОМ. Лаборатория знаний», М., 2006 г., с. 182.

3. Линченко С.Н., Хан В.В., Грушко Г.В., Горина И.И. Влияние неблагоприятных экологических факторов на здоровье человека и проблемы его коррекции «Успехи современного естествознания» 2010 г., № 4, с. 76-77.

4.7. Безопасность пищевых продуктов, как одно из основных требований ВТО

Наталья Сергеевна Кулабухова

кандидат медицинских наук, заведующий кафедрой
эпидемиологии и общей гигиены, Государственный медицинский
университет г. Семей (г. Семей, Казахстан)

Шолпан Манарбековна Токешева

кандидат медицинских наук, доцент, Государственный медицинский
университет г. Семей (г. Семей, Казахстан)

Гульнара Калимуратовна Турдунова

врач-методист, Центр формирования здорового образа жизни
РГП «Больница Медицинского центра Управления делами
Президента Республики Казахстан» (г. Астана, Казахстан)

Кульпаш Уразбековна Кембаева

кандидат медицинских наук, старший преподаватель,
Государственный медицинский университет г. Семей
(г. Семей, Казахстан)

Меруерт Бейсенгазиновна Бейсенгазина

преподаватель, Государственный медицинский
университет г. Семей (г. Семей, Казахстан)

Безопасность пищевых продуктов - одна из актуальных проблем в мире, в том числе и в Казахстане, так как Республика Казахстан - крупный производитель и экспортер продовольствия. Одно из ключевых условий участия в международной торговле пищевыми продуктами является способность страны-экспортёра обеспечить безопасность экспортируемой продукции. Постоянно растущий объем международной торговли пищевыми продуктами выдвигает проблему пищевой безопасности на одно из первых мест – как в плане профилактики заболеваний, передающихся через недоброкачественные продукты, так и сохранения здоровья потребителей.

Безопасность пищевых продуктов (БПП) – это гарантия того, что пищевой продукт не причинит вреда потребителю. Особое внимание к вопросам безопасности появилось ещё во второй половине 1990-х годов в связи с масштабным кризисом в агропромышленном комплексе, вызванным губчатоподобной энцефалопатией (коровьим бешенством). Этот кризис преподал несколько важных уроков: несоблюдение вопросов безопасности может создать серьёзные риски для здоровья потребителя; проблема, возникшая в одной стране, может перерасти во всеобщую проблему; проблемы БПП могут иметь серьёзные экономические последствия [1].

В условиях учащающихся инцидентов, связанных с небезопасными продуктами питания, многие государства вводят различные системы контроля и мониторинга за поступающей на рынок продукцией, осуществляют реформирование и изменение законодательства, принимают усиленные меры по инспектированию продукции на таможенных границах, меры контроля и надзора.

Страны Евросоюза (ЕС), ввели специальные процедуры для оценки способности потенциальных стран-экспортеров обеспечить безопасность продукции.

С целью либерализации международной торговли и регулирования торгово-политических отношений государств-членов создана международная организация ВТО. ВТО требует от своих членов основывать меры, необходимые для обеспечения безопасности пищевых продуктов на международных стандартах, которые приняты такими международными организациями по стандартизации, как ИСО, Комиссия Кодекс Алиментариус Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) и Организация по продуктам питания и сельском хозяйству ООН (ФАО). Международные стандарты, признаваемые в рамках ВТО, в отношении БПП, включают в себя европейские директивы, стандарты и руководящие указания Комиссии Кодекс Алиментариус, международные стандарты ИСО в области безопасности пищевых продуктов (ИСО 22000:2005, 22004:2005 и др.), основанные на применении принципов системы ХАССП.

Комиссия «КА» занимается разработкой стандартов, правил и рекомендаций в отношении пищевых продуктов, условий их производства и критериев безопасности. Международная практика такова, что страны-участницы «КА» создают у себя национальные комитеты, которые занимаются гармонизацией национального законодательства с международными. В РК Национальный комитет Кодекс Алиментариус создан на базе МЗ, выполняющий свою миссию в тесном сотрудничестве со страновым офисом ВОЗ в Казахстане.

Одним из этапов приближения вступления Казахстана в ВТО можно считать создание в 2010 году Таможенного союза (ТС) между Казахстаном, Российской Федерацией и Белоруссией. В связи со вступлением Казахстана в ТС в задачи санитарно-эпидемиологической службы вошло исследование ввозимой в страну продукции на ее соответствие требованиям безопасности и её государственная регистрация. НПА, разработанным в реализацию Соглашения Комиссии ТС по санитарным мерам является «Единый перечень товаров, подлежащих санитарно-эпидемиологическому надзору на таможенной границе и таможенной территории ТС», утвержденный Решением Комиссии ТС от 28.05.10 г. № 299.

С 1 июля 2013 года вступил в силу Технический регламент Таможенного союза 021/2011 «О безопасности пищевой продукции», утвержденный решением комиссии Таможенного союза от 9 декабря 2011 года № 880. Для производителей пищевой продукции появились новые требования, и обязательным условием стало внедрение на пищевых предприятиях системы менеджмента безопасности пищевых продуктов на основе принципов ХАССП.

Отечественные производители продуктов питания должны разработать, внедрить и поддерживать процедуры, основанные на принципах ХАССП. ХАССП (в английской транскрипции НАССР – Hazard Analysis and Critical Control Points) означает «анализ опасных факторов и критические точки контроля» и является самым эффективным инструментом превентивного обеспечения безопасности пищевой продукции на уровне предприятия. Согласно условиям Технического регламента пищевая продукция, находящаяся в обращении на таможенной территории Таможенного союза в течение установленного срока годности, при использовании по назначению должна быть безопасной.

Изменения законодательства проводились на протяжении более 10 лет переговоров Казахстана. Проведена гармонизация Технических регламентов и Санитарных и фитосанитарных норм и правил с требованиями ВТО, FAO, Codex Alimentarius. В республике успешно внедрена новая стратегия по пищевой безопасности и инспекционной системы в соответствии с требованиями международной практики (НАССР). Обучено более 1000 специалистов по вопросам усиления контроля пищевой безопасности, управлению рисками, специалистов

лабораторий региональных ЦСЭЭ по современным методам анализа пищевых продуктов с обновлением оснащения лабораторий по пищевой безопасности. Осуществляется Партнерство с Codex Alimentarius, FAO, ВОЗ. [2].

В 2015 году 27 июля, в Женеве Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев и генеральный директор Всемирной торговой организации (ВТО) Роберто Азеведо подписали протокол о присоединении республики к ВТО [3]. 30 ноября этого же года, Казахстан официально стал 162-й страной - членом ВТО.

На сегодняшний день Казахстан является Региональным Координатором Координационного комитета ФАО / ВОЗ по Европе на 2018-2019 гг. Можно отметить, что Казахстан достойно реализовывает цели и задачи, поставленные перед миссией Государства по повышению потенциала всех заинтересованных министерств и ведомств, производителей пищевой продукции, НПО, кодекс контактных структур стран членов ВТО в вопросах Кодекс Алиментариус, активизации стран в работе Комиссии «Кодекс Алиментариус» и ее профильных комитетов [4].

Защита жизни и здоровья людей, животных и растений, транспарентность, то есть открытость, прозрачность, недопущение дискриминации, отсутствие скрытых ограничений, гармонизация и использование международных стандартов и согласованность мер – вот основные принципы Соглашений ВТО, которых придерживаются все страны члены ВТО, в том числе Казахстан.

Список литературы:

1. Казахстанский Проект Передачи технологий и Институциональной реформы в секторе здравоохранения РК. 2012 г.
2. МЗ РК. Проект по передаче технологий и проведению институциональной реформы в секторе здравоохранения РК / Компонент F: Безопасность пищевой продукции в рамках вступления в ВТО. <http://healthproject.kz/>.
3. <https://tengrinews.kz/kazakhstan-ofitsialno-vstupil-v-vto-278365/>.
4. Миссия Казахстана в качестве Координатора Координационного комитета ФАО/ВОЗ по Европе. <http://kooz.mz.gov.kz/ru>.

4.8. Семей қаласының әр түрлі жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу процесін гигиеналық сипаттау

Айнур Карабаевна Рахадилова
магистрант, Семей қ. Мемлекеттік медицина университеті
(Қазақстан, Семей қ.)

Шолпан Манарбековна Токешева

медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Семей қ.
Мемлекеттік медицина университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Кульпаш Уразбековна Кембаева

медицина ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Семей қ. Мемлекеттік медицина университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Меруерт Бейсенгазиновна Бейсенгазина

оқытушы, Семей қ. Мемлекеттік медицина университеті
(Қазақстан, Семей қ.)

Гульмира Манарбековна Токешева

аға оқытушы. Семей қ. Мемлекеттік медицина университеті
(Қазақстан, Семей қ.)

Асель Мұсатайқызы Калелова

студент, Семей қ. Мемлекеттік медицина университеті
(Қазақстан, Семей қ.)

Өзектілігі: Оқу процесінің ұйымдастырылуы оқу жүктемесінің гигиеналық талаптарға сәйкес келуін, оның оқушы ағзасының жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу күнінің, аптасының, оқу жылының динамикасында дұрыс бөлінуін қажет етеді.

Мектептегі білім беру жүйесіндегі өзгерістер оқушылардың денсаулығына мектеп факторларының ықпалын арттырды, білім берудің жаңа технологиялары мен білім беру формаларын енгізу, білім беру үдерісін қарқындату ағзаның функционалдық жағдайының нашарлауына, жұмысқа қабілеттілігінің төмендеуіне және дисинхронозға әкеледі [1, 82-85 б.]. Оқу орындарының жаңа түрлерінің пайда болуы - лицейлер, гимназиялар, жекеменшік мектептер - мектеп оқушыларының психофизиологиялық қабілеттері мен мүмкіндіктерінен жиі асып түсетін жүктемемен, оқу бағдарламасының тығыздалып, нәтижесінде мектеп оқушыларының жұмыс күнінің ұзаруымен сипатталады. Осы білім беру бағдарламаларына түсетін оқушылардың көпшілігі қосымша, факультативтік сабақтарға қатысады (шет тілі, негізгі мектеп пәндерін терең оқу), бұл өз кезегінде балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігіне, таза ауада болуға, және ұйқыға биологиялық қажеттіліктерін толықтыру үшін өте ауыр зардаптары бар [2, 27-29 б.; 3, 240 б.].

Жұмыс мақсаты: Семей қаласындағы жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу процесін салыстырмалы түрде гигиеналық бағалау және оқу процесін оптимизациялау бойынша ғылыми негізделген шаралар жүйесін құрастыру.

Біздің мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды:

- оқу жүктемелері нормаларының сақталуының бағалау;
- оқушылардың тәуліктік және апталық оқу жүктемесінің динамикасын анықтау;

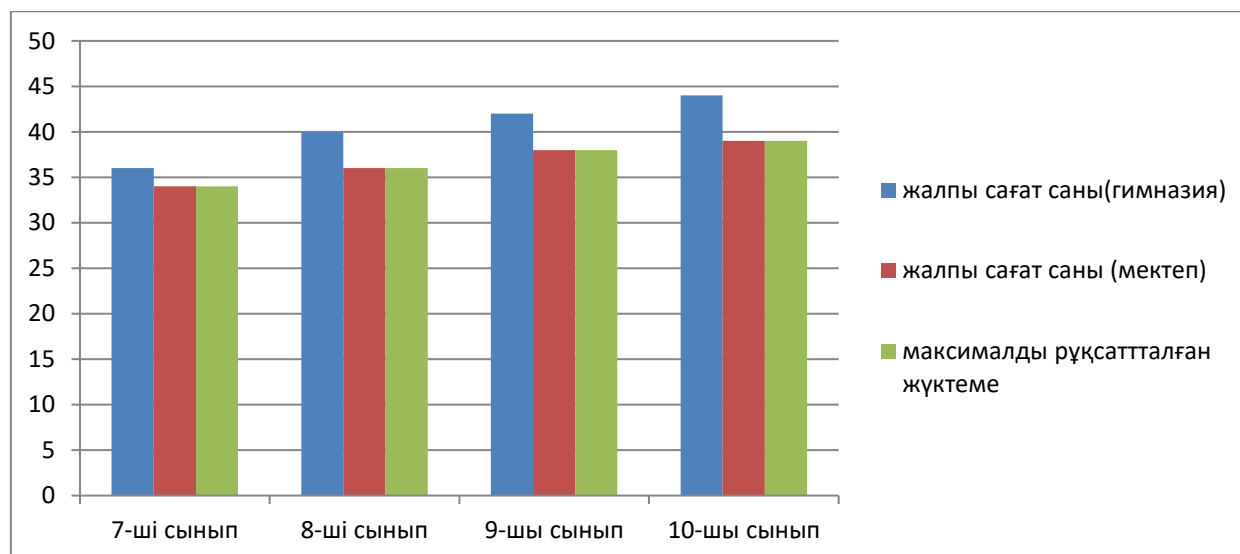
- сабақтардың, үзілістердің және демалыстардың ұзақтығын бағалау;

- сабақтардың қиындығын, статикалық және динамикалық компоненттері басым сабақтардың кезектесуін ескере отырып, сабақ кестесінің ұтымдығын бағалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Қаланың 5 жалпы білім беру мекемелерінің 7-10 сыныптарының сабақ кестелері зерттелді. Зерттеуде пәндер қиындығының ранг шкаласы, хронометраж және сұрастыру әдістері қолданылды. Оқу процесін бағалау 7 түрлі критерий бойынша жүргізілді: сабақтардың ауысымдылығы, сабақтардың басталуы, ауысым арасындағы үзілістер, сабақтардың ұзақтығы, үзілістердің ұзақтығы, күнделікті және апталық оқу жүктемесінің бөлінуі, жыл ішіндегі демалыстардың ұзақтығы және кезеңділігі.

1-Кесте. Семей қаласының жалпы білім беру мекемелеріндегі апталық оқу жүктемесі

Мектеп	№ 1 гимназия мектеп				№ 2 мектеп				№ 3 гимназия				№ 4 мектеп				№ 5 мектеп			
Сынып	7	8	9	10	7	8	9	10	7	8	9	10	7	8	9	10	7	8	9	10
Фактілі оқу жүктемесі	36	40	42	44	31	33	35	36	33	35	38	39	34	35	38	39	34	34	37	39

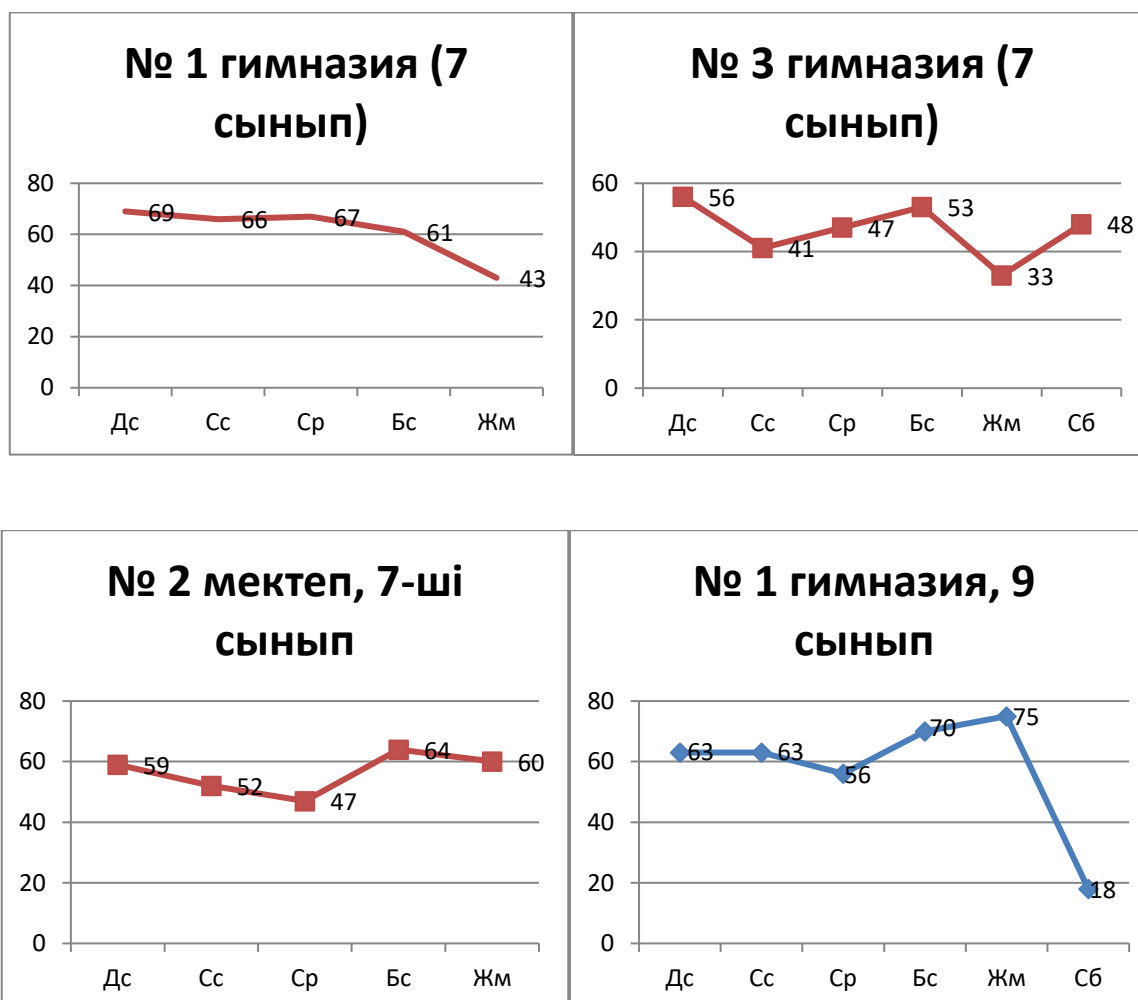

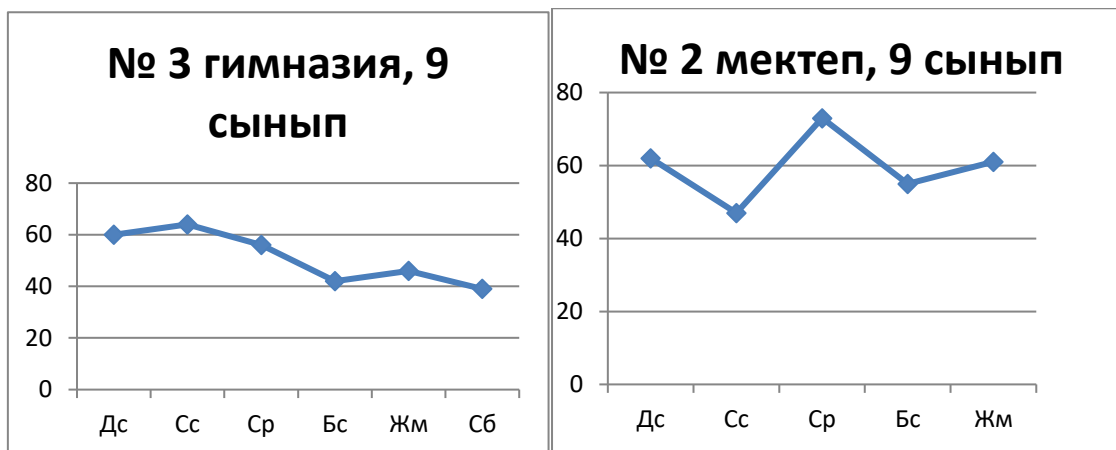
1-ші сурет Семей қаласының жалпы білім беру мекемелеріндегі апталық оқу жүктемесі

Әр түрлі жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу аптасынның ұйымдастырылуында айтарлықтай айымашылықтар байқалады. №1 гимназияда 7-сыныптағы орташа апталық жүктеме 36 сағатты құрайды, бұл жалпы білім беретін мектеппен (34 сағат) салыстырғанда 5,5% көп; 8 сыныпта 40 сағат, жалпы мектеппен салыстырғанда (36 сағат) 10% көп; 9 және 10 сыныптарда 42 және 44 сағат, жалпы мектеппен салыстырғанда (38 және 39 сағат) сәйкесінше 9,5% және 11,3% жоғары. Гимназиядағы оқу жүктемесінің көбеюі оқушының жұмыс күнінің

ұзаруына әкеледі. Бұнымен бірге мұндағы максималды апталық жүктеме гигиеналық нормативтен 7 сыныпта 5,5%, 8-ші сыныпта 10%, 9-шы сыныпта 9,5%, ал 10 сыныпта 11,3% артқандығын байқауға болады (ҚР ДСМ 16.08.2017 ж. № 611 бұйрығымен бекітілген «Білім беру объектілеріне қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар»).

Оқушылардың ақыл-ой қабілеттілігі оқу аптасының әртүрлі күндерінде де бірдей емес. Оның деңгейі аптаның ортасында жоғарлап, аптаның басы (дүйсенбі) және соңында (жұма) төмен деңгейде болады. Сондықтан, апта ішінде оқу жүктемесінің ең үлкен көлемі сейсенбі немесе сәрсенбіге келетіндей етіп бөлінуі керек. Бұл күндердің сабақ кестесіне ең қиын пәндер немесе аптаның басқа күндеріне қарағанда саны артығырақ қиындығы бойынша орташа немесе жеңіл сабақтар қойылуы керек. Сабақтар қиындығына қарай әр түрлі баллдармен бағаланады.

2-ші сурет. Семей қаласының мектептеріндегі оқу жүктемесінің апта ішінде бөлінуі

Зерттеу барысында, сабақ кестесін құру кезінде оқушылардың күнделікті және апталық ақыл-ой қабілеттілігінің динамикасы ескерілмейтіндігі анықталды, оқушылардың максималды жұмысқа қабілеттілік күндері (сейсенбі, сәрсенбі) жеткіліксіз жүктелген, ал өнімділік төмен болатын күндер қабылдауға қиын сабақтармен жүктелген.

Оқушыларды сұрастыру мәліметтері бойынша оқушылар үшін алгебра, геометрия, ағылшын тілі, орыс сыныптары үшін қазақ тілі пәні қиындық тудырады.

Сабақ кестесін құруға қойылатын негізгі гигиеналық талаптарға қызметтің әр түрлі түрлерінің кезектесуі жатады. Дене шынықтыру, еңбек сабақтарында динамикалық компонент басым болып табылады. Бұл қажуды аз шақыратын сабақтар және оларды дұрыс ұйымдастырған кезде, алдыңғы сабақтарда пайда болған қажуды жояды. Зерттеген барлық мектептерде оқу процесін құру барысында статикалық және динамикалық компоненттері басым сабақтардың ұтымды кезектесуі қарастырылмаған. Бұл мектеп бағдарламасында статикалық компонентті сабақтардың басым болуымен түсіндіріледі.

Сабақтар арасындағы үзілістер ұзақтығы талапқа сәйкес, ал ауысым аралығындағы үзілістер ұзақтығы регламенті сақталмаған, санитарлық талаптар бойынша ауысымдар арасында ылғалды жуу мен бөлмені желдету үшін 40 минуттан кем емес үзіліс қарастырылуы керек.

Барлық мектептердегі сабақтардың ұзақтығы нормаға сәйкес - 40 минуттан асқан жоқ. Демалыстардың ұзақтығы да нормадан ауытқыған жоқ: күзгі - 7 күн, қысқы – 10 күн, көктемгі – 13 күн.

Зерттеу нәтижесі: Барлық зерттелген жалпы білім беретін мектептерде оқу үрдісі дұрыс ұйымдастырылмаған, сабақ кестесінде келесі ауытқулар анықталды:

1. Мектеп-гимназияларда апталық оқу жүктемесі бекітілген нормалардан жоғары, күнделікті және апталық оқу жүктемесінің жоғары болуы оқушының қажуына әкелуі мүмкін.

2. Оқу процесін құру барысында статикалық және динамикалық компоненттері басым сабақтардың ұтымды кезектесуі қарастырылмаған.

3. Сабақ кестесін құру кезінде оқушылардың күнделікті және апталық ақыл-ой қабілеттілігінің динамикасы ескерілмейді.

4. Қиындығы бойынша пәндердің кезектесу принциптерінің бұзылуы - жұмысқа қабілеттілігі төмен сабақтарда қиын пәндер бойынша сабақтар жүргізіледі.

5. Барлық зерттелген мектептерде ауысым аралығындағы үзілістер ұзақтығы регламенті сақталмаған.

Қорытынды: Зерттелген жалпы білім беретін мектептер мен мектеп-гимназияларда оқу процесінің дұрыс ұйымдастырылмағаны айқындалды. Анықталған ауытқулар оқу жоспарына, сабақ кестесіне оларды гигиеналық талаптарға сәйкестендіру арқылы өзгерістер енгізуді және оқу процесін оптимизациялау бойынша ғылыми негізделген шаралар жүйесін құрастыру қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Тимербулатов И.Ф., Зулъкарнаев Т.Р., Ахметшина Р.А. и др. Гигиеническая оценка организации учебного процесса в общеобразовательных учреждениях крупного города. // Гигиена и санитария. — 2009. — № 2. — 82-85 б.

2. Кубасов, Р.В. Элементный профиль у детей различных зобно-эндемичных районов Архангельской области / Р.В. Кубасов, Е.Д. Кубасова, А.Л. Горбачев // Гигиена и санитария. – 2008. – № 1. – 27–29 б.

3. Кучма, В.Р. Гигиенические проблемы школьных инноваций / В.Р. Кучма, Л.М. Сухарева, М.И. Степанова. – М.: Научный центр здоровья детей РАМН, 2009. – 240 б.

4.9. Узловые заболевания щитовидной железы

Айгуль Манарбековна Токешева

кандидат медицинских наук, доцент. Государственный медицинский университет г. Семей (г. Семей, Казахстан)

Дархан Максатович Кайралинов

интерн Государственного медицинского университета г. Семей (г. Семей, Казахстан)

В настоящее время узловатая патология щитовидной железы является объектом изучения многих отечественных и зарубежных исследователей ввиду ее повсеместного распространения [1, 2, 3, 4, 5]. Гетерогенность узловатой тиреоидной патологии, как с позиции морфологии, так и в плане клинического течения определяет

повышенный интерес к изучению данной проблемы [6]. В структуре тиреоидных заболеваний частота узловой патологии колеблется в пределах 30-62%. Высокую распространенность узловой тиреоидной патологии многие исследователи связывают с природной йодной недостаточностью, неблагоприятием экологической ситуации, неполноценной реализацией профилактических мероприятий [7, 8, 9]. Прогрессирующее увеличение числа больных с узловой тиреоидной патологией в Восточном Казахстане подтверждает актуальность изучения данной проблемы в этом регионе, территория которого неоднократно подвергалась радиоактивному загрязнению в результате многолетнего функционирования Семипалатинского испытательного ядерного полигона.

Целью настоящей работы явилось изучение частоты и особенностей узловых заболеваний щитовидной железы у коренных жителей экологически неблагоприятных зон Восточно-Казахстанской области по данным ультразвукового исследования.

Проведен ретроспективный анализ обследования коренных жителей населенных пунктов Бескарагай, Долонь, Канонерка, Коростели, Новопокровка Восточно-Казахстанской области, проживавших в указанных местностях с периода проведения наземных ядерных испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне. Общее количество обследованных лиц – 1 259 (из них женщин - 725, мужчин - 534). Ультразвуковое исследование щитовидной железы проводилось при помощи ультразвукового сканера EUB-405 формы Hitachi, укомплектованного высокочастотным линейным датчиком (7,5МГц). У лиц с выявленной узловой патологией щитовидной железы оценивалось количество узлов, особенности локализации и размеры узлов, структура интранодулярной ткани, а также вычислялся тиреоидный объем. Показатель тиреоидного объема рассчитывался путем сложения объемов правой и левой долей органа. Объем каждой доли щитовидной железы определялся по формуле: $A \times B \times C \times 0,479$, где А - длина, В - ширина, С - глубина доли, 0,479 - коэффициент коррекции на эллипсоидное строение органа.

Таблица 1 отражает результаты выявления узловой патологии щитовидной железы у обследованного контингента по данным ультразвукового исследования. Частота выявления узловых заболеваний щитовидной железы составила 29,5%, варьируя в разных населенных пунктах в диапазоне от 22,6% (в селе Новопокровка) до 42,7% (в селе Канонерка).

Таблица 1. Частота выявления узловых заболеваний щитовидной железы у обследованного населения

Населенный пункт	Общее количество лиц с узловой тиреоидной патологией		Количество женщин с узловой тиреоидной патологией		Количество мужчин с узловой тиреоидной патологией	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Бескарагай (n=147)	49	33,4	46	31,3	3	2,1
Долонь (n=132)	45	34,1	27	20,5	18	13,6
Канонерка (n=227)	97	42,7	72	31,7	25	11,0
Коростели (n=342)	88	25,7	68	19,9	20	5,8
Новопокровка (n=411)	93	22,6	56	13,6	37	9,0
Всего: (n=1259)	372	29,5	269	21,3	103	8,2

Во всех обследованных селах процент обнаружения узловой тиреоидной патологии имел перевес у женщин, достигая максимального значения (31,7%) в селе Канонерка и минимального значения (13,6%) в селе Новопокровка. Соотношение лиц мужского и женского пола с выявленной узловой тиреоидной патологией составило 1:2,6. Эта тенденция наблюдалась во всех обследованных селах, причем более выраженная в селе Бескарагай (1:15,3), Коростели (1:3,4), Канонерка (1:2,9). Полученные данные подтверждают повышенную склонность женского организма к развитию узловой тиреоидной патологии, что не противоречит литературным данным [10, 11, 12, 13], однако следует отметить достаточно высокую распространенность изучаемой патологии среди лиц мужского пола в селе Долонь (1:1,5) и Новопокровка (1:1,5). Удельный вес мужчин с выявленной узловой тиреоидной патологией составил 8,2%. Данный показатель доминировал в селе Долонь (13,6%) и имел минимальное значение в селе Бескарагай (2,1%). На наш взгляд, на показатель частоты узловых заболеваний щитовидной железы у обследованных лиц могли повлиять многие факторы: 1) радиационный анамнез обследованного контингента, то есть постоянное проживание на территории радиационного риска с периода проведения наземных ядерных испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне; 2) возрастной фактор: в период проведения наземных ядерных взрывов возраст обследованных лиц был детским или подростковым, когда, как известно, щитовидная железа отличается повышенной радиочувствительностью; 3) природный йодный дефицит, имеющий место на территории обследованных населенных пунктов. Неоднородность показателей частоты узловой патологии щитовидной

железы у коренных жителей обследованных сел, полагаем, связана с неодинаковой степенью выраженности природного йодного дефицита на территории обследованных сел, различной дозой облучения населения в результате ядерных испытаний. Так, по данным Казахского НИИ радиационной медицины и экологии (2006), село Новопокровка, где отмечена нами минимальная частота изучаемой патологии, находилось на расстоянии 186 км от эпицентра взрыва (29.08.1949 г.), а его население получило суммарную дозу облучения 130 мЗв. Жители села Канонерка, где зафиксирована нами максимальная частота узловой тиреоидной патологии и находившегося на расстоянии 135 км от эпицентра взрыва (29.08.1949 г.), получили суммарную дозу облучения 455 мЗв [14]. Эти данные, считаем, подтверждают весомую роль радиационного фактора в развитии узловой тиреоидной патологии у обследованного населения, пережившего наземные ядерные испытания в детском и подростковом возрасте.

В структуре узловой тиреоидной патологии удельный вес одиночных и множественных узлов составил 61% и 39% соответственно. При этом частота одиночных узлов колебалась в пределах от 55,7% (в селе Канонерка) до 65,6% (в селе Новопокровка), тогда как частота множественных узлов варьировала в диапазоне от 34,4% (в селе Новопокровка) до 44,3% (в селе Канонерка).

При солитарном поражении чаще была характерна долевая локализация узлов, при этом левосторонняя в 48,5% наблюдений и правосторонняя в 45,8% наблюдений, область перешейка была поражена в 5,7% наблюдений. При многоузловой тиреоидной патологии преобладала двусторонняя локализация узлов с поражением обеих боковых долей щитовидной железы, отмеченная в 58,6% наблюдений. Множественные узлы с односторонним поражением органа наблюдались в 34,5% случаев (в том числе с правосторонним поражением в 14,5% случаев и с левосторонним поражением в 20% случаев). Наиболее редким видом локализации множественных узлов была область одной из долей и перешейка железы (6,9% наблюдений).

Одиночные узлы в 57,7% случаев имели размер менее 1 см, и в 42,3% случаев их линейный размер превышал 1 см. Множественные узлы размером менее 1 см встречались в 29% случаев. Одновременное наличие узлов размером до 1 см и узлов размером более 1 см наблюдалось при многоузловом поражении щитовидной железы в 30,3% случаев. Множественные узлы, превышающие в размере 1 см, отмечались в 40,7% наблюдений.

По характеру интранодулярной ткани при солитарном поражении щитовидной железы солидные узлы отмечались в 58,6% случаев, узлы неоднородной структуры наблюдались в 39,2% случаев, кистообразные узлы – в 2,2% случаев. При многоузловом поражении тиреоидной ткани солидные узлы встречались с частотой 31,7%, узлы неоднородной

структуры обнаружены в 42,1% случаев, сочетанное наличие узлов различной структуры выявлены в 26,2% случаев.

По данным ультразвуковой морфометрии щитовидной железы показатель тиреоидного объема у лиц с выявленной узловой патологией составил $10,673 \pm 0,68$ см³. У лиц с солитарной формой узловой тиреоидной патологии показатель объема щитовидной железы составил $9,419 \pm 0,565$ см³. При многоузловом поражении органа значение тиреоидного объема достигало $12,637 \pm 1,212$ см³.

Выводы:

1. Частота узловых заболеваний щитовидной железы у коренных жителей экологически неблагополучных зон Восточно-Казахстанской области высокая и варьирует в пределах от 22,6% до 42,7%.

2. В структуре узловой тиреоидной патологии удельный вес одиночных и множественных узлов составил 61% и 39% соответственно. Наиболее частой была долевая локализация узлового поражения, отмеченная при солитарной форме в 94,3% случаев и при многоузловой форме в 93,1% случаев. Процент клинически значимых узлов (размером 1 см и более) при солитарной форме составил 42,3%, при многоузловой форме – 71%.

3. При солитарном поражении щитовидной железы наиболее чаще встречались солидные узлы (58,6% случаев). Множественные узлы в большинстве случаев имели неоднородную структуру (42,1% случаев)

4. Показатель тиреоидного объема при узловом поражении щитовидной железы составил $10,673 \pm 0,68$ см³, достигая при солитарном поражении $9,419 \pm 0,565$ см³, а при многоузловом поражении – $12,637 \pm 1,212$ см³.

Список литературы:

1. Haugen B.R., Alexander E.K., Bible K.C., et al. 2015 American Thyroid Association Management Guidelines for Adult Patients with Thyroid Nodules and Differentiated Thyroid Cancer: The American Thyroid Association Guidelines Task Force on Thyroid Nodules and Differentiated Thyroid Cancer. *Thyroid*. 2016 Jan 1; 26 (1): 1-133.

2. Совершенствование диагностической и хирургической тактики при узловых заболеваниях щитовидной железы. Диссертация канд. мед. наук. – Ярославль, 2013. – 106 с.

3. Borman, K.R. Credibility and Clinical Utility of Thyroid Fine-Needle Aspiration Biopsy in a Teaching Hospital / K.R. Borman, A.T. Hume // *Am. J. Surg.* – 2015. – Vol. 170. – P. 638-642.

4. Fate of untreated benign thyroid nodules: results of long-term follow-up/ K. Kuma, F. Matsuzuka, T. Yokozawa [et al.] // *World J. Surg.* – 2014. – Vol.6518. – P.495-498.

5. Ljung, A. Aspiration cytology of the thyroid gland / A. Ljung // Compendium on Diagnostic Cytology: tutorials of cytology / G.L. Wied, B. Marluce, C.M. Keebler [et al.]. – Chicago, 2012. – P. 340-345.

6. Бельфиоре А. Тонкоигольная аспирационная биопсия щитовидной железы // Thyroid International, 2002, № 2. – С. 2.

7. Звонова И.А., Братилова А.А., Почтенная Г.Т. Риск радиогенного рака щитовидной железы у жителей Брянской области вследствие аварии на Чернобыльской АЭС // Медицинская радиология и радиационная безопасность, 2005, Т. 52, № 5. – С. 41-52.

8. Ильин Л.А., Аксель Е.М., Дрожко Е.Г. и др. Заболеваемость раком щитовидной железы среди жителей г. Озерска // Медицинская радиология и радиационная безопасность, 2003, Т. 48, № 1. – С. 57-64.

9. Калинин А.П., Майстренко Н.А., Ветшев П.С. Хирургическая эндокринология: руководство. - СПб.: Питер, 2004. – 960 с.

10. Косивцов О.А. Узловые образования щитовидной железы: дифференцированный подход к хирургическому лечению и качество жизни больных после операции. Автореферат дисс. канд. мед. наук. – Волгоград, 2007. – 28 с.

11. Смирнов В.В. Динамика состояния щитовидной железы у жителей Санкт-Петербурга, подвергшихся воздействию ионизирующей радиации в детском и подростковом возрасте в результате аварии на Чернобыльской АЭС. Автореф. дисс. канд. мед. наук. – Санкт-Петербург, 2006. – 25 с.

12. Хазиев В.В., Штандель С.А., Караченцев Ю.И. Распространенность рака щитовидной железы и факторы, влияющие на ее динамику // Проблемы эндокринологии, 2008, Т. 54, № 4. – С. 18-21.

13. Cooper D.S., Doherty G.M., Haugen B.R., et al. Management guidelines for patients with thyroid nodules and differentiated thyroid cancer. Thyroid. 2006. Vol. 16. P. 1-33.

14. Апсаликов К.Н., Свердлов А., Гусев Б.И. и др. Формирование базы данных по изучению репродуктивного здоровья населения Восточно-Казахстанской области, подвергавшегося радиационному воздействию в результате испытаний ядерного оружия // Медицинская радиология и радиационная безопасность, 2006, т. 51, № 5. – С. 27-31.

4.10. Изучение экспрессии маркеров Ki-67 и P53 в диагностике рака предстательной железы

Ерлан Абеуханович Оспанов

Ассистент кафедры факультетской хирургии.

Государственный медицинский университет

(г. Семей, Казахстан)

Тасболат Алпысбесович Адылханов

Доктор медицинских наук, профессор, заведующий кафедрой
клинической и радиационной онкологии.

Государственный медицинский университет
(г. Семей, Казахстан)

Актуальность. Последние десятилетия характеризуются возрастающей актуальности рака предстательной железы в общей структуре онкологических заболеваний, что, в значительной степени, связано со старением населения и укоренением европейского образа жизни и питания [1]. В связи с этим, поиск высокоточных методов диагностики рака предстательной железы, позволяющих устанавливать диагноз на ранней стадии и прогнозировать исходы заболевания для своевременного назначения эффективных методов лечения, является весьма перспективным [2]. Целью данного исследования стало изучение прогностической значимости иммуногистохимических маркеров Ki-67 и P53 у больных раком предстательной железы (РПЖ) и их корреляцию со стандартными биохимическими, иммунологическими и морфологическими показателями: простат-специфический антиген (ПСА) и индекс Глисона.

Материалы и методы. Данное исследование проводилось на базе поликлиники регионального онкологического диспансера г. Семей. По своему дизайну оно было поперечным. Исследование проводилось с 1 января 2017 по 31 декабря 2017 года. Критерием включения пациентов в исследование стал показатель уровня ПСА выше нормы в сыворотке крови.

Иммуногистохимическое исследование – определение индекса пролиферации Ki-67 – производили на аппарате Bench Mark Ultra, Ventana. При выборе антигенов для иммуногистохимического исследования руководствовались тем, что пролиферативная активность является одним из ведущих факторов пролиферативно-регенераторного процесса. Использовали моноклональные антитела к протеину Ki-67 (Ventana) и систему визуализации Ventana [3]. Маркер p53 представляет собой белок, который контролирует протекание процессов клеточного цикла. p53 локализуется в ядре клетки, является супрессором опухолевого роста, предотвращая вступление клетки с поврежденной ДНК в синтетическую фазу цикла и индуцируя апоптоз. Мутация гена p53 ведет к потере контроля пролиферации клеток, угнетению апоптоза. По наличию или отсутствию уровня экспрессии p53 мы разбили все случаи на две группы: 1) экспрессия есть, 2) экспрессии нет.

Для определения факторов, достоверно влияющих на неблагоприятный прогноз течения заболевания, был выполнен унивариантный анализ для стратифицированных показателей

исследования каждого маркера на факторы, определяющие прогноз заболевания. К таким факторам были отнесены факт поражения опухолью лимфатические узлы, появление гематогенных метастазов, рецидива и смерть по причине прогрессии основного заболевания.

Результаты и обсуждение. В исследование на первом этапе вошли 266 пациента с повышенным уровнем ПСА. Всем пациентам предварительно был выставлен диагноз рака предстательной железы. Средний возраст пациентов составил 64,6 лет (Me=59; Q1=53; Q3=69 лет). Все пациенты были разделены на 3 возрастные группы: 50-59 лет, 60-69 лет и 70-79 лет. Большинство пациентов (155–58,4%) входило в возрастную группу от 60 до 69 лет, а на долю пациентов в возрасте до 59 лет приходилось 16,3% (n=44) пациентов.

Уровень концентрации ПСА в сыворотке крови пациентов варьировал от 10 до 20 нг/мл и более, средний уровень составил 14,5 нг/мл (Me =14; Q1=17; Q3=23). При цитологическом исследовании материала, полученного при трансректальной пункционной биопсии простаты у 57,5% (n=153) пациентов с показателями ПСА 10-15 ng/ml, у 103 (67%) пациентов был диагностирован рак простаты, а у 50 (30%) – доброкачественная гиперплазия предстательной железы.

Уровень ПСА в пределах 15–20 ng/ml отмечался у 68 (25,4%) пациентов, из них при анализе биопсийного материала был выявлен рак предстательной железы в 45 случаях, в 3 – диагностирована доброкачественная гиперплазия предстательной железы. При ПСА более 20 ng/ml диагноз РПЖ установлен во всех случаях (45 пациентов). Необходимо отметить, что уровень ПСА является непрерывным параметром: чем выше его значение, тем больше вероятность рака предстательной железы. Так, крупное проспективное исследование показало, что существует только 6,6% вероятность рака простаты, если уровень ПСА составляет 0-0,5 нг/мл и 26,9% вероятность рака простаты, если уровень ПСА колеблется в пределах 3,1-4,0 нг/мл [4]. В то же время, не существует единого мнения относительно того, что является верхней границей нормы.

На следующем этапе исследования всех пациентов (213) с подтвержденным диагнозом рака предстательной железы разделили на три группы для изучения клинических показателей экспрессии иммуногисто-химических маркеров Ki- 67, P53 в сочетании с экспрессией ПСА, щелочной фосфатазы и шкалы Глиссон как прогностических факторов у пациентов с раком предстательной железы. В первую группу вошли 71 пациент, которым помимо общепринятых методов диагностики (уровень сывороточного ПСА, шкала Глиссон) определяли и уровень Ki- 67.

По уровню концентрации ПСА в сыворотке крови пациенты были разделены на три категории: 1) 10-15 нг/мл, 2) 15-20 нг/мл, 3) более 20 нг/мл.

Для анализа гистопатологических закономерностей распределения рака предстательной железы, мы представили степень дифференцировки опухоли по системе Глиссон: (1) Gleason X – дифференцировка не может быть определена; (2) Gleason score 2-6 – высокодифференцированная опухоль, (3) Gleason score 7 – умеренно-дифференцированная опухоль и (4) Gleason score 8-10 – низкодифференцированная опухоль.

По уровню экспрессии Ki-67 мы разбили все случаи на две основные группы: с низким и средним уровнем экспрессии ($\leq 20\%$ пролиферирующих клеток) и высоким (свыше 20% пролиферирующих клеток).

В таблице 1 представлены результаты корреляционного анализа по изучению связей между уровнем экспрессии Ki-67 и стадией РПЖ, а также степенью дифференцировки опухоли по системе Глиссон (Gleason score).

Таблица 1 – Корреляционный анализ связей между уровнем Ki-67 и стадией заболевания, степенью дифференцировки опухоли предстательной железы по Глиссон

Переменные	Высокий уровень Ki-67, N (%)	Средний и низкий уровень Ki-67, N (%)	Значение p
Стадия заболевания			
I стадия	1 (4,3%)	5(10,4%)	0,002
II А стадия	4(17,4%)	10 (20,8%)	
II В стадия	6 (26,1%)	10 (20,8%)	
III стадия	7 (30,4%)	19 (39,6%)	
IV стадия	5 (21,8%)	4 (8,4%)	
Степень дифференцировки опухоли предстательной железы по Глиссон			
Высокодифференцированная опухоль (Gleason score 2-6) абс. (%)	7 (30,4%)	13(27,1%)	0,001
Умеренно-дифференцированная опухоль (Gleason score 7) абс. (%)	9 (39,1%)	25 (52,1%)	
Низкодифференцированная опухоль (Gleason score 8-10) абс. (%)	6 (26,2%)	10 (20,8%)	
Дифференцировка не может быть определена (Gleason X) абс. (%)	1 (4,3%)	0	

Как следует из таблицы 1, имеется статистически значимая ($p=0,002$) корреляционная связь между стадией рака предстательной железы и уровнем Ki-67. Аналогичная зависимость наблюдается со степенью дифференцировки опухоли и уровнем Ki-67 ($p=0,001$).

В таблице 2 представлены результаты корреляционного анализа между уровнем экспрессии Ki-67 и стадией рака предстательной железы по классификации TNM

Таблица 2 – Результаты корреляционного анализа между уровнем экспрессии Ki-67 и стадией рака предстательной железы по классификации TNM

Переменные	Высокий уровень Ki-67, N (%)	Средний и низкий уровень Ki- 67, N (%)	Значение р
Размер первичной опухоли (Т)			
T1 (клинически неочевидная опухоль, не пальпируемая и не выявляемая при помощи визуальных исследований)	2 (8,8%)	4 (8,4%)	0,30
T2 (опухоль, ограниченная пределами простаты)	15 (66,4%)	32 (66,6%)	
T3 (опухоль выходит за пределы простаты)	5 (21%)	10 (20,8%)	
T4 (не смещаемая опухоль или опухоль, переходящая на иные структуры, помимо семенных пузырьков)	1 (3,8%)	2 (4,2%)	
Наличие метастазов в регионарных лимфоузлах (N)			
N0 (метастазы в регионарные лимфатические узлы тсутствуют)	9 (38,3%)	15 (31,7%)	0,003
N1 (метастазы в регионарных лимфатических узлах)	7 (31,9%)	7 (15,4%)	
Nx (регионарные лимфатические узлы не могут быть оценены)	4 (17%)	6 (11,5%)	
Присутствие отдаленных метастазов (M)			
M0 (отдаленные метастазы отсутствуют)	8 (34,8%)	16 (33,3%)	0,002
M1 (отдаленные метастазы)	1 (4,3%)	2 (4,2%)	
Mx (отдаленные метастазы не могут быть оценены)	14 (60,9%)	30 (62,5%)	

При анализе уровня экспрессии маркера пролиферации Ki-67 в зависимости от глубины прорастания первичной опухоли не было выявлено достоверных различий ($p=0,30$). Однако, отмечалась статистически значимая связь между уровнем экспрессии Ki-67 и присутствием отдаленных метастазов ($p=0,002$).

Во вторую группу вошли 71 пациент, которым помимо общепринятых методов диагностики (уровень сывороточного ПСА, шкала Глиссон) определяли и уровень экспрессии p53.

Маркер p53 представляет собой белок, который контролирует протекание процессов клеточного цикла. p53 локализуется в ядре клетки, является супрессором опухолевого роста, предотвращая вступление клетки с поврежденной ДНК в синтетическую фазу цикла и индуцируя апоптоз. Мутация гена p53 ведет к потере контроля пролиферации клеток, угнетению апоптоза. По наличию или отсутствию уровня экспрессии p53 мы разбили все случаи на две группы: 1) экспрессия есть, 2) экспрессии нет.

По уровню концентрации ПСА в сыворотке крови пациентов были разделены на три категории: 1) 10-15 нг/мл, 2) 16-20 нг/мл, 3) более 20 нг/мл.

Для анализа гистопатологических закономерностей распределения рака предстательной железы, мы представили степень дифференцировки опухоли по системе Глисон: (1) Gleason X – дифференцировка не может быть определена; (2) Gleason score 2-6 – высокодифференцированная опухоль, (3) Gleason score 7 – умеренно-дифференцированная опухоль и (4) Gleason score 8-10 – низкодифференцированная опухоль.

На данном этапе исследования мы решили проверить гипотезу о наличии связей между уровнем экспрессии p53 и степенью дифференцировки злокачественной опухоли и стадией заболевания, для чего провели корреляционный анализ, результаты которого представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Корреляционный анализ связей между уровнем экспрессии p53 и стадией заболевания, степенью дифференцировки опухоли предстательной железы по Глиссон

Переменные	p53 экспрессия есть, N (%)	p53 экспрессии нет, N (%)	Значение р
Стадия заболевания			
I стадия	0	6 (11,1%)	0,3
II А стадия	3 (17,6%)	11 (20,4%)	
II В стадия	4 (23,5%)	13 (24,1%)	
III стадия	6 (35,3%)	19 (35,2%)	
IV стадия	4 (23,5%)	5 (9,2%)	
Степень дифференцировки опухоли предстательной железы по Глиссон			
Высокодифференцированная опухоль (Gleason score 2-6) абс. (%)	5 (29,4%)	15 (27,8%)	0,003
Умеренно-дифференцированная опухоль (Gleason score 7) абс. (%)	7 (41,2%)	27 (50%)	
Низкодифференцированная опухоль (Gleason score 8-10) абс. (%)	4 (23,5%)	12 (22,2%)	
Дифференцировка не может быть определена (Gleason X) абс. (%)	1 (5,9%)	0	

Как следует из таблицы 3, не имеется корреляционной связи ($p=0,3$) между стадией заболевания и наличием или отсутствием экспрессии P53, но существует корреляционная связь со степенью дифференцировки опухоли и уровнем экспрессии P 53.

В таблице 4 представлены результаты корреляционного анализа между уровнем экспрессии P53 и стадией рака предстательной железы по классификации TNM.

Таблица 4 – Результаты корреляционного анализа между наличием экспрессии Р-53 и стадией рака предстательной железы по классификации TNM.

Переменные	p53 экспрессия есть, N (%)	p53 экспрессии нет, N (%)	Значение р
Размер первичной опухоли (Т)			
T1 (клинически неочевидная опухоль, не пальпируемая и не выявляемая при помощи визуальных исследований)	1 (8,8%)	6 (11,1%)	0,03
T2 (опухоль, ограниченная пределами простаты)	9 (66,4%)	33 (61,1%)	
T3 (опухоль выходит за пределы простаты)	6 (21%)	12 (22,2%)	
T4 (не смещаемая опухоль или опухоль, переходящая на иные структуры, помимо семенных пузырьков)	1 (3,8%)	3 (5,6%)	
Наличие метастазов в регионарных лимфоузлах (N)			
N0 (метастазы в регионарные лимфатические узлы отсутствуют)	8 (47%)	18 (33,3%)	0,01
N1 (метастазы в регионарных лимфатических узлах)	6 (35,3%)	9 (16,6%)	
Nx (регионарные лимфатические узлы не могут быть оценены)	1 (5,9%)	6 (11,2%)	
N0 (метастазы в регионарные лимфатические узлы отсутствуют)	2 (11,8%)	21 (38,8%)	
Присутствие отдаленных метастазов (M)			
M0 (отдаленные метастазы отсутствуют)	5 (29,4%)	31 (57,4%)	0,01
M1 (отдаленные метастазы)	3 (17,6%)	5 (9,3%)	
Mx (отдаленные метастазы не могут быть оценены)	9 (53%)	18 (33,3%)	

При анализе уровня экспрессии маркера пролиферации Р53 в зависимости от глубины прорастания первичной опухоли не было выявлено достоверных различий ($p=0,30$). Однако, отмечалась статистически значимая связь между уровнем экспрессии Р 53 и присутствием отдаленных метастазов ($p=0,01$), размера первичной опухоли ($p=0,03$) и наличием метастазов в регионарных лимфоузлах ($p=0,01$).

Заключение. Таким образом, результаты проведенного нами исследования показывают, что Ki-67 и p53 являются перспективными иммуногистохимическими маркерами в диагностике рака предстательной железы. Так, имеется статистически значимая ($p=0,002$) корреляционная связь между стадией рака предстательной железы и уровнем Ki-67. Аналогичная зависимость наблюдается и со степенью дифференцировки опухоли и уровнем Ki67 ($p=0,001$). В отношении экспрессии p53 отмечалась статистически значимая связь с

присутствием отдаленных метастазов ($p=0,01$), размером первичной опухоли ($p=0,03$) и наличием метастазов в регионарных лимфоузлах ($p=0,01$).

Список литературы:

1. Bray F, Jemal A, Grey N et al. (2012). Global cancer transitions according to the Human Development Index (2008–2030): a population-based study. *Lancet Oncol*, 13:790–801.
2. Пожарский К.М., Лееман Е.Е. Прогностическое и предсказательное значение иммуногистохимических маркеров при онкологических заболеваниях // Матер. III Съезда онкол. и радиол. стран СНГ, Минск, 25—28 мая 2004 г.— С. 113—116.
3. Khor L.Y., Bae K., Paulus R., Al-Saleem T., Elizabeth Hammond M., Grignon D.J., Che M., Venkatesan V., Byhardt R.W., Rotman M., Hanks G.E., Sandler H.M., Pollack A. MDM2 and Ki-67 predict for distant metastasis and mortality in men treated with radiotherapy and androgen deprivation for prostate cancer: RTOG 92-02. *Am J Clin Oncol* 2009;27:3177–84.
4. Oesterling J.E., Jacobsen S.J., Chute C.G., Guess H.A., Girman C.J., Panser L.A., Lieber M.M. Serum prostate-specific antigen in a community-based population of healthy men. Establishment of age-specific reference ranges. *J.A.M.A.* — 1993. — Vol. 270. — P. 860—864.

4.11. Бастапқы медициналық-санитариялық көмектің маңыздылығы

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева

заведующая кафедрой «Социальная страховая медицина
и общественное здравоохранение» Южно-Казахстанской
медицинской академии, к.м.н., доцент

Жанат Умирбековна Садибекова

к.м.н., доцент Южно-Казахстанской медицинской академии

Рита Талгатовна Оналбаева

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии

Марал Усибалиева

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии

Акерке Бексеитова

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии

(Қазақстан, Шымкент қ.).

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарына арналған маңызды іс-шараларды жүзеге асыруды көздейді. Осы жоспарды іске асыру жеті ұлттық индикаторға қол жеткізуге және жеті басым бағытты іске асыру арқылы жеті ұлттық

жетістікті қамтамасыз етуге тікелей бағытталған. Жоспарлы іс-шараларды іске асыру нәтижесінде 2020 жылғы дейін түйінді ұлттық индикаторларға сәйкес ерлердің болжамды өмір сүру ұзақтығын 71, әйелдердің өмір сүру ұзақтығын 77 жасқа, ал 2025 жылға қарай сәйкесінше ерлердің өмір сүру ұзақтығын 74, әйелдердің өмір сүру ұзақтығын 78 жасқа дейін жеткізу көзделіп отыр.

Ұлттық денсаулық сақтау жүйесінің негізі әлеуметтік әділеттілік және денсаулық үшін ортақ жауапкершілік, халықты жаппай қамту қағидаттарын сақтау және сапалы медициналық көмекпен қамтамасыз ету болып табылады. Аурулардың алдын алудың және басқарудың интеграцияланған тәсілі негізінде қоғамдық денсаулықты сақтау жөніндегі жаңа саясат енгізіліп, көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын халықаралық стандарттарға сай ету үшін елімізде нақты қадамдар жасалуда.

Осы мақсатта бастапқы медициналық-санитариялық көмекке (БМСК) арналған шығыстар үлесін 2020 жылы 40%-ға дейін және 2025 жылы кемінде 50%-ға дейін ұлғайту жоспарланған болатын. Осы жоспарды орындау мақсатында негізгі міндеті сектораралық өзара іс-қимыл негізінде инфекциялық және инфекциялық емес аурулардың алдын алу және эпидемиологиялық мониторинг жүргізу болып табылатын қоғамдық денсаулық қызметі құрылды. Үкімет және жергілікті атқарушы органдар бекіткен тізбелерге сәйкес медициналық ұйымдар мемлекеттік-жекешелік әріптестік шеңберінде жекешелендіруге және сенімгерлік басқаруға беріле бастады.

Сонымен қатар барлық өңірлерде БМСК басым дамыту негізінде ауруларды басқару бағдарламалары енгізіліп жатыр. Ал бұл өз кезегінде халықты әмбебап, қолжетімді және сапалы медициналық көмекпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Денсаулық сақтау саласында корпоративтік басқару және кәсіби менеджмент қағидаттарын енгізу бойынша жұмыс та өз жалғасын табауда.

Тегін медициналық көмектің кепілді көлемі (ТМККК) халыққа мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсынылады және оған жедел медициналық жәрдем мен санитариялық авиация, амбулаториялық-емханалық көмек, денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті орган айқындайтын ауруханаға жатқызу жағдайларының жоспарланған саны (шекті көлемі) шеңберінде БМСК маманының немесе медициналық ұйымның жолдамасы бойынша, төтенше жағдайда жолдаманың болу-болмауына қарамай берілетін стационарлық медициналық көмек, БМСК маманының немесе медициналық ұйымның жолдамасы бойынша стационарды алмастыратын медициналық көмек кіреді. Ал амбулаториялық-емханалық көмек өз кезегінде БМСК және БМСК маманының және бейінді мамандардың жолдамасы бойынша консультативтік-диагностикалық көмекті қамтиды.

Қазақстан Республикасында БМСК "Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы" Қазақстан Республикасының 2009

жылғы 18 қыркүйектегі Кодексіне және Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 3 ақпандағы №85 бұйрығымен бекітілген стандартқа сәйкес жүзеге асырылады. Стандартта халыққа БМСК көрсетуді ұйымдастыруға қойылатын барлық талаптар қамтылған.

БМСК тек емдеу шараларын ғана емес, сонымен қатар аурулардың алдын алу және бекітілген тұрғындарға медициналық көмекті ұйымдастыратын алдыңғы шептегі медициналық қызметтің бір түрі. Бұл медициналық көмек түрінің халық үшін мәнділігі оның қолжетімділігінде, ауруханаға жатпастан, әсіресе жұмыстан немесе оқудан қалмастан білікті тексерілуге және емделуге болатындығында. Ал мемлекет болса осының нәтижесінде қымбатқа түсетін стационарлық емдеуге жұмсалатын бюджет қаржысының мөлшерін едәуір азайтады, ақылы қызмет түрлерін дамыту және ұйымдар мен кәсіпорындармен шарттар жасасу арқылы бюджеттен тыс қаржыландыру мүмкіндігін арттырады.

БМСК ұйымдарының міндеттері қоғамдағы басты әлеуметтік мәселелерді шешуге, қоғамдық денсаулықты қорғауға және жақсартуға лайықты жағдай жасауға бағытталған әлеуметтік және экономикалық салада қызмет атқаратын түрлі мекемелермен тығыз байланыста жұмыс атқарған кезде ғана сәтті жүзеге асырылмақ. Себебі денсаулық дегеніміз адамда белгілі бір аурулары мен дене кемістіктерінің болмауы ғана емес, сонымен қатар оның тұтастай тәни, рухани (психикалық) және әлеуметтік әл-ауқаттылық жағдайы.

Медициналық көмектің бір нысаны ретінде БМСК адам, отбасы және қоғам деңгейінде көрсетілетін, қолжетімді медициналық қызмет көрсету кешенінен тұрады. Ол дегеніміз неғұрлым кең таралған аурулардың диагностикасы және оларды емдеу, сондай-ақ жарақаттану, улану және басқа да шұғыл жағдайларда, жұқпалы аурулар ошақтарында профилактикалық, індетке қарсы іс-шаралар атқару, халықты гигиеналық оқыту, отбасын, ананы, әкені және баланы қорғау, халыққа қауіпсіз сумен жабдықтау және тиімді тамақтану жөніндегі түсіндіру жұмыстарын қамтитын тәулік бойы медициналық бақылаусыз дәрігерге дейінгі немесе білікті медициналық көмек көрсету.

Көмектің бұл түрін учаскелік терапевтер, педиатрлар, акушерлер, жалпы практика дәрігерлері, фельдшерлер, денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік қызметкерлер және мейігерлер көрсетеді.

БМСК көрсететін ұйымдардың қызметі медициналық ұйымды еркін таңдау құқығын ескере отырып, азаматтарға тұрғылықты немесе бекітілген орны бойынша медициналық көмектің қолжетімдігін қамтамасыз ету мақсатында аумақтық қағидат бойынша жүргізіледі. Көмекті көрсету түрлерін, көлемін, тәртібін, сондай-ақ азаматтарды тиісті ұйымдарда бекіту тәртібін денсаулық сақтау саласындағы

уәкілетті орган белгілейді, ал жұмыстың дұрыс ұйымдастырылуын бақылауды жергілікті мемлекеттік басқару органдары жүзеге асырады.

БМСК бекіту фактісіне қарамастан шұғыл және кезек күттірмейтін медициналық көмек көрсеткен жағдайда, сонымен қатар жоспарлы түрде – бекітілуі, алдын ала жазылуы немесе жүгінуі бойынша көрсетіледі.

ТМККК шеңберінде медициналық көмекті қамтамасыз ететін БМСК көрсететін медицина ұйымының жұмыс режимі, демалыс және мерекелік күндері БМСК кезекші дәрігерлерінің жұмысын қамтамасыз ету арқылы барлық мамандар және құрылымдық бөлімшелер үшін жылжымалы кесте бойынша сағат 08.00.-ден сағат 20.00.-ге дейін белгіленеді.

БМСК ұйымына алғашқы жүгінген кезде сол ұйымның тіркеу орнында бастапқы медициналық есеп құжаттары болып табылатын амбулаториялық науқастың медициналық картасы немесе баланың даму сырқатнамасы ресімделеді. Ұйымда келген пациенттерге жұмыс күні барысында кеңес беру-диагностикалық көмек көрсетіледі, ал шақыртуларды қабылдау БМСК ұйымы жұмысының аяқталуына екі сағат қалғанда аяқталады.

Үйге шақыртуларға қызмет мына көрсетілімдер кезінде көрсетіледі:

1) пациентке өз бетінше БМСК ұйымдарына баруға мүмкіндік бермейтін жіті ауырсыну жағдайлары:

- дене қызуының 38° С-ден асуы;
- жай-күйінің айқын бұзылуы бар артериялық қысымның көтерілуі;
- қайта-қайта іштің өтуі;
- жүруді тежейтін омыртқаның және аяқ буындарының қатты ауырсынулары;

- бастың айналуы, жүректің қатты айнуы, құсу;

2) пациенттің өз бетінше емханаға баруына мүмкіндік бермейтін созылмалы ауырсыну жағдайлары (онкологиялық аурулардың ауыр ағымы, (I - II топтағы) мүгедектік, сал ауруы, аяқ-қолдардың шала салдануы);

3) айналасындағыларға қауіп төндіретін жіті инфекциялық аурулар;

4) пациенттің тасымалданбауы;

5) БМСК ұйымдарының жұмыс уақытында жедел медициналық жәрдем станциясынан берілген шақыртуларға қызмет көрсету.

БМСК ұйымдарының медицина қызметкері пациенттің үйіне созылмалы аурулардың асқынуы кезінде оның жағдайын білу, ауру ағымын қадағалау және қажетті зерттеп-қарауларды немесе емдеуді уақытылы тағайындау мақсатында, сондай-ақ инфекциялық ауру індетінің пайда болу қаупі орын алғанда немесе инфекциялық аурумен ауыратын науқастар айқындалған жағдайда халықтың жеке тобының,

олармен байланыс жасаған немесе инфекциялық ауруды жұқтыру күдігі бар адамдардың патронажы кезінде барады.

Барлық жағдайларда БМСК маманы пациентті қабылдау барысында онымен ізгі ниетпен амандасуға, сенімді қарым-қатынас орнатуға, хал-жағдайын анықтауға, объективті тексеріп-қарауға, кеңес алуға жіберуге немесе диагностикалау мен емдеу хаттамасына сәйкес ем тағайындауға, соңында сыпайы қоштасуға міндетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы.
2. Касымова Г.П., Аманжолова З.Д., Мусин Ж.Е., Сейткулов А.Б., Голентовский М.В. Современные проблемы реформирования здравоохранения Республики Казахстан // Бюлл. НИИ общественного здоровья РАМН. – 2007. – Вып. 3. – С. 86-88.

4.12. Категория плательщиков отчислений и взносов в фонд социального медицинского страхования

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева

заведующая кафедрой «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение» Южно-Казахстанской медицинской академии, к.м.н., доцент

Жанат Умирбековна Садибекова

к.м.н., доцент Южно-Казахстанской медицинской академии

Бауыржан Ормантаевич Абилдаев

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии

Талап Акпанбетов

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии

Ерлан Ержанов

магистрант Южно-Казахстанской медицинской академии
(Қазақстан, Шымкент қ.).

Обязательное социальное медицинское страхование (ОСМС) - комплекс правовых, экономических и организационных мер по оказанию медицинской помощи потребителям медицинских услуг за счет активов фонда СМС.

Согласно Закона Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года №405-V ЗРК «Об обязательном социальном медицинском страховании» отчисления в фонд осуществляются ежемесячно работодателями за счет доходов работников (объектом исчисления отчислений являются расходы работодателя, выплачиваемые работнику в виде доходов). Работодатель обязан вести первичный учет отчислений по каждому работнику и ежемесячно не позднее 15 числа

месяца, следующего за отчетным, представлять работникам, за которых уплачиваются отчисления, сведения об отчислениях.

Фонд СМС является некоммерческой организацией в организационно-правовой форме акционерного общества, производящей аккумуляцию отчислений и взносов, а также осуществляющей закуп и оплату услуг субъектов здравоохранения, оказывающих медицинскую помощь в объемах и на условиях, предусмотренных договором закупа медицинских услуг. Единственным учредителем и акционером фонда СМС является Правительство Республики Казахстан. Поэтому сохранность активов фонда СМС гарантирует само государство. Вместе с тем, обеспечение сохранности активов фонда осуществляется посредством установления норм и лимитов, обеспечивающих его финансовую устойчивость; учета всех операций по инвестиционному управлению активами фонда; ведения раздельного учета собственных средств и активов фонда; проведения ежегодного независимого аудита; представления фондом регулярной финансовой отчетности и т.д. Плательщики в свою очередь имеют право запрашивать и получать бесплатно у фонда необходимую информацию о перечисленных суммах отчислений. Еще в самом фонде создается служба внутреннего аудита.

Между фондом и субъектом здравоохранения составляется договор закупа медицинских услуг, предусматривающий оказание медицинской помощи в рамках ГОБМП и в системе ОСМС. Весь объем медицинской помощи в системе ОСМС предоставляется потребителям медицинских услуг за счет активов фонда СМС.

А потребителями медицинских услуг всегда являются физические лица, имеющие право на получение медицинской помощи в системе ОСМС. Право на медицинскую помощь в системе ОСМС имеют лица, за которых осуществлялась уплата отчислений или взносов в фонд, а также освобожденные от уплаты взносов в фонд в соответствии с пунктом 7 статьи 28 Закона об ОСМС. Они путем прикрепления имеют право выбора организации первичной медико-санитарной помощи в системе ОСМС. Закон Республики Казахстан от 18 декабря 2000 года «О страховой деятельности» не регулирует отношения, связанные с ОСМС.

Все граждане имеют право выбора медицинской организации, оказывающей стационарную помощь в системе ОСМС, в случаях получения плановой медицинской помощи. Это право у граждан возникает с момента приобретения ими права на медицинскую помощь в системе ОСМС. Поэтому наши граждане должны быть заинтересованы в непосредственном участии в ОСМС.

В случае неуплаты отчислений или взносов лица получают медицинскую помощь в системе ОСМС не более трех месяцев с момента прекращения уплаты таких отчислений или взносов. Это право

последующем не освобождает лиц от обязанности уплаты взносов в фонд за неуплаченный период.

Лицам, за которых не поступили отчисления или взносы в фонд либо которые не уплатили взносы в фонд, предоставляется гарантированный объем бесплатной медицинской помощи в соответствии с Кодексом Республики Казахстан "О здоровье народа и системе здравоохранения".

Взносы государства на ОСМС уплачиваются ежемесячно в течение первых пяти рабочих дней текущего месяца за 14 категорий лиц, которые указаны в ст. 26 Закона об ОСМС. Государства перечисляет деньги из республиканского бюджета в виде трансферта на обязательное социальное медицинское страхование за граждан Республики Казахстан, освобожденных от уплаты взносов в фонд СМС.

Взыскание задолженности по отчислениям производится на основе инкассового распоряжения органа государственных доходов с направлением уведомления плательщику. Такое уведомление не направляется в случае, если задолженность по отчислениям не превышает суммы в размере одного МРП (2405 тенге).

Плательщик обязан представить в орган государственных доходов список работников, за которых производятся отчисления или взносы, в сроки, установленные уполномоченным органом.

По распоряжению органов государственных доходов банки и организации, осуществляющие отдельные виды банковских операций, обязаны приостановить все расходные операции на банковских счетах плательщиков, за исключением государства, и исполнять указания, касающиеся перечисления отчислений или взносов.

Распоряжения органов государственных доходов о приостановлении расходных операций по банковским счетам и кассе отменяются органом государственных доходов, вынесшим такие распоряжения, не позднее одного рабочего дня, следующего за днем устранения причин приостановления расходных операций по банковским счетам и кассе. Активы фонда СМС по закону конфискации не подлежат.

Нарушение законодательства Республики Казахстан об ОСМС влечет ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан. Ответственность за непредставление в органы государственных доходов списков плательщиков отчислений или взносов на ОСМС, неуплаты (неперечисления), несвоевременной или неполной уплаты взносов на ОСМС работодателями, индивидуальными предпринимателями, частными нотариусами, частными судебными исполнителями, адвокатами, профессиональными медиаторами предусмотрена по ст. 92-1 КоАП Республики Казахстан. Лицо не подлежит привлечению к административной ответственности в случае, если сумма неуплаченных (неперечисленных), несвоевременно или неполно

уплаченных отчислений или взносов на ОСМС не превышает размера одного МРП.

С 1 января до 31 марта 2020 года право на медицинскую помощь в системе обязательного социального медицинского страхования распространяется на всех лиц, в том числе на лиц, за которых отчисления или взносы в фонд не поступали. В этой связи жители нашей страны должны скорее определить свой статус в организациях здравоохранения.

Список использованной литературы:

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан "Денсаулық".

2. Касимова Г.П., Аманжолова З.Д., Мусин Ж.Е., Сейткулов А.Б., Голентовский М.В. Современные проблемы реформирования здравоохранения Республики Казахстан // Бюлл. НИИ общественного здоровья РАМН. – 2007. – Вып. 3. – С. 86-88.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

5.1. Особенности публицистического текста

Гульбану Матжановна Амангалиева

Атырауский университет нефти и газа
(г. Атырау, Казахстан)

Батима Жамшитовна Джумамухамбетова

Казахский университет технологии и бизнеса
(г. Астана, Казахстан)

В системе стилей литературного языка публицистический стиль занимает особое место, так как должен перерабатывать тексты, которые созданы в рамках других стилей. Научная и деловая речь ориентированы на интеллектуальное отражение действительности, а художественная речь - на её эмоциональное отражение. Публицистика играет особую роль, так как удовлетворяет как интеллектуальные, так и эстетические потребности. Известный французский лингвист Ш. Балли писал, что "научный язык — это язык идей, а художественная речь - язык чувств" [1, 281]. Наряду с этим утверждается, что публицистика - язык и мыслей, и чувств. Темы, которые освещаются средствами массовой информации, требуют основательных размышлений и соответствующих средств логического изложения мысли. Для выражения авторского отношения к событиям используются эмоциональные средства языка.

Публицистические тексты обладают следующими общими чертами:

- носят воздействующий характер, связанный с созданием у читателей определённого отношения к передаваемой информации;
- пишутся в соответствии с определённой идеологической системой и опираются на систему определённых идеологических ценностей;
- отличаются тенденциозностью, то есть журналист сознательно ставит свой текст на службу той или иной идее;
- обладают ярко выраженным субъективным началом;
- воспринимаются читателями как эталон речи, поэтому создаются журналистами с установкой на демонстрацию речевого мастерства. [2, 56]

В публицистической литературе освещаются разнообразные актуальные вопросы, связанные с идеологией, политикой, экономикой, философией, воспитанием, культурой, искусством, вопросами повседневной жизни, производства и т.д.

Социально-педагогические функции публицистики обуславливают и ее языково-стилистические особенности. Основной среди них считается сочетание воздействующей функции и информационной. Так, для осуществления информационной функции используются однотипные, постоянно воспроизводимые языковые стандарты, с помощью которых журналисты могут оперативно передавать новости, а читатели – быстро их воспринимают. Вместе с тем, для реализации функции воздействия применяются следующие языковые средства: экспрессивные и образные. Наряду с этим, в публицистическом стиле сочетаются экспрессия и стандарт. Благодаря двойственности функции речи рождает прямо противоположные качества, которые приводят к противоречивости в самом стиле как системе. По сравнению с официально-деловым стилем, который консервативен и устойчив, публицистический – консервативен и в высшей степени подвижен.

На выбор языковых средств и организацию текста большое влияние оказывает и жанровое многообразие публикаций. Так как информационные жанры (заметка, репортаж, отчет, интервью), аналитические (корреспонденция, статья, обзор, письмо, обозрение) и художественно-публицистические (очерк, раздумья, зарисовка, фельетон, памфлет) не могут обходиться одинаковыми речевыми средствами.

В научной литературе публицистичность определяется как оценочность, страстность, особая эмоциональность. Основными чертами присущими публицистическим жанрам являются острота высказывания, полемичность, открытая прямая оценочность. Помимо этого, они являются стилеобразующими, так как без них не может быть публицистического произведения. Публицистический стиль – это система незамкнутая, открытая, подвижная. [3, 89]

Сочетание логического и эмоционального, объективного и субъективного вызывает проблему взаимосвязи слова и образа, проблему стилистики различных публицистических жанров.

Основная роль в публицистике принадлежит авторской речи, так как позиция автора активная, открытая, оценки его четки и определены. Авторская речь имеет разнообразные стилистико-эстетические и коммуникативные функции. С авторской речью контрастирует и одновременно взаимодействует прямая речь и несобственно-прямая. Это взаимодействие и формирует речевой облик жанра. Например, интервью строится на прямой речи, в очерке она имеет характерологическую функцию.

В произведениях публицистического стиля воздействующая функция речи определяет следующие стилевые черты, такие как: побудительность, экспрессивность, новизну выражений, оценочность, полемичность.

В свою очередь, информационная функция речи такие как, логичность, официальность, точность, стандартизированность, обуславливает черты иного плана.

Стандартизированность обеспечивает быструю передачу информации, тем самым экономит усилия, помогает оперативно откликаться на события, создает нейтральный фон стиля. Но вместе с тем, появляется опасность появления штампа.

Источниками штампа могут быть стремление к образной речи, к новизне выражений. Благодаря частому повторению эти языковые средства теряют свои выразительные свойства, например, белое золото, получить прописку.

В публицистическом стиле используют самую разнообразную в тематическом плане лексику и фразеологию, тем самым показывают социальную многоплановость современного русского языка. На общем нейтральном фоне приметными являются оценочные средства, которые в публицистике имеют социальный характер.

В качестве нейтральных лексических средств в публицистическом стиле активно применяются общественно-политическая терминология, научная, техническая и производственная термины, вместе с тем множество номенклатурных единиц, географических названий, наименований должностей, названий газет, журналов и т.д.

Лексические единицы, которые обозначают социально-политические процессы и идеологические понятия, могут приобретать оценочное значение в разных контекстах (*демократия, диктатура, авангард, свобода*).

Лексика, которая имеет гражданско-патетическое звучание или риторическую окраску, относится к стилистически окрашенной лексике: *дерзать, свершать, быть на страже, отчизна*.

Вместе с тем, для публицистики характерно использование медицинских терминов: *агония, инфекция, гипноз, артерия; остеохондроз мышления, эпидемия болтовни, шоковая терапия*. Наряду с этим, метафоризирована и военная (*линия огня, прямой наводкой*), и театральная (*драма, идиллия*) терминология. То же можно сказать о спортивных терминах (*раунд, финишная прямая*). В публицистическом стиле появляются новые слова и словосочетания, которые в свою очередь непосредственно и мгновенно отражают социальные и политические процессы в обществе: *альтернативные выборы, баланс интересов, финансовое оздоровление, экономическое поведение, экономическое пространство, политическое пространство, новое политическое мышление и др.*

Активно происходит семантическая трансформация слов, например, появление новых значений у слов *либерализация (цен), тусовка, обвал, беспредел*. Новизной является и использование оценочных прилагательных, которые применяются при обозначении социальных и политических процессов (*хрупкое перемирие, бархатная*

революция, сторонник шелкового пути и др.). Вместе с тем, применяется своеобразное употребление цветочных прилагательных, например: *белая смерть, красная суббота, черный рынок, коричневая чума*.

Наряду с этим, публицистическому стилю свойственно контрастное сочетание разных лексико-фразеологических пластов: книжных и разговорных, высоких и сниженных. Данное сочетание целенаправленное объединение, которое дифференцировано по разным жанрам публицистики. В процессе использования разноплановой лексики и фразеологии действует принцип эстетической целесообразности, так, например, в очерке и фельетоне допускается просторечие, а в информационном жанре не допускаются такие стили. Но в последнее время существует множество отступлений от этого правила.

Публицистическому стилю свойственны образования имен с помощью книжных суффиксов (*учительство, компьютеризация, активизация, гласность, парламентаризм, приспособленчество, сохранность*); обильны наименования с суффиксами лица (*подвижник, пособник, застрельщик*), с приставками (*сверхзадача, антифашист*). Среди лексики общественно-политической, оценочной сильно развито словосложение (*домохозяйство, малоэффективный*).

В разряде оценочной лексики распространены модели с суффиксами сниженной окраски (*шумиха, неразбериха, митинговщина*).

В синтаксическом строе публицистической речи используется прозрачность синтаксических конструкций, простота структур. Для выразительных целей применяется инверсия, разные виды актуализации, повторы, вопросно-ответные и призывные побудительные формы и др.

Для публицистического стиля характерны обобщенно-личные и неопределенно-личные, безличные предложения, которые дают возможность уйти от конкретного деятеля, то есть нам сообщают, передают; в заметке сообщается.

Наряду с этим, публицистика использует экспрессивный синтаксис, то есть номинативные, присоединительные и парцелированные конструкции, вопросно-ответные построения. При подаче материала применяется синтаксическая фрагментарность, которая создает иллюзию свободной, непринужденной речи, что способствует проявлению контактоустанавливающей функции речи.

Для синтаксиса в целом характерны традиционные публицистические (приподнято-патетические) конструкции (синтаксический параллелизм, периоды, повторы) с одной стороны, и с другой – «раскованные», близкие к разговорным конструкции (расчлененные, неполные, осколочные конструкции). Такая сложность синтаксической системы стиля продиктована жанровым многообразием

публикаций, различием их конкретных целевых, содержательных и функциональных установок. На синтаксической структуре сказывается многомерность общей тональности стиля: от агитационной призывности до тона доверительной беседы.

В публицистике широко применяются такие образные средства, как тропы, фигуры. Вместе с тем используются фразеологические обороты, пословицы, крылатые выражения, которые часто трансформируются, переосмысливаются журналистами в нужном для них ключе. Приемы контаминации, столкновения смыслов, обновления устойчивых словосочетаний, привычных речевых формул имеют жанрово-композиционную обусловленность и делают речь выразительной, активно воздействующей на читателя. Все это связано с общей экспрессивной направленностью стиля.

Для создания политической и социальной заостренности, злободневности применяются экспрессивные средства, образные средства, средства наглядности и средства социальной оценки изображаемого.

Для доказательства стилистической принадлежности текста можно использовать следующий план:

1. Речевая ситуация.
2. Тема, идея, сфера общения.
3. Функция речи.
4. Специфические черты стиля.
5. Жанр.
6. Способ изложения.
7. Языковые особенности.
8. Основной тип речи.
9. Вывод. [5, 65-66]

Таким образом, работа по комплексному анализу публицистического текста является перспективной, так как готовит студентов к выпускным экзаменам, развивая все виды предметных компетенций.

Список литературы:

1. Балли Ш. Французская стилистика. - М., 2001.
2. Бахтин М.М. Вопросы стилистики на уроках русского языка в средней школе // Русская словесность. 1994, № 2.
3. Величко Л.И. Работа над текстом на уроках русского языка. - М., 1983.
4. Власенков А.И. Русская словесность. - М., 1999.
5. Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. - Пермь. - 1966.

5.2. Күрделенген аналитикалық форманттардың қазақ тіл білімінде танылуы мәселесі

Күлзинат Мейрамбайқызы Қарымбаева

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
(Тараз қ., Қазақстан)

Сағадат Мейрамбайқызы Қарымбаева

«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша ПҚ БАИ,
(Тараз қ., Қазақстан)

Аннотация

Мақалада етістіктің күрделенген аналитикалық форманттарының қазақ тіл білімінде танылуы мәселесі қарастырылады.

Аннотация

Статья посвящена роли проф. Н. Оралбаевой в формировании и развитии теории усложненных аналитических формантов в казахском языкознании, как итог плодотворных исследований.

Abstract

The Article is dedicated to dug prof. N. Oralbaevoy in shaping and development to theories complicated analytical formant in Kazakh linguistics, as total of the seminal studies.

Етістік қай тілде де өте күрделі сөз табы екені белгілі. Осы күрделілігімен байланысты болса керек, етістік - қазақ тілінде өте көп зерттелген сөз табы. Етістік сөз табы ретінде алғаш А. Байтұрсынов анықтап, оның грамматикалық категорияларын белгілегеннен бастап, күні бүгінге дейін талай ғалымдар зерттеу жұмыстарының нысаны етіп келеді. Түркологтарды атамағанның өзінде, қазақ тіл білімінде етістікке қатысты пікір айтпаған ғалымды кездестіру қиын. Алайда етістікке қатысты зерттей түсуді қажет ететін мәселелер әлі де жеткілікті. Солардың бірі – күрделенген аналитикалық форманттар мәселесі.

Жалпы тіл білімінде сөздің аналитикалық формасы тек аналитикалық тілдерге ғана тән деген пікір ұзақ уақыттар бойы ғылымда үстемдік етіп келді. Басқа құрылыстағы тілдерге ол жат саналды. Сондықтан түркология да бұл мәселені зерттеуге жете мән берілмеді. Тек 1960 жылдардан бастап сөздің аналитикалық формасы тек аналитикалық тілдерге қатысты деген теория күмән туғызып, ол түрлі құрылыстағы тілдерге де қатысты деген қағида етек ала бастады. Түркітануда бұл мәселе көмекші етістіктермен байланысты қаралып келеді.

Қазақ тіл білімінде етістіктің аналитикалық формаларын зерттеп, оны ғылыми айналымға қосқан – Н. Оралбаева. Ол 1971 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық формалары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, одан кейін де бірқатар еңбектер жариялады. Етістіктің аналитикалық формалары туралы А. Ысқақов

1974 жылы шыққан жоғарғы оқу орнына арналған «Қазіргі қазақ тілі. Морфология» деген оқулығына енгізді. Бұл оқулықтың 1991 жылғы басылымында да сақталған. 1974 жылдан бастап қазақ тілі мамандарын дайындайтын жоғарғы оқу орындарында морфология бойынша ғылыми курста етістіктің аналитикалық форманттары оқылып келе жатыр. Осы жағдай етістіктің аналитикалық форманттары теориясының ғылымда танылуын көрсетумен бірге, тәжірибеде де қолданыс тапқанының толық дәлелі бола алады. Оның үстіне қимылдың жасалу кезеңі (фазасы) мен қимылдың жасалу тәсілдеріне қатысты мәселелерді жеке-жеке, атап айтқанда қимылдың жасалу үстінде екенін білдіретін кезеңді С. Маралбаева, қимылдың басталу кезеңін А.Т. Шарापиденова, қимылдың тездік тәсілін Қ.Т. Мұхамеди, қимылдың аяқталу кезеңін Қ. Бибеков, күрделенген аналитикалық форманттардың мағынасы мен қолданысын К.М. Қарымбаева кандидаттық диссертация дәрежесінде арнайы зерттеп, етістіктің аналитикалық форманттарының құрамы мен мағынасын аша түсіп, толықтырып, бұл мәселенің теориясын жетілдірді. Сондықтан етістіктің аналитикалық форманттары мәселесі теориялық тұрғыда танылған, оқыту тәжірибесінде орныққан деп айтуға әбден болады.

Күрделенген аналитикалық форманттар жөнінде қазақ тіл біліміндегі алғашқы пікір айтқан ғалым – Қ. Жұбанов. Бірақ ол күрделенген аналитикалық формант терминін қолданған жоқ. Қ. Жұбанов қазақ тіл білімінің тарихында тұңғыш рет «сложные вспомогательные глаголы» деген терминді қолданып, тілде күрделі көмекші етістіктер бар деген идеяны ұсынып, *бара жатыр, келе жатыр* деген мысалдарды келтіреді. Ғалымның өз сөзін келтірсек: «Комплекс келе жатыр употребляется как сложный вспомогательный глагол там, где следует указать на начало процесса, еще не дошедшего до своего апогея, а сочетания *бара жатыр* в том случае, если процесс переходит за свои грани. Так көбейіп келе жатыр, күшейіп келе жатыр будет, если точнее передать их значения, «начинает увеличиваться», «начинает усиливаться», фазы же көбейіп бара жатыр, күшейіп бара жатыр – «продолжает увеличиваться», «продолжает усиливаться» [1, 89].

Н. Оралбаева аналитикалық форманттарды жалаң және күрделенген аналитикалық форманттар деп бөліп қарап, Қ. Жұбанов көрсеткен күрделі көмекші етістіктерді күрделенген аналитикалық форманттар деп таниды. Ғылымның соңғы жаңалықтары тұрғысынан олар жөнінде төмендегідей пікір айтқан: «-п *бара жат*, -п *келе жат* форманттары мағыналас, олар бірінің орнына бірі жүре берді. Мысалы, *Ол толып бара жатты, ол толып келе жатты*. Мұндағы екі ЕАФ (етістіктің аналитикалық форманттары) қимылдың даму, жасалу үстінде екенін білдірген. Бұлардың мағынасында аздаған айырма бар. –п *келе жат* форманты қимылдың дамуы жақында басталғанын аңғартады. Ал –п *бара жат* форманты қимылдың дамуы үдеп бара жатқанын білдіреді. Осы жалпы мағынаға сүйеніп, олар тілдегі ЕАФ-тар қатарынан орын

алады. Бұлардың мағына тұтастығын қазақ тіл білімінде бірінші болып профессор Қ. Жұбанов көрсеткен», - дейді [2, 50].

Н. Оралбаеваның Қ. Жұбановтың күрделі көмекші етістіктер туралы идеясын дамытқаны туралы А.Қ. Омарова былай деп жазады: «Қ. Жұбановтың күрделі көмекші етістіктер туралы пікірі Н. Оралбаева еңбектерінде дамытылған. Н. Оралбаева ғалым пікірін әрі қарай жалғастырып дамытып, оларды күрделенген аналитикалық форманттар деп атап, тілде тағы да *–п кеп жібер* (итеріп кеп жіберді), *–п кеп қал* (тартып кеп қалды), *–п сала бер* (жылып сала берді), *–п жүре бер* (көңілденіп жүре берді), *–са игі еді* (келсе игі еді) сияқты күрделенген аналитикалық форманттардың да барын анықтап, олардың мағынасын, қай категорияның көрсеткіштері екенін дәлелдеген» [3, 18].

Күрделі көмекші етістіктер туралы пікірін Қ. Жұбанов 1936 жылы айтқан болатын. Ол жылдары түркі тілдері туралы еңбектерде күрделі көмекші етістік мәселесі мүлдем сөз болған жоқ. 1970 жылдарға дейін де күрделі көмекші етістіктер мәселесі туралы түркологияда мәселе көтерілмеді. Н. Оралбаева етістіктің аналитикалық форманттарын зерттеу барысында Қ. Жұбанов көрсеткен күрделі көмекші етістіктер туралы пікірін дәлелдейтін басқа да күрделі көмекші етістіктерді тапқан және олардың бірлі-жарым ғана, жекелеген күрделі көмекші етістіктер емес, тілден белгілі орын алатын жүйелі құбылыс екенін анықтаған, мәселені терең зерттеуге мән берген. Яғни тілдік деректердің Қ. Жұбанов теориясын нақтылауы, дәлелдеуі Н. Оралбаеваның бұл мәселені дұрыс шешуіне тірек болған.

Ал тілдің бұл құбылысын күрделі көмекші етістіктер деп емес, күрделенген аналитикалық формант деп атауы аналитикалық форманттар теориясымен тікелей байланысты. Н. Оралбаева аналитикалық формант деп қосымша мен көмекші етістіктен тұратын тілдік құбылысты таныған. Бұған себеп қосымша мен көмекші етістіктің мағынасы бірге қалыптасқан, олар жеке-жеке аналитикалық форманттағы мағынаны білдірмейді. Мысалы, *–п ал* форманты мен *–а ал* форманттарының мағыналары басқа-басқа, *біліп ал* дегендегі *–п ал* форманты қимылдың субъектінің өзі үшін жасауын білдіреді, *біле алады* дегендегі *–а ал* қимылды жасау мүмкіндігінің барын білдіреді. Бір көмекші етістік екі түрлі көсемшемен тіркесте екі түрлі мағынаға ие болған, онда ол мағыналар екі түрлі жағдайда қалыптасқан. Осымен байланысты ғалым қосымша мен көмекші етістіктің мағынасының байлаулығын, бірлігін анықтап, оларды бір грамматикалық көрсеткіш деп дәлелдеген. Оны ғалымның мына сөзінен анық байқауға болады: «Күрделі етістіктің екінші сыңарының абстракциялану процесі оның бірінші сыңарымен белгілі қосымша арқылы тіркескен жағдайда өткендіктен, осы қосымшасыз көмекші етістік ол мағынаны білдірмейді. Мысалы, қазақ тіліндегі *жинап ал*, *бөліп ал*, *қосып ал* сияқты күрделі етістіктердің соңғы компоненттерінің абстракциялануынан тілде *–п ал* форманты қалыптасқан. Мұнда абстракцияланушы – күрделі етістіктің

екінші сыңары – *ал* етістігі, ол күрделі етістіктің құрамында бірінші сыңарымен – *л* жұрнағы арқылы байланысқан, осындай морфологиялық ортада ол абстракцияланып, субъектінің қимылды өзі үшін жасауын білдіретін болған. Яғни дербес сөзден көмекші етістікке көшкен. Қазір ол көмекші етістік – *л* жұрнағы мен *ал* көмекші етістігі байлаулы екенін ескеріп, оларды бірлікте алып, бір аналитикалық формант деп танаймыз» [2, 40].

Тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің көбі – лексикалық бірліктердің грамматикалық дамуға түсуінің нәтижесінде пайда болып, тілде қалыптасқаны ғылымда әбден анықталған мәселе. Белгілі түрколог Н.К. Дмитриев өзінің «Грамматика башкирского языка» деген еңбегінде осы мәселені «Грамматическое развитие слова» деген тақырыпта талдаған: «Для башкирского языка (как и вообще тюркских) весьма важное значение имеет грамматическое развитие слова, которое подчинено определенному закону. Общий процесс может быть формулирован так: от отдельного слова к аффиксу», - деп, оның даму жолын көрсетеді, ол туралы былай дейді: «Прилагаемая ниже схема построена на характеристике отдельных типов грамматического слова, включая обе полярные противоположности (отдельное слово – аффикс) и типы, расположенные между ними» [4, 48].

Н.К. Дмитриев сөздің грамматикалық даму жолында 4 сатыны көрсетеді, олар: 1) дербес сөз не жеке сөз, 2) көмекші сөздер, 3) шылаулар (послелог), 4) қосымшалар. Ғалым грамматикалық дамуға түскен сөздер осы сатылардан өтеді деп, олардың әрқайсысының өзіндік белгілерін атаған. Осы пікірін ол төмендегінше қорытады: «Представленная выше схема последовательного развития слова в башкирском языке (и вообще в тюркских языках) дает общую, принципиальную картину процесса. Тем не менее они не предполагают, что буквально каждое слово прошло этот путь развития: в некоторых случаях слово могло миновать ту или иную фазу своего пути. С другой стороны, предполагаемая схема построена на принципе историзма, и поэтому в описательной грамматике современного языка чаще смену двух соседних фаз, а не развитие одного и того же слова по всем фазам» [4, 51].

Н. Оралбаева ғылымда танылған осы теорияның негізінде аналитикалық форманттардың күрделі етістіктің соңғы сыңарларының абстракциялануынан қалыптасқанын дәлелдегені анық көрініп тұр. Сондықтан ол абстракциялану нәтижесінде яғни грамматикалық дамудың нәтижесінде қалыптасқан грамматикалық мағынаны білдіретін құрылымның қосымша мен көмекші етістік екенін анықтап, олардың бірлікте ғана бір мағына беретінін дәлелдеген. Сонымен Н. Оралбаева аналитикалық формант грамматикалық дамудың нәтижесі деп таныған.

Тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс болса, онда грамматикалық даму арқылы қалыптасқан тілдік көрсеткіштер де өзгеріске түсіп отырады. Оны жоғарыда Н.К. Дмитриев көрсеткен даму сатыларынан да көруге

болады. Егер тілде осы сатылардың бәрінен өткен көрсеткіштер болса, олар бір сатыдан келесі сатыға көшіп, өтіп отырған деген пікір айқындала түседі. Ол грамматикалық көрсеткіштердің әрі қарай өзгеріске түсетініне дәлел. Осы ретте аналитикалық форманттардың әрі қарай дамуға түскенінің бір көрсеткіші күрделенген көмекші етістіктер деп танылады.

Н. Оралбаева аналитикалық форманттардың үш түрлі жасалу жолын анықтаған:

- 1) аналитикалық форманттардың күрделі етістіктен жасалуы,
- 2) аналитикалық форманттардың ет, еді, екен, емес, жоқ көмекшілері арқылы жасалуы,
- 3) аналитикалық форманттардың бірімен – бірінің бірігуі арқылы жасалуы [2, 36-41].

Күрделенген аналитикалық форманттар ғалым көрсеткен үшінші жолмен жасалған, яғни олар аналитикалық форманттардың әрі қарай грамматикалық даму нәтижесінде тілде пайда болған. Н. Оралбаева күрделенген аналитикалық форманттар туралы былай дейді: «Екі аналитикалық форманттың бір мағынаға көшіп, бірімен-бірі бірігуінен күрделенген аналитикалық формант қалыптасқан. Күрделену арқылы жасалған аналитикалық форманттарға мыналар жатады: *-п бара жат, -п келе жатыр, -п бара жатыр, -п кеп жібер, -п кеп қал, -п кеп бер, -п қоя бер, -п жүре бер, -п сала бер, -п болып қал т.б.* Бұл күрделенген аналитикалық форманттардың құрамы бірнеше морфемадан тұрғанына қарамастан, олар бір мағына береді, бір морфологиялық көрсеткіштің қызметін атқарады. Күрделенген аналитикалық форманттардың әрқайсысы белгілі категориялардың көрсеткіші болып, олардың аналитикалық формасын жасайды» [2, 41].

А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» [1974, 1991] атты оқулығында 51 аналитикалық формантты атап, олардың әрқайсысының мағынасын анықтаған. Солардың ішінде күрделі аналитикалық формант деген терминмен 9 формант берген. Олардың жасалуындағы ұйытқы форманттарға қарай 3 топқа бөліп қарастырған: 1) *–а жатыр* аналитикалық формант арқылы жасалған 2 күрделенген формант: *–ып кел+е жатыр, –п бар+а жатыр*, 2) *–йын де* формантының басқа форманттармен бірігуі арқылы жасалған: *–йын деп қал, –йын деп барады, –йын деп келеді*, 3) *–йын де* формантының *–п тұр, –п отыр, –п жатыр, –п жүр* форманттарымен қосылуы арқылы жасалған *–йын деп тұр, –йын деп отыр, –йын деп жатыр, –йын деп жүр* күрделенген форманттар [5, 263-271].

А. Ысқақов *күрделі форманттар* деген терминді қолданған, бұлай қолдану кейбір басқа авторларда да кездеседі. Бірақ біз зерттеуімізде Н. Оралбаева қолданған *күрделенген аналитикалық форманттар* деген терминді қолайлы деп таптық, өйткені қазақ тіл білімінде күрделі атауы өте жиі қолданылады: күрделі сөздер, күрделі зат есімдер, күрделі сын есімдер, күрделі сан есімдер, күрделі үстеулер

т.б. осы сияқты терминдер құрамында күрделі деген сөз үнемі кездесіп отырады. Мұндай қолданыс кейде түсініксіздік, шатастыру туғызады. Сондықтан біз өз жұмысымызда *күрделенген* деген сөз арқылы жасалған терминді ұсындық.

Қорыта келгенде, Н. Оралбаева өзінің етістіктің аналитикалық форманттары жайындағы зерттеуінде тілде 13 күрделенген аналитикалық форманттың барын анықтап, олардың құрамы мен мағынасын, тілдегі атқаратын қызметін, өзіндік белгілерін айқындап, күрделенген аналитикалық форманттардың жасалу жолын көрсетіп, тұңғыш рет аналитикалық форманттардың теориялық негізін белгілеген еді. Профессор Н. Оралбаева көтерген, ғылыми айналымға қосқан күрделенген аналитикалық форманттардың саны 38-ден асқаны соңғы ғылыми зерттеуден анық болды.

А.А. Юлдашев түркі тілдеріндегі етістіктің аналитикалық формасын зерттеп, түркі тілдерінің етістігі аналитикалық формаға бай деп бағалаған. Ғалым өз еңбегінде 51 аналитикалық формантты көрсетіп, олардың грамматикалық категорияларға қатысын дәлелдеген. Сол 51 форманттың ішінде 3 КАФ–ты атаған, олар: *-а турған эди, -а турған болса, -ған болур эди*. Бірақ бұлардың айырмасы туралы айтылмаған [6].

Бұл мәселені зерттеуде қазақ тіл білімі үлкен жетістіктерге қол жеткізген.

Сілтеме жасалған әдебиеттер:

1. Жубанов Х. Заметки о вспомогательных и сложных глаголах. Алма-Ата, 1936.
2. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары, Алматы, 1975.
3. Омарова А. Профессор Қ.Қ. Жұбановтың етістіктер туралы ғылыми еңбегі, оның ғылымның кейінгі дамуына ықпалы. АҚД. 1999.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка Л.-М.: Изд-во АН СССР, 1948.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология, Алматы, 1991.
6. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965.
7. Қарымбаева К.М. Қазіргі қазақ тіліндегі аналитикалық етістік. Тараз, 2015.

5.3. Роль учителя русского языка в эпоху глобализации

Алма Агибаевна Садирова

старший преподаватель кафедры казахского, русского
и иностранных языков Казахской академии спорта и туризма
(г. Алматы, Казахстан)

Алия Нуркеновна Айтуганова

преподаватель кафедры казахского, русского
и иностранных языков Казахской академии спорта и туризма
(г. Алматы, Казахстан)

«Учитель в нашем обществе – это человек будущего, пришедший к детям для того, чтобы вооружать их мечтой о будущем. Учитель сам должен быть личностью, ибо только личность воспитывает личность. Он сам должен быть высокогуманным, ибо гуманность можно привить ребенку только добротой души; он обязательно должен быть широко образованным и творческим человеком, ибо страсть к познанию может зажечь тот, кто сам горит ею». (Ш.А. Амонашвили).

Казахстанское образование выбрало путь трехязычия, что даст возможность молодым людям не только общаться на трех языках, но и профессионально совершенствоваться, стать конкурентоспособными в будущем.

В условиях новой образовательной программы роль учителя русского языка в эпоху глобализации способствует единению общества, идентичности народов, в частности в Казахстане. Через язык передается менталитет, традиции и культура народов, что обогащает знания обучающихся. Учитель не только обучает, но и несет воспитательную функцию, передает через обучаемый язык духовные ценности носителя языка.

В современном Казахстане идет процесс становления новой системы образования, которая ориентировано на мировое образовательное пространство. Реализация обновленной программы образования дает возможность формировать нравственные ценности и заботиться о всестороннем развитии личности. Современному педагогу необходимо формировать развитие личности, лидерских качеств — это имеет такое огромное значение, как получение знаний и навыков.

Преподаватели выступают в поддержку новой программы и выражают надежду, что новый формат обучения русскому языку поможет нашим учащимся стать более успешными и составить достойную конкуренцию в системе мирового образовательного пространства.

Обновленная программа образования – это качественное современное обучение, формирование нового взгляда педагога на свое место и роль в учебном процессе. Программа нацелена на развитие таких качеств, как креативность, социальная ответственность,

обладание развитым интеллектом, высокий уровень профессиональной грамотности, мотивация познавательной деятельности преподавателя, что дает условие для творческого саморазвития личности студента.

Как мы знаем, главной задачей становится мотивация студентов на проявление инициативы и самостоятельности.

Сегодня учитель должен быть не только источником знаний, но и активным участником учебного процесса. Он должен заинтересовать каждого учащегося, вовлечь в процесс обучения, раскрыть индивидуальности обучаемого, суметь выслушать его, понять волнующую его проблему. Настоящее время требует от учителя русского языка владения современными активными технологиями и активного применения их на уроках.

Современный педагог должен идти в ногу со временем, постоянно работать над собой, проводить уроки с использованием инновационных технологий, используя методы активного обучения, формирующие у студентов навыки работы с информацией, критическое мышление личности, нахождение правильного пути решения любой проблемы.

Оценка деятельности и успех учителя зависит от успешности и достижения учащегося. Выпускник должен выйти со школьных стен с набором таких качеств как: высокий уровень профессиональной грамотности, развитый интеллект, креативность, устойчивая мотивация познавательной деятельности.

В свете последних событий, происходящих в нашей стране и, в частности в системе образования, тема глобализации приобретает особое звучание, побуждая нас вновь и вновь задуматься о будущем поколении, о наших духовных корнях, о культурных истоках народов.

Глобализация связана с процессом возрастающего воздействия различных факторов на возрастание роли учителя русского языка. И наша задача - остановить снижение общего уровня речевой культуры в профессиональном и бытовом общении. Мы не должны забывать об языковой ответственности, ведь именно с помощью языка передаются культурные и интеллектуальные богатства из поколения к поколению. Именно хорошее владение родным и русскими языками дает личности возможность полно реализовать себя в профессии и творчестве. А качество языковой среды свидетельствует о духовном здоровье общества.

Русский язык является средством познания и орудием мышления, также мы используем язык как средство общения и инструмент воспитания. Вот почему перед педагогом сегодня стоит очень важная задача: приблизить язык к естественной коммуникации, то есть изменить концепцию обучения. Здесь речь идет об изменении приоритетов в преподавании: переход с предметного уровня на обучение языку как средству.

В нашей стране языковая политика является одним из наиболее важных аспектов формирования толерантных отношений между народами, ее населяющими. Русский язык способствует укреплению межнациональных связей, обеспечивает взаимопонимание между нашими народами, сохраняет духовное, культурное и образовательное пространство.

Уважаемые коллеги, будь вы учитель или педагогом высшего учебного заведения, наша задача - остановить снижение общего уровня речевой культуры в профессиональном и бытовом общении. Мы не должны забывать об языковой ответственности, ведь именно с помощью языка передаются культурные и интеллектуальные богатства из поколения к поколению. Именно хорошее владение родным и русским языками дает личности возможность полно реализовать себя в профессии и творчестве. А качество языковой среды свидетельствует о духовном здоровье общества.

Учитывая вышеизложенное, важную роль надо отвести таким гуманитарным предметам, как филология и культурология, в том числе и изучение иностранных языков, поскольку человек, владеющий иностранными языками, не только лучше знает свой родной язык, но он также имеет возможность получить широкий доступ к знаниям. А изучение нескольких иностранных языков открывает возможность для настоящего культурного обогащения и позволяет открывать новые горизонты.

Для появления нравственной, высокоразвитой личности в системе высшего образования можно приводить примеры из жизни выдающихся людей, акцентировать внимание на их нравственные поступки, давать оценку социально- культурным событиям современного мира, т.е. чаще переводить мысли молодого человека к сегодняшним реалиям.

Поэтому, учитель должен быть подготовлен к работе в новых условиях. Это не только владение новым содержанием и методами работы, но и новое осознание места учителя в учебном процессе.

К обучению новым методам работы будущих учителей в вузах должна быть создана инновационная среда обучения, цель которой - дать студенту способы определения в образовательной сфере и научить видеть возможности, потребности для их самостоятельного достижения.

В Казахстане для студентов открыто образовательное пространство, ему видны возможные способы собственного становления и потому становится возможным обсуждение средств и методов достижения результата. Студент, который сам учился в инновационной среде, гораздо эффективнее будет создавать ее в школе. Одним из способов формирования инновационного образовательного пространства являются активные методы обучения.

Активные методы обучения русскому языку — это методы, которые побуждают студентов к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Такое обучение предполагает использование такой системы методов, которая направлена главным образом не на изложение преподавателем готовых знаний и их запоминание учениками, а на самостоятельное овладение учащимися знаниями и умениями.

Очень важно учить каждого обучающегося в убеждении важности предмета и его методов для жизни в современном обществе в эпоху глобализации.

Жизнь не стоит на месте, многое меняется в образовательном процессе, но одно остается неизменным — это ученики, студенты, которых мы воспитываем и обучаем. А основное право учителя – это эффективное и результативное преподавание. Роль преподавателя русского языка должна быть ответственной, благородной и благодарной. А одним из основных постулатов каждого учителя должен стать индивидуальный путь к отдельно взятому ученику, а также к полному взаимопониманию и свободе творчества обучающегося.

Список использованной литературы:

1. Амонашвили Ш.А. «Здравствуй, дети» - Москва, 1983.
2. Лежникова С.Ю. «Развитие творческого потенциала студентов специальностей искусств» // «Вопросы педагогики» научно-теоретический журнал № 4, 2015.
3. Байбосунова А.Т. Эссе «Как я отношусь к обновленному содержанию образования в Республике Казахстан» // «Русский язык в школах и вузах Казахстана». № 3 (июль-сентябрь), 2018.
4. Елистратов В.С. Глобализация и национальный язык // Вестник МГУ. Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2006. № 4.
5. Киселев Г.С. Смыслы и ценности нового века // Вопросы философии. М.: Наука, 2006, № 4.

5.4. Великий Шелковый путь: возвращение к истокам

Борижан Полатович Торебаев

Старший преподаватель. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Эльмира Талатовна Лайшева

Старший преподаватель. Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности (г. Ташкент, Узбекистан)

Саломат Саидазизовна Саидмуратова

Старший преподаватель. Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности (г. Ташкент, Узбекистан)

Турсуной Тайирова

Старший преподаватель. Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности (г. Ташкент, Узбекистан)

Зульфия Фахриддиновна Валиева

Старший преподаватель. Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности (г. Ташкент, Узбекистан)

Сохранившиеся в египетских захоронениях благодаря сухости песка, коптские ткани входят в число древнейших, дошедших до нашего времени образцов ткачества. На рубеже поздне-римской и раннехристианской эпох они были излюбленным предметом экспорта, достигавшим самых отдаленных рынков Востока.

На стыке двух идущих навстречу интересов в первом веке нашей эры появляется дорога в китайской провинции Шэньси, по которой купцы везут товары. Энергичный китайский император У-ди посылает на запад караван за караваном, посольство за посольством, которые везут дорогие подарки – шелк в первую очередь. Это ткань перепродается на рынках – из Средней Азии в Иран, из Ирана – в Сирию и Римскую империю. Так начинался Великий Шелковый путь [1].

Центральная Азия, известная во всем мире пересечениями Великого Шелкового пути, на протяжении 2000 лет служила торговым перекрестком Евразии. Купец из Ирана, к примеру, вез товар в Самарканд, куда уже приехал купец из Тараза, следом прибывал купец из Индии или Китая.

Как сообщили в Жамбылском областном управлении предпринимательства и инновационного развития Казахстана, шелководство в этом регионе развивалось еще во времена Великого шелкового пути. В исторических архивах сохранилось описание Таразского базара VII века. Здесь продавали привозные ткани не только из Азии, но и из Европы. В византийском привозе – аксамиты, плетенные в шесть ниток, разноцветные бархаты, употребляемые для самых дорогих одежд, камка с узорами и муаровыми разводами, серебро- и златотканая парча греческой работы. Но больше всего на рынке красного, белого и зеленого хлопчатого зенденя. В его выделке местные мастера «достигли столь высокого достоинства», что «вельможи и цари шьют из нее себе одежды и покупают ее по той же цене, что и парчу» [2]. На Таразском базаре продавали не только привозные китайские шелка, но и подобные ткани, которые производили свои местные мастера. Эти ткани по качеству нисколько не уступали китайскому товару. Более того, Таразский шелк в те времена экспортировался по просторам Евразии, о чем свидетельствуют специалисты по древнему археологическому текстилю.

Маргилан – один из древних городов Ферганской долины появилось еще в IV-III веках до н. э., когда одна из дорог Великого

Шелкового пути пролегла через Фергану. На одном из главных перекрестков линий Великого Шелкового пути стояла Бухара – столица Согдианы. Известный историк Мухаммад Каршани (X век) подчеркивал, что ни в одном городе Среднеазиатского междуречья, получившего арабское название Мавераннахр (то, что за рекой) не умели ткать такие прекрасные изделия, как в Бухаре. По сведению и других арабских и персидских географов и историков (Аль Мукаддаси, Ибн Хаукали и т. д.), ткачи и в других городах Центральной Азии (Мерве, Самарканде) производили ткани не только для внутреннего рынка, но и на экспорт. Основным сырьем для их продукции служили: шерсть, лен, хлопок, шелк, кендырь и конопля, а также крапива.

Одним из основных материалов для ткацкого производства в Центральной Азии служили волокна хлопка. Следует отметить, что оседлые тюркские племена не только знали, но и выращивали его. Свидетелем тому являются, выявленные на археологических памятниках Ферганы начало нашей эры, семена хлопчатника и нити, изготовленные из хлопка. Производство тканей из волокна хлопка со временем стало подлинно народным и массовым. Они отличались разнообразием и богатством ассортимента. Из них наиболее доступными были ткани миткаль и боз (бязь), так как они были самыми простыми и дешевыми по сравнению с другими тканями. Поэтому люди более скромного достатка удовлетворяются хлопковой пряжей – миткалем и бязью. Широкое распространение среди населения получила бязь белого, коричневого и желтого цветов. Хлопчатобумажную ткань карбас окрашивали в различные цвета (по сведениям Р.Г. Мукминовой, до 72-х расцветок). Из него также шили рубахи для простых людей, одеяла, мешки, скатерти и т. п.

К слову, в прежние времена состоятельные люди Кореи одевались в шелка и парчу, а также шили себе традиционный костюм ханбок из легкой рамы – крапивной ткани, а простолюдины довольствовались хлопковыми и бумажными тканями. Они делались из коры деревьев, растений, но главным образом из бруссонетии, которого называет японским бумажным деревом. Масса вываривались в щелоке до состояния кашицы, затем в нее клали вяжущие добавки и разливали тонким слоем по бамбуковым ящикам, давая застыть. Из полученной материи таким способом шились юбки. И даже не шились – склеивались по краю рисовым клеем. Не от этой ли национальной особенности пошло название «хлопчатобумажная ткань?» [3]

Говоря о тканях собственного изготовления в хозяйстве кочевых народов Центральной Азии, в частности казахов, остановимся на еще одном виде тканей прошлого, ныне совершенно забытом – торка. Эта ткань вырабатывалась из волокна дикорастущего растения – кендырь. По упоминанию некоторых исследователей, «по красоте и блеску мало чем уступающему шелку» [4].

Одними из подробно изученных в историко-археологическом описании древних культур Казахстана являются андроновская и сакская. О существовании в эпоху бронзы прядильного дела и ручного ткачества свидетельствуют многочисленные находки археологов каменных, глиняных и костяных пряслиц от веретена. По мнению известного археолога К.А. Акишева, одежда андроновских племен могла быть украшена вышитым орнаментом в виде геометрических фигур. Ткани окрашивались в красные и фиолетовые цвета.

Люди стали возвращаться к своим истокам, поэтому текстильные изделия современных дизайнеров пользуются большим спросом. Авторские работы дизайнеров Казахстана, представляющие элитный модерн на современном Великом Шелковом пути, вплетают в древние узоры свою фантазию. Особый интерес представляют изделия тех, кто видит традицию изнутри, но и «со стороны», соединяет ее, например, с элементами западного авангарда или мотивами фольклоров этнического стиля. А это значит, что интерес к новым коллекциям модельеров Казахстана всегда высок. К примеру, в рамках Миланской недели моды на подиуме Mad Mood состоялся показ известного казахстанского дизайнера, создателя торговой марки одежды «Аспара», основателя неофольклора в отечественной моде Айдархана Калиева. «Пери Тараза» – так называется его новая коллекция сезона весна-лето-2019. Пери Айдархана одета в костюм из белой ткани и целомудренно чиста, впрочем, как подобает таинственной восточной красавице. Эту ослепительную белизну нарушает богатая ручная вышивка – одна из примет хорошо узнаваемого стиля казахстанского кутюрье. Судя по тому, как приняли новую коллекцию Айдархана Калиева, его взлет оказался не просто успешным: похоже, казахстанский неофольклор берет новую высоту [5].

На современном этапе, когда, «подобно Марко Поло и де Клавито мы рассматриваем восхитительные ткани Мавераннахра как особых эмиссаров азиатской культуры на Запад, значительно повлиявших на художественные вкусы европейской элиты и на само представление Европы о Востоке, дизайнерам текстиля Центральной Азии необходимо быть ближе к «каноническим украшениям тканей тех времен. – «В древности таразский шелк был знаменит тем, что в него вплетали золотые металлические нити, и получалась богатейшая шелковая, невесомая парча», – рассказал Айдархан Калиев. – «Это уникальная технология, такие дорогие ткани носили только цари и вельможи». По его словам, в Жамбылской области давно зрело намерение возродить производство таразского шелка. Проект имеет под собой реальную основу – ведь и в советские времена здесь занимались шелком. И программа индустриально-инновационного развития Казахстана как нельзя лучше подходит для возрождения этой отрасли.

Литература:

1. Торебаев Б.П. Орнамент и цвет в дизайне текстиля. Монография. Изд.: LAP LAMBERT Academic Publishing – 2017 / Германия. [1, с. 35].
2. Туркестан: Фотоальбом. Сост. Р. Насыров, – Алматы, 1993 г. [2, с. 32].
3. Зинаида Савина. Южный Казахстан, «Ханбок» Южный Казахстан, №14, 2018. [3, с. 5]
4. Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии. М.: «Наука», 1989. [4, с. 98].
5. Самира Сатиева. Чудо в пери. «ЭК» № 172 от 25 сентября 2018 г. [5, с. 8].

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

Для участия в конкурсе представляются следующие документы

в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
 - за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
 - за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
 - за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.
- К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:
- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
 - статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
 - монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

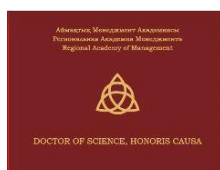
Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

"Membership in the WTO:
Prospects of Scientific Researches
and International Technology Market":
Materials of the III International
Scientific-Practical Conference

October 17-19, 2018
(Amman, Jordan)

Amman, 2018

All materials are published in author's edition.
The authors are responsible for the content of articles and for possible
spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.
Ответственность за содержание статей и за возможные
орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2018